

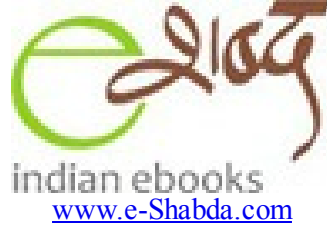
સૌરાષ્ટ્રનો મધપૂડો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

સૌરાષ્ટ્રનો મધપૂડો

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Saurastrano Madhapudo
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2012
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-866-2
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

શ્રી જીવાભાઈ ગોવાભાઈ સોલંકી(આહીર)ને

સપ્રેમ અર્પણ

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ઘડાયેલું રાષ્ટ્ર જ મહાન બનતું હોય છે. રાષ્ટ્રની પ્રજાનું જે સ્વરૂપ હોય, તે જ રાષ્ટ્રનું સ્વરૂપ બને. ઘડાયેલી પ્રજાથી જ રાષ્ટ્ર ઘડાતું હોય છે. પ્રજાની મહાનતા કે અધમતામાં બે કારણો બહુ મહત્ત્વનાં હોય છે: 1. તેની આનુવંશિકતા અને 2. તેનું ઘડતર. આનુવંશિકતા કુદરતી હોય છે. સાગ-સીસમ કુદરતી છે. તેના ઉપર નકશી કરવી એ તેનું ઘડતર કહેવાય. કુશળ સુથાર તે કામ કરતો હોય છે. પણ સાગ-સીસમની જગ્યાએ એરંડો કે આકડો હોય તો કુશળ સુથાર પણ ઘડતર ન કરી શકે.

ભારતમાં અસંખ્ય પ્રકારની આનુવંશિકતાવાળી પ્રજાઓ છે, એટલે બધાંનું આનુવંશિક મૂલ્ય એકસરખું નથી. આ બાબતમાં કોઈના માટે કશું કહેવાય નહીં. આનુવંશિકતામાંથી વ્યક્તિત્વ પ્રગટતું હોય છે, જે જન્મજાત હોય છે.

પણ ઘડતરની બાબતમાં ઘણું થઈ શકે તેમ છે. પ્રજાના પાંચ ઘડવૈયાઓ હોય છે: 1. રાજા અથવા રાજનેતાઓ, 2. ધર્માચાર્યો, 3. સાહિત્યકારો, કવિઓ, કલાકારો, 4. સમાજનેતાઓ અને 5. શિક્ષકો. આ પાંચે મળીને પ્રજાનું ઘડતર કરતા હોય છે. પણ જો તે પોતે ઘડાયેલા હોય તો જ તે પ્રજાનું ઉત્તમ ઘડતર કરી શકે. જો તે પોતે જ અણઘડ હોય તો પ્રજાને અણઘડ બનાવી મૂકે. દુર્ભાગ્યવશ અત્યારે લગભગ બધી દિશાઓમાં અણઘડતર પ્રસરી ગયું છે, એટલે પ્રજા પણ અણઘડતાનો મોટો શિકાર બની ગઈ છે.

અણઘડતા ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. અનુશાસનહીનતા 2. મોરલ-હીનતા અને 3. વ્યવહારહીનતા.

(1) રાજનેતાઓ અનુશાસિત નથી. તેમની રાજનીતિ સ્વકેન્દ્રિત હોવાથી સિદ્ધાંતહીનતા આવી ગઈ છે. ગમે ત્યારે ગમે તે પક્ષમાં પલટી મારતાં વાર ન કરે. પૈસો મેળવવા સત્તાનો ગમે તેવો દુરુપયોગ કરતાં ખચકાતા નથી બલકે એમ કહો કે જેટલા દિવસ સત્તા હોય તેટલા દિવસમાં બને તેટલો વધુમાં વધુ પૈસો ભેગો કરી લેવાના કારસા રચ્યા કરતા હોય છે. કરપ્શનનું મૂળ અધિકારીઓ તો પછી છે, પહેલો નંબર તો રાજનેતાઓનો આવે છે. થોડાક અપવાદ હશે પણ મોટો ભાગ કરપ્શનના રંગે રંગાઈ ગયો છે—જેથી પ્રજા પીડાય છે. પણ સાથેસાથે પ્રજા નિર્દોષ નથી; નેતાને ચૂંટનારી પ્રજા જ છે. ચૂંટણી વખતે પ્રજા કરપ્શન કરે છે અર્થાત્ પૈસા લઈને મત આપે છે. જોકે બધા તેવું નથી કરતા, તોપણ મોટો ભાગ આવો થઈ ગયો છે. જે લોકો મત આપવાના પૈસા નથી લેતા તે બીજી ઘણી અપેક્ષાઓ રાખે છે, જેમ કે પોતાના સંપ્રદાયનો હોય, પોતાની કોમનો હોય, પોતાના પરિવારનો હોય વગેરે-વગેરે. આ તો સામાન્ય વાત થઈ. આ સિવાય દારૂ-ચવાણું વગેરેનો ભરપૂર ઉપયોગ થાય છે. આવી ભદ્રી અપેક્ષાઓ રાખીને મતદાન કરનારો બહુ મોટો વર્ગ છે. એટલે લોકો દ્વારા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ જો સારા ન હોય તો લોકો દોષ વિનાના રહી શકતા નથી. ચૂંટણીપ્રથા ત્યારે જ સફળ થઈ કહેવાય જ્યારે પ્રજામાંથી ‘કીમ’ વ્યક્તિને ચૂંટીને પ્રજા સદનોમાં મોકલે. ‘કીમ’ની જગ્યાએ પ્રજા પોતે જ કયરો ચૂંટે તો પ્રજા નિર્દોષ ન ગણાય. સદનોમાં ભેગા થયેલા કયરામાંથી જ મંત્રીઓ વગેરે થવાના છે. તેમની પાસે અનુશાસન, મોરલ કે ઉચ્ચ વ્યવહારની અપેક્ષા ન રખાય. આ રીતે લોકશાહી પ્રથમ ટોળાશાહી અને પછી ગુંડાશાહીનું રૂપ ધારણ કરવા લાગી છે. જે રાજનેતાઓ પોતે જ ઘડાયેલા નથી તે પ્રજાનું ઘડતર કેવી રીતે કરી શકે? રાષ્ટ્રઘડતરની આ પ્રથમ નિષ્ફળતા કહેવાય.

(2) પ્રજાનું ઘડતર કરનાર બીજો ઘટક ધર્માચાર્યો છે. ધર્માચાર્યો, રાષ્ટ્રવાદની જગ્યાએ સંપ્રદાયવાદી થઈ જાય અને સંપ્રદાયને કમર્શ્યલ બનાવી દે તો તે પણ સાચું ઘડતર ન કરી શકે. સંપ્રદાય અને મજહબોના આધારે ચૂંટણીની ગણતરી થતી હોય છે. સંપ્રદાયો અને મજહબો એલજી વિનાના ભાગ્યે જ હોય છે. સંપ્રદાયમાંથી એલજી દૂર થાય તો સંપ્રદાય ધર્મનું રૂપ ધારણ કરે. એકબીજાની એલજી દૂર કરનારા ધર્માચાર્યો બહુ થોડા છે, જ્યારે એલજી વધારનારા બહુ મોટી સંખ્યામાં છે. એલજી વધારનારા ચુસ્ત થઈને પૂજાય છે. પરિણામે લોકોમાં ભાઈચારો-પ્રેમ-સહિષ્ણુતા ઓછાં થઈ જાય છે. ધર્માચાર્યો ધારે તો પોતાના સંપ્રદાય કે મજહબને એલજી-મુક્ત કરી શકે છે. આ જ ખરું ઘડતર કહેવાય.

(3) પ્રજાના ઘડતરમાં ત્રીજો ઘટક સાહિત્યકારો, કવિઓ, કલાકારો વગેરે બહુ મહત્ત્વનું અને સ્થાયી પ્રદાન કરતા હોય છે. થોડાક અપવાદ સિવાય મોટા ભાગના સાહિત્યકારો છીછરું સાહિત્ય રચતા થયા છે. પ્રજાને જે વધુ બહેકાવતું હોય, ગલગલિયાં કરાવનારું હોય, પછી ભલે પતન કરાવનારું કેમ ન હોય—તેવી રચનાઓ પ્રજાના મસ્તિષ્ક ઉપર—ખાસ કરીને યુવાવર્ગ ઉપર ફરી વળે તો કેવું ઘડતર

થાય?

(4) સમાજના નેતાઓ સમાજ-ઘડતરમાં બહુ મહત્ત્વનું પ્રદાન કરતા હોય છે. સૌથી મોટું પ્રદાન તે કહેવાય કે જે સમાજને કુટુંબીઓ, કુરિવાજો, કુસંસ્કારોથી મુક્તિ આપે. પણ આવું કરવા જતાં સમાજ પોતે જ છિન્નભિન્ન ન થઈ જાય તેની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. સમાજસુધારક સમાજ-ઉચ્છેદક ન બની જાય તે મહત્ત્વનું છે.

(5) શિક્ષકો પણ રાષ્ટ્રના ઘડવૈયા છે. અત્યારે સરકારી પ્રાથમિક શિક્ષણ તો ખાડે ગયું છે. મોટા પગારો અને ઘણી સગવડો પછી પણ સરકારી શિક્ષણસંસ્થાઓ પરિણામશૂન્ય જેવી થઈ ગઈ છે. સરકારી નોકરીને એટલું બધું રક્ષણ અપાયું છે કે કોઈને કોઈની બીક જ નથી લાગતી. બિન્દાસ્ત થઈને બધા મનફાવે તેમ વર્તી રહ્યા છે. આના પરિણામે ખાનગી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને ટ્યૂશનો ખૂબ વધ્યાં છે. પણ આનો લાભ તો ધનવાનો જ લઈ શકે, ગરીબો ન લઈ શકે. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના બે ભાગ પડી ગયા છે. એક ખાનગી સંસ્થાઓમાં ભણનારો સુખી વર્ગ અને બીજો સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ભણનારો ગરીબ વર્ગ. ભારત બચપણથી જ વહેંચાઈ રહ્યું છે. જો સરકારી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને ખાનગી શિક્ષણસંસ્થાઓના શિક્ષકો અને શિક્ષણના સ્તર એકસરખા કરી શકાય તો જ બાળભારતનું વિભાજન અટકી શકે.

વિડંબના તો જુઓ કે સરકારી પગારધોરણો ખાનગી પગારધોરણો કરતાં ક્યાંય વધુ ઊંચાં હોવા છતાં. જે કામ અને પરિણામ ખાનગી સંસ્થાઓ આપે છે તે સરકારી સંસ્થાઓ નથી આપી શકતી.

આ રીતે રાષ્ટ્ર અને પ્રજાના પાંચ મુખ્ય ઘડવૈયાઓનું ચિત્ર એકંદરે નિરાશાજનક દેખાય છે.

આવી સ્થિતિમાં મારે સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસે જવાનું થયું. અમરેલીના ઉમેશ બોસમિયાએ હઠ પકડી કે તમારે યાત્રામાં આવવું જ પડશે. ઉમેશ હઠીલો માણસ છે. તે હઠ પૂરી કરીને જ જાંપે છે. અમે બધા આખી બસ અને કેટલીક કાર લઈને યાત્રાએ ઊપડ્યા અને મને જે કાઠિયાવાડ દેખાયું તે અવિસ્મરણીય દેખાયું. આ પહેલાં કાર્યક્રમો નિમિત્તે અસંખ્ય વાર મારે કાઠિયાવાડ જવાનું થયું હતું, પણ આવું કાઠિયાવાડ જોવા મળ્યું ન હતું. કેટલીક વાર તો કડવા અનુભવો પણ થયેલા. રતિલાલ વારંવાર કાઠિયાવાડના મોટા રોટલાનાં વખાણ કરે, પણ મને એ મોટો રોટલો દેખાય નહીં. કેટલીક વાર તો હું મારું ટિકિન લઈને પણ જતો. (વાંચો, ‘અગવડોમાં આરાધના’.) પણ આ વખતે મને જે કાઠિયાવાડ દેખાયું તેથી ધન્યધન્ય થઈ ગયો! મને થયું કે ખરું કાઠિયાવાડ તો હવે દેખાણું!

મારી દષ્ટિએ કાઠિયાવાડના બહુરંગી અનેક ઘટકો છે:

1. લીલાંછમ ખેતરો અને લીલી નાઘેરવાળું કાઠિયાવાડ
2. દેશ-પરદેશમાં મબલક વ્યાપાર કરનાર અને હીરાઉઘોગના વેપારીઓનું કાઠિયાવાડ
3. અનેક નાનાં-મોટાં રજવાડાં. દરબારો-ઠાકોરોનું કાઠિયાવાડ
4. સાક્ષરો, કવિઓ, કલાકારોનું કાઠિયાવાડ
5. નેતાઓ અને કાર્યકર્તાઓનું કાઠિયાવાડ
6. નેસડાઓ, માલધારીઓ વગેરેનું કાઠિયાવાડ
7. પાળિયાઓનું કાઠિયાવાડ

આ બધા ઘટકો અને આ સિવાયના બીજા પણ અનેક ઘટકો મળીને કાઠિયાવાડ થાય છે. પણ મારી દષ્ટિએ કાઠિયાવાડની સાચી ઓળખ તેના પાળિયા છે. ગામેગામ પથરાયેલા આટલા પાળિયા ભારતમાં ક્યાંય જોવા નહીં મળે. મેં પાળિયાનું કાઠિયાવાડ જોયું. ધન્યધન્ય થઈ ગયો! લગભગ પ્રત્યેક પાળિયો કોઈ મોટી પ્રેરણા આપતો હોય છે. વર્ષો પહેલાં ખોડાયેલા આ પાળિયાઓને લોકો લગભગ ભૂલી ગયા હતા. કેટલાકનું અસ્તિત્વ જ રહ્યું નહોતું તો કેટલાક બિસ્માર હાલતમાં ઉકરડાઓમાં દટાયેલા હતા! કાઠિયાવાડમાં એક નરપુંગવ સાહિત્યકાર પાક્યા—શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી. જૈન હોવા છતાં તેમણે ગામેગામ ફરી-ફરીને—રઝળીરખડીને પાળિયાઓને સજીવન કર્યા. મારી દષ્ટિએ આટલું મોટું કામ બીજા કોઈએ કર્યું દેખાતું નથી. સૌરાષ્ટ્રની પોતાની આગવી પ્રાણવાન ચોટદાર લોકભાષામાં તેમણે પાળિયાઓને બોલતા કર્યા. જાણે ખરેખર પાળિયા જ સજીવન થઈને બોલતા હોય તેવું લાગ્યા વિના રહે નહીં.

કાઠિયાવાડનું બહુ મોટું જમાપાસું તેનું ચારણી સાહિત્ય છે. કદાચ આવું અને આટલું ચારણી સાહિત્ય ભારતમાં ક્યાંય જોવા નહીં મળે.

ગામેગામ ફેલાયેલા ચારણોએ ઘટનાઓને દુહા અને છંદમાં અમર બનાવી દીધી. જો આ ચારણો ન થયા હોત તો આ ઘટનાઓ મરી ગઈ હોત. ઘટના ગમે તેટલી મહાન અને પ્રેરક હોય તોપણ જો તેને કવિ ન મળે તો તે મરી જતી હોય છે. ચારણોએ નાની-મોટી ઘટનાઓને કવિત્વની પાંખો આપી—અને તે પણ એવી કે એકેએક દુહો હાડોહાડ વ્યાપી જાય. અમારી યાત્રામાં શ્રી શામજીભાઈ ખૂંટ પણ હતા. ખૂંટ એટલે દુહાનો ભંડાર! કાગબાપુના દુહા એવા લલકારે કે અમારો સમય ટૂંકો પડે. ચારણકોમ માત્ર દુહા રચીને જ બેસી નથી રહી. તેણે કેટલીયે આઈઓ પેદા કરી છે. આઈઓની કથાઓ રૂંવાડાં ઊભાં કરી નાખે તેવી હોય છે.

ત્રાગું કરીને—આત્મબલિદાન આપીને ભલભલાના છક્કા છોડાવી દેનારી આઈઓનાં સ્થાનકો આજે પણ પૂજાય છે. મેં આ કાઠિયાવાડ જોયું, જાણ્યું અને અનુભવ્યું. પછી મને લાગ્યું કે જો અત્યારે ભારતની પ્રજાનું સાચું ઘડતર કરવું હોય તો આ પાળિયા દ્વારા કરી શકાય. બહારવટે ચઢેલા બહારવટિયા પણ કેવાંકેવાં જીવનમૂલ્યો સાચવતા હતા તે જોઈને માથું નમી જાય છે. બેશક તેમની હિંસા અને રંજાડનું સમર્થન ન કરી શકાય, પણ એ એમની મજબૂરી જ કહેવાય. ન્યાય મેળવવા બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હતો એવું માની શકાય.

પ્રવીણ પ્રકાશનવાળા શ્રી ગોપાલભાઈએ મારી પાસે પુસ્તકોનો ઢગલો કરી દીધો. તેમાંથી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી અને શ્રી જયમલ્લ પરમારની કેટલીક કથાઓનો આધાર લઈને મેં મારી દષ્ટિએ કથાઓનું ચિત્રણ અહીં કર્યું છે. એમ કહી શકાય કે આ તો મેઘાણીભાઈનું ઉચ્છિષ્ટ છે, મારું નવું કશું નથી. જે નવું છે તે મારો અભિગમ છે, મૂલ્યાંકન છે. હું મેઘાણીભાઈ અને જયમલ્લભાઈનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો કહેવાય.

આ પુસ્તકનું નામ મેં ‘સૌરાષ્ટ્રનો મધપૂડો’ આપ્યું છે, કારણ કે આમાં મધ પણ છે અને ડંખ દેનારી માખીઓ પણ છે. બહારવટિયાના જીવનમાં બંને તત્ત્વો હોય છે. બહારવટિયા ચોર, ડાકુ, લુચ્ચા, લફંગા, ખંડણીખોર કે સોપારી લેનારા નથી હોતા. તે પોતાના ન્યાય માટે ઝઝૂમનારા માનવ—કદાચ મહામાનવ હોય છે. આ ભેદ આપણે સૌએ સમજવો જોઈએ.

તેમનું જીવન ભૂખ-તરસથી ત્રસ્ત, ઊંઘ વિનાનું, ભયભર્યું અને મહાત્રાસદાયી હોય છે. આવા અતિકઠોર જીવનમાં વર્ષો સુધી કોઈ દંઢ મનોબળવાળો માણસ જ ટકી શકે, કાચા-પોચાનું કામ નહીં. મનોબળ અને મક્કમતાની દષ્ટિએ આ બહારવટિયા બેજોડ કહી શકાય.

અને કડવું સત્ય એ પણ છે કે સૌરાષ્ટ્રની ખાસ જાતિઓમાં જ બહારવટિયા પાક્યા છે. જે જાતિઓમાં બહારવટિયા પાક્યા છે તે મોટા ભાગે યોદ્ધાઓની જાતિ રહી છે. અપવાદરૂપ ક્યાંક-ક્યાંક બીજી જાતિઓમાં પણ કોઈ એકલદોકલ થયા હોય તેની ના નહીં, પણ મુખ્ય ધારાઓ સૌરાષ્ટ્રની ચાર-પાંચ જાતિઓમાં જ વહી છે.

આ બધું લખતાં મને અનેક વાર થયું છે કે નાનીનાની બાબતોને બહુ મોટું રૂપ આપીને સૌરાષ્ટ્રનું બહુ મોટું શૂરાતન પરસ્પર લડી મર્યું છે! આ શૂરાતનને વિદેશી અને વિદર્ભી આક્રાન્તાઓ સામે સરવાળો કરીને વાળી શકાયું હોત તો? પણ ‘તો’ એટલે ‘તો.’ આપણે ત્યાં બધા પાક્યા પણ સરવાળો કરનારો કોઈ ના પાક્યો. જે કોઈ મહાન થયા તેમણે પોતાનો વાડો બનાવ્યો—પોતે ભગવાન થઈ ગયા અને વિભાજન કર્યું. કેટલા વાડા?! કેટલા ભગવાન?! કેટલાં વિભાજન?! આમાં સરવાળો ક્યાં? બાદબાકી જ બાદબાકી. આપણે વિભાજનપૂજક થઈ ગયા છીએ. પરિણામ સ્પષ્ટ છે. વિભાજિત પ્રજા કદી વિજયી ન હોય. અને જે વિજયી ન હોય તે ગુલામ જ હોય. આપણી ગુલામીનું મૂળ કારણ વિભાજનપૂજા છે. કોઈ સરવાળાનું ગણિત શિખવાડનારો પેદા થાય અને બધાં વિભાજનોને સરવાળામાં રૂપાંતરિત કરે તો ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બને.

આજે સાચાં પ્રેરક બળોનો દુષ્કાળ પડ્યો છે, તેથી પ્રજા અને ખાસ કરીને યુવાવર્ગ પોતાની યુવાનીને અનર્થોમાં વેડફી રહ્યો છે ત્યારે આ પુસ્તકનાં પાત્રો સૌને કાંઈક પ્રેરણા આપશે તેવી આશાથી આ પુસ્તક લખાયું છે. આપણે એવું કહી શકીએ કે “આપણા કરતાં તો આ બહારવટિયા ઘણા સારા હતા.”

પણ કોઈ એવું પણ ના સમજી બેસે કે બધા બહારવટિયાનાં બધાં જ કર્મો સારાં હતાં. આ વર્ગમાં ઘણા નીચી કક્ષાના પણ થયા છે. તેમની પાસેથી પ્રેરણા લેવાની ના હોય. તેમનાથી દૂર જ રહેવાનું હોય.

જાણતાં-અજાણતાં પુસ્તકમાં કોઈ માહિતીદોષ રહી ગયો હોય તો હું પ્રથમથી જ ક્ષમા માગી લઉં છું. અને જો યોગ્ય રીતે જણાવવામાં આવશે તો નવી આવૃત્તિઓમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન થશે. આવી જ રીતે જાણતાં-અજાણતાં કોઈ વ્યક્તિ કે કોમ પ્રત્યે કોઈ અયોગ્ય ટિપ્પણી થઈ ગઈ હોય તોપણ ક્ષમા માગું છું.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને પ્રો. પ્રફુલ્લ મહેતાએ ભારે પુરુષાર્થ કરીને પુસ્તકનાં પ્રૂફ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે બંનેનો આભાર.
ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહને તો ભુલાય જ નહીં. બહુ ઝડપથી અને સસ્તાં પુસ્તકો બજારમાં મૂકવા માટે તેમનો પણ આભાર.

અંતમાં, પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો કરોડ-કરોડ વાર આભાર. તેની શક્તિ અને પ્રેરણા વિના મારાથી બે અક્ષરો પણ લખી શકાતા નથી.
એટલે જો પુસ્તક સફળ થાય તો તેનો પૂરેપૂરો યશ પરમાત્માને જ છે.

સચ્ચિદાનન્દ

તા. 1-7-12

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

દંતાલી—પેટલાદ

જિ. આણંદ—ગુજરાત 388450

ફોન: 02697-252480

વેબસાઈટ: www.sachchidanandji.org

1. જોગીદાસ ખુમાણ

સૌરાષ્ટ્રની ભૌતિક ઓળખાણ ત્રણ છે: 1. ડુંગરા, દરિયો અને નદીઓ. પશુઓની પણ ત્રણ ઓળખાણ છે: 1. સિંહ-સાવજ, ઘોડી અને ગીરની ગાયો. માનવીની પણ ત્રણ ઓળખાણ છે: 1. સંત, સતી અને શૂરા. તીર્થોની પણ ત્રણ ઓળખાણ છે: 1. દ્વારકા, 2. સોમનાથ અને ગિરનાર. કવિઓની પણ ત્રણ ઓળખાણ કહેવાય: 1. કાગ, 2. કલાપી અને 3. નરસિંહ. સુધારકોની પણ બે ઓળખાણ કહી શકાય: 1. ગાંધી અને 2. દયાનંદ.

આપણે શૂરાની વાતો કરવી છે. સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર જેટલા પાળિયા જોવા મળશે તેટલા કદાચ પૂરા ભારતમાં જોવા નહીં મળે. સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર જેટલા ધિંગાણાં ખેલાયાં છે તેટલાં બીજે ક્યાંક જ ખેલાયાં હશે. બધાં જ ધિંગાણાં સાચાં હતાં તેવું તો ન કહી શકાય, પણ એમાંનાં કેટલાંક તો અત્યંત ઉચ્ચ મૂલ્યો માટે લડાયાં હતાં, જેમાં જે-તે ગામના અનેક જુવાનો હોમાઈ ગયા હતા. લેખકો અને કવિઓને જેટલું ભાથું સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પૂરું પાડે છે તેટલું બીજી ધરતી કદાચ પૂરું નહીં પાડતી હોય. આમ તો સૌરાષ્ટ્ર કવિઓની પણ ધરતી કહેવાય. ચારણ, ગઢવી, બારોટ વગેરે જન્મજાત કવિઓ. ભલે અભણ હોય પણ તેમની નાભિમાંથી નીકળેલા દુહા માણસનાં હાડ હલાવી દે. શૌર્યગાથા, પ્રેમગાથા અને ભક્તિગાથાનાં એટલાં બધાં કથાનકો અહીં વીખ્યાં પડ્યાં છે કે કવિ વીણતાં થાકી જાય. કવિ અને લેખકને સામગ્રી જોઈએ. સામગ્રી વિના જેમ રસોઈ ન થાય તેમ સામગ્રી વિના કાવ્ય પણ ન રચાય. અને સામગ્રી તો નેકી-ટેકીવાળા શૂરા-પૂરા જ આપે. જ્યાં આવું ન હોય ત્યાં કોઈ જોર કરીને લખે તોપણ તે ખાંડ વિનાના શીરા જેવું થાય!

આપણે થોડી મોરલની વાતો કરવી છે, કારણ કે રાજકારણના શિખર ઉપર બેઠેલા લોકોમાંથી મોટા ભાગના લુચ્ચા માણસોએ આખા દેશને લુચ્ચો બનાવી દીધો છે. રાજા પ્રજાને ઘડે છે પોતાનાં આચરણો દ્વારા. રાજા તો ગયા પણ તેમની જગ્યાએ જે આવ્યા તેમાંના મોટા ભાગના વસ્ત્ર વિનાના આવ્યા. તેમણે સિંહાસનો દાખલ કરી લીધાં તેથી વસ્ત્રત્યાગનો આદર્શ ઘરે-ઘરે ફેલાવા લાગ્યો છે. જે વસ્ત્રવાળા છે તે બિચારા થઈ ગયા છે. તેમની હાંસી અને ઠેકડી પેલા વસ્ત્રત્યાગીઓ કરી રહ્યા છે. મીડિયા તેમાં સૌથી મોખરે છે. રાષ્ટ્રને મોરલની દૃષ્ટિએ બહુ જ કરુણ સ્થિતિમાં મૂકી દીધું છે. તેવી સ્થિતિમાં કાંઈક પ્રેરણા મળે અને વસ્ત્રત્યાગીઓ—ટોચના માણસો પાછા વસ્ત્ર પહેરવા તરફ વળે એટલા માટે સૌરાષ્ટ્રના થોડાક બહારવટિયાઓની નાનીનાની કથાઓ લખવાની પ્રેરણા થઈ છે.

ચોર, ડાકુ, લૂંટારો અને બહારવટિયો આ ચાર શબ્દોને એકસરખો માની લેવાની ભૂલ ન કરતા.

1. ચોર: ચોર તેને કહેવાય જે રાતના અંધારામાં લપાતો-છુપાતો કોઈના ઘરની પાછળ જઈને ખાતર પાડે, ઘરમાં પેસે અને ચોરાય તેટલું ચોરીને લઈ જાય. હવે મકાનોની બાંધણી બદલાઈ. માટીનાં કાચાં મકાનોની જગ્યાએ પાકાં મકાનો બન્યાં, તેથી ખાતરિયું કામ ન કરે. હવે તાળાં તોડે, જાળીઓ તોડે, ઉપરથી ઊતરે અને ઘરમાંથી ચોરી કરે. કેટલાક લોકોનો ચોરી કરવાનો ધંધો બાપદાદાનો ધંધો જ હોય, તેથી તેમને કશી નાનમ ન લાગે. પોલીસ પકડે, મારેઝૂડે કે પછી જેલમાં જવાનું થાય તોપણ આબરૂના કાંકરા ન થાય. કેટલાક તો ગૌરવ પણ લે! ભૂખે મરતો માણસ ચોરી કરે છે તે વાત પૂરી સાચી નથી. આવો માણસ કદાચ ચોરી કરે તોપણ તે પેટ પૂરતી હોય અને લાચારીથી તેને તેવું કરવું પડ્યું હોય તેવું બને ખરું. પણ તેવું ક્યાંનો તેને રંજ હોય—પીડા હોય, જે સ્થિતિ સુધરતાં છૂટી પણ જાય. પણ જે મોજશોખ અને અમન-ચમન કરવા માટે ચોરી કરે છે તેમને કદી રંજ થતો નથી, તે કદી સુધરતા નથી તેથી તે ક્ષમાને પાત્ર ન કહેવાય.

2. ડાકુ: ડાકુઓની ગેંગ હોય છે. ડાકુ અને લૂંટારાઓને એકસરખા ગણી શકાય. તે શસ્ત્રબળથી લોકોને લૂંટી લેતા હોય છે. વટેમાર્ગુઓ, ઘરો, કાર્યાલયો, પેઢીઓ, ધર્મસ્થાનો વગેરે જ્યાં પણ ધન વગેરે દેખાય તેને બળજબરીથી મારીઝૂડીને લૂંટી લેવું તે આ લોકોનું કામ હોય છે.

3. બહારવટિયા: જે અંદર રહીને પોતાનો વટ સાચવી ન શક્યા, તે વટ રાખવા માટે બહાર નીકળી પડ્યા હોય તે જ બહારવટિયા કહેવાય. વટ એટલે ન્યાય-સન્માન. આવા લોકો ન્યાય અને સ્વમાન-રક્ષા માટે બહાર નીકળી પડતા હોય છે. મોટા ભાગના બહારવટિયા સરકાર સામે ચઢ્યા હોય છે, કારણ કે સરકાર તરફથી તેમને અન્યાય થયો હોય છે. આ લોકો સરકારી તંત્રને ખોરવી નાખે છે, રાજ્યની ખેતી અને વ્યાપાર-ઉદ્યોગોને ઠપ્પ કરી દે છે, રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ફેલાવી દેતા હોય છે. રાજાને રાજ્ય ચલાવવું કઠિન થઈ જતું હોય છે.

ચંબલના ડાકુ અને સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયાને એકસરખા માનવાની ભૂલ કદી ન કરવી જોઈએ. બંનેમાં આકાશપાતાળનું અંતર છે. બહારવટિયાને કાંઈક નીતિ-નિયમ પણ હોય છે. મોટા ભાગના તે બહેન-દીકરીની લાજ લૂંટતા નથી, સ્ત્રીસન્માન રાખતા હોય છે. બ્રાહ્મણ-ફકીર-સાધુ તથા ધર્મસ્થાનોનું પણ માન સાચવતા હોય છે. તેમની નેકી-ટેકી દાદ માગી લે તેવી હોય છે. તે પોતાની ટેક પાર પાડવા પાર વિનાનાં કષ્ટો ભોગવતા રહે છે. આમ જુઓ તો તેમનું જીવન ખરા-ખોટા લક્ષ્યને પાર પાડવા માટે તપસ્યાભર્યું હોય છે. જનસામાન્યમાં તેમની ચાહના પણ હોય છે. લોકકવિઓ તેમનાં કાવ્યો રચે છે, જે ઘેર-ઘેર ગવાય છે. તેમના ભયંકર હિંસક જીવનમાં પણ ઘણી પ્રેરણાદાયી ઘટનાઓ ઘટતી હોય છે. આપણે આવા બહારવટિયાઓનાં જીવનમાંથી કાંઈક પ્રેરણાદાયક પ્રસંગો લેવાના છે.

સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં-મોટાં અનેક રજવાડાંઓમાં ભાવનગર રાજ્ય પણ એક અત્યંત મહત્ત્વનું રજવાડું. ત્યારે દરબાર વજેસંગ રાજા રાજ્ય કરે. તે 1800 ગામોના ઘણી કહેવાય. તેમનો ભારે પ્રતાપ અને પ્રભાવ. ત્યારે રજવાડાંઓમાં એવો રિવાજ કે ભાયાતોને અને બીજાઓને દરબાર ગામોનો ગરાસ આપતા. ગરાસ ધરાવનાર હોવાથી તે રાજપૂતોને ગરાસિયા કહેવાતા. આ ગરાસધારી ગરાસિયા મુખ્ય રાજાના હાથ નીચે રહીને પોતપોતાનાં ગામોની આવક ભોગવતા. આ પ્રથાના કારણે 1947માં દેશ જ્યારે સ્વતંત્ર થયો ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં 250થી વધુ નાનાં-મોટાં રજવાડાં હતાં. રાજા રીઝે તો ગામનો ગરાસ આપે. પણ અંગ્રેજોની રાજવ્યવસ્થામાં આવી કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. અંગ્રેજ રીઝે તો સર, રાયબહાદુર, ખાનબહાદુર વગેરે ઇલ્કાબો આપીને લોકોને રાજી કરતા, જેથી પોતાનું રાજ્ય ઓછું ન થાય.

રાજવ્યવસ્થા પ્રમાણે વજેસિંહ દરબારે અથવા તેમના પૂર્વજે ખુમાણ પરિવારને 84 ગામો ગરાસમાં આપેલાં. સમય જતાં તેમનો વિચાર બદલાયો. પહેલાં જ્યારે તાંબાના પતરા ઉપર દસ્તાવેજ થતો ત્યારે “યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ” એમ લખાતું, અર્થાત્ જ્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી કાયમ-કાયમ માટે તેવો અર્થ થતો. પણ કોણ જાણે કેમ, વજેસંગ દરબારે વર્ષો પછી વિચાર ફેરવ્યો હશે. તેમણે નક્કી કર્યું કે 84 ગામ પાછાં લઈ લેવાં અને તેના બદલામાં માત્ર ખુમાણ પરિવારને એકએક ગામ જ આપ્યું અને પાંચ ગામોમાં ચોથો ભાગ આપ્યો. આ રીતે ખુમાણ પરિવારને આપેલું પાછું લઈ લીધું કહેવાય.

ખુમાણ પરિવારને નવ પુત્ર-પૌત્રો. જ્યારે વૃદ્ધ પિતા આપા હાદાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમનું લોહી ઊકળી ઊઠ્યું. આ બધાં ગામોનો ગરાસ તેમને મીતિયાળા જેવા કિલ્લા જીતી આપવાના બદલામાં મળ્યાં હતાં. ત્યારે યુદ્ધમાં વિજય અપાવનાર અને પ્રચંડ પરાક્રમ બતાવનાર યોદ્ધાને વિજયી રાજા ઇનામોમાં ગામો આપતો. તેને ‘ગ્રાસ’ એટલે કે કોળિયો કહેવાયો. તેના ઉપરથી ગરાસદાર શબ્દ બન્યો છે.

આપા હાદાને પોતે બતાવેલી બહાદુરી યાદ આવી. કંડલાના યુદ્ધમાં કેટલાય ખુમાણોએ પોતાનાં લીલાં માથાં વઢાવી શહીદી વહોરી હતી તેના બદલામાં આ ગરાસ આવ્યો હતો. હવે આપા હાદા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તેથી શું? તેમનું શૌર્ય વૃદ્ધ થયું ન હતું. શૌર્યને ઉંમર સાથે લેવાદેવા નથી હોતી. દરબાર વજેસંગજીએ ધમકી પણ આપી હતી કે જો કોઈ ચૂં કે ચાં કરી તો દરબારી તોપખાનું ભડાકો કરી બધું ખેદાન-મેદાન કરી નાખશે. દરબાર સામે બાથ ભિડાય નહીં તેવું સમજીને પીઠો, વીરો, સૂરો અને લૂણા જેવા કાઠી ખુમાણોએ દરબારની શરતો માની લીધી હતી. તે બધાએ જે મળ્યું તેથી સંતોષ માન્યો અને દરબાર સાથે થઈ ગયા હતા, પણ વૃદ્ધ આપા હાદા દરબારની વાત માનવા તૈયાર ન હતા.

આપા હાદાને ત્રણ દીકરા: ગેલો, ભાણો અને જોગો. ત્રીજા દીકરા જોગાને હવે આપણે જોગીદાસ કહીશું. આપા હાદા કાઠી દરબાર અને કાઠી લોકોની એવી માન્યતા કે દીકરા વારસો ભોગવવા માટે નથી હોતા, મારવા કે મરવા માટે હોય છે. લડાયક કોમોનો આદર્શ ભોગ-વૈભવ નથી હોતો, તેમનો આદર્શ મરવું ને મારવું હોય છે. ધિંગાણે મરાવું ને જીવનનું સૌથી મોટું અહોભાગ્ય માનતા હોય છે. કેટલાક લોકો કૂતરાની માફક પૂંછડી પટપટાવીને માત્ર જીવવા જ જન્મ્યા હોય છે, તો કેટલાક પૂંછડી અને ગરદન ઊંચી રાખીને સિંહની માફક ઝઝૂમવા જ જન્મ્યા હોય છે. આવા લોકોનો જ ઇતિહાસ હોય છે.

આપા હાદાએ નાવલી નદીના કાંઠે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને ત્રાડ નાખી: “એ ગેલા! એ ભાણા! એ જોગા! ચાલો બેટાઓ, મરદ થાઓ! જ્યાં સુધી કુંડલા પાછું નહીં લઈએ ત્યાં સુધી આ નાવલી નદીનું પાણી હરામ! આપણે બધા હવે બહારવટે ચઢીશું અને વજેસંગ દરબારને બતાવી આપીશું કે તે 1800 ગામોને કેવાં ભોગવી શકે છે!”

પોતાના હક્કનું સુખ પડાવી લેનારને પણ સુખ ભોગવવા ન દેવું તે પણ યુદ્ધનો એક પ્રકાર કહેવાય. મારું સુખ છીનવી લેનારને પણ હું

સુખેથી રહેવા નહીં દઉં—આવી પ્રતિજ્ઞામાંથી બહારવટું પેદા થાય.

અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં ભારતમાં ન્યાયતંત્ર વ્યવસ્થિત ન હતું, નાની કોર્ટ, મોટી કોર્ટ, હાઈકોર્ટ કે સુપ્રિમ કોર્ટ જેવી કોર્ટો ન હતી. રાજા બોલે તે જ ન્યાય. અને ઘણી વાર રાજા વગર વિચાર્યો અન્યાય પણ કરી બેસતો તોપણ તેને ન્યાય જ કહેવાતો. તેમાં અપીલ કે દલીલો થઈ શકતી નહીં. પછી જેને અન્યાય થયો હોય તે માથું નીચું કરીને બધું સહન કરી લે, એ જ પૂર્ણવિરામ. પણ જે અન્યાય સહન ન કરી શકે તેના માટે એક જ રસ્તો રહેતો—માત્ર રાજવિદ્રોહ—બહારવટું. આ કામ ભારે ખુવારીનું રહેતું. સામાન્ય માણસનું તો આ કામ જ નહીં. ખુવાર થઈ જવા માટે જ આ પગલું ભરવામાં આવતું. પણ ખુવાર થતાં પહેલાં ખુવાર કરનારને પણ ખુવાર કરીને બદલો લેવાની તડપ તીવ્ર રહેતી. આ વૈરાગિન જ બંને તરફ આગ લગાડતો રહેતો. જેનામાં આવો વૈરાગિન નથી હોતો, જે સમાધાનકારી ડાહ્યા માણસો કહેવાય છે તે કદી બહારવટે નથી ચઢતા. તેમને ખુવારી પોસાતી નથી, તેથી તે બધાં સમાધાનો સ્વીકારીને લાંબું જીવવાનું પસંદ કરતા હોય છે, પણ તેમનો ઇતિહાસ નથી હોતો.

આપા હાદા અને ત્રણ દીકરાઓ બહારવટે ચઢી નીકળ્યા.

28-5-12

મુજાવર મુરાદશા

પ્રત્યેક ધર્મમાં પવિત્ર અને અપવિત્ર બે શબ્દો હોય જ છે. જોકે સૌ- સૌની વ્યાખ્યા જુદીજુદી હોય છે. કોઈ નાહવાધોવાથી પવિત્રતા અને ન નાહવાધોવાથી અપવિત્રતા માને છે. કોઈ વ્રત-ઉપવાસ, ભોગત્યાગ કરવાથી પવિત્રતા અને તે બધું ન કરવાને અપવિત્રતા માને છે. કોઈ સ્થળવિશેષને પવિત્ર માને છે અને ત્યાં રહેવાથી પોતાને પવિત્ર માને છે. કોઈ જાતજાતની આભડછેટને અપવિત્ર માને છે અને બધી આભડછેટનું ચુસ્ત પાલન કરનારને પવિત્ર માને છે. કેટલાક લોકો આહારાદિમાં પવિત્રતા-અપવિત્રતાને જુએ છે. કેટલાક કંદમૂળ ખાવામાત્રથી અભડાઈ જતા હોય છે, તો કેટલાક બધા પ્રકારનાં માંસાદિ ખાઈને પણ પવિત્રતા માને છે. કેટલાક સ્ત્રીના પડછાયામાત્રથી પણ અપવિત્ર થઈ જતા હોય છે, તો કેટલાક અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવીને પણ પવિત્ર મનાતા હોય છે. આમ, સૌ-સૌની પવિત્રતા અને અપવિત્રતાની જુદીજુદી વ્યાખ્યા હોય છે, તોપણ આ બંને શબ્દોમાં કાંઈક તથ્ય તો છે જ.

મારી દષ્ટિએ જે માણસ પુણ્ય કરતો રહે છે અને પાપ નથી કરતો તે પવિત્ર છે. જે માણસ પુણ્ય કરતો જ નથી અને પાપ જ કરતો રહે છે તે અપવિત્ર છે—પાપી છે. જો આ વ્યાખ્યા માન્ય થાય તો પ્રત્યેક ધર્મમાં સાચા પવિત્ર અને અપવિત્ર લોકો મળી આવશે.

ઈસ્લામમાં ફકીર—મુજાવરની સ્થિતિમાં જીવનારા માણસો પણ હોય છે. જે લોકો રળતા-કમાતા નથી, શારીરિક, માનસિક કે બૌદ્ધિક રીતે વિકલાંગ છે તે ઘરેઘરેથી ભીખ માગીને પોતાનું જીવન વિતાવે, મસ્જિદ કે તેવી જ કોઈ ધાર્મિક જગ્યામાં પડ્યા રહે, જે મળે તેમાં સંતોષ માને, કાલની ચિંતા ન કરે, તસબી ફેરવતાં ભગવાનનું જ ભજન કરતા રહે તેમને લોકો ફકીર કહેતા હોય છે. ફકીરો બાળબચ્ચાંવાળા પણ હોય છે અને એકાકી પણ હોય છે. તે કાળાં-લીલાં કપડાં પહેરે. થોડો વિકૃત દેખાવ કરે એટલે તે ફકીર કહેવાય. આવા ફકીર ગામેગામ, દુકાનેદુકાને ફરતા રહે અને ભીખ માગે. આમાંથી કોઈ-કોઈ ફકીર કોઈ દરગાહમાં રહી જાય. દરગાહ પર લોબાન-ધૂપ કરે અને એક જ જગ્યાએ રહીને લોકોથી નિરાળા રહી જીવન વિતાવે તેને મુજાવર કહેવાય, કારણ કે ઈસ્લામમાં દફનવિધિ હોય છે, એટલે લગભગ પ્રત્યેક મૃતકની નાનીમોટી કબર બનાવી હોય છે. જ્યારે કોઈ પીરકક્ષાની વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે ત્યારે તેનો મકબરો બનાવાય અથવા માત્ર કબર બનાવાય, તેના ઉપર લીલી ચાદર ઓઢાડીને તેને લોબાન-ધૂપ કરાય. કોઈ-કોઈ જગ્યાએ ચિરાગ પણ થાય. આવી અસંખ્ય દરગાહો ભારતભરમાં ફેલાયેલી છે. લગભગ પ્રત્યેક દરગાહે એકાદ મુજાવર રહેતો હોય છે, જે દીવો-ધૂપ કરે, લોકોને બાધાબંધણી આપે, તાવીજ અને દોરા-ધાગા કરી આપે, કારણ કે પ્રત્યેક દરગાહ ચમત્કારિક હોય છે તેવી માન્યતા અને પ્રચાર થયો હોય છે. કેટલીક વાર તો મસ્જિદ કરતાં દરગાહોમાં ઘણી ભીડ થતી હોય છે, કારણ કે અહીં ભક્તોની મુરાદ પૂરી થતી હોય છે. મુરાદ (ઇચ્છા) પૂરી થાય પછી બીજું શું જોઈએ? અજમેરની ખ્વાજા મોઈનુદ્દીન ચિશ્તીની દરગાહ વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે. અહીં વિશ્વભરમાંથી હજારો શ્રદ્ધાળુઓ યાત્રા કરવા આવે છે અને ચાદર ઓઢાડે છે. અહીં એક એવડી મોટી દેગ છે કે જેમાં એકસાથે 240 મણ ચોખા પકાવી શકાય છે. તાંબાની બનાવેલી આ દેગ બાદશાહ અકબરે પોતાને ઘેર પારણું બંધાવાની મન્નત પૂરી થવાની ખુશીમાં દરગાહને ભેટ આપી હતી, જે

હજી પણ એવી ને એવી જ છે. તેમાં ઊતરવા માટે સીડીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેમાં તૈયાર થયેલા ભાત પાવડેપાવડે તગારામાં ભરાય છે. જેને જિજ્ઞાસા હોય તેણે ઉર્સ(ઉત્સવ)ના સમયે અજમેર જરૂર જવું જોઈએ. આવી નાની-મોટી હજારો દરગાહો વિશ્વભરમાં પૂજાય છે. મુસ્લિમો એકેશ્વરવાદી છે, પણ સાથેસાથે બહુ દરગાહવાદી પણ છે. હિન્દુઓ જેમ બહુદેવવાદી છે તેમ મુસ્લિમોને પણ બહુદરગાહવાદી કહી શકાય. લગભગ પ્રત્યેક દરગાહની પૂજા સામગ્રીઓથી થતી હોય છે, જેમાં ચાદર, ફૂલો, અત્તર, દીવો-ધૂપ વગેરે ખાસ હોય છે. દરગાહોમાં કવ્વાલોની કવ્વાલીઓના જલસા ભવ્ય રીતે થતા હોય છે. કવ્વાલી એ કીર્તનનો જ એક પ્રકાર કહી શકાય, જેમાં અલ્લા, નબી અને પીરોનો મહિમા ગવાતો હોય છે. આ જ કવ્વાલી રાજા-મહારાજા, નવાબો અને બાદશાહોની મહેફિલોમાં પણ શૃંગારરૂપ ધારણ કરીને ધૂમ મચાવતી હોય છે.

ફીફાદ ગામની ભાગોળે ધનંતરશા પીરની એક દરગાહ આવેલી છે. દરગાહની ચારે તરફ ખૂબ વૃક્ષોની ઘાટી ઝાડી છે. મંદિર-મહાદેવ કે દરગાહ હોય ત્યાં વૃક્ષો તો હોય જ. વૃક્ષપ્રેમ બધા ધર્મોમાં રહેલો છે.

આ દરગાહનો એક અતિ વૃદ્ધ મુંજાવર છે. લોકો તેને મુરાદશા કહીને બોલાવે છે. મુરાદશા આખો દિવસ બંદગી કરતો તસબી ફેરવે છે. સાધુ-સંત-ફકીરોની ખરી મૂડી તસબી છે. જે તસબી (27 મણકાની નાની માળા) ફેરવે તે ભૂખ્યો ન રહે. લાંબા ગાળે તેમાં સિદ્ધિ પણ આવે. તેનું વચન ફળે. તેથી દુખિયારા લોકો દુઃખ મટાડવા તેની પાસે જાય. ફકીર પીરની દુહાઈ દઈને તાવીજ આપે, ભસ્મ આપે અને ઘણાંનાં કામ થઈ જાય. લોકો આપોઆપ તેની પ્રસિદ્ધિ ફેલાવે. હિન્દુઓ મસ્જિદમાં ન જાય પણ દરગાહોમાં તો જરૂર જાય. કેટલીક જગ્યાએ તો મુસ્લિમો કરતાં હિન્દુઓ જ વધારે જતા હોય! મુખ્ય કારણ મુરાદ પૂરી થવાનું છે. મસ્જિદોમાં ચમત્કારો નથી થતા, પણ દરગાહોમાં થાય છે, તેથી ચમત્કારિક જગ્યાએ લોકોની ભીડ જામતી હોય છે. રામમંદિર કરતાં હનુમાનમંદિરમાં વધુ ભીડ હોય છે, કારણ કે રામ પનોતી ઉતારતા નથી. રામને જ 14 વર્ષની પનોતી બેઠી હતી, પણ હનુમાન પનોતી ઉતારે છે. જેને પનોતી બેઠી હોય તેની દશા બગડી જાય. તે બિચારો તેલ-સિંદૂર અને નાળિયેર લઈને હનુમાનજીના શરણે જાય. હનુમાન તેને આશ્વાસન અને હિંમત આપે.

દરગાહનો મુંજાવર સાત્ત્વિક સ્વભાવનો છે. બધા સાધુ-ફકીરો સાત્ત્વિક સ્વભાવના નથી હોતા. કેટલાક તામસી અને અતિતામસી પણ હોય છે. વ્યક્તિની સાત્ત્વિકતા તેના જીવનને સુગંધિત બનાવી દેતી હોય છે. સુગંધિત જીવન બાગની સુગંધ કરતાં પણ વધુ આહ્લાદદાયી હોય છે.

મુરાદશા વસ્તીમાંથી રોટલા માગી લાવે. માત્ર પોતે જ ન ખાય, કેટલીક ખિસકોલીઓને ખવડાવે. કેટલાંક કૂતરાં તો ત્યાં પડ્યાં ને પાથર્યાં રહેતાં હોય. કેટલાંક બીજાં પશુ-પક્ષીઓ પણ પોષાય. આમ તો મુરાદશા પરોપજીવી કહેવાય, પણ તે પોતે ઘણા જીવોને પોષનારો પણ કહેવાય. તેના આધારે કીડી-મકોડી વગેરે અનેક જીવો પોષાતા હતા. કેટલાક લોકો પરોપજીવી તો હોય છે પણ તે અન્ય જીવોને જિવાડનારા નથી હોતા, કારણ કે તે વધેલી ભિક્ષા બીજા કોઈને ખવડાવી નથી શકતા. પહેલાં તો કશું વધે જ નહીં અને કદાચ વધે તો જમીનમાં દાટી દેવાનું. આવી ધર્મવ્યવસ્થાથી તે અન્યપોષી ન થઈ શકે.

મુરાદશાની દરગાહમાં નાનાંમોટાં કેટલાંય જીવજંતુઓ પોષાય. તેમાં એક બહુ રૂપાળો મોરલો પણ ખરો. મુરાદશા બધાંની સાથે પ્રેમ કરે, વહાલ કરે, સૌને પોતાના આત્મીય સમજે. એક રીતે આ બધો મુરાદશાનો પરિવાર જ બની ગયો હતો. એકાકી વ્યક્તિને પણ પરિવારની ભૂખ તો રહેતી જ હોય છે. વીતરાગ થવા કરતાં પ્રીતરાગ થવું સારું કહેવાય. મુરાદશા આખો દિવસ પોતાનાં આ સ્વજનોને વહાલ કરે, કૂતરાંને માથે હાથ ફેરવે. મોરલો તો ખાસ દીકરો હોય તેમ બોળામાં જ બેસી જાય! આ વિશાળ પરિવાર ત્યાગી-એકાકી મુરાદશાના જીવનના ખાલીપણને દૂર કરતો હતો. ખાલીપો મારી નાખે. જો ખાલીપો સાત્ત્વિકતાથી ભરાય તો જીવન ‘વસુધૈવ કુટુંબકમ્’ થઈ જાય. દુનિયા એક લપ છે. તેનાથી ભાગીને લપથી છુટકારો મેળવવો તેના કરતાં દુનિયા પ્રભુનો બગીચો છે તેમ સમજી તેમાં રહીને જ તેનાં મધમધતાં પુષ્પોને માણવાં તે રસતરબોળ માર્ગ કહેવાય. આધ્યાત્મિકતા રસહીન ન હોય, હોય તો તે કંઠળાજનક થઈ જાય.

વૃદ્ધ મુંજાવર પોતાના પરિવારમાં બહુ સુખી હતો. તસબી અને ખપ્પર તેની મૂડી હતાં. તસબીથી તે ખુદાની પાસે પહોંચતો અને અક્ષયપાત્ર ખપ્પરથી તે પરિવારને પોષતો હતો. તેની રગેરગમાંથી સાત્ત્વિકતા નીતરતી રહેતી. દિવસમાં ત્રણ-ત્રણ વાર સ્નાન કરીને બધાંથી ઘૃણા કરનારા આભડછેટિયા સાધુ કરતાં અઠવાડિયે એક જ વાર નાહનારો આ ફકીર વધુ પવિત્ર લાગતો હતો, કારણ કે તે આભડછેટમુક્ત હતો. તે ન તો કોઈનાથી અભડાતો કે ન તેનાથી કોઈ અભડાતું!

રમજાન મહિનાનાં રોજાં ચાલી રહ્યા હતાં. બધા મુસ્લિમ શ્રદ્ધાળુઓ આખો દિવસ રોજાં રાખે, મોઢાનું થૂંક પણ પેટમાં ન જવા દે, ખુદાની બંદગી કરે અને પછી સાંજે સરગી કરે. મુરાદશા પીરની દરગાહ આગળ શાંતિથી બેઠોબેઠો તસબી ફેરવતો હતો તેવામાં ઓચિંતો બંદૂકનો ધડાકો થયો. સંધ્યાકાળ ધડાકાથી છવાઈ ગયો. મુરાદશાના પાળેલા મોરલાએ ચીસ નાખી અને તરફડતો આવીને તેમના ખોળામાં પડ્યો. તે લોહીલુહાણ થઈ ગયો હતો. તેને ગોળી વાગી હતી. મૃત્યુની છેલ્લી ક્ષણોએ તે મુરાદશાને કરુણાથી જોઈ રહ્યો હતો. પોતાના મોરલાને આવી દશામાં જોઈને મુરાદશાનો પુણ્યપ્રકોપ જ્વાળામુખીની માફક ભભૂકી ઊઠ્યો. જેને અન્યાય-અત્યાચાર જોઈને પણ કદી પુણ્યપ્રકોપ નથી થતો તે ત્યાગી-જ્ઞાની નહીં પણ નમાલો જ કહેવાય. કાયરતાભર્યા ત્યાગ-જ્ઞાનને ઉકરડે નાખો તો જ યોગ્ય કહેવાય.

“કોન હૈ સાલા સુવ્વરકા બચ્ચા!” મુરાદશાએ ત્રાડ નાખી. સાધુ-સંત અને ફકીરને સમય આવ્યે ત્રાડ નાખતાં પણ આવડવું જોઈએ. તે ત્યારે જ બની શકે જો તેનામાં સિંહ પણ બેઠો હોય. જેનામાં સિંહ જ ન હોય, શિયાળવાં જ ભર્યાં હોય તે ત્રાડ ન નાખી શકે.

ઝાડીમાંથી રાક્ષસ જેવો એક ફૂર ભયંકર સંધી હાથમાં બંદૂક લઈને નીકળ્યો. તેણે જ ભડાકો કર્યો હતો. હજી પણ તેની બંદૂકની નાળમાંથી ધુમાડો નીકળી રહ્યો હતો. રોજાં છોડવા—સરગી કરવા તેણે જ મોરનો શિકાર કર્યો હતો. કેટલાક મુસ્લિમો એવું માને છે કે “ખુદાએ આખી દુનિયા અમારા માટે જ બનાવી છે, તેથી અમે તેનો મુક્તમનથી ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. તેમાં કશું પાપ નથી.” મોર મારીને તેના માંસથી રોજું છોડવાની ઇચ્છાથી પેલા સંધીએ આ કામ કર્યું હતું. કેટલીક વાર લોકો ધર્મ કરવા માટે ઘોર અધર્મ કરી બેસતા હોય છે. તેમના આવા અધર્મને શાસ્ત્રોનો સહયોગ મળે ત્યારે તો અધર્મ જ ધર્મ થઈ જાય!

મુજાવરની આંતરડી કકળી ઊઠી. તેણે ભારે કલ્પાંત કર્યું. મોરલે ઉઘાડી આંખે મુજાવરની સામે જોતાંજોતાં પ્રાણ છોડ્યા. જાણે કે તે કહેતો ગયો કે “તમે મને બચાવી ન શક્યા?” પતિની હાજરીમાં કોઈ પતિવ્રતા સતી સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર થાય અને પતિ જોતો જ રહી જાય તેવી દશા મુજાવરની થઈ ગઈ. સંધી મુજાવરના ખોળામાંથી જબરદસ્તી મોરલો પડાવીને ચાલતો થયો. મુજાવરની આંતરડી કકળી ઊઠી. તેણે બદદુવા દીધી: “જાઓ, જે ખાશે તે કાઠીઓના ભાલે વીંધાશે!” આંતરડી ઠરે તો આશીર્વાદ નીકળે અને આંતરડી કકળે તો શાપ નીકળે. તે લાગે પણ ખરા, પણ શરત એટલી કે આંતરડી પવિત્ર હોય તો.

પોતાની લાચારી ઉપર મુજાવરને ભારે ખેદ અને ક્ષોભ થયા. તેણે દરગાહના ઓટલા ઉપર જોરથી હાથના પંજા પછાડ્યા. આંગળીઓમાંથી લોહી નીકળી પડે તેટલા જોરથી તેણે હાથ પછાડ્યા હતા. પોતાના ઉપાસ્ય દેવ ધનંતરશા પીરને તે ફરિયાદ કરતો હતો: “તેં કેમ ન રોક્યો એ શેતાનને?” ઉપાસ્ય અને ઉપાસકનો સંબંધ પ્રેમી યુગલ જેવો હોય છે. તે અઢળક વહાલ કરે, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે પણ કોઈ વાર રિસાય પણ ખરાં. માઠું પણ લાગે, આઘાત પણ લાગે. મુરાદશાને આઘાત લાગ્યો હતો. આ આઘાત છેક ધનંતરશા સુધી પહોંચી ગયો હતો. ભક્તનો આઘાત ભગવાનને પણ લાગે.

સંધી મુરાદશાના હાથમાંથી મોરલાને ખેંચીને ચાલતો થયો. મુરાદશાએ શાપ આપ્યો: “મારા મૌલાના દુલદુલને જે ખાશે તે કાઠીઓના ભાલે વીંધાશે.”

ત્યારે સૌરાષ્ટ્રનાં રજવાડાંઓમાં આરબ, બલોચ, સંધી અને પઠાણોની સેના રહેતી. રાજા રાજપૂત પણ સેના મુસલમાનોની. આ લોકોની યોદ્ધા તરીકેની કામગીરી વિશેષ વખણાતી, તેથી તેમનું ગૌરવ લેવાતું. આ બધાની ધાક પ્રજા ઉપર પણ વાગતી. ભાવનગરના દરબાર પાસે 500 સંધીઓની સેના હતી અને તેનો સેનાપતિ ઇસ્માઈલ હતો. ઇસ્માઈલે ખુમાણ કાઠીઓ પાસેથી 84 ગામો પડાવી લીધાં હતાં. તેમને સાચવવા ઇસ્માઈલ નાવલી નદીના કાંઠે કુંડલા ગામે થાણું નાખીને પડ્યો હતો. સેનાનું થાણું જ્યાં પડ્યું હોય ત્યાં થોડોઘણો જોરજુલમ પ્રજા ઉપર થાય જ. આ લોકોમાંથી પચાસેક સંધીઓએ પેલા મોરલાને મારીને તેનું શાક બનાવીને ખાધું. માત્ર એક જ સંધીએ શાક ન ખાધું. સૌરાષ્ટ્ર તો મોરલાઓનો પણ દેશ. જ્યાં જુઓ ત્યાં મોરલા જ મોરલા જોવા મળે. પોતાનો ચઢેલો પગાર લેવા ઇસ્માઈલ પચાસ સંધીઓ સાથે ભાવનગર જતો હતો તે ફીફાદ ગામે રોકાયો હતો અને ત્યાં જ રોજાની સરગી કરી હતી. વહેલા પરોઢિયે એ લોકો ભાવનગર જવા નીકળી પડ્યા. બરાબર સૂર્યોદય થઈ રહ્યો હતો ને તેમને સો કાઠીઓનું ટોળું દેખાયું. આ બધા પોતાનાં 84 ગામો ખોવાવાથી ભાવનગર દરબારની વિરુદ્ધમાં બહારવટે ચઢ્યા હતા. તેમના હાથમાં ભાલા હતા. સંધીઓનું શસ્ત્ર બંદૂક હતી. પ્રત્યેકના હાથમાં બંદૂક હોય—તે પણ જામગરીવાળી, પણ નિશાન અચૂક હોય. તેમની સામે કોઈ ટકી શકે નહીં. કાઠીઓને જોતાં જ સૌએ પોતપોતાની જામગરીઓ ચક્રમકથી સળગાવી દીધી. દારૂ તો બંદૂકમાં ભરેલો જ હતો. ભરેલી બંદૂક જ ખરા સમયે કામ આવે. જો ખાલી

હોય તો ભરવાનો સમય પણ ન મળે. માર ખાઈ જવાય. દારૂગોળાવાળું હથિયાર કેટલીક વાર દગો દઈ દેતું હોય છે. જો સમયસર ન ફૂટે અથવા નિશાન વ્યર્થ જાય તો શસ્ત્રધારી માર ખાઈ જાય. સૌથી સારું હથિયાર લાકડી છે—જો ચલાવતાં આવડે તો. તે કદી દગો નથી દેતી.

કાઠીઓ સમજી ગયા કે બંદૂકો ફેલ થઈ ગઈ છે. હવે મોકો ન ચુકાય. એકસાથે સોએ સો ધસી ગયા. સંધીઓ ભાગ્યા. નવી જામગરી લગાવવાનો સમય ન હતો. એક ખાલી કૂવામાં બધા સંતાઈ ગયા. માણસ મરવાનો થાય ત્યારે તેને કુબુદ્ધિ સૂઝે. જો તે ભાગતા રહ્યા હોત તો બચી જાત, પણ કૂવામાં તો બધા ભેગા થઈ ગયા. કાઠીઓએ એકએકનાં માથાં વીંધી નાખ્યાં. બહુ સરળતાથી તે પોતે જ મોતના કૂવામાં ફસાઈ ગયા! પચાસમાંથી માત્ર એક જ સંધી બચ્યો, જેણે મોરનું માંસ ખાધું ન હતું. જે બચેલો સંધી હતો તેણે જોગીદાસને કહ્યું કે “ખુમાણ, આ વિજય તારો નથી, મુરાદશા ફકીરનો છે. જા, ફીફાદ જઈને તેની દરગાહે માથું નમાવ.”

જોગીદાસ પોતાના કાઠીઓ સાથે દરગાહે પહોંચ્યા. મુરાદશા ફકીર હજી પણ પીરની દરગાહ આગળ સૂનમૂન બેઠો હતો. તેની આંગળીઓમાંથી લોહી ટપકતું હતું. થોડાં મોરનાં પીંછાં પણ પડ્યાં હતાં. જોગીદાસે વંદન કર્યાં અને સમાચાર આપ્યા કે “તમારા મોરલાને મારનારા બધા મારા ભાવે વીંધાઈ ગયા છે. હવે શાંતિ કરો.”

ફકીરે હાથ ઉપાડીને દુવા આપી: “જા, બેટા, તેરા વિજય હોગા.” જાણે વિશ્વામિત્ર રામને આશીર્વાદ આપી રહ્યા હોય તેમ લાગતું હતું. આતતાયીઓનો વિનાશ કર્યા વિના ધર્મની સ્થાપના ન થાય. આ પ્રકારનો વિનાશ નવજાગરણ માટે જરૂરી હોય છે. જે આતતાયીઓનો વિનાશ નથી કરી શકતા તે સુખ-શાંતિથી જીવી નથી શકતા.

29-5-12

આણંદજની હત્યા

જે તનનો, મનનો અને જનનો મજબૂત હોય તે જ બહારવટાં કરી શકે. ખડતલ શરીર વિના લાંબી દડમજલ કપાય નહીં, દોડાય નહીં, ભાગી જવાય નહીં, તેથી પકડાઈ જવાય. જેને દમ હોય, ટી.બી. હોય, પ્રમેહ હોય, કિડની કે હૃદયનો રોગ હોય તે બહારવટાં કરી શકે નહીં. જોગીદાસ કદાવર બાંધાના મજબૂત અને પૂર્ણ સ્વસ્થ શરીરવાળા તો હતા જ, સાથે તે એટલા જ રૂપાળા પણ હતા. સ્ત્રીઓ તો તેમને જોતી જ રહી જતી! સ્વસ્થ, સુંદર અને ઘાટીલું શરીર પણ પરમેશ્વરની મોટી દેન કહી શકાય.

જેનું મનોબળ ઢીલુંપોચું હોય તે બહારવટાં ન કરી શકે. ઢીલા મનના લોકો ઇતિહાસ નથી રચી શકતા. પ્રથમ તો તે અવિરોધી જીવન જીવતા હોય છે. કોઈનો પણ વિરોધ કરવાનો જ નહીં. સૌની હાએ હા કરતા રહેવું, અનિષ્ટ-અત્યાચારને સહન કરી લેવા પણ કદી માથું ઊંચું ન કરવું. અત્યાચારીઓના બધા અત્યાચારો સહન કરી લેવામાં તે હડાપણ માનતા હોય છે અને જીવતા રહેવા માટે બધાં સમાધાન કરી લેતા હોય છે. તેમના પાળિયા ન હોય. બહારવટું ખેડનારનું મન પોલાદ કરતાં પણ વધુ મજબૂત હોવું જોઈએ. તેને પારાવાર કષ્ટો પડવાનાં જ છે. ભૂખ-તરસ, અનિદ્રા, ભય, તાપ-સંતાપ વચ્ચે સતત ભાગભાગ કરવું, હડકાયા કૂતરા જેવું અશાંતિભર્યું જીવન જીવવાનું હોવાથી, જેનું મન પોચું હોય તે સાંજે પાછો આવી જાય. તેની તાકાત નહીં કે તે અનહદ દુઃખો ભોગવી શકે. જોગીદાસનું મન પોલાદ કરતાં પણ વધુ મજબૂત હતું. તે પારાવાર કષ્ટો સહન કરીને પણ મચક આપતો ન હતો.

જેને જનસમર્થન હોય તે જ લાંબો સમય બહારવટું ખેડી શકે. જનસમર્થન માટે ત્રણ શરતો અનિવાર્ય છે: 1. તમે સાચા હોવા જોઈએ. કોઈ સાચા હેતુ માટે તમારો વિદ્રોહ હોય તો જ લોકો તમને સાથ આપે. 2. તમે સદાચારી હોવા જોઈએ. દુરાચારીને જનતા સાથ ન આપે. અને 3. તમે ઉદાર હોવા જોઈએ. ઉદારતાથી લોકોનાં દિલ જીતી શકાય. આ ત્રણે ગુણો જોગીદાસમાં હતા. બહારવટે ચઢ્યા પછી થોડા જ સમયમાં તેમણે ભાવનગર રાજ્યમાં હાહાકાર મચાવી દીધો. તેમના ભયથી ખેતીવાડી બંધ થઈ ગઈ. ખેડૂતો ખેતરમાં જતાં ડરવા લાગ્યા. મૂળ હેતુ ભાવનગર રાજ્યને ઉજ્જડ કરી નાખવાનો હતો. ત્યારે ખેતી જ રાજ્યની આવક હતી. ખેતી કરનારા ખેડૂતો મહેનતુ ખરા, પણ બહાદુર નહીં, પોચા. પોતાની મેળે પોતાનું રક્ષણ ન કરી શકે. કોઈ રક્ષણ કરે તો મહેનતમજૂરી કરે. એક ગામના એક ખેડૂતે ખેતી કરવાની હિંમત બતાવી તો જોગીદાસે તેનું માથું કાપી નાખ્યું અને ઘડને સાંતીડે બાંધીને બળદને ગામ તરફ હાંકી મૂક્યા. ગામ ફફડી ઊઠ્યું. હવે તો કુદરતી હાજતે બહાર જતાં પણ લોકો ડરવા લાગ્યા. જોગીદાસની ચારે તરફ—પૂરા રાજ્યમાં ભારે ધાક બેસી ગઈ

હતી. અમલદારો પણ ફફડતા. ધાકથી જ રાજ્યને ઉજ્જડ કરી શકાય. ખેતરો બધાં ખેડ્યા વિનાનાં ઉજ્જડ પડ્યાં હતાં. આને કુદરતી દુષ્કાળ નહીં પણ જોગી-દુષ્કાળ કહેવાતો.

વજેસંગ દરબારની પણ મહાનતા હતી કે પોતાની સામે બહારવટે ચઢેલા જોગીદાસનાં બાળબચ્ચાંને તેમણે રાજદરબારમાં આશ્રય આપ્યો હતો અને તેમને પોષતા હતા. દરબાર ધારે તો જોગીદાસનાં બાળબચ્ચાંને ત્રાસ આપીને જોગીદાસને નમાવી શકે, પણ ના, તે પણ મહાન જ હતા.

કહેવાય છે કે એક વાર દરબારનો રાજકુંવર રોતો-રોતો દરબાર પાસે આવ્યો અને ફરિયાદ કરી કે “જોગીદાસના છોકરાએ રમતાં-રમતાં મને માર માર્યો.” બધા છોકરા રાજદરબારમાં ભેગા રમતા હશે.

દરબારે શાંતિથી કહ્યું કે “એનો બાપ મને મારે છે તો એના છોકરા મારા છોકરાને મારે તેમાં શી નવાઈ!” દરબારની કેટલી મહાનતા હશે! દરબારે આજે દરબાર ભર્યો છે. બધા દરબારીઓ ગમગીન છે. રાજ્યના દીવાન આણંદજીની હત્યા ખુમાણોએ કરી નાખી છે. રાજ્ય ભલે રાજાનું હોય પણ તેનું સંચાલન તો દીવાન જ કરતો હોય. સૌરાષ્ટ્રનાં મોટા ભાગનાં રજવાડાં નાગર બ્રાહ્મણોના દીવાનપદાથી ચાલતાં હતાં. આણંદજી મહાન મુત્સદ્દી તો ખરો જ, સાથે-સાથે વીર પણ ખરો. આવા દીવાનની જોગીદાસે હત્યા કરી નાખી હતી. બન્યું એવું હતું કે આણંદજી પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા મહુવા ગયા હતા. શ્રાદ્ધ ચાલુ જ હતું ત્યાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે બહારવટિયા ભાણાગાળામાં પડ્યા છે. આણંદજીએ શ્રાદ્ધ પડતું મૂક્યું ને બાગા સૈયદની સાથે ઘોડે ચઢ્યા. વ્યક્તિની ખરી કસોટી આવા સમયે થતી હોય છે: પહેલાં પોતાની લાગણીઓ કે પહેલાં કર્તવ્ય? પિતાનું શ્રાદ્ધ વ્યક્તિગત ભાવના છે, મહાન છે. આ પ્રસંગે સેંકડો માણસો ભેગાં થયાં છે, પણ જેવા બહારવટિયાના સમાચાર મળ્યા કે તરત જ આણંદજીએ શ્રાદ્ધવિધિ પડતી મૂકી. પોતાની જગ્યાએ બીજાને ગોઠવીને સૈયદ બાગાને લઈને બહારવટિયા પ્રજાને હેરાન ન કરે તે માટે સામે ગયા. સૈયદ બાગા આરબ જમાદાર હતો. તેની પાસે આરબોની મજબૂત સેના હતી. આરબોની વફાદારી, બહાદુરી અને વ્યૂહરચના એટલી બધી વખણાતી કે લગભગ બધાં મોટાં રજવાડાં આરબસેના રાખતાં. રાજ્ય રાજપૂતો કરતા પણ યુદ્ધો તો આરબો વગેરે લડતા. વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે ભારતમાં પ્રથમથી જ યોદ્ધાઓની કમી અનુભવાતી રહી છે. એડૂતો ખડતલ અને મજબૂત ખરા પણ મનના પોચા. તે કાળી મજૂરી તો કરી જાણે પણ ધિંગાણું ન ખેલી જાણે. તેમના ઘરમાં ન ભાલો હોય, ન તલવાર હોય—બંદૂકની તો વાત જ ક્યાં કરવી? રાજપૂતો સિવાય લગભગ બધી પ્રજા શસ્ત્રવિહીન હતી. વર્ણવ્યવસ્થા અને અહિંસાવાદી ધર્મોનું આ પરિણામ હતું.

આણંદજી અને બાગા પોતાના માણસો સાથે મારતે ઘોડે બહારવટિયાની પાસે પહોંચ્યા. હરખાવદર પાસે બંનેનો ભેટો થઈ ગયો. ભારે ધિંગાણું જામ્યું. આણંદજી માત્ર કલમ જ ચલાવતો ન હતો, તે તલવાર પણ ચલાવી જાણતો હતો. તેણે ભારે શૂરાતનથી બહારવટિયાઓનો સામનો કર્યો, પણ જોગીદાસના ભત્રીજા ચાંદ્રા ખુમાણે આણંદજીને બરછીથી વીંધી નાખ્યા. બાગાના શરીર ઉપર બત્રીસ ઘા પડ્યા. બંનેને ઢાળીને બહારવટિયા ભાગી ગયા. જોગીદાસે રાજ્યને બહુ મોટો ફટકો માર્યો હતો. આણંદજીનું શબ લઈને લોકો પાછા ફર્યા અને બાગાને ટાંકા લેવા પડ્યા. તે બહાદુર આરબ હજી જીવતો હતો.

આખી સભા શોકમગ્ન હતી. શોક પણ જીવનનું નજરાણું કહેવાય. જેની પાછળ હજારો લોકો શોક કરે તે કોઈ વિભૂતિ જ હોય. લોકોના શોકથી તેના જીવનની ધન્યતા પ્રગટી ઊઠે. ખોટો શોક ન કરવો જોઈએ, પણ સાચો શોક તો કરવો જ જોઈએ.

દરબાર વજેસંગજીએ સભામાં જાહેર કર્યું કે “રાજ્ય માટે શહીદી વહોરનાર દીવાન આણંદજીના વારસદારોને ત્રણ ગામો બક્ષિસ આપું છું: 1. વિસળિયું, 2. વડલી અને 3. લુવારા.” રાજા કદરદાન હોય તો જ અમલદારો અને લોકોમાં કાર્ય કરવાનો જુસ્સો જાગે. કદરહીન મૂંજી રાજા અમલદારો અને લોકોમાં જોમ-જુસ્સો જગાવી શકતા નથી. રાજા કદરદાન હોવો જોઈએ અને તેણે તત્કાળ કદર કરવી જોઈએ.

ખુમાણોના મારથી દરબાર અને રાજ્ય સંતાપ્ત થઈ રહ્યાં છે એવામાં જીભાઈ રાઘવજી મહાન વહીવટદાર પધાર્યા. હવે રાજ્યરક્ષાની પૂરી જવાબદારી તેમના માથે છે. તેમણે પૂરા રાજ્યમાં ગામેગામ પાકો બંદોબસ્ત કરી દીધો છે. કોઈ ચકલું પણ આવી-જઈ ન શકે તેવી જાળ બિછાવી દીધી છે. મોટો પ્રશ્ન છે: જોગીદાસ ખુમાણથી રાજ્યની પ્રજાને કેમ બચાવવી?

જીભાઈએ દરબારને તથા દરબારીઓને હિંમત આપતાં ગર્વથી કહ્યું કે “મેં એવી જડબેસલાક વ્યવસ્થા કરી છે કે હવે જોગીદાસને રહેવા-

સંતાવાની કોઈ જગ્યા નહીં મળે. થોડા જ દિવસોમાં તે કાં તો પકડાઈ જશે કાં મરી જશે.”

જીભાઈના ગર્વભર્યા શબ્દોને દરબારીઓએ તાળીઓ પાડીને વધાવી લીધા. પરાજયની ક્ષણોમાં પણ આશાવાદી ઉચ્ચારણો હિંમત આપતાં હોય છે. જીભાઈનાં આશાવાદી વાક્યોથી બધાં તાનમાં આવી ગયા. સૌને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે જોગીદાસને રહેવા-જીવવાની કોઈ જગ્યા નહીં મળે.

સભામાં પેલો મુરાદશા મુંજાવર પણ આવ્યો હતો. તે પોતાના મોરલાની હત્યાથી ક્ષુબ્ધ હતો. અત્યાર સુધી તે બધું ચૂપચાપ સાંભળતો રહ્યો, પણ હવે તેનો બંધ તૂટી ગયો. તેણે ત્રાડ પાડીને કહ્યું કે “તમે બધા જોગીદાસનો વાળ પણ વાંકો કરી શકવાના નથી. તે દેવીશક્તિધારી છે. તે ન્યાય માટે ઝઝૂમે છે.” સૌનું ધ્યાન મુંજાવર તરફ ગયું. લોકોએ તેને બહાર કાઢ્યો. દરબારે તેને શાંત કરવા જણાવ્યું. મુંજાવરની બદદુવાથી સૌને ડર લાગતો હતો.

ભાવનગરના ગંગાજળિયા તળાવ પાસે એક ખૂણામાં આજે પણ પીર મુરાદશાનો તકિયો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. સભા વચ્ચે સાચું બોલવાની હિંમત કરે તેને જ ફકીર કહેવાય.

31-5-12

ખાનદાનીનું માપ

ખાનદાનીનું માપ રોજેરોજ નથી નીકળતું. પ્રસંગ આવે ત્યારે જ ખાનદાની પરખાય. એટલે માણસને માપવા માટે ઉતાવળ ન કરવી જોઈએ, પ્રસંગોની રાહ જોવી જોઈએ.

ખાનદાનીનું ખરું માપ મિત્રકાળમાં નહીં પણ શત્રુકાળમાં થતું હોય છે. મિત્રતા પછીની શત્રુતા બહુ કપરી હોય છે. હલકો માણસ મિત્રતા પછીની શત્રુતામાં ભારે નીચતા બતાવતો હોય છે, પણ જાતવાન ખાનદાન માણસ મિત્રતા પછીની શત્રુતામાં પણ ઉચ્ચતા જ બતાવતો રહે છે.

વજેસંગ દરબારની સાથે ખુમાણોની શત્રુતા બંધાણી. જે ખુમાણોએ માથાં મૂકીને કંડલાનાં 84 ગામો દરબારોને જીતી આપ્યાં હતાં, તેના શરપાવ તરીકે દરબારે જે ગામો ગરાસમાં આપ્યાં હતાં તે પાછાં લઈ લેવાથી આ શત્રુતા જાગી હતી. જોગીદાસ બહારવટે ચઢ્યા હતા અને પૂરા ભાવનગર રાજ્યને ધમરોળી રહ્યા હતા. ચારે તરફ હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. આરબોની ફોજ તેને પકડવા રાત-દિવસ પીછો કરી રહી હતી, તેવામાં એક દિવસ સમાચાર મળ્યા કે વજેસંગજીનો જુવાનજોધ કુંવર મૃત્યુ પામ્યો છે. પૂરી ઉંમરે કોઈ મરે તો તે સહન થાય, પણ ભરજુવાનીના થનગનાટમાં કોઈ ષડ્યંત્રમાં મરણ પામે તો ભારે આઘાત લાગે. રજવાડાં, ખટપટો વિનાનાં ન હોય. મોટા ભાગે વારસાની ખટપટો ચાલતી જ હોય. રાજાને ઘણી રાણીઓ હોય અને બધી રાણીઓ પોતપોતાના કુંવરને રાજગાદી ઉપર બેસાડવા માગતી હોય, એટલે કાવાદાવા ચાલવા લાગે. કહેવાય છે કે રાણી નાનલબાએ કાંઈ કરી દીધું અને ભાવનગર દરિયો પૂજવા ગયેલો કુંવર શિહોર પાછો આવ્યો કે તરત જ તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું. કેટલીક વાર કુદરતી મૃત્યુને પણ લોકો અફવાઓ દ્વારા કલંકિત કરી મૂકતા હોય છે. પણ કુંવર દાદભાના અકાળ મૃત્યુથી ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. સૌને ભારે આઘાત લાગ્યો. આખું શિહોર—આખું રાજ્ય રોકકળથી છવાઈ ગયું.

આ વાત જોગીદાસ પાસે પહોંચી. શત્રુની હાનિથી લોકોને આનંદ થતો હોય છે. કેટલીક વાર તો પોતાના લાભ કરતાં પણ શત્રુની હાનિથી અત્યંધિક આનંદ થતો હોય છે. એને દ્વેષાનંદ કહેવાય. જેના પ્રત્યે તમને દ્વેષ હોય તેને હાનિ થાય તો જે આનંદ થાય તે દ્વેષાનંદ કહેવાય. આવી જ રીતે જેના પ્રત્યે તમને રાગ હોય તેને લાભ થાય તેથી જે આનંદ થાય તે રાગાનંદ કહેવાય. ખરેખર તો ભાવનગરના કુંવરના મૃત્યુથી ખુમાણોને આનંદ થવો જોઈએ, પણ તેવું ન થયું. પૂરી પ્રજાની સાથે ખુમાણો પણ શોકમગ્ન થઈ ગયા. આ તેમની ખાનદાની કહેવાય.

જોગીદાસ પિતા હાદા ખુમાણ પાસે ગયા અને બધા સમાચાર આપ્યા. “ગજબ થઈ ગયો!” હાદા ખુમાણની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પણ કરવું શું?

આપણે ત્યાં મૃત્યુ પછી આશ્વાસન આપવા માટે કાણમોકણનો રિવાજ છે. ગામેગામથી, દૂરથી, નજીકથી સગાં-વહાલાં, ઈષ્ટ-મિત્રો વગેરે

તોળેતોળે આવી, બેસણું બેસે. ખરખરો થાય. લોકોના આવવાથી મૃતકના પરિવારને બહુ મોટું આશ્વાસન મળે, હિંમત આવે. કાળે કરીને સારા રિવાજોમાં પણ વિકૃતિ આવે. શરૂઆતમાં યુવામૃત્યુના આઘાતથી સ્ત્રીઓ રોતી-કકળતી, છાતી પીટતી કાણમોકાણે આવતી હશે, તે યોગ્ય જ હશે, પણ પછી છાતી પીટવી એ રિવાજ જ થઈ ગયો. શોક હોય કે ન હોય, છાતી પીટવી જ જોઈએ—જોરજોરથી પીટવી જોઈએ. ન પીટો તો નિંદા થાય. આ વિકૃતિ કહેવાય. આ રીતે સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારો રૂઢિઓમાં પરિવર્તિત થઈને વિકૃત થતાં હોય છે. આપા હાદા અને જોગીદાસ વિચારે છે કે “દરબારને ત્યાં કુંવરનું મરણ થયું છે. દરબારને ભારે આઘાત લાગ્યો હશે. આ સમયે સૌકોઈ કાણ-મોકાણ નિમિત્તે આશ્વાસન આપવા જતાં હશે. મારે પણ જવું જ જોઈએ. પણ હું તો બહારવટિયો કહેવાઉં. મારા માથા ઉપર ઇનામ છે. મને તરત જ પકડી લેશે. હવે શું કરવું?” આપા હાદાએ ઉપાય બતાવ્યો કે “કાઠી અને કણબીઓનાં ટોળેટોળાં રોજ ખરખરે જાય છે તેમાં ભળી જવાનું. માથે પછેડી ઓઢી લેવી જેથી ઓળખાણ નહીં પડે.” જોગીદાસને વાત ગમી. સંતાવાની જગ્યા એકાન્ત કહેવાય છે, પણ સંતાવાની જગ્યા ટોળું પણ છે. મોટા ટોળામાં ભળી જાઓ તો કોઈ ઓળખે નહીં. સ્વજનો વિનાનું ટોળું અપાર ભીડ છે, જ્યાં લોકો એટલા પાસે પાસે હોય છે કે એકબીજાનાં અંગ ભીંસાય છે. છતાં પણ સૌ અળગાં અને અળખાં છે. વિશાળ ટોળામાં જીવવું તેના કરતાં થોડાંક સ્વજનોમાં જીવવું સારું, જ્યાં આત્મીયતા હોય, મમત્વ હોય અને સ્નેહ હોય.

જોગીદાસને વાત ગમી. તે કાઠી-કણબીના ટોળામાં ઘૂસી ગયા. સૌની સાથે દરબારચોકમાં લાઈનસર ખરખરે બેઠા. દરબાર સૌને ખરખરો કરાવતા-કરાવતા જોગીદાસ પાસે આવ્યા. જોગીદાસે પછેડી ઓઢીને માથું ઢાંક્યું હતું. દરબારે માથા ઉપર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું: “જોગીદાસ, છાના રહો, છાના રહો.” જોગીદાસે પછેડી હટાવી દીધી અને ઊભા થઈ ગયા અને બોલ્યા, “દરબાર, ખરો ઓળખી કાઢ્યો!” ચારે તરફ સોપો પડી ગયો. ભાગંભાગ થવા લાગી. ‘બહારવટિયો આવ્યો છે’ એવી અફવાએ આખું શિહોર ચંચળ થઈ ગયું. દરબારે જોગીદાસને બાથમાં લીધા અને કહ્યું કે “ડરશો નહીં. આજ તો તમે મારા મહેમાન છો.” ધરપકડ કરવા આવતા ચોકીદારોને અટકાવી દીધા. બંને ખૂબ મળ્યા અને ખૂબ ભેટ્યા. દરબાર બોલ્યા, “જોગીદાસ, આજે તો તમે ગરાસમાં ભાગ પડાવવા નહીં પણ મારા દુઃખમાં ભાગ પડાવવા આવ્યા છો. ધન્ય છે તમારાં માતા-પિતાને—આવા કપરા કાળમાં પણ તમે વ્યવહાર ન ચૂક્યા!” દરબારે હુકમ કર્યો કે “જ્યાં સુધી જોગીદાસ પોતાને ઠેકાણે ન પહોંચી જાય ત્યાં સુધી કોઈ તેમને હાથ પણ અડાડે નહીં.”

અમલદારો અને પોલીસો જોતા જ રહી ગયા. સૌને જુહાર કરીને જોગીદાસ વિદાય થયા. આખું શિહોર તેમને જોતું જ રહી ગયું. રાજા જેવી ભવ્ય આકૃતિવાળો આવો માણસ આવું બહારવટું કરે તે કોઈના માન્યામાં જ આવતું ન હતું. ઝરૂખામાંથી સ્ત્રીઓ અહોભાવે જોગીદાસનાં રૂપને જોઈ રહી હતી, પણ જોગીદાસે કોઈની સામે ઊંચી આંખ ન કરી. નીચી આંખે તેમણે શિહોર પાર કર્યું. સૌકોઈ એક જ વાત બોલતા હતા: “આવો લખમણ જતિ જ કહેવાય! ધન્ય છે!”

1-6-12

ખરો યોગી

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ઉચ્ચ વર્ગોમાં વિધવાવિવાહ નથી થતા—હા, વિધુરવિવાહ થાય છે. ભવ્ય સંસ્કૃતિ સ્ત્રી-આધારિત હોય છે, તેથી સ્ત્રી અને પુરુષોને માપવાનો ગજ જુદો હોય છે. સ્ત્રી અન્યભોગ્યા ન થઈ જાય તે માટે આવી વ્યવસ્થા કરી હતી. પુરુષ અન્યભોગ્ય અને બહુભોગ્ય પણ થઈ શકે છે. કાંઈ વાંધો ન આવે! એટલે ઉચ્ચ વર્ગોમાં પહેલાં વિધવાઓનાં ટોળેટોળાં જોવા મળતાં. વિધુરોનાં ટોળાં ન દેખાતાં. એકલદોકલ જ હોય.

જોગીદાસના પિતા વિધુર થયા હતા. હવે તેમને 95 વર્ષ થઈ ગયાં હતાં તોપણ ઠેકડો મારીને ઘોડે ચઢી જતા. જેણે શરીર સાચવ્યું તે જ ખરો યોગી કહેવાય. મોટા ભાગના હઠયોગીઓને રિબાઈરિબાઈને કમોતે મરતા મેં જોયા છે. તે માર્ગભ્રષ્ટ થયેલા જ કહેવાય. જે લોકો કુદરતી સહજ જીવન જીવતા હોય છે, યથાશક્ત્ય ભોગો ભોગવતા હોય છે તેમના ભોગો જ યોગ બનીને તેમને લાંબું જીવન આપતા હોય છે, કારણ કે ભોગ ઔષધ છે—અમૃત છે. જે લોકોએ હઠ કરીને ભોગત્યાગ કરી દીધા હોય છે તે લાંબું જીવતા નથી. અભોગી જીવન ભારે દબાણ વચ્ચે હારીથાકીને વહેવું વિદાય થતું હોય છે. અભોગ અને અતિભોગ આ બંને જીવન બરબાદ કરનારા બે છેડા છે. જીવન તો મધ્યમાં જ છે.

ત્રણે ભાઈઓએ મળીને નિર્ણય કર્યો કે ગમે તેમ કરીને પણ પિતા આપા હાદાને પરણાવવા. એકલા બહુ દુઃખી થયા કરે છે. પિતાના એકાકી જીવનને રસભર કરવા દીકરાઓ વિચારી રહ્યા છે. આ સાચી દિશા કહેવાય. વિધુર પિતાની ઇચ્છા હોવા છતાં દીકરાઓ આડા થાય, પરણવા ન દે તે ખોટો માર્ગ કહેવાય. સંતાન થશે તો ભાગ પડાવશે તેવી સ્વાર્થી ગણતરી તેમાં કામ કરતી હોઈ શકે છે. ભલે પિતા જીવનભર એકાકી રહીને લાચારી અને રસહીન - મડદાલ જીવન જીવતા રહે.

વારસદાર થશે તો તેમનો જ વારસો માગશે ને? તેમાં ખોટું શું? ભારતમાં આજે હજારો વિધુરો ઇચ્છા હોવા છતાં સંતાનોના વિરોધથી આવું રસહીન - મડદાલ જીવન જીવતા રહે છે.

બીજી તરફ વિધવા માતાને પરણાવવાની તો વાત જ ન કરાય. પશ્ચિમમાં સંતાનો વિધવા માને પરણાવવામાં સહાયક બને છે. આપણે તે સંસ્કૃતિને ધિક્કારીએ છીએ, પણ ત્યાં નિસાસા નાખતી માથું મુંડાવેલી હજારો વિધવાઓ જોવા નથી મળતી. આપણે આપણી હજારો વિધવાઓનું ગૌરવ લેતા રહીએ છીએ, પણ તેમના ઉપર શું વીતે છે તેનો વિચાર નથી કરતા.

ત્રણે ભાઈઓએ મળીને ઘુઘરાળાના જેબલિયા કાઠીની દીકરી સાથે આપા હાદાને પરણાવી દીધા. પુરુષ ઉંમરથી પરખાતો નથી, પૌરુષથી પરખાય છે. આપા હાદાને બે સંતાનો થયાં. એકનું નામ હીપો અને બીજાનું નામ જસો. આવાં નામો તેમનાં મૂળને ઓળખવામાં સહાયરૂપ થઈ શકે છે.

જુવાનજોધ કાઠિયાણીએ એક દિવસ આપા હાદાને મહેણું માર્યું: “સાવજ જેવો જુવાન દીકરો જોગીદાસ વન-વનનો થઈને વનમાં બહારવટે ભટકે છે અને તમે ઘરમાં રંગ જમાવો છો!”

આપા હાદાને હાડોહાડ વેણ લાગી આવ્યું. તે ફરી બહારવટે ચઢ્યા, પોતાની પત્નીને ધન્યવાદ દીધા: “રંગ છે તને કે તેં મને ભાન કરાવ્યું.” સંયમનું મૂળ સ્ત્રી જ છે. સ્ત્રી ધારે તો જ પુરુષ સંયમ પાળી શકે, નહીં તો નહીં. અતિકામી સ્ત્રી પુરુષને કદી સંયમી જીવન જીવવા ન દે. સંયમી અને સંતોષી સ્ત્રી જ પુરુષને સંયમી જીવન જીવતો કરી શકે.

આપા હાદા બે બાળકો અને કાઠિયાણીને છોડીને ફરી બહારવટે ચઢ્યા, જોગીદાસને જઈને મળ્યા અને દશ વર્ષ સુધી બહારવટું ખેડતા રહ્યા. જ્યારે તે મરણ પામ્યા ત્યારે 112 વર્ષના હતા. આવા નરબંકાઓ પાસેથી જીવનયોગ શીખવાનો હોય. ચાર્જ ભરીને જે શિબિરોમાં યોગ શીખવા જાય છે તેમાંથી કોઈ આવો નરબંકો સાંભળ્યો નથી.

1-6-12

સુથાર-કન્યાનો મોહ

નર અને નારી વચ્ચે કુદરતી રીતે જ સર્વાધિક પ્રબળ આકર્ષણ રહ્યું જ છે. આ આકર્ષણને કોઈ થોડા સમય માટે તો અવરોધી શકે, પણ તેને લાંબો સમય અવરોધી શકાય નહીં. કદાચ ધાર્મિક, સામાજિક કે અન્ય કારણોસર તેને શારીરિક રીતે અવરોધી શકાય. પણ માનસિક રીતે તો ન જ અવરોધી શકાય. એટલું સારું છે કે આપણે અંતર્યામી નથી, એટલે સૌની બાંધી મૂઠી લાખની રહી જાય છે.

સ્ત્રીઓ પુરુષો પ્રત્યે મુખ્યતઃ ચાર રીતે આકર્ષાતી હોય છે: 1. કામપીડાથી, 2. રૂપથી, 3. ગુણથી અને 4. શ્રુતથી. આને કામમોહ, રૂપમોહ, ગુણમોહ અને શ્રુતમોહ પણ કહી શકાય.

1. કામમોહ: સ્ત્રી જ્યારે કામપીડાથી વ્યાકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે ત્યારે ભાન ભૂલીને જે હાથમાં આવે તેને પકડી લેતી હોય છે. આ તેની મુગ્ધાવસ્થા કહેવાય—પછી ભલે ગમે તે પરિણામ આવે. આ કુદરતી આવેગ છે. આ આવેગ ઉત્પન્ન થાય તેના પહેલાં જ તેને પરણાવી દીધી હોય તો ઘણાં અનિષ્ટોથી બચાવી શકાય.

2. રૂપમોહ: રૂપમોહ પણ કુદરતી છે. માત્ર સ્ત્રી જ નહીં પણ પુરુષો પણ રૂપઘેલા થતા હોય છે. પણ આ ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ સવિશેષ ભાગ ભજવતી રહે છે. જેનું મગજ બહુ મહત્ત્વના વિષયોમાં રસ ન લેતું હોય તે રૂપદર્શનમાં વધુ સક્રિય થઈ જતું હોય છે. યૌવનકાળમાં કોઈ મહત્ત્વના લક્ષ્યમાં મન પરોવાયેલું ન હોય તો તેવું મન કામદર્શન અને રૂપદર્શન તરફ સહજ રીતે વળી જતું હોય છે. જેમનાં મગજ કોઈ ખાસ મહત્ત્વના લક્ષ્યમાં પરોવાયેલાં રહેતાં હોય છે તે આમાં અપવાદ થઈ શકે છે. રૂપઘેલી સ્ત્રીઓ જો ધર્મમર્યાદામાં કે સમાજમર્યાદામાં ન રહે તો મહાઅનર્થ કરી નાખતી હોય છે.

3. ગુણમોહ: આ મોહ ગુણવાન સ્ત્રીઓને જ થતો હોય છે. જે ગુણિયલ સ્ત્રીઓ હોય છે તે ગુણ શોધતી હોય છે. આ તેમની પ્રકૃતિ જ કહેવાય. જ્યાં સદ્ગુણોનો જથ્થો દેખાય—અનુભવાય ત્યાં તેમને મોહ થઈ જતો હોય છે. આવી સ્ત્રીઓમાં ડહાપણનું પ્રમાણ સવિશેષ રહેતું હોય છે, તેથી તે અનર્થો નથી કરતી અને અનર્થોથી બચતી-બચાવતી હોય છે.

4. શ્રુતમોહ: પ્રત્યેક સમયમાં કોઈ ને કોઈ લોક-હીરો હોય છે. આવા લોક-હીરો અથવા હીરોઈનની વાતો ચાલતી હોય છે. ખાસ કરીને રંગીન લોકો તેમની જ ચર્ચા કરતાં હોય છે, જેમ અત્યારે નટ-નટીઓની વિપુલ પ્રમાણમાં ચર્ચા ચાલતી રહે છે. તેના પરિણામે એક દિલ્લેંક વર્ગ ઊભો થઈ જતો હોય છે. આવા લોકો વાતો સાંભળી-સાંભળીને ઘેલા થતા હોય છે.

તે જમાનામાં લોક-હીરો કાં કોઈ રાજા રહેતા કે પછી કોઈ બહારવટિયા રહેતા. જોગીદાસ તે સમયના લોક-હીરો હતા. તેમનાં ગીતો રચાતાં, ગવાતાં, રાસડા લેવાતા અને તેમની બહાદુરીની તથા સજ્જનતાની ચર્ચાઓ થતી રહેતી, તેથી તે લોક-હીરો થઈ ગયા હતા. આવા લોક-હીરો ઉપર ઓળઘોળ થનારી કેટલીયે સ્ત્રીઓ હતી. તેમાંની એક હતી એક સુથારની દીકરી. તેણે જોગીદાસને જ પરણવાનું નીમ લીધું હતું અને ઇચ્છા પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી માથામાં તેલ નહીં નાખવાનું પણ નીમ લીધું હતું. તે જોગીદાસ પાછળ પાગલ થઈ ગઈ હતી. મોહની પરાકાષ્ઠા ઘેલણ છે.

સવારના પહોરમાં જોગીદાસ એકલા ઘોડીએ ચઢીને નીકળ્યા. સુથાર-કન્યા નદીમાં કપડાં ધોતી હતી. તેણે જોયું કે “જેને હું અહિંનિર્શ યાદ કર્યા કરું છું તે જોગીદાસ તો આ રહ્યા!” તે ભાન ભૂલી ગઈ. કપડાં ધોવાનું પડતું મૂકીને તેણે દોટ મૂકી અને જોગીદાસના ઘોડાની લગામ પકડી લીધી. જોગીદાસ ચમક્યા. ‘શું હશે, કેમ હશે’ તેમ વિચારવા લાગ્યા. કોઈ દુખિયારી બાઈ મદદ માટે આવી હશે તેમ સમજીને તેમણે પ્રશ્ન પૂછ્યા, પણ અંતે સુથાર-કન્યાએ પોત પ્રકાશ્યું “હું તમારી પાછળ દીવાની છું. મારો સ્વીકાર કરો. મને જાકારો ન આપશો.” જોગીદાસને હવે સાચી વાત સમજાણી. યૌવન-નીતરતી સ્ત્રીના આમંત્રણને નકારવું એ ઈંડરિયો ગઢ જીતવા કરતાં પણ દોઢલું ગણાય. તેમાં પણ જે લોકો લાંબા સમયથી સ્ત્રીમુક્ત જીવન જીવતા હોય, જેમની કામવાસના લાંબા સમયથી ભેગી થઈને વંટોળિયા જગાડતી હોય તેમના માટે તો આવું આમંત્રણ ભગવાન મળ્યા જેવું થઈ જાય. પણ જોગીદાસ માત્ર બહારવટિયા જ નથી, તે તો જતિ પણ છે. બીજી જ પળે તેમણે ઘોડીની લગામને આંચકો મારીને છોડાવી દીધી અને ઘોડીને એડી મારીને દોડાવી મૂકી. સુથાર-કન્યા માથું પછાડતી રહી ગઈ.

કેટલાંક કર્તવ્યો—એમ કહો કે જીવનવ્રતો, સ્ત્રીત્યાગ વિના શક્ય નથી થઈ શકતાં. બહારવટાં ખેડનારને કોઈ સ્ત્રી પ્રત્યે પ્રેમ કે મોહ હોય તો તે મોહ જ તેનો વિનાશ કરી નાખે, તેથી જોગીદાસે પોતાની પત્ની અને પરિવારને ત્યાગીને જ બહારવટું ખેડેલું. હવે જો તે નવા સ્ત્રીમોહમાં સપડાઈ જાય તો પૂરું વ્રત નષ્ટ થઈ જાય. સ્ત્રી તેને મોહપાશમાં જકડી લે. તે મનફાવે તેમ વર્તી શકે નહીં. તે બંધાઈ જાય. ચાણક્યે સ્ત્રીને લોઢાની બેડી બતાવી છે, તે બેડીમાં બંધાઈ જાય, વ્રત ખતમ થઈ જાય. તેથી તેમણે આવાં એકપક્ષીય આકર્ષણોથી બચવું જ જોઈએ.

જોગીદાસ ભાવનગરની ફોજથી નહીં, એક સ્ત્રીની ફોજથી ભાગ્યા અને જીતી ગયા. તે રાત્રે તેમણે પોતાની આંખમાં મરચાં આંજ્યાં! “મારાથી પાપ તો નહીં થયું હોય ને?”

ધન્ય છે જતિ જોગીદાસને!

2-6-12

સંઘર્ષમય જીવન

સંઘર્ષમય જીવન જીવનારને સારા સમાચાર ઓછા અને માઠા સમાચાર વધુ મળતા રહે છે. જે સંઘર્ષમાત્રનો ત્યાગ કરીને જીવન જીવે છે તે પલાયનવાદી કહેવાય. સંઘર્ષત્યાગથી શાંતિ તો મળે પણ તે શવ-શાંતિ હોય. પોતાની અને ખાસ કરીને બીજાની અશાંતિને દૂર કરવા સંઘર્ષ અનિવાર્ય હોય છે. સંઘર્ષમાંથી બહાદુરી અને મક્કમતા પ્રગટતી અને જામતી હોય છે. સંઘર્ષત્યાગીઓ ભલે ત્યાગી કહેવાય, પણ તેમનો ત્યાગ લોકો અને રાષ્ટ્ર માટે પરિણામશૂન્ય જ હોય છે.

જોગીદાસ ખુમાણ બહારવટે ચઢ્યા છે. સતત સંઘર્ષના કારણે ભૂખ અને ઊંઘ હરામ થઈ ગઈ છે. તે નાંદુડી ગામે હતા ત્યાં એક

અસવારે આવીને સમાચાર આપ્યા કે “તમારા પિતાશ્રી આપા હાદા ઘુઘરાળે ધિંગાણામાં દેવ થઈ ગયા છે.” સમાચાર ભારે આઘાતજનક હતા, પણ ધીરજથી જોગીદાસે સાંભળ્યા. ત્યારે આપા હાદાને 112મું વર્ષ ચાલતું હતું. આ ઉંમરે પણ તે ધિંગાણું ખેલી જાણતા હતા તે જ નવાઈ કહેવાય. વૃદ્ધાવસ્થામાં અનેક રોગોથી રિબાઈ-રિબાઈને, પગ ઘસી-ઘસીને ખાટલામાં મરવું તેના કરતાં ધિંગાણે ચઢીને તલવારને ઝાટકે મરવું ઘણું સારું. જેનાં અહોભાગ્ય હોય તે જ આવું મૃત્યુ પામી શકે.

બન્યું એવું કે ભાવનગરની ફોજે ઘુઘરાળાને ઘેરી લીધું. આપા હાદા ઘુઘરાળામાં હતા. પોતે ઘેરાઈ ગયા છે તેવી જાણ થતાં જ હવે ક્યાંય ભાગીને તો જવાય તેવું રહ્યું ન હતું, તેથી આત્મસમર્પણ કરી દેવું એ જ એકમાત્ર માર્ગ બાકી હતો. પણ ત્યારે ભૂપત ચારણે બાપુને જુસ્સો ભરી દીધો. ચારણો, જોમ-જુસ્સો ભરવાનું કામ કરે. વ્યક્તિ નથી લડતી, વ્યક્તિનું પરાક્રમ લડે છે. પરાક્રમ વિનાની પોચી પ્રજા કાળી મજૂરી કરીને ખેતી કરે કે વ્યાપાર કરે પણ ધિંગાણાં ન કરી શકે, કારણ કે તેનામાં પરાક્રમ જ નથી. ભલે ને ભીમ જેવું કદાવર શરીર હોય તેથી શું થયું? ભૂપત ચારણે દુહો લલકાર્યો:

સો ફેરી શિહોરની લીધેલ ખૂમે લાજ,

(હવે) હાદલ કાં હથિયાર, મેલે આવણરાઉત!

અર્થાત્ હે આલા ખુમાણના પુત્ર હાદા ખુમાણ, તેં સો વાર શિહોરની લાજ લૂંટી હતી અર્થાત્ શિહોર ઉપર ત્રાટકીને શિહોરને લૂંટ્યું હતું. હવે આજે તું છેલ્લી ઘડીએ હથિયાર મૂકીને દુશ્મનના શરણે જવા તૈયાર થયો છે?

ભૂપત ચારણની તેજાબી વાણી સાંભળતાં જ આપા હાદાને ખુન્નસ ચઢ્યું. તે તલવાર લઈને મેદાનમાં આવી ગયા અને ફોજને પડકાર કર્યો કે “લ્યો, જુઓ, આ રહ્યો તમારો બાપ! માએ સવા-શેર સૂંઠ ખાધી હોય તો પકડી લ્યો!” જબ્બર ધિંગાણું જામ્યું. એક ઉપર અનેક તૂટી પડ્યા. અંતે આપા હાદાએ પ્રાણ છોડ્યા.

જોગીદાસ ગર્જી ઊઠ્યા: “ધન્ય છે આપાને! આવું મોત તો યોગીઓને પણ ન હોય! હવે શોક કરવાનો ન હોય. આઠ-આઠ શરણાઈઓ વગડાવો. ધન્ય છે—આપાને ધન્ય છે! તેમના મોતને પણ ધન્ય છે!”

ત્યાં તો અસવારે સમાચાર આપ્યા કે “બાપુ! ફોજવાળા બાપુનું માથું વાઢીને ભાલા ઉપર ચઢાવીને ભાવનગર લઈ ગયા છે.” હદ થઈ ગઈ. આવા અતિવૃદ્ધ વીરના શરીરનું આવું અપમાન કરાય નહીં.

જોગીદાસ સમસમી ઊઠ્યા. રાજપૂતોનાં યુદ્ધો મોટા ભાગે બુદ્ધિપૂર્વકના વ્યૂહથી લડાયાં નથી, લાગણીના ઉછાળાથી આવેશમાં લડાયાં છે. લાગણીનું મૂળ રાગ અને દ્વેષ હોય છે. પ્રબળ રાગ-દ્વેષ હોય એટલે નિર્ણયો પણ તેવા જ હોય. તેમાં પણ રાગ કરતાં દ્વેષની લાગણી પ્રબળ હોય. આવી લાગણીએ મૃતકનું માથું ભાલે ચઢાવીને લોકોમાં પ્રદર્શન કર્યું કે “અમે સાવજને મારી નાખ્યો છે. જુઓ, આ રહ્યું તેનું માથું.”

હવે માથું વધેરનાર ફોજના સિપાહીઓને રાજા તરફથી ઇનામો આપવાની સભા ભરાઈ છે. આવું મહાન પરાક્રમ કરનાર ફોજના બહાદુરોને ઇનામ તો આપવાનાં હોય જ. ચાંદીના થાળમાં ઇનામી રૂપિયાની થેલીઓ મૂકી છે. સૌકોઈ પ્રસન્ન છે. વિજય કોને ન ગમે? પણ એક જ માણસ નારાજ છે—તે છે કાંકચ ગામનો વૃદ્ધ મેરામણ ખાયર. તે સભામાં આવતાં તો આવી ગયો છે, પણ હવે તેને લાગે છે કે પોતે ભૂલ કરી છે. જે સભાના લક્ષ્ય સાથે સંમત ન હોઈએ તે સભામાં જવાય નહીં. કદાચ જવું જ પડે તો નિર્ભયતાથી પોતાનું સત્ય પ્રગટ કરવું જ જોઈએ. રાજસભામાં રાજવિરોધી સત્ય બોલવું એ સૌથી મોટું વાણીનું પરાક્રમ કહેવાય. પરાક્રમી પુરુષ જ એ બોલી શકે. સભામાં દરબાર પધાર્યા. સૌએ ઊભા થઈને જુહાર કર્યા. એક પછી એક આપા હાદાનું માથું વાઢી લાવવાની બડાઈ બોલવા લાગ્યા. સભામાં રંગત જામી ગઈ. આત્મશ્લાઘા અને ખુશામતની પણ એક રંગત જામતી હોય છે. તેવામાં રંગમાં ભંગ કરતો મેરામણ ખાયર વૃદ્ધ ઊભો થયો અને તે કડક અવાજમાં બોલવા લાગ્યો: “બધા ભેગા થઈને પોતપોતાનાં અને દરબારનાં વખાણ કરો છો, પણ ખરાં વખાણ તો આપા હાદાનાં કરવાં જોઈએ. 112 વર્ષ સુધી તે જીવતો પકડાયો નહીં. આટલી ઉંમરે પણ તે ધિંગાણું ખેલતો રહ્યો અને સાવજની માફક સામી છાતીએ મરાયો. તમે તેને જીવતો તો પકડી શક્યા નહીં. મરેલાનું માથું લઈને હવે ગામેગામ ફરો છો તેમાં શી શોભા કહેવાય?” આવું ઘણુંબધું તે બોલ્યા. દરબાર અને સભા છક્ક થઈ ગયાં. દરબારને લાગ્યું કે “મેરામણ સાચું બોલે છે. તેણે મને ભાન કરાવ્યું.” ખુશામતિયા માણસને બેભાન બનાવે, આવો કોક જ સાચો માણસ હોય જે ખરા સમયે ભાન કરાવે.

આપા હાદાનું કારજ

સંસ્કૃતમાં એક સૂક્તિ છે: “મરણાન્તાનિ હિ વૈરાણિ ।” અર્થાત્ મરણની સાથે વૈર પૂરું થઈ જાય. મડદા સાથે કે મરણ પછી વૈર વાળવાનું ન હોય. ખાનદાનીનું માપ સ્મશાનયાત્રા કહી શકાય. શત્રુની સ્મશાનયાત્રામાં પણ જે જાય તે ખરો ખાનદાન કહેવાય. ભાવનગર ગોહિલ દરબાર અને ખુમાણ રાજપૂતોમાં વૈર બંધાયું છે તોપણ કૌટુંબિક સંબંધો અને વ્યવહાર બરાબર સચવાય છે. ભાવનગરની સેનાએ એક ભયંકર ભૂલ કરી કે તેણે ધિંગાણામાં આપા હાદાનું માથું કાપી નાખ્યું અને તે માથાને ભાલામાં પરોવીને ગામેગામ તેનું પ્રદર્શન કર્યું. તે ખાનદાની ન કહેવાય. મૃતકની મર્યાદા રાખવી જોઈતી હતી. ખરા સમયે મેરામણે વજેસંગ દરબારને ચેતવ્યા. વજેસંગ ચેતી ગયા અને ઇનામ બંધ કરાવ્યાં. પણ હવે શું કરવું? ખરા સમયે ખરી સલાહ આપનાર મળે અને તેને સ્વીકારનાર હોય તો ઘણા અનર્થોથી બચી જવાય. રાવણને ખરી સલાહ આપનાર ખરા સમયે વિભીષણ મળ્યો હતો, પણ રાવણે તેની સલાહ સ્વીકારી નહીં તેથી મહાઅનર્થ થઈ ગયો. બળતામાં ઘી હોમનારા કરતાં બળતામાં ગંગાજળ નાખનારા ઘણા મહાન હોય છે. વજેસંગ દરબારે મેરામણને પૂછ્યું: “ત્યારે હવે શું કરવું જોઈએ?”

મેરામણે ગંભીરતાથી જવાબ દીધો, “આપા હાદાનું કારજ કરવું જોઈએ. બહારવટે ચઢેલા તેમના દીકરા જે કામ નથી કરી શકતા તે કામ (કારજ) તમારે કરવું જોઈએ.” મેરામણે સલાહ આપી.

હિન્દુ ધર્મમાં મૃત્યુ પછી મૃતાત્માની સદ્ગતિ માટે કેટલીક વિધિઓ થાય છે, જેને શ્રાદ્ધ અથવા કારજ કહેવાય છે. મૃતાત્માને પિંડદાન અપાય અને તેની સદ્ગતિ માટે વિધિ થાય. આવી વિધિ મરનારનો મોટો પુત્ર કરતો હોય છે. મોટો પુત્ર તો બહારવટે ચઢ્યો છે, એટલે હવે આ વિધિ દરબાર પોતે જ કરાવવા તૈયાર થયા. આવા સમયે પરિવારના પુરુષો મુંડન કરાવતા હોય છે. મુંડન ઉપરથી—તેમાં પણ ખાસ કરીને મૂછો મૂંડાવવાથી લોકોને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવી જાય કે કોઈનું મરણ થયું છે તેનો શોક છે. સ્ત્રીઓ પણ કાળાં કપડાં પહેરે. આ બધું મરણશોક બતાવવા માટે છે.

દરબારે કુંડલાની નાવલી નદીના કિનારે ગોરમહારાજને બોલાવીને કારજવિધિ શરૂ કરી. બીજી તરફ દરબારના કહેવાથી મેરામણને ડુંગરામાં જઈને જોગીદાસ તથા ભાણને બોલાવી લાવવા મોકલ્યા.

ભાવનગર દરબારની ત્રણ પરજ, અર્થાત્ ત્રણ ગોળ. ત્રણે પરજમાં મેલા લખ્યા. વિવાહ હોય ત્યારે કંકુ છાંટીને કંકોત્રી લખાય, પણ મૃત્યુ થાય ત્યારે મેલો પત્ર લખાય. જેનો પરિવાર જેટલો મોટો તેટલો જ તેનો શોક-પત્ર પણ મોટો. ત્રણે પરજનાં માણસો ઊમટી પડ્યાં. આવા સમયે કારજમાં આવેલા માણસોને કાઠી દરબારો ભૈડકું ખવડાવે. પણ વજેસંગ દરબારે બધાના માટે સાટા, જલેબી અને મોહનથાળ બનાવડાવ્યાં. ઘરઆંગણે જ્યારે ટાણું આવે ત્યારે ઉદારતાની કસોટી થાય.

ભાણો અને જોગીદાસ ડુંગરેથી મેરામણની સાથે ઊતરી તો આવ્યા, પણ પિતાનું માથું ભાલે ફેરવ્યું તેનો ભારે રોષ પણ છે. ઝનૂની માણસમાં બદલો લેવાની તીવ્ર વૃત્તિ હોય છે. લાગ મળે તો કોઈ મોટા માણસનું માથું વાઢી નાખવાની વૃત્તિઓ ઘૂમરીઓ લઈ રહી છે.

કુંડલે આવીને જોગીદાસે પૂછ્યું: “દરબાર ક્યાં છે?” મેરામણે જવાબ દીધો કે “જુઓ, પેલી નદીના કિનારે સરાવવા બેઠા છે.”

જોગીદાસે જઈને જોયું તો દરબાર મૂછ મૂંડાવીને સરાવવાની વિધિ કરી રહ્યા છે. જોગીદાસનું મન બદલાઈ ગયું. વૈરવૃત્તિ પ્રેમમાં બદલાઈ ગઈ. બંને ભેટી પડ્યા. શત્રુની સાથે પણ જો સદ્ભાવ સાથે સત્કર્મ કરવામાં આવે તો શત્રુતા મિત્રતામાં બદલાઈ શકે છે. સજ્જન તે છે જે અહેસાન કરવાની તક જતી નથી કરતો. દુર્જન તે છે જે કુકર્મ કરવાની તક જવા દેતો નથી.

દરબાર અને જોગીદાસ બંને ગળગળા થઈ ગયા. મેરામણે જોયું કે સુલેહ કરાવવાની ખરી તક આવી ગઈ છે. લોહું તપીને લાલચોળ થયું હોય ત્યારે જ તેને ટીપો તો ધાર્યો ઘાટ ઘડાય.

દરબારે જોગીદાસને છ ગામો માગી લેવા આગ્રહ કર્યો, પણ જોગીદાસે સૌથી પહેલાં કુંડલાની માગણી કરી. દરબાર તે સ્વીકારી ન શક્યા. “કુંડલા નહીં. છનાં સાત માગો, પણ કુંડલા નહીં” જોગીદાસે કહ્યું: “છનાં પાંચ આપો, પણ કુંડલા તો ખરું જ.”

બરાબર રકઝક જામી. સમાધાન ન થયું. જોગીદાસ જ્યારે બહારવટે ચડેલા ત્યારે પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે “કુંડલા પાછું લઈશ ત્યારે જ નાવલીનું પાણી પીશ. ત્યાં સુધી નાવલીનું પાણી હરામ.” રાજપૂતો ટેક રાખનારા હોય છે. બોલેલું બદલે નહીં—ભલે મરી જવાય. વચન એટલે વચન. પોચી પ્રજા ટેકીલી નથી હોતી. તેને બદલાઈ જતાં વાર ન લાગે. ટેકનો ઇતિહાસ હોય, વચનભંગોનો ઇતિહાસ ન હોય. સમાધાન કર્યા વિના જ બંને જુદા પડ્યા. કેટલીક વાર નજીક આવેલું સમાધાન પણ ચૂકી જવાતું હોય છે. કેટલાક તરવૈયા કિનારે આવીને ડૂબતા હોય છે. ભાણો અને જોગીદાસ કુંડલાના બજાર વચ્ચેથી સડસડાટ ચાલી નીકળ્યા.

3-6-12

ભીમ પાંચાળિયો

પ્રજામાં સામૂહિક ગુણો હોય છે અને વૈયક્તિક ગુણો પણ હોય છે. આવી જ રીતે પૂરી પ્રજામાં સામૂહિક દુર્ગુણો પણ હોય છે અને વૈયક્તિક દુર્ગુણો પણ હોય છે. પ્રજામાં સામૂહિક ગુણોમાં ત્રણ ગુણો બહુ મહત્ત્વના હોય છે: 1. પ્રામાણિકતા, 2. વચનબદ્ધતા અને 3. રોટલાની ઉદારતા. આપણે ત્રીજા ગુણ વિશે થોડો વિચાર કરવાનો છે. કેટલીક પ્રજાઓ રોટલે ઉદાર હોય છે અને કેટલીક રોટલે કંગાળ હોય છે. કેટલાક શ્રીમંતો દાન દેવામાં તો ઉદાર હોય છે પણ રોટલે કંજૂસ હોય છે. જે રોટલાના કંજૂસ હોય છે તે સાચું યશસ્વી જીવન જીવતા નથી હોતા. તેમના દાનની ઉદારતા શરતો સાથે હોય છે. શરતો પૂરી કરો તો દાન મળે. કેટલાક દાનભૂખ્યા સાધુઓ પણ ગમે તેવી શરતો પૂરી કરવા તૈયાર રહેતા હોય છે. આવા લોકોમાં સ્વમાન નથી હોતું. કેટલીક પૂરી પ્રજા રોટલાની ઉદારતા માટે જાણીતી હોય છે. તે અતિથિને જમ્યા વિના તો ન જ જવા દે. ઘરમાં હોય કે ન હોય, ગમે તેમ કરીને પણ અતિથિને જમાડે ને જમાડે, તો કેટલાક અતિથિને જોઈને જ ધ્રૂજવા લાગે. કેમ કરીને જમાડ્યા વિના જ તેમને વિદાય કરી દેવા તેના પેંતરા રચતા રહે.

ભંડારિયા ગામમાં ભીમ પાંચાળિયો નામનો એક ચારણ રહે. ચારણ શબ્દ વેદકાળથી પ્રચલિત છે. મોટા ભાગના રાજામહારાજાઓના ગઢમાં—દરબારમાં ચારણો હોય જ. ચારણને સરસ્વતીપુત્ર કહેવાય છે. જેમ બ્રાહ્મણને જન્મજાત વૈરાગ્ય હોય છે તેમ ચારણને જન્મજાત જીભ ઉપર સરસ્વતી બેઠી હોય છે. તે ભણ્યો હોય કે અભણ, સરસ્વતી તો હોય જ. ચારણી સાહિત્ય ગજબનું શક્તિશાળી છે. તે લોકભોગ્ય લોકસાહિત્ય જ કહેવાય. સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગનું દુહા-છંદ સાહિત્ય ચારણોનું છે, જે કદી જૂનું થતું જ નથી. ઉર્દૂના શેર, હિન્દીના દુહા અને ચારણોના દુહા વ્યક્તિને હાડોહાડ વેતરી નાખે તેવી શક્તિ ધરાવતા હોય છે. કાઠિયાવાડને સમજવું હોય તો સર્વપ્રથમ તેના ચારણી દુહાને સમજવા જોઈએ. જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રને ઊંડાણથી વલોવીને તેનું તાજું માખણ કાઢવું એટલે દુહાસાહિત્યની રચના કરવી.

સવારના પહોરમાં ભીમ ચારણ ગામની ભાગોળે ગયો છે. તેવામાં જોગીદાસ ખુમાણ ઘોડીએ ચઢીને ભંડારિયાથી નીકળ્યા. જોગીદાસ ભારે વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા. તેમણે ભાવનગરનું વરતેજ ગામ લૂંટ્યું હતું. બહારવટિયા નોકરી-ધંધો તો કરે નહીં. તેમની આવકનું એકમાત્ર સાધન ‘લૂંટ’ જ કહેવાય. લૂંટ કરવાનાં બે કારણો હતાં: એક તો તેમાંથી ખર્ચાપાણી કાઢવાં અને બીજું રાજવહીવટ ખોળવી નાંખવો. રાજ્યનું અર્થતંત્ર તોડી પાડો તો બાકીનું બધું આપોઆપ તૂટી પડે. ત્યારે અર્થતંત્રના બે ઘટકો હતા: વ્યાપાર અને ખેતી. વાણિયા વ્યાપાર કરે અને કણબી ખેતી કરે. બંને કોમો સુખી, પણ ભારે પોચી. સામે થવાનું ન જાણે. વાણિયાને તો યુક્તિ-પ્રયુક્તિ પણ આવડે, પણ કણબીને તો એ પણ ન આવડે. તેને તો બધા જ લૂંટે.

જોગીદાસે વરતેજનું આખું બજાર લૂંટી લીધું. દરબારને ખબર પડી. તેમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તેમણે આખું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને પોતે જાતે હાથી ઉપર બેસીને જોગીદાસને પકડવા નીકળી પડ્યા. “આજ કાં તો હું નહીં કાં તું નહીં!” એવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા કરીને મોટું કટક લઈને નીકળી પડ્યા. ચારે તરફથી જોગીદાસને ઘેરી લીધા. ભાગવાની કોઈ જગ્યા ન રહી. દરબારનો ઘેરાવો કમે-કમે સાંકડો થતો હતો એવા સમયે જોગીદાસ ભંડારિયા ગામના પાદરેથી નીકળ્યા. તેમણે ભીમ પાંચાળિયાને જોયો. ઓળખી ગયા. બંને એકબીજાને મળ્યા. જૂની યાદો તાજી થઈ. સરસ્વતીના સપૂત ચારણો કોઈ મળે કે તરત જ તેને બિરદાવવાનો દુહો બોલે. આ તેની પ્રકૃતિ કહેવાય. ચારણે જોગીદાસને બિરદાવ્યા. પણ જોગીદાસે કહ્યું: “ચારણ! અત્યારે હું મહાવિપત્તિમાં છું. મારી પાછળ ચારે તરફથી દરબારની ફોજ પડી છે. હવે પકડાઈ જવાની અણી ઉપર છું. અત્યારે તમે બિરદાવવાની વાતો ન કરો. બિરદાવલી અને વખાણ પણ વિજયપ્રસંગે સારાં લાગે.

અત્યારે તો કેમ કરીને બચવું એ જ ચિંતાનો વિષય છે.”

ચારણે કહ્યું: “બાપુ! જે હોય તે—હવે જમ્યા વિના નહીં જવા દઉં.” આવા સમયે જમવા રોકાવાનો અર્થ હતો જાણી-કરીને પકડાઈ જવું. પણ ચારણ હઠે ભરાયો. તે કહે: “મારે આંગણેથી તમને ભૂખ્યા તો નહીં જ જવા દઉં.” કેટલાક લોકો જીવનમાં કદી પણ આગ્રહ કરીને કોઈને જમાડતા જ નથી. તેમની તેવી પ્રકૃતિ જ નથી હોતી. કદાચ તે પૂછવા ખાતર તો જમવાનું પૂછતા હોય છે, પણ અંદરથી તો તેમની ઇચ્છા “ના પાડે તો સારું” તેવી હોય છે. સામાવાળો ના પાડે એટલે તરત જ “સારું ત્યારે, તમારી મરજી.” એમ બોલીને ચૂપ થઈ જતા હોય છે. આવા ભાવલુખ્ખા માણસો ધનવાન હોય તોપણ કંગાળ જ કહેવાય. ધનકંગાળ કરતાં ભાવકંગાળ વધુ દરિદ્ર હોય છે.

ભીમ, જોગીદાસની પરિસ્થિતિ સમજી ગયો. તેવામાં તો વજેસિંગ દરબારનું કટક નજીક આવી પહોંચ્યું. ભીમ સામો ગયો અને મહારાજને વિનંતી કરી કે “મારા વતી જ નહીં, તમારા વતી પણ મારે આજે જોગીદાસને જમાડવા છે. ગમે તેમ કરો પણ આજે મારી મહેમાનગતિ સફળ થવા દો.”

ભીમની વાત સાંભળીને મહારાજ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. પોતે જેની પાછળ પડ્યા છે તે રાજ્યના અપરાધીને ભીમે આશરો આપ્યો છે? આ તો હદ કહેવાય! પણ ભીમાની રજૂઆતથી દરબાર પ્રસન્ન થયા અને ભીમાની ખાતર તેમણે લાવલશ્કર પાછું વાળી દીધું અને શિહોર તરફ ચાલી નીકળ્યા.

તે દિવસે ભીમે મન ભરીને જોગીદાસની મહેમાનગતિ કરી—ખરેખર તો જોગીદાસને બચાવી લીધા. કેવા લોકો હશે! દરબાર કેવા! હાથમાં આવેલા રાજ્યના અપરાધીને ચારણના વેણ ખાતર જતો કરે!

ભીમ કેવો! તેનો પ્રભાવ કેવો! દરબાર પણ વશ થઈ જાય! ધન્ય છે એવા લોકોને!

3-6-12

નાનીબા

મોરલનાં બે ક્ષેત્રો બહુ મહત્ત્વનાં હોય છે: 1. મની મોરલ અને 2. સેક્સ મોરલ. જે વ્યક્તિ અને જે પ્રજામાં આ બંને મોરલ હોય છે તે કદી કલંકિત નથી થતી અને જે પ્રજા કે જે વ્યક્તિમાં આ મોરલ નથી હોતાં તે યશસ્વી નથી થઈ શકતાં. આ દેશ ઉપર 500-600 વર્ષ મુસ્લિમોએ રાજ્ય કર્યું અને 200 વર્ષ અંગ્રેજોએ રાજ્ય કર્યું. બંને વચ્ચે એક મહત્ત્વનો ફરક હતો. મુસ્લિમો પરાજિત પ્રજાની ધાર્મિક મર્યાદાઓ ન સાચવી શક્યા, સ્ત્રીઓની મર્યાદા ન સાચવી શક્યા. મંદિરો તોડ્યાં અને લૂંટ્યાં. હજારો સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી શિયળભ્રષ્ટ કરી. પોતાનું શિયળ બચાવવા સ્ત્રીઓ જૌહરવ્રત કરી હજારોની સંખ્યામાં જીવતી બળી મરતી. આવાં જૌહરવ્રત અંગ્રેજો સામે નથી કરવાં પડ્યાં. અંગ્રેજોએ ન તો મંદિરો તોડ્યાં, ન સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટ્યાં. આ બંનેની રક્ષા જ કરી કહેવાય. આ કારણે અંગ્રેજોની ગુલામી નિંદનીય નથી બની. લોકો આજે પણ અહોભાવથી યાદ કરે છે.

રાજપૂતોમાં પણ આ બંને મોરલને ભારે મહત્ત્વ અપાયું છે, તેથી હારેલા રાજાની સ્ત્રીઓ જીતેલા રાજપૂત સામે જૌહર નથી કરતી. આને સેક્સ મોરલ કહેવાય. મની મોરલ કરતાં પણ સેક્સ મોરલનું સ્થાન વધુ ઊંચું છે.

ભાવનગરનાં મહારાણી નાનીબા સજ્જધજીને માફા-ગાડામાં પોતાને પિયર દડવા જઈ રહ્યાં છે. કાઠિયાવાડનાં ગામ દૂર-દૂર. વસ્તી ઓછી હોય ત્યાં ગામો દૂર-દૂર હોય. ગીચ વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં ગામો નજીક-નજીક હોય. ગામો દૂર હોય એટલે વચ્ચે મારગમાં નદી-વોંકળા આવે, જંગલ આવે. રસ્તો ભયંકર બની જાય, કારણ કે ત્યારે લોકોની અવરજવર ઘણી ઓછી રહેતી.

નાનીબાનો માફો જઈ રહ્યો છે, સ્ત્રીઓ શણગારપ્રેમી હોય. નાનીબાએ શરીર ઝૂકી પડે તેટલા શણગાર સજ્યા હતા. પિયરવાળાંને તે બતાવવા માગતાં હતાં કે અમારે કેટલું છે! શણગાર પ્રદર્શન વિનાના ન હોય. તેમાં પણ વૈભવનું પ્રદર્શન વધુપડતું સ્વજનો સામે હોય છે. તેથી લોકો ઠરતા નથી હોતા, બળતા હોય છે. ઠારવાના સુખ કરતાં પણ અમુક લોકોને બાળવાનું સુખ વધુ ગમે—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને. “લે, જો, તારી પાસે આવું છે?”—આવી વૃત્તિ કામ કરે.

ત્યારે રાઘો ચાવડો પણ લૂંટના રવાડે ચઢેલો. તે આકડિયા ગામનો કાઠી હતો અને ઠૂંઠો હતો. તેની નજરે નાનીબાનો માફો પડી ગયો. આવી તક જતી ન કરાય. લૂંટવા માટે આડો ઊતર્યો. તેણે ભેંકાર જગ્યાએ માફાને રોક્યો અને પડકાર કર્યો: “દરદાગીના બધા આપી

ધો!”

નાનીબાએ સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “તમે કોણ છો?” ઠૂંઠાએ જવાબ આપ્યો: “જોગીદાસ.”

પ્રત્યેક સમયમાં પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓની નકલ કરનારા નીકળી પડતા હોય છે. સંતો હોય કે કથાકારો હોય, નટ-નટીઓ હોય કે નેતાઓ હોય, જેની પ્રસિદ્ધિ બહુ થાય તેની નકલ કરનારા અને લાભ મેળવનારા નીકળી પડતા જ હોય છે. લોકો પોતાના યશથી નહીં પણ પારકા યશથી જીવવા માગતા હોય છે. આને યશચોરી—કેરીયર-ચોરી પણ કહેવાય.

રાઘો ચાવડો જોગીદાસના નામે લૂંટ ચલાવતો. જોગીદાસનું નામ પડતાં જ લોકો થરથર કાંપતા અને તરત જ જે હોય તે બધું આપી દેતા. પણ નાનીબાએ માફાના પડદામાં રહીને સામે પૂછ્યું: “જોગીદાસ તો બાઈઓને નથી લૂંટતા. સિંહ કાંઈ તરણાં ન ચાવે, તેમ જોગીદાસ કદી સ્ત્રીઓ ઉપર હાથ નથી ઉપાડતા.”

બંને વચ્ચે રકઝક ચાલી. નાનીબાની પણ હિંમત કહેવી પડે! નહીં તો બહારવટિયાના નામથી ભલભલાને પરસેવો છૂટી જાય તો આ તો બાઈમાણસ હતાં.

બંને વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો છે તેવામાં ઓચિંતાનું જોગીદાસનું ધાડું આવી પહોંચ્યું. કેટલાક પ્રસંગો દેવરચિત—ઓચિંતા બનતા હોય છે. બરાબર આ જ સમયે જોગીદાસ ત્યાંથી નીકળ્યા. તેમણે પરિસ્થિતિ પારખી લીધી. તે સમજી ગયા કે રાઘો ચાવડો મારા નામે રાણી નાનીબાને લૂંટવા માગે છે. તેમને ભારે ક્રોધ ચઢ્યો. જોગીદાસે કહ્યું: “ઠૂંઠયા, તું એક હાથે તો ઠૂંઠો છે. લે, આજ બીજો હાથ પણ ઠૂંઠો કરી નાખું! બહેન-દીકરીઓ ઉપર હાથ ઉપાડનારનો હાથ કાપી જ નખાય!” એમ કહીને એક જ ઝટકે જોગીદાસે રાઘાનો હાથ કાપી નાખ્યો. થોડું ધિંગાણું જામ્યું પણ અંતે રાઘાની ટોળકી ભાગી ગઈ.

નાનીબા માફાના પડદામાં બેઠાંબેઠાં આ દશ્ય જોતાં રહ્યાં. તે સમજી ગયાં કે રાઘો બનાવટી જોગીદાસ બનીને પોતાને લૂંટવા આવ્યો હતો, પણ ખરા સમયે સાચા જોગીદાસ આવી પહોંચ્યા અને પોતાને બચાવી લીધી.

જોગીદાસે નાનીબાનું રક્ષણ કર્યું, એટલું જ નહીં, તેમની ચોકી કરતાં- કરતાં છેક તેમને ભાવનગરની ભાગોળે મૂકી આવ્યા અને પછી બહેનથી ભાઈ જુદા પડે તેમ જુદા પડ્યા.

નાનીબાના મનમાં ઓરતો રહી ગયો. આવા સાવજ જેવા મારા ભાઈને દરબારે દુશ્મન કેમ બનાવ્યો હશે? શું રાજપૂતો બાદબાકીનું ગણિત જ ગણતા હશે? તેમને સરવાળો ક્યારે આવડશે?

4-6-12

મહાપાપ થઈ ગયું!

બધા ધર્મોનો મૂલાધાર પાપ અને પુણ્યની વ્યાખ્યા છે. કોઈ પણ ધર્મ પાપ અને પુણ્યની માન્યતા વિનાનો હોય જ નહીં. એવું બને કે સૌ-સૌની વ્યાખ્યા જુદીજુદી હોય, પણ પાપ અને પુણ્ય તો હોય જ. જે લોકો પાપ અને પુણ્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી માનતા, તેમને ‘આ ન થાય, આ ન કરાય’ એવું કોઈ તત્ત્વ જ રહેતું નથી. પરિણામે તે બેફામ થઈ શકે છે. બેફામપણું સ્વ-પર-વિનાશક થઈ જતું હોય છે. તેથી જીવનને અનર્થોથી બચાવવા અને ઇષ્ટોથી જોડવા માટે પણ પાપ-પુણ્યની સ્વીકૃતિ હિંતાવહ લાગે છે.

જો પાપ-પુણ્ય છે જ તો પછી તેમની કક્ષાઓ પણ હોય. સામાન્ય પાપથી માંડીને મહાપાપ—અતિપાપ સુધીની કેટલીયે કક્ષાઓ બનતી હોય છે. આવી જ રીતે સામાન્ય પુણ્યથી માંડીને મહાપુણ્ય સુધીની પણ કેટલીયે કક્ષાઓ રહેતી હોય છે. બધા ધર્મોનાં પોતપોતાનાં મહાપુણ્ય અને મહાપાપ રહેતાં હોય છે.

આપણે ત્યાં હિંસા પાપ છે. તેમાં પણ નિર્દોષની હિંસા તો મહાપાપ જ કહેવાય. તેમાં પણ કોઈ પ્રેમીયુગલની હત્યા તો અતિમહાપાપ કહેવાય.

સજ્જનો નિષ્પાપ જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરે, તોપણ કેટલીક વાર જાણતાં-અજાણતાં તેમનાથી પાપ—મહાપાપ કે અતિમહાપાપ થઈ જતું હોય છે. કોઈ પણ સભાન વ્યક્તિ કદી પણ એવો દાવો ન કરી શકે કે “મેં કદી કોઈ પાપ કર્યું જ નથી.” સારામાં સારો માણસ પણ સર્વથા પાપમુક્ત હોતો નથી, તેથી ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત પોતાની ઓળખ ભગવાનને અને લોકોને પોતે મહાપાપી છે તેવી રીતે આપતો

હોય છે. પાપનો એકરાર કરવો એ જ સંતપણાનું પ્રથમ પગથિયું છે. પાપનો અસ્વીકાર કે પછી તેને ઢાંકવું અને આત્મશ્લેષા કરતા રહેવું તે દુષ્ટતા અને પાખંડની પ્રથમ ભૂમિકા કહેવાય.

જોગીદાસ બહારવટે ચઢ્યા છે. બહારવટું અહિંસક ન હોય. રોજ નાની-મોટી હત્યાઓ કરવાની જ હોય. એમ કહો કે હત્યાનો ધંધો કરવા નીકળ્યા છે. પણ આ ધંધામાં પણ તેમણે અમુક મર્યાદાઓ સ્વીકારી છે. આ મર્યાદાઓથી તે મહાન થઈ ગયા. જો આ મર્યાદા ન બાંધી હોત તો તે કદી મહાન થઈ શક્યા ન હોત.

એક વાર ધાધલ રાઠોડ અને જોગીદાસ વીજપડી ગામની સીમમાં ચાલ્યા જાય છે. બંને ભૂખ્યા છે. કશું ખાવાનું મળ્યું નથી. ભૂખ, ભય અને અનિદ્રા વેઠે તે જ બહારવટું ખેડી શકે. પણ આજ તો એવી સ્થિતિ થઈ છે કે સાથીદારોને ખવડાવવાનો પણ વેંત થયો નથી. ગૃહસ્થ જેમ બાળબચ્ચાંને પોષે, તેની ચિંતા કરે તેમ બહારવટિયો પણ પોતાના સાથીદારોની ચિંતા કરે. કાલના બધા ભૂખ્યા છે. કશું લૂંટમાં મળે તો કંદોઈને ત્યાંથી મીઠાઈ-ચવાણું મંગાવીને ખવાય. પણ એક ફદિયું પણ પાસે રહ્યું નથી. હવે શું કરવું?

બહારવટિયાઓનો પ્રથમ અને મુખ્ય શિકાર કણબી હોય. ત્યારે નહીં, અત્યારે પણ વિદેશોમાં વસતા પટેલોના સ્ટોર લૂંટવાને ત્યાંના ગુંડાઓ પ્રાથમિકતા આપે, કારણ કે કશો પ્રતિકાર ન થાય અને પાછળથી કોઈ બદલો ન લેવાય. એટલે જોગીદાસ અને ધાધલ સીમમાં કોઈ કણબી મળી જાય તો રોટલા નીકળે એ આશાએ ફરી રહ્યા છે. પણ સીમ તો ઉજ્જડ છે. જોગીદાસની બીકથી કોઈ ખેડૂત ખેતરમાં પગ મૂકતો નથી. બધું ઉજ્જડ પડ્યું છે. તેવામાં ધાધલની નજર એક ખેતરમાં પડી. એક જુવાન કણબી કોદાળીથી સાંઠીઓ ખોદી રહ્યો હતો. કણબી કે કણબણ ખાલી ન હોય. તેના શરીર ઉપર કાંઈક તો સોનું-ચાંદી હોય જ. બાવડાં વિનાના દાગીના લૂંટારાઓને આમંત્રણ આપે: “આવો, અમને લૂંટો.” કણબી પાસે બાવડાં તો હોય, તેનું શરીર મજબૂત કસાયેલું હોય, પણ તેમાં ઝનૂન ન હોય. ઝનૂન વિના યુદ્ધ ન થાય. શરીર નથી લડતું, ઝનૂન લડે છે. પણ ઝનૂન લાવવું ક્યાંથી? ઝનૂન વિનાની મજબૂત અને કસાયેલા શરીરવાળી પ્રજા પણ યુદ્ધ માટે યોગ્ય નથી હોતી. તે પોચી હોય છે. પોચા માણસો યુદ્ધ ન કરી શકે. ચીભડું ગમે તેટલું મોટું અને દેખાવડું હોય તોપણ તે વજન ન સહન કરી શકે. થોડાક વજનના દબાણ-માત્રથી તે ફસકી જાય. પોચી પ્રજાનું પણ આવું જ હોય છે. જે ફસકી જાય અને ટક્કર ન ઝીલે તે ઇતિહાસ ન રચી શકે.

જોગીદાસ અને ધાધલે ઘોડીઓ પેલા ખેતર તરફ વાળી. ઘોડીઓને જોતાં જ કણબીના હોશકોશ ઊડી ગયા. કોદાળી ખભા ઉપર મૂકતાં ને તે ગામ તરફ ભાગ્યો. ધાધલે ઘોડી દોડાવી તેને આંબી લીધો. કોદાળી નીચે મૂકીને તે હાથ જોડીને કરગરવા લાગ્યો. “બાપુ! મને મારશો નહીં! હું તમારી ગાય છું!”

ધાધલે કહ્યું: “જે પહેર્યું હોય તે કાઢી આપ! જલદી કાઢી આપ, નહીં તો આ બરછી આરપાર થઈ જશે!”

ભાંખોડિયે પડ્યોપડ્યો જુવાન કણબી કાનમાંથી કોકરવાં અને ફૂલિયાં કાઢવા મંડ્યો, પણ તેમાં વાર લાગતી હતી. ધાધલની બરછી ચકર-ચકર ફરતી હતી તેથી હાથ ધ્રૂજતા હતા. “કાઢ! કાઢ! જલદી કાઢ!” ધાધલે બૂમ પાડી.

જુવાને ત્રણ કોકરવાં કાઢ્યાં પણ એક કેમે કરીને નીકળતું ન હતું. તેવામાં દૂરથી તેની પત્ની દેખાણી. તે ભાત લઈને આવી રહી હતી. ખેડૂતો વહેલા પરોઢિયાથી કામે વળગે. તેમની ઘરવાળી બધું ઘરનું કામકાજ પતાવીને ભાતું બનાવીને ખેતરે આપવા જાય. ખેડૂત મહેનત કરીને પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હોય. કકડીને ભૂખ લાગી હોય. જો જરાક મોડું થાય તો ગુસ્સો આવે, “હજી કેમ ન આવી?” ભાતું આવે અને પછી કોઈ છાંયડે બેસીને પત્ની પતિને વહાલથી જમાડે. ભૂખ અને વહાલનું મિશ્રણ થાય તો લૂખો રોટલો પણ બત્રીસ પકવાન થઈ જાય. વળી પાછો આ તો પરસેવાનો રોટલો હોય, ચોરી-લૂંટનો ન હોય. પરસેવો, પ્રેમ અને ભૂખ ભેગાં થાય તો રોગ નજીકે ન આવે. કણબણ પરિસ્થિતિ પારખી ગઈ. ભાંખોડિયે પડેલા પતિના માથે બરછી ચકર-ચકર ફરી રહી છે. નક્કી આ બહારવટિયા જ છે. ખરેખર તો તેણે ગામ ભણી ભાગી જવું જોઈતું હતું, પણ પ્રેમ કદી બીકણ નથી હોતો. તે પતિ-પ્રેમથી તરબોળ હતી. હજી લગન થયાંને માંડ ત્રણ મહિના જ થયા હતા. તેનું રોમેરોમ પતિમય થઈ ગયું હતું. સાસરે આવીને જે સ્ત્રી પતિમય થઈ જાય છે તેને સુખ ભોગવવા સ્વર્ગે જવું નથી પડતું, સ્વર્ગ જ તેના ઘરમાં આવી જતું હોય છે. પણ જે પતિમય નથી થતી, જે પોતાને અલગ ને અલગ જ રાખે છે તે લગ્નજીવન હારી જાય છે. ભલે ને તે સોને મઢી હોય કે ડિઝીઓથી કેટલાંય સર્ટિફિકેટ લીધાં હોય, તે જીવન ખોઈ બેસતી હોય છે.

પેલી જુવાન કણબણ પતિમય થઈ ગઈ છે. તેના રોમેરોમે તેનો પતિ છે. પતિ વિના તેને કશું જ દેખાતું નથી. તેના પ્રેમે તેને બળ આપ્યું.

ગામ તરફ ભાગવાની જગ્યાએ તે સામી દોડી. “એ ભાઈ! એ ભાઈ! એને મારશો નહીં! બાપુ, તમારે જે જોઈએ તે લઈ લ્યો, પણ એને મારશો નહીં!” કરગરવા લાગી.

જોગીદાસે પૂછ્યું: “આ તારો કોણ છે?” “બાપુ, એ મારો ઘરવાળો છે. હજી હમણાં જ અમે પરણ્યાં છીએ. બાપુ, એને મારશો નહીં! લ્યો, આ મારા બધા દાગીના આપું, પણ એને મારશો નહીં!” એમ કહીને તે પોતાના અંગ ઉપરથી બધા દાગીના ઉતારવા લાગી. પણ આ શું? ધાધલના હાથમાં ફરતી બરછી ઓચિંતી તેના હાથમાંથી છટકી ગઈ અને સીધી કણબી જુવાનના કાળજામાં પેસી ગઈ. લોહીનો ફુવારો છૂટ્યો. ચિત્કાર પાડીને કણબી ઢળી પડ્યો. આ દશ્ય તેની પત્નીથી જોયું ન ગયું. તેણે હાથમાં કોદાળી લઈને પોતાના જ માથા ઉપર ધડધડ મારવા માંડી. તેના માથામાંથી પણ લોહીનો ધોધ વહેવા લાગ્યો. કણબી અને કણબણ બંને એકબીજાને બાઝી પડ્યાં. મરતા પ્રેમનો મલાજો ન હોય. થોડી જ વારમાં બંને દીવા ઓલવાઈ ગયા. આ દશ્ય જોગીદાસથી જોવાયું નહીં. તેણે ધાધલ રાઠોડને ફટકાર આપ્યો, “મૂઆ ધાધલિયા! આ તે શું કર્યું? બે સારસ- પક્ષીઓને મારી નાખ્યાં! તારું મોત પણ આવું જ થાજે! તને મરતાંય પાણી ન મળજો!”

બંને બહારવટિયા ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. પણ હવે બંને કાયમ-કાયમ માટે છૂટા પડી ગયા. ધાધલથી ન કરવાનું થઈ ગયું. કાળી ટીલી લાગી ગઈ. મહાપાપ થઈ ગયું. મરતી કણબણે જોગીદાસ સામું એક સતી જુએ તેવી અદાથી તુચ્છકારથી જોયું હતું. તેની નજર બોલતી હતી કે “તારું સત્યાનાશ નીકળી જશે! તારો વંશ નહીં રહે!” તેવું જ થયું. જોગીદાસનો વંશ ન રહ્યો. મહાપાપ થઈ ગયું.

5-6-12

કાપડું દીધું

ભારતના ત્યારના રાજા-મહારાજાઓ અને નવાબો માત્ર પોતાની ધર્મપત્નીઓથી સંતુષ્ટ ન રહેતા. ખરેખર તો ધર્મપત્ની શબ્દ આપણે ત્યાં જ પ્રયોજાય છે. અંગ્રેજોને ત્યાં આવો શબ્દ નથી. આપણે ત્યાં આવા શબ્દના પ્રયોગ પાછળ એક ખાસ કારણ રહ્યું છે. તે વખતે મોટા લોકો રખાતો રાખતા. રખાત એટલે ધર્મસંમત વિધિથી કે સમાજમાન્ય રિવાજોથી જે પરણેલી ન હોય પણ જેને પત્ની તરીકે રાખવામાં આવી હોય તેને રખાત કહેવાતી. લગભગ મોટા ભાગના મોટા માણસો થોડીઘણી રખાતો રાખતા. આ રખાતોનાં સંતાન વારસદાર ન થઈ શકે, તેથી રાજગાદીમાં ભાગ ન પડે. તે ગમે તે નાતની અને ગમે તે ધર્મની હોઈ શકે. ઘણી રાણીઓ અને ઘણી રખાતો ત્યારે ગૌરવનો વિષય ગણાતી. રખાત રાખવાથી રાજામહારાજાઓ કે સ્વયં રખાત કલંકિત ન થતાં. રખાત પણ ગૌરવ અનુભવતી. કેટલીક વાર રાણી કરતાં પણ રખાતનું માન વધારે રહેતું. કેટલીક રખાતો રાજવહીવટમાં પણ દખલગીરી કરતી. અમલદારો તેમનાથી ડરતા. અંગ્રેજોમાં આવી પ્રથા ન હતી. તે બધા એકપત્નીવ્રતી હતા. તેમણે જ હિન્દુ કોડ બિલ પસાર કરાવીને હિન્દુ પ્રજાને એક પત્નીની સીમામાં બાંધી દીધા. મુસલમાનો ન બંધાયા.

ભાવનગરના દરબાર વજેસંગને રાણીઓથી સંતોષ નહીં થયો હોય તેથી રખાતો પણ રાખેલી. આ બધું ત્યારે સહજ સ્વીકાર્ય હતું. કામવાસના સંતોષવા સિવાય રખાત રાખવાનો બીજો કોઈ હેતુ ન હોઈ શકે. કોઈ રૂપાળી જોબનવંતી નાર દેખાય એટલે ઊંચી જગ્યાએ બેઠેલા માણસોનાં મન લલચાય. અસમર્થ લોકો લલચાઈને મન મારીને રહી જાય, પણ સમર્થ લોકો ધાર્યું કરી શકે. તેમને કોણ રોકે? એટલે જેમ અશ્વશાળામાં ઘણી ઘોડીઓ હોય તેમ રાજા-મહારાજા-બાદશાહોના હરમમાં પણ ઘણી સ્ત્રીઓ હોય, જેમાંની કેટલીક રખાતો પણ હોય. રાજાને રાણી કરતાં રખાત વધુ વહાલી લાગે. રખાત જેટલી સમર્પિત થઈને રંગત આપે તેટલી રાણી ન આપી શકે. ઉચ્ચ કુલીનતા કામાચારમાં પણ મર્યાદા જાળવે. રખાતને મર્યાદા ન હોય. મર્યાદા વિનાના કામાચાર કામરસિયાને પકડમાં લઈ લે. જોકે રખાતોથી પ્રશ્નો પણ ઊભા થાય. તેમનાં સંતાનોનું શું કરવું? જે ધર્મમાન્ય કે સમાજમાન્ય સંતાનો ન હોય તેમને થાળે પાડવામાં ઘણી અડચણો આવતી હોય છે. તેમાં પણ દીકરા કરતાં દીકરીઓ હોય તો- તો અગવડોનો પાર નહીં.

દરબાર વજેસંગને રખાતથી એક દીકરી થયેલી. દીકરાને ઠેકાણે પાડવો સરળ, પણ દીકરીને ઠેકાણે પાડવી બહુ કઠણ. લગ્નસંબંધમાં આર્થિક સ્થિતિની સાથે સામાજિક મોભો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. ‘રખાતની દીકરી’ એવી છાપ પડી હોવાથી કોઈ કુલીન રાજકુમાર તો તેને પરણે નહીં, તેથી ગમે તેમ કરીને દરબારે ધ્રાંગધ્રાના એક ભૂખલ્યા ભાયાતને એક ગામનો ગરાસ દઈને પરણાવી હતી.

ગામનું નામ બોડકી.

યોગાનુયોગ જોગીદાસ આજે બહારવટિયા સાથીદારોની સાથે બોડકી ગામની પાદરેથી નીકળ્યા છે. સાથીદારોએ જોગીદાસને ગામ ભાંગવાની પ્રેરણા આપી. તેમાં બે લાભ હતા: એક તો ગામ સુખી હતું, રાજકુમારીનો ગઢ સોના-ચાંદીથી ભર્યો હતો અને બીજું આ ગામ દુશ્મન વજેસિંગની દીકરીનું હતું તેથી વેર વાળવાનો પણ આનંદ હતો. બંને રીતે ગામ ભાંગવાની મજા આવે તેમ હતી. સાથીદારોએ જોગીદાસને બહુ સમજાવ્યા, પણ જોગીદાસ એક જ વાત બોલતા રહ્યા કે “દરબારની દીકરી એ મારી દીકરી. મારાથી તેનાં પોટકાં ન ચૂંથાય.” કોઈએ કહ્યું કે “આપા, એ તો રખાતની દીકરી છે, ખરી કુંવરી નથી.” તો જોગીદાસે એક જ જવાબ આપ્યો: “ભલે પેટ રખાતનું રહ્યું હોય, પણ લોહી તો વજેસિંગનું જ કહેવાય ને! મારાથી તેનું ગામ ન ભંગાય.”

જોગીદાસે પોતાનો ખલતો જોયો. તેમાંથી કાંઈ ન નીકળ્યું એટલે સાથીદારોને કહ્યું કે “કોઈની પાસે કાંઈ સોનું-ચાંદી હોય તો મને આપો. મારાથી દીકરીને કાપડું આપ્યા વિના પાદરથી આગળ જવાય નહીં.” કહેવાય છે કે કોઈ ખેડૂતની સાથે જોગીદાસે દીકરીને થોડું સોનું મોકલ્યું: “કાપડું માની લેજે.” આવું મોરલ હતું જોગીદાસનું.

5-6-12

હાય ગરીબી!

માણસની ટેકની મક્કમતાનાં બે પરીક્ષણો હોય છે: 1. ભયંકર ભૂખમરો વેઠે પણ ટેક ન તોડે. 2. જાન ઉપર ગમે તેવું જોખમ ઊભું થાય તોપણ ટેક ન તોડે.

જીવનમાં બે શબ્દો બહુ મહત્ત્વના હોય છે: નેમ અને ટેક. નેમ એટલે નિયમ પાળવા તે અને ટેક એટલે જે લક્ષ્ય માટે વ્રત લીધું હોય તે. નેમ તો ઘણા પાળી શકે છે પણ ટેક તો કોક જ પાળી શકે. યુધિષ્ઠિરની ટેક, રામની ટેક, સગાળશાની ટેક, રંતિદેવની ટેક, હરિશ્ચન્દ્રની ટેક, સુદામાની ટેક—આમ આ બધા ટેક માટે ફના થઈ ગયા કહેવાય. જે વ્યક્તિ નેકી-ટેકીવાળી હોય છે અને જે પ્રજા નેકીટેકી વાળી હોય છે તેનો જયજયકાર થતો હોય છે, પણ ફના થયા પછી, પહેલાં નહીં. જે પ્રજા મનની મક્કમ નથી હોતી, પોચી હોય છે તે કદાચ નેકીવાળી તો હોય, પણ ટેકીવાળી ભાગ્યે જ હોય. તે ટેક રાખે નહીં અને રાખે તો પાર પાડે નહીં. તે ભૂખ નથી વેઠી શકતી અને તે ભયને પચાવી શકતી નથી. ભૂખ અને ભય આ બે જીવનનાં બહુ મોટાં પ્રેશર કહેવાય. તેમનું દબાણ પ્રચંડ હોય. સતીને વેશ્યા થવા મજબૂર કરી નાખે. ભગતને ભીખ માગતો કરી દે. અરે, ભડવીરને ધર્મપરિવર્તન કરતો કરી દે, કારણ કે તે પ્રેશર સહન કરી શકતા નથી. જે લોકો ધર્મપરિવર્તન કરે છે તેમને જોજો, સમજીવિચારીને ધર્મ બદલનારા માંડ બેપાંચ ટકા જ હશે. મોટા ભાગના લોભ-લાલચ-ભય જેવા દબાણથી દબાઈને ધર્મ બદલતા હોય છે. જે વારંવાર ટીલાં બદલ્યા કરે તે ઈમાનવાળા ન હોય. તેમનો ભરોસો ન કરાય, કારણ કે તે ટેકીલા નથી હોતા. શીરા માટે શાવક થનારા ઈમાનદાર—ટેકીલા ન હોય. ભલે તેમનાં ટોળાં મોટાં હોય તેથી શું? ચીભડાં ગમે તેટલાં જથ્થાબંધ હોય, મોટાં હોય, રૂપાળાં હોય, ગળ્યાં હોય, પણ તેમના પિલર ચણીને મહેલ ન બંધાય, તે ફસકી જાય. મહેલ તો પોલાદના થાંભલા ઉપર ચણાય. વ્યક્તિ અને પ્રજા માટે પણ આવું જ છે. કેટલીક પોલાદી પ્રજા હોય છે તો કેટલીય ચીભડિયા પ્રજા હોય છે. જે ટેક માટે જીવે છે અને ટેક માટે મરે છે તે પોલાદી પ્રજા કહેવાય. જે ટેક વિનાની, પલટીબાજ પ્રજા કે વ્યક્તિ હોય છે તે ચીભડિયા પ્રજા કહેવાય.

એક ટેક સાથે બહારવટું ખેડવું એ રમતવાત નથી. જોગીદાસ નેક અને ટેક બંને સાથે રાખીને બહારવટું ખેડે છે. આજે આઠ ટંક થયા કોઈને કશું ખાવાનું મળ્યું નથી. ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા ગીરમાં ભટકી રહ્યા છે. રાવલ નદીના કિનારે ચાલીસ બહારવટિયાઓએ પડાવ નાખ્યો છે. નદીમાંથી પાણી પીધું. ઘોડા ચરવા લાગ્યા.

રાજપૂતો અને બહારવટિયાઓને અફીણનો મોટો આધાર. કાંકરી અફીણ ખાય તો જીવમાં જીવ આવે. અફીણ તો જોઈએ જ. કેટલાંક કાર્યો જોમ-જુસ્સાનાં હોય છે. જોમ-જુસ્સો હોય તો જ કામ થાય. પેઢીએ બેઠેલા વાણિયાને જોમ જુસ્સાની જરૂર નહીં, ખેડૂતને પણ જરૂર નહીં, પણ જેણે ધિંગાણાં રમવાં હોય તે જોમ-જુસ્સા વિના ન રમાય. એટલે આવા લોકો જોમ-જુસ્સો ચઢાવનારાં વ્યસનો તરફ વળતા હોય છે. પછી તો તેના વિના રહેવાય જ નહીં. આજે કોઈની ડાબલીમાં રતીભાર અફીણ નથી. શું કરવું? જુસ્સો ઊતરી જાય તો જીવતર

મડદા જેવું થઈ જાય. અફીણો નથી અને દાણો અનાજ પણ નથી. રાણા પ્રતાપનાં છોકરાં ઘાસની રોટલી ખાતાં, પણ ટેક ન છોડી. જો ટેક છોડીને દિલ્લીના બાદશાહની સાથે સંધિ કરે તો-તો બીજા રાજાઓની માફક ઘી-કેળાં થઈ જાય. પણ ઘી-કેળાંનો ઇતિહાસ ન હોય. તે ખાનારા બાપડા મરી ગયા. ટેક માટે ઘાસ ખાનારા અમર થઈ ગયા!

બધાય ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા રાવલનદીના કિનારે બેઠા છે. ભૂખમાં પાણી પણ ન ભાવે. એવામાં એક કાઠી કાંઈક ખાવાનું લઈને આવ્યો. “લ્યો, બાપુ, બે મૂઠી ખાઓ અને પછી પાણી પીઓ.”

“પણ આ છે શું?”

“કહેવાય તેવું નથી.”

જોગીદાસે બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે લાવનારે કહ્યું કે આપણા ચાલીસ ઘોડાના ચાલીસ તોબરા ખંખેર્યા. પાંચ દિવસ ઉપર ઘોડાને બાજરી ખવડાવી હતી, તે તોબરામાં થોડીથોડી ચોટી રહી હતી. તે બધા તોબરા ખંખેર્યા તો આટલી નીકળી. બાજરીને નદીમાં ધોઈને ચોખ્ખી કરીને લાવ્યો છું. તે બે મુઠ્ઠી ખાઓ અને પાણી પીઓ તો જીવમાં જીવ આવે.”

જોગીદાસ અને બધા કાઠીઓએ મૂઠી-મૂઠી બાજરી ખાધી અને પાણી પીધું પણ કોઈએ એમ ન કહ્યું કે “બપું આ બહારવટું! બૈરાછોકરાંના તો નહીં પણ મૂઠી ધાનના પણ નહીં! ચાલો, દરબારની માફી માગીએ અને ઘરભેગા થઈ જઈએ.” કોઈએ આવું વિચાર્યું નહીં, કારણ કે આ પોલાદી પ્રજા હતી. ચીભડિયા પ્રજા આવાં દુઃખ ન વેઠી શકે, ભાંય પોકારી જાય.

સૌ તુલસીશ્યામના રસ્તે ચાલી નીકળ્યા.

5-6-12

તુલસીશ્યામ

ભારતમાં અને ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણાં ધર્મસ્થાનો આવેલાં છે. લોકો તેને ‘જગ્યા’ કહીને ઓળખાવે છે. ‘આશ્રમ’ શબ્દ તો હવે વપરાવા લાગ્યો. પહેલાં તો મોટા ભાગનાં બધાં ધર્મસ્થાનો ‘જગ્યા’ નામે ઓળખાતાં. ધર્મસ્થાનોના મહત્ત્વની રીતે બે પ્રકાર છે: એક તો ભવ્ય મંદિરો—હવેલીઓ હોય, છપ્પન ગજની ધજા ફરકતી હોય અને છપ્પન ભોગ ધરાવાતા હોય, ત્યાં વૈભવ તો ઘણો હોય. કોઈ સાધુ-સંત કે બાવા-ફકીરને તો શું, કૂતરાને પણ રોટલાનું બટકું ન મળે. આ વૈભવી પણ લુખ્યાં ધર્મસ્થાનો કહેવાય, જ્યાં આવનારને પૈસાના ગજથી મપાય છે અને જેવો પૈસો તેવી મહેમાનગતિ થાય છે.

બીજાં તે ધર્મસ્થાનો છે જ્યાં રોટલાનો વૈભવ મોટો છે. આવનાર સૌ કોઈને જગ્યા મળે છે તેથી તેને ‘જગ્યા’ કહેવાય છે. અહીં આવનારનું માપ પૈસાથી નથી મપાતું, શ્રદ્ધાથી મપાય છે. ગમે તે હોય—અરે, ચોર હોય કે ડાકુ હોય, સૌને અહીં જગ્યા મળે છે અને સૌના માટે હરિહર થાય છે. અહીં કોઈ ભૂખ્યું નથી રહેતું, કોઈ ભૂખ્યું નથી જતું. સૌને હરિહર કરવાની છૂટ હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવી અનેક જગ્યાઓ છે. તેમાંની એક જગ્યા તે તુલસીશ્યામની જગ્યા. મૂળમાં આ જગ્યા પણ પ્રાચીન કાળમાં થયેલા કાઠી દરબારોની જ જગ્યા મનાય છે. જે જાતિઓ રાજવીઓ પેદા કરે, બહારવટિયાઓ પેદા કરે તે જાતિ સંતો પણ પેદા કરે—ટેકીલા સંતો હો! દેખાવના નામધારી સંતો નહીં!

મૂળ પુરુષની સિદ્ધિ અને પ્રતાપથી આ જગ્યા અત્યારે જ નહીં ત્યારે પણ સૌરાષ્ટ્રનાં મહત્ત્વનાં તીર્થસ્થાનોમાં ગણાતી હતી. ગીરના જંગલ વચ્ચે સાવજોની ડણક સંભળાય તેવી વિશાળ જગ્યામાં આ જગ્યા પથરાયેલી છે.

જોગીદાસના ચાલીસ માણસો રાતના બાર વાગ્યે જેમતેમ કરીને તુલસીશ્યામ પહોંચી ગયા. જેમતેમ એટલા માટે કે તે બધા ભૂખ્યા હતા અને ત્યારે કોઈ રોડ ન હતો, પગદંડીઓ જ હતી. રાત્રે રસ્તો પણ ભુલાઈ જાય. માર્ગમાં કોઈ ગામ પણ ન મળે. જગ્યાનો તોતિંગ દરવાજો બંધ હતો. સિંહ અને બીજી સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ રાત્રે દરવાજો બંધ થઈ જાય. દરવાજો ખખડાવ્યો, પણ કોઈ ખોલવા તૈયાર ન થયું. જગ્યામાં જવાનો પણ સમય હોય. વગર સમયે કે કસમયે જવાય નહીં. દરવાજો ઘણો ધમધમાવ્યો પણ ‘આ બહારવટિયા છે’ તેવો ભય લાગવાથી ચોકીદારે દરવાજો ખોલ્યો નહીં.

અંતે જોગીદાસે ધમકી આપી કે “અમે બહારવટિયા તો છીએ પણ શ્યામજીનાં બાળક છીએ. અહીં લૂંટવા નથી આવ્યા, આશરો લેવા

આવ્યા છીએ. એ નહીં ખોલો તો દરવાજો તોડી નાખીશું!”

ધમકી કામ કરી ગઈ. દરવાજો ખૂલ્યો અને બધા અંદર દાખલ થયા. થાક્યાપાક્યા બધા સૂવા માગતા હતા પણ કોઠારીએ જે હતું તે સૌને જમાડ્યું. આવી જગ્યાઓમાં ચોવીસે કલાક રોટલા રહે છે. ગમે ત્યારે ગમે તેને જે હોય તે મળી રહે. રોટલા બહુ મીઠા લાગ્યા. ભોજનમાં મીઠાશ નથી હોતી, ભૂખમાં મીઠાશ હોય છે અને બીજી મીઠાશ ભાવમાં હોય છે. ભાવ અને ભૂખ ન હોય તો બત્રીસ પકવાન પણ ઝેર જેવાં લાગે.

સવારે નાહી-ધોઈને જોગીદાસ અને બહારવટિયા શ્યામજીને બહુ કરગર્યા. તેમને પેલા કણબી અને કણબણનું મોત યાદ આવી ગયું. કણબણનો શાપ મને કચડી રહ્યો છે તેવો દઢ વિશ્વાસ તેમને બેસી ગયો હતો. સજ્જનોથી થયેલું પાપ જીવનભર તેમનો પીછો છોડતું નથી. જગ્યાના મહંતને ઉપાધિ ન થાય તે માટે સૌ વહેલાવહેલા વિદાય થઈ ગયા. પોલીસને ખબર પડે કે રાત્રે અહીં બહારવટિયાને આશરો અપાયો હતો તો મહંતને ઉપાધિ થાય. જગ્યા ચલાવવી રમતવાત નથી. બંને તરફ ઉપાધિ. આશરો ન આપો તો બહારવટિયા સંતાપે અને આશરો આપો તો પોલીસ સંતાપે. પણ આશરો આપવો એ ધરમ કહેવાય.

6-6-12

ગાંગો બારોટ

મહત્ત્વની ઘટનાઓના સમાચાર બનતા હોય છે. કેટલીક વાર મોટા માણસોની નાની બાબતો પણ મોટા સમાચાર બની જતી હોય છે. ઘટનાઓ અમર નથી હોતી, તેને અમર કરનારા કવિઓ હોય છે. વાલ્મીકિ ન હોત તો રામ અમર ન થાત. પ્રાચીનકાળમાં કવિત્વ જન્મજાત હતું. તે બે પ્રકારનું હતું: આજીવિકા માટેનું કવિત્વ અને સ્વાન્તઃ સુખાય રચનારું કવિત્વ. આજીવિકા માટે જે કવિતાઓ રચાતી તે રચનારી ખાસ જ્ઞાતિઓ હતી—ચારણ-ભાટ-બારોટ-ગઢવી વગેરે. આ લોકો જન્મજાત કવિ હોય છે તેથી તેમને સરસ્વતીપુત્ર પણ કહેવાય છે. આ લોકો કોઈ રાજા-મહારાજા વગેરેનો આશરો લઈને જીવન જીવતા હોવાથી આશ્રયદાતાનાં અતિરેકભર્યા વખાણ કરે તે સ્વાભાવિક છે. વખાણ સૌને ગમે અને નિંદા કોઈને ન ગમે. એટલે રાજા-મહારાજાઓ પોતાની બિરદાવલી રચવા અને ગાવા એક ખાસ વર્ગ રાખતા. જો આ વર્ગ ન હોત તો આજે આપણને જે ઇતિહાસ મળે છે તે ન મળ્યો હોત. જોકે તેમાં અતિરેક ઘણો હોય છે તોપણ તેમાંથી સત્યને તારવી શકાય છે.

જેમ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મભોજન અને દક્ષિણા ઉપર જીવતા તેમ આ બિરદાવલી ગાનારો વર્ગ પણ લોકોની બક્ષિસ ઉપર જીવતો. બક્ષિસ લેવી હોય તો બણગાં ફૂંકવાં પડે, તેથી મોટાઈ કરનારી કવિતાઓ રચી-રચીને બક્ષિસો મેળવાતી. આ એક પ્રકારનો તે સમયનો મીડિયા પણ હતો.

બીજો વર્ગ બક્ષિસભોગી ન હતો, તે અંતર્ભોગી હતો, સ્વાન્તઃ સુખાય લખનારો હતો. મોટા ભાગે બ્રાહ્મણો જ હતા. તે પણ સરસ્વતીપુત્રો હતા, પણ તે પોતાનો અંગૂઠા ચૂસીને ઘોર દરિદ્રતામાં જીવન જીવતા અને કાવ્યો રચતા. તે કાવ્યો અમર થઈ ગયાં. વ્યાસ, વસિષ્ઠ, કલિદાસ, તુલસી વગેરે આમાં આવે.

જસદણ પણ એક કાઠી દરબારોનું રજવાડું. ત્યાં રાજ્યાશ્રિત એક બારોટ રહે. નામ તેનું ગાંગો. તેની કવિતા બહુ વખણાય. લોકો તેને ગાંગો બારોટ કહીને બોલાવે બધી કવિતાઓ સરખી ન હોય. કોક કવિ અને કવિતા હાડતોડ હોય, બાકી તો થોથાં જ હોય. ગાંગો કવિતા રચે એટલે મડદાં બેઠાં થાય, ડુંગરા ડોલવા લાગે. સાચો દેવીપુત્ર. પણ તેનામાં એક બહુ મોટો દોષ. તે સાચાબોલો હતો. બિરદાવલી રચનારા માટે સાચા થવું તે દોષ કહેવાય. જેનું ખાવાનું તેનું ગાવાનું—પછી તે ભલે ને ગમે તેવો હોય. આવો નિયમ સામાન્ય રીતે ચાલતો, પણ ગાંગો તેમાં અપવાદરૂપ હતો. “ભલે મેં પેટ વેચ્યું હોય પણ જીભ વેચી નથી. જીભ તો સરસ્વતી બેઠી છે. સરસ્વતી વેચાય નહીં. જેવું હોય તેવું જ રચવું અને તેવું જ ગાવું હોય તો જ દેવીપુત્ર થવાય.”—આવો તેનો આદર્શ હતો. ધંધા સાથેનો ઊલટો આદર્શ વ્યક્તિને પજવતો રહે છે. ધંધો વેશ્યાનો અને આદર્શ સતીનો! કેમ મેળ જામે? પણ જામેય ખરો.

ભાવનગરના વજેસિંહ દરબાર જોગીદાસના બહારવટાથી થાકી ગયા છે. ખેતી થઈ શકતી નથી, કારણ કે કોઈ ખેડૂત ખેતરમાં જઈ શકતો નથી. વ્યાપાર બંધ પડ્યો છે. બંદરેથી વહાણ દરિયામાં જઈ શકતાં નથી. ચારે તરફ જોગીદાસના બહારવટિયા આતંક મચાવી

રહ્યા છે. મોટું રાજ્ય—મોટી સત્તા ખરી, પણ તેને એક જ બહારવટિયો હયમચાવી રહ્યો છે. તેને પકડવાના હજારો પ્રયત્નો કર્યા, પણ વ્યર્થ. કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું.

દરબાર વજેસંગે દરબાર ભર્યો છે. તેમણે દરબાર વચ્ચે જાહેરાત કરી કે “જો કોઈ જોગીદાસને જીવતો કે મરેલો લાવે તો તેને ચોવીસ ગામની જાગીર આપું.” રિવાજ પ્રમાણે ચાંદીની થાળીમાં પાનનું બીડું ફેરવવામાં આવ્યું. બધા કેટલાય ભાયાતો અને મોટામોટા શૂરવીરો બેઠા હતા, પણ બીડું ઉઠાવવાની કોઈએ હિંમત ન કરી. બધા જોગીદાસથી ડરતા હતા અને તેને પકડવાનો અર્થ આત્મહત્યા હતો એમ સમજતા હતા. પણ છેવટે જસદણના દરબાર શેલા ખાયર ઊભા થયા અને તેમણે બીડું ઝડપી લીધું. પ્રાચીનકાળમાં આવા રાજદરબારોમાં બે વિધિઓ ક્ષત્રિયોનાં તેજ અને શૌર્યને માપવા માટે થતી. એક તો સ્વયંવરપ્રથા હતી અને બીજી પ્રથા પાનનું બીડું ઉપાડવાની હતી. બંનેમાં પડકાર જ પડકાર હતો. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે શૂદ્ર કન્યાએ સ્વયંવર કર્યો હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. ત્યારે તેમનાં કન્યાદાન થતાં હતાં. સ્વયંવર માત્ર ક્ષત્રિયો અને તેમાં પણ રાજપરિવારોમાં જ થતો. આવી જ રીતે કોઈ પડકાર આપતી કઠિન ક્રિયાને પાર પાડવા માટે સભામાં પાનનું બીડું ફેરવવામાં આવતું. જે પડકાર ઝીલી લે તે મહાન થઈ જતો. પડકાર વિનાનું જીવન શાંતિપ્રિય લોકો જીવતા હોય છે. શાંતિપ્રિયતા અને પડકાર સાથે ન ચાલે. આવી શાંતિપ્રિયતા અંતે તો સ્મશાનશાંતિ જ આપતી હોય છે.

શેલા ખાયરે છ મહિનામાં જોગીદાસને પકડી લાવવા સભા વચ્ચે પ્રતિજ્ઞા કરી. બને ત્યાં સુધી ડાહ્યા માણસે કદી સભા જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે આવી પ્રતિજ્ઞામાં એક પ્રકારનો દર્પ રહેતો હોય છે, જે નિષ્ફળતામાં વ્યક્તિને મલિનમુખ કરી દેતો હોય છે. ડહાપણ સાથેની શૂરવીરતા તો એટલું જ કહે કે “જો ભગવાનની કૃપા હશે તો આ કામ જરૂર થશે.” વચ્ચે ભગવાનને રાખવાથી અભિનિવેશ કે દર્પ જતો રહે છે.

ચોવીસ ગામની જાગીરના મોહમાં શેલા ખાયર સાથે બીજા પણ કેટલાય જોડાયા. બધા મળીને 120 કાઠીઓ તૈયાર થયા. હવે પ્રશ્ન એક જ હતો કે જોગીદાસના ઠેકાણાની ખબર મેળવવી. બહારવટિયા કદી પણ એક જ જગ્યાએ લાંબો સમય ટકતા નહીં. તે ઠેકાણું બદલતા રહેતા.

એવામાં જસદણ દરબારના ડેલા ઉપર એક માણસ આવ્યો. તે જોગીદાસનો સાથીદાર હતો, પણ કોઈ કારણસર તકરાર થતાં તે સાથ છોડીને ભાગી આવ્યો હતો. બહારવટામાં અને રાજકારણમાં ખૂબ નજીક આવેલો આત્મીય જન વિદ્રોહ કરે તો તેને ભાગવા ન દેવાય, ભરપૂર પ્રયત્નો કરીને સમાવી લેવાય; પણ કોઈ પણ પ્રયત્ન સફળ ન થાય તો ગોળીએ દેવાય. જીવતો વિભીષણ લંકા બળાવે. મોટા ભાગના વિદ્રોહીઓ સામા પક્ષમાં ભળી જતા હોય છે અને બધાં રહસ્યો બતાવી દેતા હોય છે. કાઠિયાવાડી ભાષામાં આવા માણસને ‘ખૂટલ’ કહે છે. બળવાન રાજવી અને સરદારોને એક ખૂટલ ખતમ કરી શકે છે.

આવનાર ખૂટલે જોગીદાસના ઉતારાનું ઠેકાણું બતાવ્યું અને અત્યારે માત્ર દશ માણસો જ છે તેવું પણ કહ્યું.

શેલાને પાનો ચઢ્યો. 120ની ટુકડી લઈને તે પહોંચી ગયો નાંદીવેલ - ભાણગાળામાં. પણ જતી વખતે જબરદસ્તી શેલાએ ગાંગા બારોટને સાથે લીધો. આજે જેમ પત્રકારો સાથે લઈને મહત્ત્વનાં કાર્યો કરવામાં આવે છે, જેથી પત્રકારો ઘટનાનો સંદેશ બનાવીને દૂરદૂર સુધી ફેલાવે. પ્રસિદ્ધિનો મોહ સૌને હોય છે. જેને પ્રસિદ્ધિનો મોહ ન હોય તે જરૂર સંત હોય. પોતે પોતાની મેળે જ પોતાની પ્રસિદ્ધિ કરતા ફરે તો તે સંત હોય તોપણ સાચા સંત ન હોય.

શેલો ઇચ્છતો હતો કે ગાંગો મારાં કવિત રચે, મારી શૂરવીરતા બારોટની જીભથી લોકજીવનમાં વહેતી થાય, તેથી તેણે ગાંગાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેને સાથે લીધો.

ગાંગો બારોટ તો હતો પણ વેચાયેલો ન હતો. તેની સરસ્વતી સત્ય અને ગુણોનાં ગાન ગાતી હતી. બનાવટી અને ખુશામતભરી કવિતા તે કદી રચતો નહીં. તેથી તેને આવક ઓછી થતી, પણ એક સાચા દેવીપુત્ર તરીકેની તેની પ્રતિષ્ઠા પણ હતી. કોઈ પણ વ્યક્તિ જે જાહેરજીવનમાં પડી હોય તેની સાથે લોકો આપમેળે ‘સાચો’ શબ્દ લગાડે તો તે માણસ ધન્ય-ધન્ય થઈ જાય, જેમ કે ‘સાચો સંત’, ‘સાચો સાધુ’, ‘સાચો નેતા’, ‘સાચો કાર્યકર્તા’ વગેરે.

120 કાઠીઓ ભેગો ગાંગો પણ જોડાયો. મોટીમોટી ધજાપતાકા ફરકાવતા બધા પહોંચી ગયા જોગીદાસના ઠેકાણે.

જોગીદાસે 120 માણસોનું મોટું હથિયારબંધ કટક જોયું. તેને થયું કે અત્યારે સામનો કરવા જેવો નથી, ટકી શકાશે નહીં અને પકડાઈ

જવાશે તો દરબારમાં ફજેતીનો પાર નહીં રહે. અને બહારવટિયા તો ભાગતા-ફરતા જ હોય, તે કાંઈ સામી છાતીએ મરવા તૈયાર ન હોય, તેથી તેણે દશે સાથીદારોને ભાગી છૂટવા આદેશ આપ્યો. પણ આ વાત ભાણ ખુમાણને ન ગમી. તેણે ભાગતા કાઠીઓને રોક્યા અને જોગીદાસને સમજાવ્યો કે “ભલે આપણે દશ જ રહ્યા તોપણ આપણે પહોંચી વળશું. પાછા વળો અને દુશ્મન ઉપર તૂટી પડો.” ભાણની વાત જોગીદાસને ગમી. બધા પાછા વળ્યા અને ભારે ગોકીરો કરીને 120 ઉપર તૂટી પડ્યા. “એક મરણિયો સોને ભારે પડે.”—તે ન્યાયે 120 કાઠીઓ ભાગવા મંડ્યા. શેલો પણ ભાગ્યો! સભામાં શૂરવીરતા બતાવવી એ અલગ વાત છે અને યુદ્ધમેદાનમાં મર્દાનગી બતાવવી એ તદ્દન જુદી વાત છે.

ગાંગા બારોટે ઘણીયે બૂમો પાડી કે “શેલા ઊભો રહે! ઊભો રહે!” પણ એ તો જાય દોટંદોટ. ગાંગો ન ભાગ્યો. બારોટ, બ્રાહ્મણ, ગઢવી, ચારણને અવધ્ય માન્યા છે. યુદ્ધમાં પણ તેમના ઉપર વાર ન કરાય, પણ જો તે વાર કરે તો કરાય.

ગાંગો જોગીદાસની બહાદુરી ઉપર મોહી પડ્યો. “ખમ્મા-ખમ્મા મારા વીરને! નરબંકાને ખમ્મા!” કહીને તેણે ભામણાં લીધાં. ગાંગાએ ત્વરિત કવિતા કરીને જોગીદાસના ગુણ ગાયા. જોગીદાસે આવા સમયે પણ તેને શીખ આપી. દેવીપુત્રને, બ્રાહ્મણને, વસવાયાને કદી શીખ આપ્યા વિના વિદાય ન કરાય. શીખથી મન જીતી શકાય છે. શીખ વિનાનો લુખ્ખો માણસ દેવીપુત્રને નિસાસા નાખતો કાઢે તો તેના નિસાસામાંથી અપકીર્તિ નીકળે.

વાત પતી ગઈ. શેલો મોટા ઉપાડે જોગીદાસને પકડવા ગયો હતો પણ માંડ બચીને આવ્યો. પણ હવે સભા વચ્ચે બીડું ઝડપ્યું હતું તેનું શું? શેલાએ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. બેચાર ટાયડાં ઘોડાં લાવ્યો, થોડાંક હથિયાર લાવ્યો અને ભાવનગર દરબારમાં બતાવ્યાં કે “અમે ભારે ધસારો કર્યો હતો, પણ જોગીદાસ ભાગી છૂટ્યો. આ રહી તેની નિશાનીઓ.” એમ કહીને ઘોડાં વગેરે બતાવ્યાં. વજેસંગ સમજી ગયા કે આ બનાવટ છે. ટાયડાં ઘોડે કાંઈ બહારવટાં ન થાય, તોપણ તે ચૂપ રહ્યા.

પણ શેલાને આજે સભાશૂર ચઢ્યું હતું. તેણે ગાંગાને પોતાની શૂરવીરતાની કવિતા ગાવા કહ્યું. ગાંગાએ બહુ ના કહી પણ શેલો માન્યો નહીં. અંતે ગાંગાએ જે સાચું થયું હતું તેની કવિતા કરીને ગાઈ, જેમાં જોગીદાસનાં ભારોભાર પરાક્રમો હતાં અને શેલાની કાયરતા હતી. દેવીપુત્ર બિકાઉ ન હતો, જેની સાચી કવિતાથી શેલો નારાજ થયો. સભામાં જ ગાંગાને આપેલી ચાર સાંતીની જમીન પાછી લઈ લીધી. ગાંગો પણ ઓછો ન હતો. તેણે સભા વચ્ચે “થૂ તારી જમીનને!” કહીને રસ્તો લીધો. સત્ય કસોટી વિનાનું નથી હોતું. સત્ય અને ઘી-કેળાં સાથે ન રહી શકે. સત્યાગ્રહીએ સુખ-સાહ્યબી છોડવાં પણ પડે. જે સમાધાનકારી હોય તે સુખ-સાહ્યબી બચાવી શકે, પણ સત્યની હત્યા કરીને જ બચાવે. આવો માણસ સાચો દેવીપુત્ર ન હોય.

6-6-12

બાનની હત્યા

બહારવટું રાજ્ય સામે હોય, પણ તેની સૌથી વધુ હાલાકી પ્રજાને ભોગવવી પડે. પ્રજામાં પણ જે સુખી-સમૃદ્ધ ઉત્પાદક-વર્ગ હોય તેને વધુ કષ્ટ ભોગવવું પડે. બહારવટાનો મુખ્ય હેતુ રાજ્યવ્યવસ્થાને ઈન્નભિન્ન કરી નાખવાની હોય છે. રાજ્યની કરોડરજ્જુ તેનું અર્થતંત્ર હોય છે. અર્થતંત્ર તૂટી જાય એટલે બાકીનું બધું આપોઆપ તૂટી જાય. ત્યારે અર્થતંત્રની કરોડરજ્જુ ખેતી હતી. ખેતી લગભગ કણબી કરતા. કણબી મહેનતુ, ધાર્મિક, ઉદાર કોમ કહેવાય. બધી પ્રજા કણબી ઉપર જ જીવે. એટલે કહેવત પડેલી કે “કણબી પાછળ કરોડ.” જે રાજાઓ આ રીતે કણબીનું મહત્ત્વ સમજતા અને સ્વીકારતા તે પોતાનું રાજ્ય સમૃદ્ધ કરી શકતા. પણ કણબી શસ્ત્રધારી પ્રજા નહીં. તેના ઘરમાં કે હાથમાં કોઈ શસ્ત્ર ન હોય. શસ્ત્ર ન હોય તેથી શસ્ત્રધારીઓથી ડરતા રહે. તે સામા ન થાય અને બદલો ન લે, સમાધાન કરી લે. કદાચ કોઈ સામો થાય તોપણ લાંબો સમય ટકે નહીં. બહારવટિયાઓનું લૂંટ કરવાનું મુખ્ય કેન્દ્ર કણબી કે વાણિયો હોય. વાણિયો ચાલાક હોવાથી અગમચેતી કરીને ઉત્પાતવાળા ક્ષેત્રમાંથી હટી જાય અથવા પોતાનું ધન એવું સંતાડે કે કોઈના હાથમાં ન આવે. આ દૃષ્ટિએ પટેલ ભોળો કહેવાય. તેના ઘરમાં મોટો, મજબૂત પટારો હોય. તેમાં બધું દર-દાગીના વગેરે મૂક્યું હોય, તેથી બહારવટિયાને શોધવામાં વાર ન લાગે. ત્યારે દરબારો-ઠાકોર-નવાબ વગેરે કણબીઓ પાસે વેઠ કરાવે. ભાવનગરના દરબારને જ્યારે રાજુલાથી કુંડલા સુધી બહારવટિયાઓને જેર કરવા તોપખાનું લઈ જવું પડેલું ત્યારે મૂળા પટેલના 40 બળદો તોપખાનાને ખેંચવા લગાડેલા, જેમાંથી કેટલાક

મરી પણ ગયેલા. દરબારે મૂળા પટેલને આ સાવર-ગામ જાગીરમાં આપેલું. કુંડલા જોગીદાસનું અને સાવર મૂળા પટેલનું. વચ્ચે નાવલી નદી વહે. દરબારે કુંડલા તો જોગીદાસ પાસેથી પડાવી લીધું. હવે ત્યાં દરબારનું સિંધી થાણું હતું. આ વાતને જોગીદાસે દાઢમાં રાખી. શત્રુની સાથે તો શત્રુતા હોય, પણ શત્રુને મદદરૂપ થનારની સાથે પણ શત્રુતા હોય. મદદગારોને દંડ ન દેવાય, તો મદદગારો વધી જાય, તો શત્રુપક્ષ બળવાન બને, તેથી શત્રુના મદદગારોને બરાબરનો દંડ દેવાનો, જેથી કોઈ મદદ ન કરે. આ દષ્ટિએ જોગીદાસે ભીમા પટેલના બે દીકરાને બાનમાં પકડેલા. એકનું નામ નરસી અને બીજાનું નામ નાથો. બાનમાં પકડવાનો હેતુ એવો હોય કે ધારેલી રકમ આપી જાઓ અને બાન છોડાવી જાઓ. બહારવટિયા ત્યારે બાનમાં પકડેલ માણસો ભાગી ન જાય તેટલા માટે તેમને બેડીઓ ન પહેરાવતા અથવા દોરડે ન બાંધતા, પણ ધગધગતા અંગારા ઉપર બાનનાં પગનાં તળિયાં શેકી નાખતા તેથી તે પગ માંડી જ ન શકે. તેને સારી રીતે ખાવા-પીવાનું આપે, સાચવીને રાખે, બીજું કોઈ દુઃખ ન આપે. જો બાન બરાબર સહયોગ કરીને રહે તો કશો વાંધો ન આવે, પણ કેટલાક બાન સહયોગ ન કરે તો મારજૂડ અને હત્યા પણ થઈ જાય.

તે દિવસે એવું થયું કે જોગીદાસના સાથીઓ નરસી અને નાથાને બાનમાં પકડીને ઘોડા ઉપર બીજે ક્યાંક જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે નરસીએ બહારવટિયાઓ સાથે સહયોગ ન કર્યો, સામો થયો અને ગાળો બોલવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પીડિત માણસ બહુ પીડાના કારણે મરણિયો થઈ જતો હોય છે. તે એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે “આમ રિબાવા કરતાં તો મરી જવું સારું.” નરસી હદ બહાર બોલવા લાગ્યો. તેની જવાબદારી સંભાળનાર કાઠીથી તે સહન ન થયું તેથી તેણે ઝટ દઈને તલવારનો ઘા કરી દીધો. ઘા બરાબર વાગ્યો. નરસી તરફડવા લાગ્યો. આગળ ચાલતા જોગીદાસે પાછું વળીને જોયું તો નરસી તરફડી રહ્યો છે. તેણે ઝટકો મારનારને ખૂબ ખખડાવ્યો: “આવું ન કરાય. તેં મહાપાપ કરી દીધું” વગેરેવગેરે, પણ નરસી બચી ન શક્યો. નરસીએ પ્રાણ છોડી દીધા. જોગીદાસને ભારે દુઃખ થયું, પણ શું કરે? સમૂહમાં કેટલીક વાર અનિચ્છનીય ઘટનાઓ પણ સહન કરવી પડતી હોય છે.

કોઈએ કહ્યું કે “આ કુંડલા-પંથકના કણબી તો અરધા ખુમાણ જેવા બહાદુર હોય છે. તે જેવા-તેવા નથી હોતા, પણ હવે શું થાય?”

8-6-12

લાગણીથી લાગણી

સંઘર્ષમય જીવન શત્રુતા વિનાનું ભાગ્યે જ હોય છે. શત્રુતા ત્રણ પ્રકારની હોય છે: 1. દુર્જનની દુર્જન સાથે, 2. સજ્જનની દુર્જન સાથે અને 3. સજ્જનની સજ્જન સાથે.

1. બંને પક્ષે જ્યારે દુર્જન હોય ત્યારે શત્રુતાની કક્ષા અત્યંત નીચી ચાલી જતી હોય છે. ન કરવાનું કરે, ન બોલવાનું બોલે, તમામ મર્યાદાઓ તોડીને બધા દુરાચાર-અત્યાચાર કરવા લાગે. ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગને બધી રીતે દુરાચારનો શિકાર બનાવે.

2. એક પક્ષ સજ્જન હોય અને બીજો પક્ષ દુર્જન હોય તો સજ્જન પક્ષ બધું સહન કરે, તે નીચી કક્ષાએ ન જાય, ભલે સામો પક્ષ દુર્જનતા કરતો રહે. એક નાયક હોય અને બીજો ખલનાયક હોય. મોટા ભાગની કથાઓ આવી જ—નાયક-ખલનાયકોની જ હોય છે, જેમ કે રામ-રાવણ વગેરે.

3. બંને પક્ષો સજ્જન હોય અને છતાં શત્રુતા હોય તો તેવી શત્રુતા પણ વંદન કરવા યોગ્ય બની જતી હોય છે. બંને મર્યાદામાં રહે. કદી નીચો વ્યવહાર ન કરે. આવો સદ્વ્યવહાર અંતે મધુર સમાધાનની ભૂમિકા તૈયાર કરતો હોય છે.

વજેસંગ દરબાર અને જોગીદાસને શત્રુતા હોવા છતાં બંને પક્ષો સજ્જન હતા. જેવા જોગીદાસ બહારવટે નીકળ્યા કે તરત જ વજેસંગે તેમની પત્ની, બે દીકરા અને એક દીકરીને પકડી લીધાં. તેમને પોતાના મહેલની નજીક જ ઘર આપીને રાખવા માંડ્યાં. તેમનો બધો ખર્ચો દરબાર ભોગવે. કોઈ વાતની કમી ન આવવા દે. દરબાર કહેતા: “દુશ્મન તો જોગીદાસ છે, તેમનાં બાળબચ્ચાં નથી. તે ન હોય ત્યારે તેમનું પોષણ કરવું એ રાજ્યની ફરજ કહેવાય.” શત્રુના પરિવારને પોષવો એ શત્રુના મનને જીતવાનો એક સારો ઉપાય પણ કહેવાય. હવે બન્યું એવું કે બધાં બાળકો રાજમહેલના ચોકમાં સાથે રમે. રમતાંરમતાં જોગીદાસના દીકરા લાખાએ રાજકુમાર નારુભાને લાફો મારી દીધો. નારુભા રોતોરોતો વજેસંગ પાસે ગયો. આવા સમયે કોઈ પણ નમાલો બાપ હોય તોપણ તેનું લોહી ઊકળી ઊઠે. પણ વજેસંગ જરાય વિચલિત ન થયા. વિચલિત થવું તે પામરતા કહેવાય. વિચલિત કરનારાં ત્રણ તત્ત્વો છે: 1. કામ, 2. ક્રોધ અને 3. લોભ.

ભલભલા કામાતુર થઈને વિચલિત થઈ જતા હોય છે અને ન કરવાનું કરી બેસતા હોય છે. આવું જ ક્રોધના વંદોળમાં પણ સમર્થ વ્યક્તિ વિચલિત થઈને ન બોલવાનું બોલી બેસતી હોય છે અને ન કરવાનું કરી દેતી હોય છે. આવું જ લોભના પ્રસંગમાં પણ થતું હોય છે. આવા સમયે જે વિચલિત ન થાય તેને સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય.

વજેસંગ મહાન હતા. તે સ્થિતપ્રજ્ઞ જ કહેવાય. તેમણે કુંવર નારુભાને આશ્વાસન આપતાં, હાથ ફેરવતાં-ફેરવતાં કહ્યું કે “બેટા! એનો બાપ મને રોજ મારે છે, તો એના છોકરા મારા છોકરાને મારે તેમાં શી નવાઈ!” આ સજ્જનતાની પરાકાષ્ઠા જ કહેવાય.

જોગીદાસનાં પત્ની પણ બહુ ડાહ્યાં. તેમણે આ ઘટના નજરે જોઈ અને વજેસંગનાં વેણ સાંભળ્યાં. તે હચમચી ગઈ: “આવા રામ જેવા દરબાર સાથે દુશ્મનાવટ ન કરાય.” ઘણી ડાહી-શાણી પત્નીઓ પતિના કુમાર્ગને સ્વીકારતી ન હોય તોપણ પત્ની તરીકે વફાદારીથી પત્નીધર્મ પાળતી હોય, તોપણ સમય આવ્યે તે પતિને કુમાર્ગ છોડી દેવાની સાચી સલાહ પણ આપતી હોય છે. કોઈ ને કોઈ દિવસે તેની સાચી સલાહ રંગ લાવતી હોય છે.

એવામાં એવું બન્યું કે જોગીદાસની દીકરી કરમીબાઈ ઉંમરલાયક થઈ. દરબારે પિતા બનીને તેનાં ધૂમધામથી લગ્ન કરાવ્યાં અને એક લાખ રૂપિયાનો દાયજો ડેડાણ કોટિલાને ત્યાં પહોંચાડ્યો. બાપનો અભાવ જરાય દેખાવા ન દીધો. આવું બધું જોગીદાસનાં પત્નીના મન ઉપર અસર કરે જ. સજ્જનતા પ્રભાવહીન નથી હોતી. જોગીદાસનાં પત્નીને રાતદિવસ થયા કરતું કે મારા પતિ ક્યારે અને કેમ કરીને બહારવટાથી પાછા ફરશે? તે દીવો કરીને રોજ માતાજીને વીનવતી રહેતી.

બીજી તરફ જોગીદાસ બહારવટે હોવા છતાં પણ બાળ-બચ્ચાંનાં ખબરઅંતર જાણવા ગુપ્ત રીતે માણસ મોકલતા અને બધા સમાચાર જાણતા. બહારવટિયાને પણ હૃદય તો હોય જ છે. ઊલટાનું કઠોર માણસને ઊંડેઊંડે બહુ કોમળ હૃદય પણ હોય છે. જોગીદાસ જોગી છે, બહારવટિયો છે, પણ કાંઈ વીતરાગી નથી. વીતરાગી તો કર્તવ્યત્યાગી થઈને બે- જવાબદાર જીવન જીવતો પણ થઈ જતો હોય. “મારે અને પત્નીને શું?”, “મારે અને બાળકોને શું?”—આવી ધારણાથી તે પારિવારિક કર્તવ્યોથી પોતાને મુક્ત કરી લેતો હોય છે.

અંતે એક દિવસ ખબરઅંતર પૂછવા આવેલા કાઠીને કાઠિયાણીએ સંદેશો મોકલ્યો કે “હવે બસ કરો! ખમા કરો! દરબાર તો ભગવાન જેવા છે. તેમની સાથે રાગ કરો, મેળ કરો. તમે પંદર વર્ષથી ડુંગરામાં ભટકો છો. અમે અહીં ઝૂરીએ છીએ. હવે પાછા ફરો. બસ કરો!” વગેરે.

સંદેશા બે પ્રકારના હોય છે: 1. બૌદ્ધિક સંદેશો જેમાં દલીલો હોય છે અને 2. લાગણીનો સંદેશો જેમાં દલીલો હોતી જ નથી. ઘણી વાર તો તે મૂક પણ હોય. પણ લાગણીના સંદેશાની જે અસર થાય તે બૌદ્ધિક સંદેશાની નથી હોતી.

સંદેશવાહક કાઠીએ ડુંગરામાં જ્યારે સંદેશો આપ્યો ત્યારે જોગીદાસ માળાનો બેરખો ફેરવતા હતા. જોગીદાસ દૃઢ શ્રદ્ધાળુ હતા તેથી નવરાશ મળતાં જ પ્રભુસ્મરણ કરવા બેસી જતા. માળા તેમાં સહાયક બને છે. જોગીદાસનો બેરખો થંભી ગયો. તેમની આંખમાંથી બે આંસુ ટપકી પડ્યાં. લાગણીએ લાગણીને પિગળાવી દીધી હતી.

8-6-12

પાપના પ્રકાર

ને પ્રાયશ્ચિત્ત—આ ત્રણ શબ્દો લગભગ બધા ધર્મોમાં વપરાતા આવ્યા છે. પાપ વિનાનો કોઈ માણસ નથી. નિષ્પાપ માત્ર પરમાત્મા જ છે. પાપ પાંચ પ્રકારનાં હોય છે: 1. સહજ—સામાન્ય જીવનમાં થનારાં પાપો, 2. વધુ સુખ-સાહ્યબી મેળવવા થનારાં પાપો, 3. વિરોધીઓને હાનિ પહોંચાડવા થનારાં પાપો, 4. કોઈ પણ હેતુ વિના દુષ્ટ પ્રકૃતિના કારણે થનારાં પાપો અને 5. પોતાના અહંને પોષવા માટે થનારાં ઘોરાતિઘોર પાપો.

1. નિષ્પાપ જીવન શક્ય જ નથી. કુદરતસહજ જીવન જીવતાં-જીવતાં પણ અનિચ્છાએ નછૂટકે પણ થોડાઘણાં શારીરિક, માનસિક, વાચિક, આર્થિક વગેરે પાપો થઈ જ જતાં હોય છે. જે નછૂટકે અનિવાર્ય રીતે પાપ થયું હોય તે કુદરતક્ષમ્ય હોય છે. તેનો સંતાપ કરવાનો ન હોય.

2. માણસને જે કાંઈ મળ્યું હોય તેનાથી તેને સંતોષ ન હોય તેથી વધુ ને વધુ મેળવવા માટે પણ માણસ પાપ કરતો હોય છે. માનો કે

પત્ની કે પતિ હોવા છતાં કામસુખથી સંતોષ ન હોવાથી બીજી સ્ત્રી કે બીજા પુરુષોને મેળવવા જે પ્રયત્ન થાય તે પાપ કહેવાય. આવી જ રીતે જે આર્થિક સ્થિતિ હોય તેનાથી સંતોષ ન થાય અને વધુ ને વધુ પૈસો મેળવવા જોર-જુલમ, અત્યાચાર વગેરે કરીને વગર હક્કનો અનીતિનો પૈસો મેળવવામાં આવે તો તે આર્થિક પાપ કહેવાય. આવી જ રીતે બીજાં સુખ-સગવડો મેળવવા-વધારવા જે દુરાચાર થાય તે પણ પાપ કહેવાય.

3. જીવનમાં નાના-મોટા વિરોધીઓ તો રહેવાના જ. વિરોધીઓ પ્રત્યે તીવ્ર દ્વેષ થઈ જાય અને પછી તેમને વધુમાં વધુ હાનિ પહોંચાડવા માટે જે કર્મો થાય તે પણ પાપ કહેવાય. સ્વસુખ કરતાં પણ શત્રુ કે વિરોધીનું દુઃખ વધુ સુખ આપતું હોય છે. વ્યક્તિ સ્વસુખ પાછળ જે ધન કે શક્તિ ખર્ચે છે તેથી પણ વધારે વિરોધીને હાનિ પહોંચાડવા ધન તથા શક્તિ ખર્ચતી હોય છે. આ પાપ કહેવાય.

4. કેટલાક લોકો જન્મજાત પાપપ્રકૃતિના હોય છે. તે કોઈ પણ હેતુ વિના પણ પાપ કરતા જ રહેતા હોય છે. ગમે ત્યાં જશે, ગમે ત્યાં રહેશે, પણ કારણ વિનાનાં પણ પાપ તો કરતા જ રહેશે. આ તેમની જન્મજાત પ્રકૃતિ હોય છે.

5. જે બહુ અભિમાની હોય, જેનો ‘ઈગો’ ઘણો હોય તે કદી નિષ્પાપ રહી શકે જ નહીં. અહંને ઠેસ પહોંચવાની જ છે. તે સહન નહીં થાય તેથી ઠેસ પહોંચાડનાર પ્રત્યે દુર્ભાવ થવાનો. આમાંથી પાપ થવાનાં. કેટલીક વાર નિર્દોષ લોકોનો નાશ કરવાનાં ઘોર પાપો પણ થઈ જતાં હોય છે. વિશ્વના સૌથી મોટા હત્યારાઓએ નિર્દોષોનો જ કચ્ચરઘાણ કાઢ્યો હતો. હિટલર, સ્ટાલિન, મુસોલિની, ચંગીઝખાં, હલાકુ વગેરેએ લાખો નિર્દોષોની હત્યાઓ કરી નાખી હતી. કેટલીક વાર એક વ્યક્તિ સાથેની શત્રુતા પૂરી કોમ પ્રત્યે થઈ જતી હોય છે, જેથી એક વ્યક્તિના દોષનું પરિણામ પૂરી કોમને ભોગવવાનું થતું હોય છે. આવાં ઘોર મહાપાપોથી ઇતિહાસ ખદબદે છે.

જોગીદાસને અન્યાય થયો. કોઈ રસ્તો બાકી ન રહેતાં તે બહારવટે ચઢ્યા. ત્યારે અંગ્રેજોની માફક ચઢ-ઊતર કોર્ટો ન હતી. જે રાજા કહે તે ન્યાય. રાજા ઘણી વાર અન્યાય કરી બેસે, પછી તેના ઉપર તો કોઈ કોર્ટ ન હોય, તેથી વીરપુરુષો બહારવટે ચઢતા. તે રાજાનો તો વાળ વાંકો કરી શકતા નહીં, પણ રાજ્યની પ્રજા અને સંપત્તિનો નાશ કરતા. રાજા દોષી હોય તોપણ પ્રજા તો નિર્દોષ હોય. તેનો કશો વાંક-ગુનો ન હોવા છતાં તેને જ પીડવામાં આવતી, કારણ કે તે અરક્ષિત રહેતી અથવા અલ્પરક્ષિત રહેતી. તે પોતે તો પોતાનું રક્ષણ કરી શકતી નહીં, તેથી રાજરક્ષિત જીવન જીવતી. બહુ સરળતાથી આવી પ્રજાને પીડી શકાતી. અંતે આ પીડા રાજાને પહોંચતી, તેથી પીડનારાને સંતોષ થતો.

સૌરાષ્ટ્રમાં મોટા ભાગના બહારવટિયાઓએ ખેડૂત પ્રજાને સૌથી વધુ પીડી છે. ખેડૂતોમાં મોટો ભાગ કણબીઓનો. તે શસ્ત્ર વિનાની પ્રજા. શસ્ત્ર ન હોય એટલે શૌર્ય પણ ન હોય, તેથી શસ્ત્રધારીઓ તેમને હંમેશાં દબાવતા-કચડતા રહે. સૌરાષ્ટ્રમાં એક કહેવત પડી છે કે “કણબી અને કૂચ (ગળો) જેટલાં કચરો તેટલાં ગુણ કરે.” આ રીતે સૌથી વધુ કણબી-પ્રજા વધુ ને વધુ કચડાતી રહી. તે બંને તરફથી ભીંસાતી રહી. એક તરફ અમલદારો અને બીજી તરફ બહારવટિયાઓ. ઘોર અન્યાય અને ત્રાસ વચ્ચે જીવવા છતાં કણબીમાંથી કોઈ બહારવટિયો થયો સાંભળ્યો નથી. સમાધાન કરી લેનારી પ્રજા ગમે તેવું સમાધાન કરીને પણ જીવતી રહે.

એવું કહેવાય છે કે જોગીદાસ અને તેમના બહારવટિયાઓએ 1800 હત્યાઓ કરી હતી, જેમાં મોટા ભાગના કણબી હતા, પણ કોઈ કણબીએ સામે થઈને એક બહારવટિયો મારી નાખ્યો હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. તેમણે જે ધર્મો-સંપ્રદાયો સ્વીકાર્યા તે મોટા ભાગના વીરતા વિનાના, તેથી શૌર્યપ્રેરક બળ ન રહ્યું. સૌથી વધુ દાન-દક્ષિણા, ભોજન-ભંડારા કણબીઓ જ આપે, પણ ન તો કોઈ વીર થવાની પ્રેરણા આપે, ન કોઈને આવી પ્રેરણા ગમે. માર ખાઈ લેવાની પ્રેરણા વધુ ગમે. ક્ષમા-દયા-અહિંસાનો અતિરેક શિખવાડનારા ગુરુઓ વધુ અનુકૂળ આવે.

એવામાં એક ઘટનાએ જોગીદાસને ધ્રુજાવી દીધા. બન્યું એવું કે બહારવટિયા જ્યારે ગામ ભાંગવા કે લૂંટવા જતા ત્યારે પશુધન પણ લૂંટી લેતા. એક વાર 300-400 ગાયોનું ઘણું લૂંટીને નાંદીવેલા ડુંગરમાં તગડી ગયા. ત્યાં એક વાડામાં પૂરીને બધા બીજી લૂંટ કરવા ચાલ્યા ગયા અને પછી ફોજ પાછળ પડી ને ભાગતા જ રહ્યા. બીજા રાજ્યમાં ઊતરી જવું પડ્યું. ઘણા દિવસે પાછા ફર્યા ત્યારે જોયું તો પેલી ગાયો ભૂખ-તરસથી મરી ગઈ હતી. ભારે આઘાત લાગ્યો. હિન્દુ પ્રજા ગાયને માતા માને છે. ગાય માટે હજારોએ પ્રાણ ન્યોછાવર કરી દીધા છે. તે જ ગાયો રાજપૂતોની અણઆવડતથી ભૂખેતરસે મરી ગઈ. ગજબ થઈ ગયો. જોગીદાસને પોતાની જાત ઉપર ધિક્કાર છૂટ્યો. પાપ જ પાપ—કેટલાં પાપ! આ પાપભર્યું જીવન જીવવાનો શો અર્થ? તેમને ભારે પસ્તાવો થવા લાગ્યો. તેમને આખી રાત ઊંઘ ન આવી.

જેમ અતિભોગ વૈરાગ્યનું કારણ બને છે તેમ અતિપાપ પણ પસ્તાવાનું કારણ બનતું હોય છે, પણ કરનારો દૈવી જીવાત્મા હોય તો. હવે ત્રણ રસ્તા બચ્યા છે: 1. કાં તો આત્મહત્યા કરી લેવી, 2. ભાવનગર દરબારને શરણે જવું અને 3. હિમાલયમાં હાડ ગાળવાં. જોગીદાસે ત્રીજો રસ્તો પસંદ કર્યો. હિમાલય સૌનો આશ્રયદાતા રહ્યો છે. અને પાપી જ્યારે સાચો પસ્તાવો કરે ત્યારે તે પુણ્યાત્મા બને. મહાપાપી થવા માટે પ્રચંડ મનોબળ જોઈએ. સામાન્ય હાલી-મવાલી તે ન થઈ શકે. પાપ છૂટી ગયા પછી પણ પ્રચંડ મનોબળ તો રહેતું જ હોય છે. તે હવે પુણ્યના માર્ગે લાગી જાય, તેથી જેસલ પીર થઈ શકે. મહત્તા પ્રચંડ મનોબળની છે.

સૌ સાથીદારોને સમજાવીને જોગીદાસ ધરતીને રામરામ કરી હિમાલય તરફ હાલી નીકળ્યા. અશોક સમ્રાટનું પણ આવું જ થયું હશે. કોઈ મહાપાપી જ્યારે પાપનો પંથ છોડીને પુણ્યપંથે પરવરે ત્યારે લોકો હાંસી ઉડાવે: “સો ચૂહે માર કે બિલ્લી હજકો ચલી હૈ!” ખરેખર તો જેણે એકે ચૂહો માર્યો ન હોય તેણે હજ કરવા જવાની જરૂર જ ન હોય. પાપ ધોવા માટે તીર્થયાત્રા છે. પણ લોકો જ્યારે આવું બોલે ત્યારે મહાપાપીની પ્રથમ કસોટી થતી હોય છે. તે સહન કરી શકે છે! સહન ન કરી શકે તો માણસ નિષ્ફળ ગયો કહેવાય.

શસ્ત્ર ત્યાગીને જોગી જેવા થઈને જોગીદાસ હિમાલય તરફ ચાલી નીકળ્યા. હવે હિંસા હરામ. નથી જોઈતો ગરાસ, નથી જોઈતી સાહ્યબી. હવે તો ધણીના દરબારમાં જ જવું છે.

વાત પવનવેગે ઊડી. ભાવનગર દરબારમાં વાત પહોંચી ગઈ. વજેસંગ દરબાર વિચારમાં પડી ગયા. આમ જુઓ તો ટાઢા પાણીએ ખસ જાય છે. બહારવટિયો પોતાની મેળે જ પોતાનો અંત કરી રહ્યો છે તે સારું જ કહેવાય. રાજ્ય અને પ્રજાને શાંતિ થઈ જાય. પણ ના, વજેસંગ જુદી માટીના હતા. તેમણે તરત જ અધિકારીઓને હુકમ કર્યો: “જાઓ, મારતે ઘોડે જઈને આડા ફરો. જોગીદાસને પાછા લાવો. તે જેમ કહેશે તેમ સંધિ કરીશ, પણ તેમને પાછા વાળો.” જોગીદાસનો પસ્તાવો પ્રબળ હતો, તો વજેસંગજીની સજ્જનતા પણ પ્રબળ હતી. ઘોડાં દોડ્યાં. જોગીદાસ એક ઉત્તર ગુજરાતને સીમાડે પહોંચી ગયા હતા. ખુમાણના આડાં ફર્યારૂ. ગમે તેમ કરીને વીનવીને જોગીદાસને પાછા વાળ્યા. જોગીદાસે કહ્યું: “હવે હું મડદું થઈ ગયો છું. મડદાને પાછું લઈ જઈને શું કરશો?”

ખરેખર તો જીવતો માણસ જ્યારે મડદું થાય ત્યારે જ તેને નવું જીવન મળતું હોય છે. સંગ્રામ કરવો એ પરાક્રમ છે. તેવી જ રીતે મરીને જીવવું પણ મહાપરાક્રમ છે. ‘ઈગો’નો અંત એ જ મરણ કહેવાય. અહીંથી નવું જીવન પ્રાપ્ત થાય.

જોગીદાસને નવું જીવન પ્રાપ્ત થયું છે. તે પાછા ફર્યા. વિજય વજેસંગજીનો કહેવાય. તેમણે સામે ચાલીને નમતું જોખ્યું. ધન્ય છે દરબારને! સમાધાનની વાત શરૂ થઈ. કસુંબાપાણી લેવાય છે. દરબારે બહારવટિયાને જે જે ગામ જોઈતાં હોય તે બધાં માગી લેવા કહ્યું. જોગીદાસે કહ્યું: “ના-ના, હવે મારાથી મગાય નહીં. તમે જે આપો તે જ લેવાય.”

“લ્યો ત્યારે પહેલું ગામ કુંડલા.”

“ના-ના, મહારાજ! હવે તો કુંડલા ન ખપે.” જે ગામ માટે જોગીદાસ બહારવટે ચઢેલા તે જ ગામનો તેમણે અસ્વીકાર કર્યો: “કુંડલા ઉપરથી હવે મારું મન ઊતરી ગયું છે.”

બહુ રકઝક ચાલી પણ ખુમાણે કુંડલા ન લીધું. અંતે આંબરડી, બગોયું, વીરડી, રબારીકું, આગરિયા, ભોકરવું, ઠવી, જેનીદ—આ ગામો જોગીદાસ અને બીજા બંને ભાઈઓને આપ્યાં. છેવટે જોગીદાસને અંગત ખરચી માટે જોરા ગામ આપ્યું. જોરા ગામની આવક ત્યારે ત્રીસ હજાર રૂપિયા હતી. આ ગામ જોગીદાસ જીવે ત્યાં સુધીના પટ્ટે આપ્યું હતું.

આ રીતે દરબાર અને બહારવટિયાઓ વચ્ચે સમાધાન થયું. કસુંબાપાણી લેવાયાં. દરબારે પોતાની અડધી ગાદી ઉપર જોગીદાસને બેસાડ્યા અને બહુમાન આપ્યું.

આ વખતે રાજદરબારમાં નાયગાનનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. મોંઘી નર્તકી બોલાવી હતી. તે લટકા-મટકા કરીને લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરી રહી હતી, પણ જોગીદાસ તો પીઠ ફેરવીને બેઠા હતા. વજેસંગે કારણ પૂછ્યું તો જવાબ આપ્યો: “સ્ત્રી માતા કહેવાય. ભલે ને નર્તકી હોય તોય તે માતાનો જ અવતાર કહેવાય. તેને વિકારીભાવથી જોવાઈ ન જવાય એટલા માટે મેં પીઠ કરી છે.”

આવા હતા જોગીદાસ!

2. બાવા વાળો

આ કથા લખતાં થોડી વિમાસણ થઈ રહી છે. વિમાસણ એટલા માટે કે બહારવટિયા કાંઈ ઋષિમુનિ કે સાધુ-સંત નથી હોતા. બહારવટિયાનો મુખ્ય ધંધો તો હિંસા કરવાનો જ હોય છે, તેથી જે નિર્દોષોની હિંસા કરવામાં આવે તેનું સમર્થન ન કરી શકાય, વિરોધ જ હોય, તોપણ આ બહારવટિયાઓમાં ઘણુંબધું પ્રેરણાદાયી હોય છે. જે લક્ષ્ય માટે જે પરિસ્થિતિમાં આ લોકો મોટા રાજ્ય સામે ઝઝૂમે છે તે દાદ માગી લે તેવું કહેવાય. તેમાં તેમનાથી કેટલાક અનર્થો પણ થઈ જાય. તે અનર્થોને બાદ કરતાં તેમની પાસેથી ઘણુંબધું પ્રેરણાસ્પદ તત્ત્વ હોય છે તેને લોકઘડતર માટે લોકો સુધી પહોંચાડવાનો જ આ હેતુ છે.

પ્રાચીન કથાઓમાં બધું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી હોતું. કેટલીક કલ્પનાઓ અને કિંવદન્તીઓ પણ હોય છે, પણ જો કલ્પના અને કિંવદન્તીઓને કાઢી નાખવામાં આવે તો કથાનો રસ માર્યો જાય, એટલે વાચકોના વિવેક ઉપર છોડીને પણ પ્રચલિત વાતો લખવી જરૂરી લાગે છે.

લુંધિયાના કાઠી દરબાર રાણિંગ વાળાને કોઈ સંતાન નહીં. સંતાન વિના કેમ જિવાય? જીવવું પણ કેવું વિચિત્ર છે! પહેલાં પત્ની વિના ન જિવાય. પત્ની મેળવવા લોકો ભારે ધમપછાડા કરે અને પત્ની મળી જાય પછી સંતાન વિના ન જિવાય. છેક મૃત્યુ સુધી લોકો સંતાન મેળવવા ભારે ધમપછાડા કરતા રહે. જે કામ પોતાના પુરુષાર્થથી ન થાય તે કામ પૂરું કરવા દેવ-દેવીઓ, સાધુ-સંતો વગેરેનો આશરો લેવાય. માણસ નાસ્તિક તો ત્યાં સુધી જ રહેતો હોય છે, જ્યાં સુધી એને કોઈ અતિમહત્ત્વની જરૂરિયાત ઊભી ન થઈ હોય. અતિમહત્ત્વની જરૂરિયાત પૂરી ન થાય તો નાસ્તિક પણ આસ્તિક થઈ જતા હોય છે. સંતાનની પ્રાપ્તિ જીવનની અતિમહત્ત્વની જરૂરિયાતોમાંની એક છે. મોટી જાગીર હોય, દાસ-દાસીઓ, નોકરચાકર, ઘોડા-હાથી—બધું હોય અને ઢળતી ઉંમર સુધી રાહ જોયા પછી પણ જો સંતાન પ્રાપ્ત ન થાય તો જીવન નીરસ થઈ જાય. રાણિંગ વાળાનું જીવન સંતાન વિના નીરસ થઈ ગયું હતું.

તેમની જાગીરમાંનું એક ગામ તે જાંબુડું. પુત્રપ્રાપ્તિની આશાએ આ જાંબુડુંગામ દરબારે નાથબાવા ધમસાણનાથને અર્પણ કરી દીધું હતું. નાથજી જાંબુડામાં મઢી બનાવીને રહે. તેમની ધૂણી ચોવીસે કલાક ધગધગતી રહે. ચલમના ગોટેગોટ ઊડતા રહે. લોકોમાં એવી માન્યતા કે ધમસાણનાથ સિદ્ધયોગી છે. તે ધારે તેનું ભલું કરી નાખે અને ધારે તેનું ધનોતપનોત કાઢી નાખે. ભક્તોની સૌથી વધુ ભીડ ચમત્કારિક પુરુષો કે જગ્યામાં થતી હોય છે. સીધા-સાદા-સરળ કોઈ સાચા સંત હોય તો ત્યાં ચકલુંચ ભાગ્યે જ ફરકતું હોય છે. લોકો ચમત્કારઘેલા હોય છે અને પ્રચારતંત્ર પ્રબળ હોય તો-તો મેળો જામે.

જાંબુડું આપ્યા પછી પણ દરબારને સંતાન ન થયું, તેથી નિરાશ થઈને મનની વ્યથા ઠાલવવા જોગી પાસે ગયા અને વેદના ઠાલવી. જોગીએ સાફ કહી દીધું કે “તારા નસીબમાં બાળક છે જ નહીં.” જોગીની સ્પષ્ટ વાતથી દરબાર વધુ નિરાશ થઈ ગયા. કેટલીક વાર ખોટું આશ્વાસન પણ માણસને જીવન જીવવાની હિંમત આપતું હોય છે. આશાવાદ જ જીવનરસ ઉત્પન્ન કરે છે. ખોટો તો ખોટો પણ આશાવાદ હોવો જોઈએ. સાચી નિરાશા પણ માણસને મારી નાખે. જીવવા માટે માત્ર સત્ય જ પર્યાપ્ત નથી હોતું, કેટલીક વાર કલ્પના પણ જરૂરી હોય છે.

જોગીની વાત સાંભળીને રાણિંગ વાળો ડબડબ આંસુઓ પાડવા મંડ્યો. “હું પાપી છું તેથી મારે ઘેર પારણું નથી બંધાતું.”—એવો વલોપાત કરવા લાગ્યો. જોગીનું હૃદય પીગળી ગયું. તે બોલ્યા: “અચ્છ, બેટા! જા, તેરે ઘર લડકા હોગા.” બાવાએ વધુમાં કહ્યું કે “જો તેના કપાળમાં ભસ્મનું નિશાન હોય તો સમજજે કે તે શંકરનો આપેલો છે.”

રાણિંગ વાળો આશાભેર વિદાય થયો. બીજી બાજુ લોકોના કહેવા પ્રમાણે નાથબાવાએ જીવતાં સમાધિ લીધી. તે જ દિવસે કાઠિયાણીને ગર્ભ રહી ગયો. લોકો કહે છે કે નાથબાવા પોતે જ કાઠિયાણીના ઉદરમાં આવ્યા. નાથ બાવાએ ભવિષ્ય ભાખેલું કે “તારો છોકરો માત્ર 28 વર્ષ જ જીવશે. લાંબું જીવશે નહીં.” એટલે રાણિંગ વાળાને ચિંતા રહ્યા કરતી.

બરાબર પૂરા મહિને પ્રસૂતિ થઈ. બાળકના કપાળમાં ભસ્મની આડ દેખાઈ એટલે ખાતરી થઈ કે આ બાવાજીની કૃપાનું જ પરિણામ છે. રિવાજ પ્રમાણે ફોઈએ તેનું નામ ‘બાવો’ રાખ્યું, જે પાછળથી બાવા વાળો થયો.

હવે બન્યું એવું કે બાવા વાળાના વડવાઓ અને હરસૂરકા કાઠી માત્રા વાળાને વેર બંધાયેલાં. જે લોકો વાતવાતમાં મૈત્રી કરી જાણે તે લોકો વાતવાતમાં વેર પણ કરી જાણે. બંને વચ્ચે જમીન બાબત ઝઘડો થયો અને બાંટવાના દરબારે પેટ્રોલ છાંટવાનું કામ કરીને બંનેને લડાવી માર્યા. રાણિંગ વાળાએ માત્રા-કાઠીની બધી જમીન પોતે પડાવી લીધી, તેથી માત્રા વાળો બહારવટે ચઢ્યો અને આખી જિન્દગી બહારવટું ખેડતો જ મરી ગયો.

કાઠિયાવાડમાં ઘણાં રજવાડાં, પણ સૌની જમીનમાપણી બરાબર થયેલી નહીં તેથી સીમાડા પાકા બંધાયેલા નહીં. બળિયાના બે ભાગની માફક રજવાડાં પોતાના જોરે ગામનાં ગામ આમતેમ કરતા રહ્યા. આવું કરવા માટે રોજ નાનાંમોટાં ધિંગણાં થતાં જ રહે. ક્યાંય શાંતિ ન મળે. ખેડૂતોની તો એવી દશા કે બે વર્ષ આ રાજ્યને મહેસૂલ ભરે તો બે વર્ષ બીજાને ભરે. કોઈકોઈ વાર તો બંનેને ભરવું પડે. ખેડૂતોની તો બહુ ભૂંડી દશા. તેવામાં કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજો આવ્યા. રાજકોટમાં એજન્સીની ઓફિસ સ્થપાઈ. કર્નલ વોકરના હાથમાં વીસાવદરનો ભાગ સોંપાયો. વોકર ગામેગામ ફરીને પુરાવાના આધારે જમીનની માલિકી નક્કી કરતો. તેનો નકશો દોરાતો. તે નકશો સરકારી દસ્તાવેજ બની જતો. ત્યારે કોઈની પાસે કશું લખાણ—દસ્તાવેજ નહીં. પરંપરા પ્રમાણે માલિકી નક્કી રહેલી, તેથી ઝઘડા બહુ થતા. કર્નલ વોકરે માપણીમાં રાણિંગ વાળાનાં બધાં ગામ માત્રા વાળાના દીકરા હરસૂરકા વાળાના નામે કરી દીધાં. ઘણી દલીલો કરી પણ કર્નલ વોકર માન્યો નહીં. રાણિંગ વાળાને અન્યાય થયો. પહેલાં માત્રા વાળો રાણિંગ વાળાની સામે બહારવટે ચઢેલો અને મરી ગયો. હવે હરસૂરકા વાળાના હાથમાં અંગ્રેજોએ ગામ સોંપી દીધાં તેથી હરસૂરકા વાળાને ન્યાય મળ્યો, પણ રાણિંગ વાળાને અન્યાય થયો, તેથી રાણિંગ વાળો બહારવટે ચઢ્યો, પણ તે લાંબું જીવ્યો નહીં. તેના મરણ સમયે બાવા વાળો માત્ર આઠ જ વર્ષનો હતો. મરતાંમરતાં તેણે બાવા વાળા પાસે જળ મુકાવું કે “આપણાં બધાં ગામ હરસૂરકા વાળા પાસેથી પાછાં મેળવીને જ જંપીશ. તો જ મારા આત્માની સદ્ગતિ થશે. નહીં તો તું મારો દીકરો નહીં.”—આવી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી. કોમોનાં ત્રણ રૂપ હોય છે: 1. સામી છાતીએ બદલો લેનારી કોમ. 2. દાવપેચ-છેતરપિંડી કરીને બદલો લેનારી કોમ, જેને લોકો લુચ્ચી કોમ કહેતા હોય છે અને 3. ગમે તેવો અન્યાય થયો હોય તોપણ સહન કરીને બેસી રહેનારી કોમ, જેને લોકો પોચી કોમ કહેતા હોય છે. આવી કોમો ઇતિહાસ રચી શકતી નથી. તે જીવે છે, પણ મહેસૂલ ભરીને, વેઠ કરીને જીવે છે. તે શિંગડાં અને નહોર વિનાની પ્રજા હોવાથી નથી તો સામી થતી કે નથી બદલો લેતી. તે લડે તો છે, પણ અંદર-અંદર, બહાર નહીં. સેનામાં તેમની કોઈ રેજિમેન્ટ ન હોય.

આઠ વર્ષના બાવા વાળાએ મરતા બાપની આગળ જળ મૂકીને પ્રતિજ્ઞા કરી, “હું હરસૂરકા વાળાનું નિકંદન કાઢી નાખીશ.” બાવા વાળો માંડ સોળ વર્ષનો થયો હશે, હજી તો મૂછનો દોરો પણ ફૂટ્યો ન હતો, ત્યાં તેણે બહારવટું શરૂ કરી દીધું તેની પાછળ પિતાની આપેલી પ્રતિજ્ઞાનું પ્રેરક બળ હતું.

જીવનમાં પ્રેરક બળ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. “હરસૂરકા વાળાનું નિકંદન કાઢી નાખીશ”—આ પ્રતિજ્ઞા તેના રૂંવરૂંવે ઝબકારા મારતી હતી. જે પ્રજા વચનની પાકી હોય છે તે વચન માટે મરી ફીટતી હોય છે. જે પ્રજા કદી વચન પાળતી જ નથી તે કદી ઇતિહાસ રચતી નથી. તે વચન આપીને વારંવાર ફરી જતી હોય છે.

બાવા વાળાએ જેતપુરના દરબાર મૂળુ વાળા સામે પહેલો ઘા કર્યો, કારણ કે તેણે વાઘણિયા ગામની બાવા વાળાના બાપની જમીન દબાવી દીધી હતી.

અને પછી વીસાવદરના હરસૂરકા સામે પડ્યો. પંદર-સોળ વર્ષની ઉંમરે તેણે હરસૂરકા વાળાનાં માથાં વાઢવા માંડ્યાં. કાઠિયાવાડની નાની-મોટી ઘટનાઓને અમર કરી દેનારા ચારણો છે. દેવીપુત્રોએ ઘટનાઓને દુહામાં જડી લીધી. લોકસાહિત્યમાં વાત અમર થઈ ગઈ. એક ચારણે દુહા રચ્યા:

મેં જાણ્યું રાણિંગ મુએ રેઢાં રે'શે રાજ,

ત્યાં તો ઉપાડી ધર આજે બમણીતમણી, બાવલા!

વાળા વાઘણિયા તણો રતીયે ન લીધો રેસ,

દેવા વાળાનો દેસ બાળી દીધો તેં, બાવલા!

માથું મેંદરડા તણું ભાંગ્યું ભાયાણા,

તુંથી રાણ તણા બીએ જેતાણું. બાવલા!

થોડા જ સમયમાં બાવા વાળાનો ત્રાસ ચારે તરફ ફેલાઈ ગયો. હરસૂરકા વાળાનાં કેટલાંય ગામ તેણે ભાંગી નાખ્યાં અને હાહાકાર મચાવી દીધો.

કાઠી રાજપૂતો સૂર્યપૂજક, તેથી બાવા વાળો રોજ ઊગતાં અને આથમતાં સૂર્યને દીવો જરૂર કરે. બે વિરોધી ગુણો ભેગા થયા કહેવાય. એક તરફ નિર્દય થઈને માથાં વાઢવાં અને બીજી તરફ સવાર-સાંજ ઇષ્ટદેવની અચૂક ભક્તિ કરવી. આવું બનતું હોય છે. હરસૂરકા વાળાનાં માથાં વાઢવાને બાવા વાળો પાપ માનતો નહીં, પિતાએ સોંપેલું કર્તવ્ય માનતો, તેથી તેને જરાય પશ્ચાત્તાપ કે અરેરાટી ન થતી. સૂરજદેવ તેમાં સહાય કરે તેવી શ્રદ્ધા તેને મક્કમતા દેતી.

એક વાર એવું બન્યું કે ખુમાણ-પંથકમાંથી તે લૂંટ કરીને ચાલ્યો આવે છે ત્યાં પાછળ ખુમાણોની હાર ચઢી. જોતજોતામાં ધસમસતા ખુમાણો હમણાં આવી ચઢશે અને બધા બહારવટિયા ખપી જશે તેવો ભય લાગ્યો. બરાબર તે જ સમયે શેલ - વખંભર નદી આવી. નદીમાં ઊતરતાં જ સૂરજદેવ પૂર્વદિશામાં પ્રગટ્યા. તરત જ તે ઘોડી ઉપરથી ઊતરી પડ્યો. સાથીદારોને ભાગી જવાની છૂટ આપી. સાથીદારો જીવ લઈને ભાગ્યા. બાવા વાળો નદીમાં ઊતરી સ્નાન કરી કેડ સમા જળમાં સૂર્યને અર્ધ્ય આપવા લાગ્યો. ખુમાણોની હાર આવી પહોંચી. થોડે જ દૂર બાવા વાળાના સાથીદારોનાં ઘોડાં દોડી રહ્યાં છે તેની ધૂળડમરી ઊડી રહી છે. ખુમાણોનું ધ્યાન તે ડમરી તરફ જ છે. તેમણે નદીમાં નાહતો એક માણસ જોયો. “હશે કોઈ બાવાજી”—તેવું વિચારીને આગળ દોડ્યા. બાવા વાળો બચી ગયો. તેની ટેકે તેને બચાવી લીધો. તે પોતાની પાસે દીવો કરવાની વ્યવસ્થા રાખતો. તેણે દીવો કરી, માળા પૂરી કરી, ઇષ્ટદેવ સૂર્યને પ્રણામ કર્યાં, પછી જ આગળ પગલું ભર્યું. તેની શ્રદ્ધાની દૃઢતાથી સૂર્યને પણ તેની ટેક રાખવા તૈયાર રહેવું પડ્યું.

સૌરાષ્ટ્રમાં નાની-મોટી ઘણી જગ્યાઓ. મોટા ભાગની બધી કોમવાર બંધાણી હોય અને કોમવાર ચાલતી પણ હોય. આનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. શંકરાચાર્ય જેવી ગાદી ઉપર માત્ર બ્રાહ્મણ જ બેસે, બીજો વર્ણ કે બીજી જ્ઞાતિ ન બેસી શકે, પણ લગભગ પ્રત્યેક જ્ઞાતિમાં કોઈ ને કોઈ સંત થાય. આ સંત અથવા તેમના શિષ્યો જે જગ્યા બનાવે તે પોતાની જ્ઞાતિનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી થઈ જાય. તેમાં કાઠી દરબારોની ઘણી જગ્યાઓ આવેલી છે. કેટલીક તો બહુ પ્રસિદ્ધ અને પ્રભાવશાળી છે. આમાંની એક જગ્યા ચલાળામાં આવી છે. ત્યાં આપા દાના ભગત વસે. તેમના પ્રતાપ અને પ્રભાવ એટલા બધા કે લોકો તેમને પીર માને. લગભગ બધી જગ્યાઓ ચમત્કારથી ભરપૂર હોય. આપા દાના વિશે પણ ઘણા ચમત્કારો લોકજીભે ચાલે. આવી જ્ઞાતિવાર જગ્યા જે-તે કોમનો આશરો કહેવાય. તેની ભવ્યતાથી જ્ઞાતિ ગૌરવ લે. મોટા ભાગે વંશપરંપરાથી ગાદીના મહંત ચાલતા રહે.

એક દિવસ બાવા વાળો પોતાની જ્ઞાતિની આ જગ્યામાં પહોંચી ગયો. માણસને આશરો લેવાનું પણ એક સ્થાન હોવું જોઈએ. હારેલો-થાકેલો માણસ આશ્રયસ્થાન શોધતો હોય છે. તેને આશરો મળે તો શાંતિ થાય. બાવા વાળો આપા દાનાનાં ચરણોમાં પડી ગયો. શ્રદ્ધા પૂજ્યતા વિનાની હોય નહીં અને પૂજ્યતા સમર્પણભાવ પેદા કરે. જેને શ્રદ્ધા ન હોય તેને કોઈના પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ન હોય. પૂજ્યતા વિના સમર્પિત થવાય નહીં. સમર્પિત થયા વિના ભાર હળવો ન થાય.

જગ્યામાં આવનાર ચોર હોય કે શાહુકાર હોય, ડાકુ હોય કે લૂંટારો, બહારવટિયો હોય ગમે તે હોય, તે જગ્યાનો બાળક કહેવાય. સર્પ વાંકોચૂકો ચાલે, પણ જ્યારે દરમાં પ્રવેશે ત્યારે સીધો થઈ જાય. માણસોનું પણ આવું જ હોય છે. બહાર માણસ ગમે તેવો હોય, પણ પોતાની શ્રદ્ધાની જગ્યામાં કે વ્યક્તિ પાસે જાય ત્યારે સીધો થઈ જાય. જે સીધો થાય તેનો જ ઉદ્ધાર થાય. વાંકો વૈકુંઠમાં જાય તોય ઉદ્ધાર ન થાય.

આપા દાનાનાં ચરણોમાં બાવા વાળો બહુ રડ્યો. તેણે કહ્યું કે “આ સતત રઝળપાટમાં મારાથી હવે સૂર્યને સવાર-સાંજ દીવો કરી શકાતો નથી, તેથી હવે મારા વતી આ જગ્યામાં જ દીવો કરજો. “આપા દાનાએ કહ્યું, “ચિંતા ન કર. હવેથી તારો દીવો દિવેલ વિના થશે. માત્ર દિવેટ મૂકીને પ્રાર્થના કરીશ એટલે દીવો થઈ જશે.” બાવા વાળાનું મન હળવું થયું.

“અને મારું મોત ક્યારે થશે?”

“જ્યારે દીવો ન પ્રગટે ત્યારે.” આપા દાનાએ કહ્યું.

સૈનિક-સિપાહી-યોદ્ધાનો એક પગ હંમેશાં મૃત્યુના મુખમાં હોય. બીજો પગ ઊપડ્યો તો ઊપડ્યો, કાંઈ કહેવાય નહીં. એ તો મોતનો જ

ધંધો કહેવાય. પણ બહારવટિયાના બંને પગ મોતમાં જ હોય. જ્યારે જુઓ ત્યારે માથે મોત ભમતું જ હોય. બીજો શ્વાસ લેવાશે કે કેમ તેની કોઈ ખાતરી નહીં. બાવા વાળો આપા દાનાને પગે લાગીને ચાલતો થયો. આ જગ્યા તેનો વિસામો અને આશરો હતી. આપા દાનાનું આપેલું માદળિયું તેના બાવડે હંમેશાં બાંધેલું રહેતું.

પહેલું મહાપાપ

બાવા વાળાના બહારવટિયા ગીરની અંદર, દ્રાફ્ડનદીના કિનારે “જમીનો ધડો” નામથી ઓળખાતા એક નાના ડુંગરમાં બેઠા છે. બધા અંદરોઅંદર વાતો કરે છે:

“અલ્યા, બાવા વાળાની આવરદા બહુ ઓછી છે તેવું ઘમસાણનાથે કહ્યું છે.”

“નાથજીનું કહેવું ખોટું ન પડે.” બીજો બોલ્યો.

“તો મરતાં પહેલાં આનું બીજ સચવાવું જોઈએ.” ત્રીજો બોલ્યો.

ઈશ્વરની સૃષ્ટિ ધરતી અને બીજથી ભરેલી છે તેથી સૃષ્ટિનું નખખોદ જતું નથી. નર બીજ છે અને નારી ધરતી છે. બંનેનો યોગ થાય તો તેમાંથી ફરી પાછી બીજસૃષ્ટિ શરૂ થાય અને જીવન ચાલતું રહે. બાવા વાળો પરણેલો હતો, પણ પરણ્યાના પહેલા દિવસથી જ કાઠિયાણીનો મેળાપ થયો ન હતો. બહારવટિયાને વળી મેળાપ કેવો? કોઈ જોગીની માફક તેને પણ બ્રહ્મચારી જ રહેવું પડે. કાઠિયાણી ચલાળામાં આપા દાનાની જગ્યામાં રહેતી. તે પ્રીતમની ઝંખનામાં ઝાંખી રહેતી. બંનેનાં મન એવાં મક્કમ કે મળવાની વાત ન કરે. પાછો બાવા વાળો નેકી-ટેકીવાળો. પારકી સ્ત્રી તરફ આંખ ન ઉપાડે. ભલે લૂંટ કરે, હત્યાઓ કરે, પણ કોઈનું શિયળ ન લૂંટે. આ તેની ઊજળી બાજુ કહેવાય.

સાથી બહારવટિયાઓએ યોજના ઘડી કાઢી કે “ગમે તેમ કરીને કાઠિયાણીને અહીં લઈ આવીએ અને બંનેનો મેળાપ કરાવીએ. આવું દુર્લભ બીજ મરી ન જાય. મરતાં પહેલાં તેને વાવી દઈએ.” જે પ્રજા ઉત્તમ બીજોને વાવતી નથી અને તેને વ્યર્થ જવા દે છે તે પ્રજામાં ધીરેધીરે ઊતરતાં - હલકાં બીજ ઊગી નીકળે છે. ખેતરના નિંદામણ જેવાં તે બીજ પ્રજાની કક્ષા ઉતારી મૂકતાં હોય છે. ઉત્તમ બીજને સાચવો અને તેને વાવો તો જ મહાન પ્રજાનો વિસ્તાર થાય.

સ્ત્રી મહાન છે, કારણ કે તે ઉત્તમ બીજને ફળદ્રુપતા આપે છે. તેનું પત્નીનું રૂપ મહાન છે, તો માતાનું રૂપ તો તેથી પણ વધુ મહાન છે. સ્ત્રી ન હોત તો શું થાત? સ્ત્રીનું મોઢું જોવામાત્રથી પાપમાં પડનારા કોઈ વાર તો વિચારે કે સ્ત્રી ન હોત તો શું થાત?

માત્રા અને બીજા સાથીદારો ગુપચુપ ચલાળાથી કાઠિયાણીને લઈ આવ્યા. બાવા વાળાને કશી જાણ થવા દીધી નહીં અને બંધ ઓરડામાં પલંગ ઉપર બેસાડી દીધાં. વરસોથી પ્રીતમની ઝંખનામાં ઝૂરનારી કાઠિયાણી આજે પોતાને ધન્યધન્ય માની રહી છે. ખરેખર તો આજે જ તેની સુહાગરાત છે.

બાવા વાળો સૌ સાથીદારોની સાથે સૂતો પણ આજે તેની પથારી ન હતી. તેને વહેમ પડ્યો. કારણ પૂછ્યું તો કોઈએ ઓરડો બતાવ્યો. બાવા વાળો ઓરડામાં ગયો તો તેણે કાઠિયાણીને જોઈ. નવાઈ લાગી. પેલી તો બિચારી હરખથી ફુલાઈ રહી હતી, ત્યાં બાવા વાળાએ પૂછ્યું: “તું અહીં ક્યાંથી?”

“તમારા સાથીદારો મને અહીં લઈ આવ્યા છે.”

“તું પરપુરુષની ઘોડી ઉપર સાથે બેસીને આવી?”

“હા, બીજો રસ્તો જ ન હતો. હું શું કરું?”

“આટલી બધી ઉતાવળ થઈ ગઈ હતી?” બાવા વાળાની આંખમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. બાવા મધુર મિલનના પ્રસંગે આમ બાજી બગડી જશે તેની કાઠિયાણીને કલ્પના પણ ન હતી. ઘણી વાર સુધરેલી બાજી બગડી જતાં વાર નથી લાગતી.

“તેં પરપુરુષનો સ્પર્શ કર્યો?” બાવા વાળાએ તલવાર કાઢી. કાઠિયાણી બોલી, “સીતામાતાએ પણ અનિચ્છાથી—દબાણથી પરપુરુષ રાવણના વિમાનમાં બેસવું પડ્યું હતું. હું શું કરું?” તેનું વાક્ય પૂરું થાય તે પહેલાં તો સટાક દઈને બાવા વાળાની તલવાર તેની ગરદન ઉપર પડી ને માથું જુદું થઈ ગયું.

મહાપાપ થઈ ગયું. પાંચ મહાપાપોમાં સ્ત્રીહત્યાને પણ મહાપાપ માનવામાં આવી છે.

બાવા વાળો ધૂજવા લાગ્યો: “અરેરે! મારાથી આ શું થઈ ગયું!”

તે દિવસથી તેની પડતી શરૂ થઈ ગઈ. આજે પણ આ બાઈનો મોડિયો અને ચૂંદડી ખડકાળા ગામમાં પૂજાય છે.

બાવા વાળાને ભારે પસ્તાવો થયો. તે પોતાના માથાની કમળપૂજા કરવા ગોપનાથ મહાદેવના મંદિરમાં પહોંચી ગયો અને તલવાર કાઢીને એક જ ઝટકે માથું કાપી નાખવા તલવાર ઊંચી કરી ત્યાં નાગર ચારણે તલવાર પકડી લીધી. ચારણે તેને બહુ સમજાવીને કમળપૂજા કરતાં અટકાવી દીધો, એટલું જ નહીં, સમય જતાં તેને ફરી વાર પરણાવી પણ દીધો. ચારણે બાજી સુધારી દીધી.

10-6-12

સમાધાન થયું

કાઠિયાવાડમાં એક અમરેલી પરગણું, જેના ઉપર ગાયકવાડની સત્તા ચાલે. ગાયકવાડની રાજધાની તો વડોદરા પણ તેનો અધિકાર અહીં અમરેલી ઉપર પણ ખરો. બાવા વાળાના ત્રાસથી ગાયકવાડ પણ ત્રાસી ગયા હતા. પોતાનાં ગામ ભંગાય-લૂંટાય તો કયો રાજા ન ત્રાસે? તેણે બંદરખાતાનો એક ગોરો સાહેબ જેનું નામ ગ્રાન્ટ, તેને આ બહારવટિયાને જેર કરવાનું કામ સોંપ્યું. ગ્રાન્ટ કુશળ અને બહાદુર. તેણે સર્વપ્રથમ ચારે તરફ ગુપ્તચરોની જાળ બિછાવી દીધી. ગુપ્તચરો વિના આવાં આયોજનો પૂરાં ન કરી શકાય. ગ્રાન્ટના એક ગુપ્તચરે આવીને વાવડ આપ્યા કે બાવા વાળો નાંદીવેલા ડુંગરમાં સંતાયો છે. નાંદીવેલા ડુંગર તુલસીશ્યામ જગ્યાની નજીક જ પોઠિયાના આકાર જેવો નાનો ડુંગર છે. બહારવટિયાને સંતાવા માટે નાના-મોટા ડુંગરાઓ, નાની-મોટી નદીઓનાં કોતરો અને ગીચ ઝાડી બહુ કામ આવતાં. સમાચાર મળતાં જ ગ્રાન્ટે તૈયારી કરી. ઊંઘે ઉપર ઘણો દારૂગોળો અને શસ્ત્રો લીધાં. ઘોડેસવારો લીધા. બહારવટિયા દિવસ ઊગ્યે જગ્યા બદલી નાખે તે પહેલાં નાંદીવેલા પહોંચી ગયા. ચૂપચાપ દારૂગોળો ઉતાર્યો અને નાંદીવેલાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. માત્ર શૌર્યથી વિજય ન મળે, તેની સાથે વ્યૂહ પણ જોઈએ. ગ્રાન્ટે વ્યૂહ રચી લીધો. બહારવટિયાઓને એકસાથે ફૂંકી મારવાની યોજના હતી, પણ એવામાં એક નાની ભૂલે સત્યાનાશ વાળી દીધું. કોઈ સિપાહીથી એક નાનીસરખી ચિનગારી પેલા દારૂગોળાના ઢગલામાં પડી ગઈ. બસ, પછી તો શું, જોતજોતાંમાં ભયંકર ધડાકા થવા લાગ્યા. આખો ડુંગરો ધણધણી ઊઠ્યો. બરાબર એ જ સમયે બાવા વાળો પોતાના ઇષ્ટદેવને દીવો કરી રહ્યો હતો. કહેવાય છે કે ચલાળાના દાના ભગતે ચીપિયા વતી એક ધગધગતો અંગારો સગડીમાંથી કાઢીને બહાર મૂક્યો અને કહ્યું કે “મેલ્ય ને ટાંડી!” જે હોય તે, પણ ચમત્કાર જ થયો કહેવાય. બહારવટિયાને સાફ કરવા હતા, પણ ગાયકવાડી સિપાહી જ સાફ થઈ ગયા—ચીંથરાં ઊડી ગયાં! પણ ગ્રાન્ટ બચી ગયો. તે ઘોડે ચઢીને ભાગ્યો. બાવા વાળાએ તેને ભાગતો જોયો અને બે સવારો પાછળ પડી ગયા. ગ્રાન્ટ જીવ લઈને ભાગી રહ્યો હતો, પણ બાવા વાળાની ઘોડી નજીક પહોંચી ગઈ. તેણે હાથમાં બરછી ચકરચકર ફેરવવા માંડી અને પડકાર કર્યો: “એ સાહેબ! ઊભો રહી જા, નહીંતર બરછીથી વીંધાઈ જઈશ!” ગોરાએ તરત જ ઘોડો ઊભો રાખી દીધો. પોતે ઘોડા ઉપરથી ઊતર્યો, હેટ ઉતારીને બાવા વાળાને સલામ કરી અને હાથ મેળવવા હાથ લાંબો કર્યો. બંનેએ હાથ મેળવ્યા. અંગ્રેજો મરવા માટે નથી લડતા, જીવતા રહીને જીતવા માટે લડતા હોય છે. જરૂર પડે તો પાછા હટી જવું, શરણે થવું, મૈત્રી કરવી, વગેરે. જે સમયે જે જરૂરી લાગે તે બધું કરવું, પણ જીવતા રહેવું. રાજપૂતો મરવા માટે યુદ્ધ કરે છે. ધિંગાણે ચઢેલો રાજપૂત પાછી પાની ન કરે, શરણે ન જાય, ભલે મરી જાય. આ બંને વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ.

ગ્રાન્ટે તરત જ શરણું સ્વીકારી લીધું. તેણે બધાં હથિયાર સોંપી દીધાં. હવે શસ્ત્ર વિનાનો તે પોતાના ઘોડા ઉપર ચઢીને આગળઆગળ ચાલવા લાગ્યો. બાવા વાળાએ ગ્રાન્ટને બાનમાં પકડી લીધો. બહારવટિયાઓને ‘ગ્રાન્ટ’ શબ્દ બોલતાં ન ફાવે તેથી તેઓ તેને ‘ઘંટ’ કહીને બોલાવતા. સાથીદારોની ઇચ્છા ગ્રાન્ટને પતાવી દેવાની હતી, પણ ચતુર બાવા વાળાએ કહ્યું: “મૂઓ હાથી લાખનો પણ જીવતો સવા લાખનો. ગ્રાન્ટ જીવતો હશે તો આપણું કામ થઈ જશે.”

આ ગ્રાન્ટને બાવા વાળાએ લગભગ ચાર મહિના બાનમાં રાખ્યો. છૂટ્યા પછી ગ્રાન્ટે જે નોંધ લખી છે તેમાં તે જણાવે છે કે “બહારવટિયા બાજરીના રોટલા અને ચટણી ખાતા. મારે પણ તે જ ખાવું પડતું.” બ્રેડ-બટર ખાનારો ગ્રાન્ટ સુસવાટા બોલાવતી ચટણી ખાઈ-ખાઈને બીમાર થઈ ગયો. તેને તાવ આવે તોય બહારવટિયાઓ સાથે ચાલવું પડે. પથ્થરોનાં ઓશીકાં બનાવીને બધા સૂઈ જતા તેમ ગ્રાન્ટ પણ

સૂઈ જતો! તેની તકલીફનો પાર ન હતો. ગોરી પ્રજા સગવડભોગી હોવાથી વધુમાં વધુ સગવડો ભોગવતી. અહીં તો અગવડો જ અગવડો હતી. તે રોજ મરી જવાની પ્રાર્થના કરતો, પણ મોત પણ ક્યાં આવે?

ગ્રાન્ટના સમાચાર પૂરા દેશમાં અને છેક વિલાયત સુધી ફેલાઈ ગયા. ખળભળાટ મચી ગયો. ગોરાલોકો પોતાના માણસની રક્ષા કરવા અને તેને બચાવવા બહુ તત્પર હોય. આ બાબતમાં આપણે બહુ ઢીલા. “થાય છે, હોતી હૈ, ચલતી હૈ” જેવું ચાલે! ગ્રાન્ટને બાનમાં પકડ્યો હોવાથી ચારણોને પણ પૂરો મસાલો મળી ગયો.

ટોપી ને તલવાર, નર કોઈને નમે નહિ,

સાહેબને મહિના ચાર બંદીખાને રાખ્યો, બાવલા!

મુંબઈના ગવર્નરે ભારે દબાણ કરીને કાઠિયાવાડનાં બધાં રજવાડાંને તાકીદ કરી, “બાવા વાળાને પકડો—ગમે તેમ કરીને પણ પકડો!” પણ બાવા વાળો પકડાતો નથી. સરકાર થાકી ગઈ છે. અંતે ગોરી સરકારને લાગ્યું કે જો ગ્રાન્ટને બચાવવો હોય તો બાવા વાળાની શરતો માની લેવી જોઈએ.

ગવર્નરે જૂનાગઢના નવાબને આ કામ સોંપ્યું, સાથે ધમકી પણ આપી કે જો ગ્રાન્ટને કાંઈ પણ થયું તો ગોરી સેના કાઠિયાવાડમાં ઊતરી પડશે અને જૂનાગઢ સહિત પૂરા કાઠિયાવાડને ધમરોળી નાખશે. ત્યારે અંગ્રેજોની ધાક હતી. નાનાં-મોટાં બધાં રજવાડાં અંગ્રેજોથી ડરતાં. ડર અને ધાક વિના રાજ્ય કરી શકાય નહીં. અહિંસાનું આંદોલન કરી શકાય અને તે પણ સજ્જનોની સામે. અહિંસાથી રાજ્ય કરી શકાય નહીં. રાજસત્તાનું પ્રતીક દંડ છે. દંડ વિના દુષ્ટો સખણા રહે નહીં.

જૂનાગઢના દીવાન બુદ્ધિશાળી. તે પરિસ્થિતિને પામી ગયા. તેમણે ગીરમાં સંતાયેલા બાવા વાળાને ગમે તેમ કરીને સંદેશો મોકલ્યો. બાવા વાળા સાથે મીટિંગો થઈ અને અંતે વીસાવદરનું પરગણું બાવા વાળાને આપવાનું નક્કી થયું. કેપ્ટન ગ્રાન્ટને મુક્ત કરવામાં આવ્યો. બિચારો! હાડપિંજર થઈ ગયો હતો અને કેટલાય રોગ લાગુ પડી ચૂક્યા હતા. માંડ છૂટ્યા! તે બાળબચ્ચાંને મળવા અધીરો હતો. તેને વિલાયત મોકલી દીધો. બાવા વાળો હવે બહારવટિયો મટીને રાજા થઈ ગયો હતો—ગ્રાન્ટના પ્રતાપે!

ચારણોએ રંગ રાખ્યો

અંગ્રેજોના આવતાં પહેલાં કાઠિયાવાડની દશા ઘણી વિકટ હતી. નાના-મોટા દરબારો મનફાવે તેમ રાજ્ય કરતા હતા. સરધારના દરબારને પોતાની પ્રજા—આયરો સાથે કાંઈક અણબનાવ થયો. તેમણે તરત જ આયરોને સરધાર છોડીને જતા રહેવા હુકમ કર્યો હતો. આયરો બાળ-બચ્ચાં સાથે સરધાર બહાર વગડામાં ખુલ્લામાં પડ્યા હતા. ક્યાં જવું, શું કરવું તેની વિમાસણ હતી. રાજાના કોપથી બધા નિરાશ્રિત થઈ ગયા હતા. સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ—બધાં વલવલતાં હતાં. કોઈને ઘર છોડાવવું, બાળબચ્ચાં સાથે ભટકતું કરી દેવું એ મહાપાપ કહેવાય. દરબાર મૂળુ વાળાએ આ પાપ કર્યું હતું. બેફામ રાજાઓ તુંડમિજાજી રહેતા, તેથી ક્યારે કેવો હુકમ કરે તે કહેવાય નહીં. આવી સ્થિતિ રજવાડાંની હતી.

બાવા વાળો વીસાવદરનો દરબાર થયો હોવા છતાં તેની ગામો ભાંગવાની આદત પડતી મૂકી ન હતી. પાપવૃત્તિ વ્યસન જેવી હોય છે. એક વાર વળગી તો પછી છૂટવાનું નામ ન લે. બાવા વાળાને તેના જેવા ગોઠિયા મળી ગયા. તેમાં માત્રો વેગડ, લોમો ધાધલ, ભોજો માંગાણી, જેઠસૂર બલિયો વગેરે હતા. આ બધા 300 ઘોડાં લઈને ચળકતા ભાલે સરધાર ભાંગવા નીકળી પડ્યા.

રસ્તામાં મૂળુ વાળાને શાપ આપતાં આયરોનાં માણસો પડ્યાં હતાં. તેમણે જાણ્યું કે બાવા વાળો સરધાર ભાંગવા જઈ રહ્યો છે. ખરેખર તો તેમણે રાજી થવું જોઈતું હતું, કારણ કે મૂળુ વાળાએ તેમની આવી દુર્દશા કરી હતી. પણ આયરોની ખાનદાની ઝળકી ઊઠી. તેમના નેતાએ કહ્યું: “ભલે દરબારે આપણાં ઘર છોડાવ્યાં અને આવી દશા કરી, પણ આપણે દરબારનું અન્ન ખાધું છે. આવા સમયે આપણે તેમની રક્ષા કરવી જોઈએ.” બધા આયરો અને આયરાણીઓ જે હાથમાં આવ્યું તે હથિયાર લઈને સરધારની રક્ષા કરવા કિલ્લેબંધ થઈ ગયાં. તે જમાનામાં એક પ્રબળ મૂલ્ય હતું—જેનું નિમક ખાધું હોય તેને પૂરા વફાદાર રહેવું, કદી પણ નિમકહરામ ન થવું. નિમકહલાલી એ સૌથી મોટી આબરૂ હતી. રાજાઓ આરબોને નોકરીએ રાખતાં પહેલાં બધાને નિમક ખવડાવતા જેથી તે કદી નિમકહરામી ન કરે. આ જ મોટી ગૌરવની. બીજું લખાણ—એગ્રીમેન્ટ કાંઈ નહીં. કહેવાય છે કે આરબોએ કદી લૂણહરામી કરી નથી, તેથી તેમની ફોજનું બહુ માન

હતું.

બાવા વાળાએ આયરોને ખસી જવા અને પોતાને સાથ આપવા બહુ કહ્યું, પણ આયરોએ એક જ વાત કહી કે “તમે અમારાં મડદાં ઉપરથી જ સરધાર ભાંગવા જઈ શકશો.” અંતે બંને વચ્ચે ધિંગાણું જામ્યું. આયરાણીઓ હાથમાં સાંબેલાં લઈને આવેલી. ઘમાસાણ ધિંગાણા પછી પાંત્રીસ આયરો ખપી ગયા, પણ પાછા ન હટ્યા. આ મોડબંધા આયરોના પાણિયા આજે પણ સરધારના બજારમાં જોવા મળે છે.

ઘડવૈયા મારે ઠાકોરજી નથી થાવું,

સિંદૂરે ચોપડાઈ જાવું રે, ઘડવૈયા...

આયરોનાં મડદાંનો ઢગલો કરીને બાવા વાળાએ સરધારને લૂંટી લીધું અને ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યો.

આ સમાચાર જેતપુર પહોંચ્યા. દરબાર દેવા વાળા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને ખાટલે પડ્યા હતા, પણ તેમના ભત્રીજા મૂળુ વાળાએ દરબારની જાતવાન ઘોડી ઉપર પલાણ નાખ્યું અને બાવા વાળાની પાછળ પડ્યો. બહારવટિયા બધા ગોરવિયાળીની સીમમાં બેસીને રોટલા ખાતા હતા. રોટલા પડતા મૂકીને બંને પક્ષો વચ્ચે ધિંગાણું જામ્યું. એક તરફ બાવા વાળો અને બીજી તરફ મૂળુ વાળો. ભારે ધિંગાણું જામ્યું. પણ એવામાં મૂળુ વાળાની ઘોડી પાછી પડી. લોકો સમજ્યા કે મૂળુ વાળો ભાગી છૂટ્યો. યુદ્ધમાં શૂરવીર યોદ્ધાઓની સાથે તેમનાં વાહનો હાથી-ઘોડા વગેરે પણ શૂરવીર જ જોઈએ. ટાયડાં ઉપર ચઢીને યુદ્ધ ન કરાય. તે ઊભી પૂંછડીએ નાસી જાય. જેમતેમ કરીને ઘોડીને રોકીને મૂળુ વાળો પાછો આવ્યો. ફરી ધિંગાણું જામે તે પહેલાં તો ગામના ચારણો આવી પહોંચ્યા. બંને પક્ષો વચ્ચે અડીખમ ઊભા રહીને આ દેવીપુત્રોએ ધિંગાણું અટકાવ્યું. ક્ષત્રિયો ચારણોનું માન રાખતા, તેમના ઉપર હાથ ન ઉપાડતા, તેમને પવિત્ર કોમ માનતા અને ચારણો પણ કાયર ન હતા. ધિંગાણામાં બે પક્ષો વચ્ચે જઈને ઊભા રહેવું તે પૂરી મદાનગી જ કહેવાય. આત્મબલિદાન શહીદીથી જરાય ઊતરતું ન કહેવાય.

ધિંગાણું અટકી ગયું અને મૂળુ વાળો અને બાવા વાળો બંને છૂટા પડ્યા. બંને મસિયાઈ ભાઈઓ હતા. ચારણોએ રંગ રાખ્યો કહેવાય.

*

જો તમારે મકાનો બાંધવાં હોય તો ત્રણ વાતોને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપવું: 1. સુરક્ષિત જગ્યા, 2. સારાં પાડોશી અને 3. સારી આબોહવા. આ ત્રણેમાં સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ તો સુરક્ષિત જગ્યાને જ અપાય. જે જગ્યામાં તમે તથા બાળબચ્ચાં કોઈ ભય વિના સુખશાંતિથી રહી શકો ત્યાં જ મકાન બાંધવું. મફત જમીન મળે તોપણ જ્યાં ભયભર્યું વાતાવરણ હોય ત્યાં કદી મકાન બાંધવું નહીં.

આપા માણસૂરને ગુંદાળા ગામમાં મકાનો બાંધવાં હતાં, પણ ત્યાં બાવા વાળાની ભારે ધાક, તેથી મકાન બાંધતાં પહેલાં માણસૂર ધાધલ બાવા વાળાને મળવા ગયો અને વચન લઈ આવ્યો કે ગમે તેમ થાય તોપણ ગુંદાળા ગામ ભાગવું નહીં. બાવા વાળાએ પૂરેપૂરું વચન આપ્યું.

માણસૂરે ગુંદાળામાં ઘરો બાંધ્યાં અને જમીન લઈને ખેતી કરવા માંડી. સમય વીતી ગયો. હવે ગુંદાળા ઉપર બાવા વાળો ત્રાટકવાનો નથી તેવી ખાતરી થતાં ત્યાં લોકો વસવા લાગ્યા અને વ્યાપાર-ઉદ્યોગો જામવા લાગ્યા. જ્યાં સુરક્ષા હોય ત્યાં જ સમૃદ્ધિ આવે. સુરક્ષા સરકાર આપે અને સમૃદ્ધિ વ્યાપાર-ઉદ્યોગથી આવે. હવે ગુંદાળામાં સમૃદ્ધિ છોળો લઈ રહી છે. સમૃદ્ધિ રક્ષા વિનાની હોય તો લૂંટારાને લલચાવે અને સુરક્ષાવાળી હોય તો પ્રતિસ્પર્ધાને ઈર્ષ્યા જગાડે. જેબલિયા કાઠીનું મન લલચાયું. તેણે બાવા વાળાને ચળાવ્યો. પહેલાં તો બાવા વાળો વચન પ્રમાણે ડગ્યો નહીં. પણ પછી માણસૂરનાં ઘર લૂંટવાં નહીં એવી શરતે તૈયાર થઈ ગયો. બુદ્ધિ બગડી.

બાવા વાળો અને જેબલિયો કાઠી વગેરે ગુંદાળા ગામ ઉપર ત્રાટક્યા. માણસૂર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. સૂર્યપુત્ર કાઠી વચનભંગ ન કરે, પણ કર્યું! ગામની રક્ષા માટે માણસૂર તલવાર લઈને નીકળ્યો. નીકળતાં પહેલાં તેણે કાઠિયાણીને બે છોકરાને ઘરમાં પૂરી રાખી સાચવવાનું કહ્યું હતું, કારણ કે છોકરા પકડ્યાં રહેતા ન હતા. કાઠિયાણીએ બંને છોકરાઓને ઓરડામાં પૂરી દીધા. આ બાજુ માણસૂરને એવું શૂરાતન ચઢ્યું કે તે એકલો બહારવટિયાની ટોળીમાં કૂદી પડ્યો. ઝનૂન ચઢે એટલે માણસ પકડ્યો ન રહે. સાચા સમયે પણ ઝનૂન ન ચઢે તે મદદ ન હોય. જોતજોતાંમાં માણસૂરના કટકા થઈ ગયા. ઓરડામાં પુરાયેલા બે છોકરાઓમાંથી એક છાપરું ફાડીને બહાર આવ્યો. પિતાની દશા

જોઈને તેને ઝનૂન ચઢ્યું. તે ધોકો લઈને તૂટી પડ્યો. બાવા વાળો જોતો જ રહી ગયો. તેણે હુકમ કર્યો: “છોકરા ઉપર કોઈ હાથ ઉપાડશો નહીં.” લૂંટ કર્યા વિના જ બાવા વાળો પાછો ફરી ગયો. ગુંદાળા બચી ગયું, પણ માણસૂરના ભોગે.

રસ્તામાં માણસૂરનો ભાઈ જેઠસૂર ખેતરમાં મળ્યો. તે વાત સમજી ગયો કે બાવા વાળો કાળું કામ કરીને આવે છે. જેઠસૂરના જેટલા મેળાપી હતા તે બધા બાવા વાળાથી જુદા થઈ ગયા. જ્યારે પતન નજીક આવે ત્યારે સાચા સાથીદારો સાથે છોડવા લાગે.

આગળ ચાલ્યા તો હરસૂર વાળાને સાંતી હાંકતો જોયો. આ હરસૂર 84 ગામનો ધણી હતો, પણ જાતે ખેતી કરીને જીવતો. ભોજા માંગણીએ બાવા વાળાને આગ્રહ કર્યો કે “મારાથી આની આવી દશા જોવાતી નથી. આને એક ગામ તો દે જેથી સ્વમાનપૂર્વક જીવન જીવે!” પણ બાવા વાળાએ વાત ન માની. ભોજાને ખોટું લાગ્યું તેથી તે પણ પોતાના અસવારો લઈને ખસી ગયો. તે સીધો હરસૂર પાસે ગયો અને તેને કહ્યું કે “ચાલ, આપણે બંને મળીને બાવા વાળા પાસેથી તારાં ગામ પડાવી લઈએ.”

આનાકાની કર્યા પછી હરસૂર તૈયાર થઈ ગયો. બંનેએ મળીને કટક તૈયાર કર્યું અને એક રાતે બાવા વાળાની ડેલી ઉપર હુમલો કરી દીધો. જોકે હુમલો કરતાં પહેલાં એક કણબણ બાઈને ખબર પડી ગઈ કે હરસૂર ત્રાટકવાનો છે. તેણે રાત્રે આવીને બાવા વાળાને સાવધાન કર્યો, પણ બાવા વાળો સાવધાન થયો નહીં. જેના માથે પ્રચંડ શત્રુઓ હોય તેણે સાવધાન તો રહેવું જ જોઈએ. સાવધાની સુરક્ષાની પ્રથમ ગેરન્ટી કહેવાય.

હરસૂર અને સાથીદારો બાવા વાળાની ડેલીએ આવીને સૂતેલા 50 કાઠીઓને તલવારે વેતરવા લાગ્યા. હાહાકાર મચી ગયો. બાવા વાળો જાગી ગયો. તે પરિસ્થિતિ પામી ગયો. આપા દાનાના કહેવા પ્રમાણે ત્રણ દિવસથી તેની જ્યોત પ્રગટતી ન હતી. તેને થયું કે હવે આવી બન્યું. નવી પત્ની સગર્ભા હતી. ગર્ભની રક્ષા કરવા માટે તેને ગમેતેમ કરીને માંડ સમજાવી નાઠાબારીમાંથી બહાર ભગાડી દીધી. કેટલી નવાઈ કહેવાય કે જે વ્યક્તિ સોહાગરાતના પ્રથમ મિલન વખતે જ નિર્દોષ પત્નીનું માથું વાઢી નાખે તેને તરત જ બીજી કન્યા મળી જાય અને કન્યા પણ આવા પતિને સ્વીકારી લે!

બાવા વાળો તલવાર લઈને બહાર નીકળ્યો. તે સામો ઘા કરવા જાય છે ત્યાં બોદા સીદીએ તેને વેતરી નાખ્યો. બાવો છેલ્લાં ડચકાં ખાતો હતો ત્યારે ભોજા માંગણીએ કહ્યું કે, “બાવા! અન્યાય લાંબો સમય ન ચાલે.” બાવાએ પ્રાણ છોડી દીધા ત્યારે તેને છવ્વીસ વર્ષ થયાં હતાં!

બાવા વાળાના આવા મૃત્યુ ઉપર કોઈ ચારણે દુહો લલકાર્યો:

મત્યહીણા, તેં મારિયો, છાની કીધેલ ચૂક,

ત્રૂટું ગરવાનું ટૂક, બહારવટિયા તું બાવલો!

હે છેતરનારા બુદ્ધિહીન માનવી (હરસૂર અને ભોજો)! તેં છાનામાના ચૂપચાપ આવીને બાવા વાળાને મારી નાખ્યો. એ મર્યો ત્યારે તો ગિરનારનું કોઈ ઊંચું શિખર તૂટી પડ્યું હોય તેવું લાગે છે.

૩. નાથો મોઢવાડિયો

સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી નદીઓ, ઘણા ડુંગરા, ઘણાં ધર્મસ્થાનો, ઘણા કવિઓ અને સાહિત્યકારો, ઘણા બહારવટિયાઓ, ઘણા કાર્યકર્તાઓ, ઘણા નેતાઓ, ઘણા પાળિયા, ઘણા સિંહો અને ઘણી જાતિઓ. જુદીજુદી જેટલી જાતિઓ સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે તેટલી ભારતના બીજા કોઈ ભાગમાં નહીં વસતી હોય. આ બધી જાતિઓનાં વ્યક્તિત્વ સરખાં નહીં. આમ તો સૌરાષ્ટ્રના કણકણમાં ઇતિહાસ બેઠો છે, આ ઐતિહાસિક ભૂમિ છે, તોપણ ઇતિહાસ નિશ્ચિત જાતિઓનો જ છે. બધી પ્રજા ઐતિહાસિક નથી. જેના પાળિયા છે તેનો જ ઇતિહાસ છે. પાળિયાવાળી જાતિઓને બાદ કરો તો ખાસ કાંઈ ન મળે. આવી બધી અનેક જાતિઓમાં એક મેર નામની જાતિ પણ પોરબંદર- પંથકમાં વસે છે. મેર શબ્દ ‘મિહિર’ ઉપરથી આવ્યો છે. મિહિર એટલે સૂર્ય. મિહિરનું અપભ્રંશ થયું ‘મહેર’ અને તેનું ફરી પાછું અપભ્રંશ થયું ‘મેર’. મૂળમાં આ શબ્દ ફારસી છે. મેહરબાની, મેરબાની, મેરદાદ, વગેરે શબ્દો સંસ્કૃતના મિહિરથી બનેલા છે. પારસીઓ સૂર્યપૂજક હતા. મેર પણ સૂર્યને ઇષ્ટદેવ માનનારા છે. વર્ષો પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાં સિંધના માર્ગે અને સમુદ્રના માર્ગે ઘણી જાતિઓ ઊતરી આવીને વસી ગયેલી છે, જેમાં મેર, કાઠી, જત, આયર, આહીર, વાઘેર, સંધી, બલોચ, મકરાણી, સીદી વગેરે કહી શકાય. આ બધી જાતિઓનું પોતપોતાનું અલગ-અલગ વ્યક્તિત્વ હતું અને છે.

આપણે મેરની જ વાત કરીશું. ગૌરવર્ણની, દેખાવડી, ખડતલ, તીખી, બહાદુર, ભક્તિભાવવાળી આ મેરજાતિ પોરબંદરની આજુબાજુ વસે છે. કાઠીઓની માફક તેમનાં પણ ધર્મસ્થાનો છે. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર વિશેષ ભાવ.

આપણે ઈ. સ. 1830 એટલે કે લગભગ બસો વર્ષ ઉપરની વાત કરવાની છે.

ત્યારે કાઠિયાવાડમાં ઘણાં નાનાં-મોટાં રજવાડાં. અડીઅડીને સીમાડા હોય. બરાબર જમીનમાપણી થઈ ન હોય તેથી જમીનોના ઝઘડા તો ચાલતા જ હોય. ઝઘડા પતાવવાની કોઈ વ્યવસ્થિત કોર્ટો નહીં. મારે તેની તલવાર. બળિયાના બે ભાગ જેવી દશા હતી. રાજાઓ, દરબારો, ઠાકોરો, નવાબો જે હુકમ કરે તે કાયદો. તેમાં કાંઈ બોલાય નહીં. બધું સ્વીકારી જ લેવાનું. ન સ્વીકારો તો રાજ્યવિરોધ કરો, અર્થાત્ બહારવટે ચઢો. પણ બધા તો બહારવટું કરી ન શકે. એટલે મોટા ભાગની પ્રજા રાજાશાહીની જોહુકમી ચૂપચાપ સહન કરીને જીવતી હતી.

સીસલી નામે ગામ. આ ગામમાં એક વિધવા મેરાણી રહે. તેને દશ ભગર ભેંસો. જાફરાબાદી ભેંસોનો જોટો ન મળે. મૂળ એ આફ્રિકાનો વંશ, પણ ગોંડવાનામાંથી કરોડો વર્ષ પહેલાં જ્યારે પૃથ્વીનું આજનું રૂપ સર્જાયું ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર આફ્રિકાથી જુદું પડ્યું, તેથી થોડા સિંહો અહીં આવ્યા અને થોડા આફ્રિકામાં રહ્યા. આવી જ રીતે થોડીક ભેંસો અહીં આવી અને થોડીક આફ્રિકામાં રહી. આપણે તેમને નાગરિક બનાવી દીધી. પેલી હજી પણ જંગલી જ છે. આવું જ દીપડા-ચિત્તા વગેરે જાનવરોનું પણ છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં માલધારી કોમોનું જીવન એટલે ‘માલ.’ માલ એટલે ગાયો-ભેંસો, બકરાં-ઘેટાં વગેરે. શ્રીકૃષ્ણ-બલરામ માલધારી હતા. માલધારીઓના નેસડા હોય. સેંકડો અને હજારોની સંખ્યામાં પશુધન હોય. તેના આધારે જીવન જિવાય. માલધારીઓ અને સિંહો ભેગા રહે. એમ કહેવાય કે આ માલધારીઓ પણ સિંહ જેવા જ હોય. જરાય ડરે નહીં. તે સમયમાં મોટા ભાગની પ્રજા ખેતી અને પશુધન ઉપર જીવતી હતી.

પેલી વિધવા મેરાણી પણ પોતાની દશ ચાંદરી—હાથી જેવી ભેંસો ઉપર જીવન જીવતી. ત્યારે દૂધ વેચાતું નહીં, ઘી વેચાતું, તેથી દૂધનાં વલોણાં થાય, ઘી થાય અને ઘીના પૈસાથી જીવનનિર્વાહ ચાલે. જેના ઘરે દુઝાણું ન હોય તે દુઃખી કહેવાય.

બાઈની ભેંસો ઉપર પાડોશના જામનગર રાજ્યના ધંતૂરિયા ગામના આયરોની નજર બગડી. નજરને બગડવાનાં ઘણાં સ્થળો છે, જેમાં પરનારી, પરભૂમિ, પરલક્ષ્મી વગેરેની સાથેસાથે પારકો માલ પણ ખરો.

ધંતૂરિયાના આયરોએ ભેગા થઈને એક દિવસ સરહદ ઓળંગી અને સામે જ દેખાતા સીસલી ગામની સીમમાં ચરતી બાઈની દશ ભેંસો ધંતૂરિયા તરફ હાંકી ગયા. મારે તેની તલવાર. સાંજ પડી. ભેંસો ન આવી. બાઈને ચિંતા થઈ. કોઈએ ખબર આપ્યા કે “બાઈ, તમારી ભેંસો તો ધંતૂરિયાના આયરો દોડાવી ગયા.”

બાઈને ભારે આઘાત લાગ્યો. જે ભેંસોના આધારે તે જીવતી હતી તે આજીવિકાનું જ અપહરણ થઈ ગયું, હવે શું કરવું? લોકોની નજર લાગે તેવી વસ્તુ સુરક્ષિત ન રહે—પછી તે રૂપ હોય, જોબન હોય, વૈભવ હોય, ધન હોય કે ગમે તે હોય. આ બધાંને લોકોની નજરોથી બચાવવાં જોઈએ. નજરે ચઢે તે ચાકડે ચડે. ચાકડેથી સાજોતાજો ઊતરે તો ઘાટ ઘડાય, નહીં તો લૂંદો થઈ જાય. ડાહ્યો માણસ નજરે ન ચઢે. કદાચ આવી વાતને ‘નજર લાગી’ એમ કહેવાતું હશે.

સ્ત્રીનું બળ પુરુષ છે. જે સ્ત્રીને પુરુષની હૂંફ કે ઓથ ન હોય તે અબળા થઈ જાય. વિધવા બાઈને પતિની હૂંફ તો રહી ન હતી, તેથી તો ધંતૂરિયાના આયરોએ હિંમત કરી હતી. બીજા કોઈની નહીં અને વિધવા બાઈની જ ભેંસો કેમ ઉઠાવી? કારણ કે તે અબળા હતી.

પણ આ અબળાને એક ભત્રીજો. તેનું નામ નાથો. નજીકના જ મોઢવાડા ગામનો. બાઈના પિયરમાં સગાભાઈનો દીકરો. બાઈએ તેને સંદેશો મોકલ્યો: “નાથા! પાણી પીવા પણ ઊભો ન રહેતો. તરત જ દોડતો આવજે. મારા ઉપર ગજબ થઈ ગયો છે!”

ભારતમાં સ્ત્રી એકાકી નથી હોતી. પતિ ન હોય તો પિયરપક્ષમાં ભીમ જેવા ભાઈ હોય, મોટો પરિવાર હોય. કોઈ નામ ન લઈ શકે. બાઈનો ભાઈ વાશિયાંગ તે બિચારો મરણ પામેલો, એટલે હવે નાથો જ સર્વસ્વ હતો.

નાથાને જેવો સંદેશો મળ્યો કે તરત જ તેણે બે બળદનું ગાડું જોડ્યું અને મારતે ગાડે સીસલી ફોઈને ત્યાં પહોંચ્યો. ફોઈ તો છેડો તાણીને રોતી હતી. સ્ત્રીઓ દુઃખને પચાવી ન શકે, તેથી તરત જ દડદડ આંસુઓની ધાર દ્વારા દુઃખનો પ્રવાહ વહેવા લાગે. સ્વજન પુરુષ સ્વજન સ્ત્રીનાં આંસુ જોઈ ન શકે. આંસુઓથી ઇતિહાસ સર્જતો હોય છે. સ્ત્રીઓને બીજું કંઈ કરવાનું ન હોય, માત્ર મર્દાનગીભર્યા સ્વજન આગળ દડદડ આંસુ જ પાડવાનાં હોય. બસ, બહુ થઈ ગયું! ધરતી ધ્રૂજવા લાગે, ખળભળાટ મચી જાય, પણ સ્ત્રીને મર્દ મળ્યો હોય તો જ, નહીં તો રામરામ.

નાથે ફોઈને છાનાં રાખ્યાં અને બધી હકીકત પૂછી. તેણે જ્યારે જાણ્યું કે ફોઈની દશ ભેંસો આયરો લઈ ગયા છે ત્યારે તેને રોમેરોમે ક્રોધ ચઢી ગયો. પુરુષનાં પૌરુષ અને ઝનૂનનું પ્રેરકતત્ત્વ સ્ત્રી છે. સ્ત્રી તેને જગાડે છે. પોતાની વિધવા અને નિરાધાર જેવી ફોઈની ભેંસો આયરો હાંકી લઈ ગયા અને ફોઈ હવે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી રહ્યાં છે તેટલી વાતથી તેનું ઝનૂન જાગી ઊઠ્યું. તેણે તરત જ ગાડું પાછું વાળ્યું. ફોઈએ વાળુ કરીને જવાનો આગ્રહ કર્યો પણ નાથો માન્યો નહીં: “હવે તો ભેંસો લાવીને જ વાળુ કરીશ!” તીવ્ર ઝનૂન ભૂખ મારી દેતું હોય છે. નાથાએ ગાડું દોડાવ્યું અને થોડી જ વારમાં જામનગર રાજ્યની હદમાં પેસી ગયો. પહેલું ગામ રાવલ આવ્યું. થાણામાં ગયો પણ કોઈએ તેની વાત સાંભળી નહીં. વાત વજનવાળાની સંભળાતી હોય છે. વજન વિનાનો માણસ લાખ ટકાની વાત કરે તોપણ ફુરર થઈ જાય. નાથાનું કોઈ વજન ન હતું. વજન વિનાની પણ સાચી વાત સંભળાય તેને રામરાજ્ય કહેવાય.

નાથો આખી રાત અહીંથી તહીં ભટકતો રહ્યો પણ તેની દશ ભેંસોની રાડ કોઈએ સાંભળી નહીં. સવારે મામલતદારના ઘરે પહોંચી ગયો. મામલતદાર હજી બરાબર ઊઠ્યા પણ ન હતા અને નાથાએ બુમરાણ મચાવ્યું. મામલતદાર ચિઢઈ ગયા અને નાથાને ધક્કા મરાવીને કાઢી મૂક્યો. ત્યારે માત્ર રાજાશાહી જ ન હતી, નોકરશાહી પણ હતી. નોકરશાહી વિના રાજાશાહી ચાલી શકે નહીં. અધૂરામાં પૂરું, મેર લોકોની ભાષામાં સામેના માણસ માટે તુંકારાથી વાત થાય—પછી ભલે ને તે ગમે તેટલો મોટો ભૂખ કેમ ન હોય! આમાં સામાવાળાને તુચ્છકારવાનો હેતુ નથી હોતો, પણ આ તેમની પદ્ધતિ જ કહેવાય. નાથાએ મામલતદારને ‘તું’ કહીને બોલાવ્યો તેથી તેનું મગજ વધુ છટક્યું. આખો દિવસ જેને ‘આપશ્રી’ કહીને લળી-લળીને લોકો બોલાવતા હોય તેને કોઈ સામાન્ય માણસ ‘તું’ કહીને બોલાવે તો કમાન છટકે જ. માની વ્યક્તિને નાનું અપમાન પણ ઘણું મોટું થઈ પડતું હોય છે. મામલતદારે નાથાને ધક્કો મારીને નીચે ગબડાવી દીધો. લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. નાથાએ હીણપત અનુભવી. કોઈને હીણપત અનુભવાવવી તે ઉત્તમતા ન કહેવાય, હીનતા જ કહેવાય.

અપમાનિત થયેલો નાથો ત્યાંથી નીકળ્યો. ગામલોકોએ સમાચાર આપ્યા કે દશ ભેંસો તો રાણપરના આયરો લઈ ગયા છે. નાથો સીધો મારતે ગાડે રાણપરના થાણામાં ગયો, ફરિયાદ કરી, પણ કોઈએ સાંભળી નહીં, ઉપરથી ઠેકડી ઉડાડી.

નાથાનો બાપ વાશિયાંગ બહારવટે ચઢેલો અને સરકારને બહુ હેરાન કરેલી તે લોકોએ યાદ કરાવ્યું. ત્યારે અન્યાયની સામે વીરપુરુષો માટે બહારવટું જ એક રસ્તો હતો. કોર્ટો કે અપીલો હતી જ નહીં.

નાથો ભાણવડ ગયો, જામનગર પણ ગયો. બધે જઈને દશ ભેંસો માટે પોકાર કર્યા પણ કોઈએ કશું સાંભળ્યું જ નહીં. સારા સરકારી તંત્રમાં રાડ-ફરિયાદ સાંભળનારું તંત્ર હોવું જરૂરી છે.

સાવ નિરાશ-હતાશ થઈને નાથો પાછો ફર્યો. નિરાશા અને હતાશા માણસને મારી નાખતી હોય છે. ‘હવે ફોઈને જવાબ શો દેવો? મોઢું શું બતાવવું?’—તેની ચિંતામાં તે પોરબંદર રાજ્ય તરફ જવા લાગ્યો. તેની અંદર વૈરનો અગ્નિ જાગી ચૂક્યો હતો. તે સમસમી રહ્યો હતો. એટલામાં રાણપર આવ્યું. ભૂખ્યાતરસ્યા બળદોને ઘાસચારો ખવડાવી, પાણી પિવડાવ્યું. પોતે તો હજી ભૂખ્યો જ હતો. રાણપરની સીમમાં તેણે 100 ભેંસો ચરતી જોઈ. તેની દષ્ટિ બદલાઈ. ‘દશના બદલે સો કેમ ન લઈ જવી?’ તે વિચારવા લાગ્યો—અને ઝટ ગાડું તે તરફ દોડાવ્યું. બે ગોવાળિયાઓ ભેંસો ચારી રહ્યા હતા. ગાડાને છેક સુધી ધસી આવતું જોઈને તે ચમક્યા. નાથા સાથે ઉગ્ર રક્તઝક થઈ અને પછી મારામારી થઈ ગઈ. નાથાએ બંને ગોવાળિયાઓને ધરતી ઉપર ઢાળી દીધા. બંનેનાં બાવડાં લાકડીથી તોડી નાખ્યાં હતાં અને નાથો ભેંસો વાળીને દોડાવતો-દોડાવતો છેક સીસલી ગામમાં ફોઈના વાડે પહોંચી ગયો અને ફોઈને કહ્યું કે “લે, આ દશના બદલે સો ભેંસો. દોહીને મને ઝટ વાળુ કરાવ.” ફોઈ તો ભયભીત થઈને જોતી જ રહી ગઈ. ટૂંકી બુદ્ધિનો નાથો સો ભેંસો તો હરી લાવ્યો, પણ પછી શું થશે? જામનગરવાળા ચૂપ રહેશે? અને તેમનું લશ્કર આવશે તો નાથો શું કરી શકશે?—આવો વિચાર નાથાને આવ્યો જ નહીં. દુઃસાહસ કરનારને પ્રૌઢતા નથી હોતી. હડાપણ વિનાના માણસો જ દુઃસાહસ કરી શકતા હોય છે. સાહસ કરતાં દુઃસાહસ વધુ પરાક્રમી હોય છે—ભલે પરિણામ ગમે તે હોય.

ફોઈએ નાથાને ભાગી જવા બહુ સમજાવ્યો, પણ ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો નાથો રોટલા ખાવા અડગ રહ્યો. ફોઈએ ભેંસ દોહી, રોટલા કરી નાથાને ભરપેટ જમાડ્યો. માલધારીઓનો મુખ્ય ખોરાક દૂધ અને રોટલા. તેમને જુદીજુદી વાનગીઓ બનાવતાંય ન આવડે અને જમતાંય ન ફાવે.

નાથો ગાડું લઈને નીકળ્યો ત્યાં તો સમાચાર મળ્યા કે જામનગરની ફોજ ભાલા લઈને મારતે ઘોડે આવી રહી છે. નાથો પોતાને ગામ જવાને બદલે ફોજની સામે ગયો અને ગાડું એક તરફ ઊભું રાખી માગેલી તલવાર હાથમાં લઈને ઊભો રહ્યો. ફોજ આવી. ધિંગણાં જામ્યું. નાથાએ સાત સવારોનાં માથાં કાપી નાખ્યાં. ફોજ પાછી વળી ગઈ. એક મરણિયો સોને ભારે થાય તે વાત નાથે સાબિત કરી દીધી. નાથાને એક પણ ઘા વાગ્યો નહીં. કહે છે કે એક જોગીની તેણે સેવા કરેલી તેથી પ્રસન્ન થઈને યોગીએ તેને શિયાળશિંગી અને મોણવેલ આપેલી. નાથે આ બંને ઔષધિઓને પોતાની જાંઘમાં ચીરીને દાબી રાખેલી. આ બે વસ્તુઓના કારણે તેને ઘા વાગતા ન હતા તેવું લોકોનું કહેવું હતું.

હવે નાથા પાસે બે જ વિકલ્પો હતા: એક તો સરકારને તાબે થઈને તેનાં જુલ્મ અને સજા સહન કરવાં અથવા બીજો વિકલ્પ હતો બહારવટે ચઢવું. બહારવટાને સમજવા જેવું છે. જે લોકો ચોરી-ખૂન વગેરે અપરાધો કરે છે તે સરકારથી બચવા માટે કોઈ દૂર દેશમાં ભાગી જતા હોય છે અને ત્યાં સંતાઈને જીવન જીવતા હોય છે. જો પકડાઈ જાય તો સજા ભોગવે, નહીં તો ગુપ્ત જીવન જીવે. આને બહારવટું ન કહેવાય. બહારવટામાં તો સંતાવાનું નથી હોતું, સામા થવાનું હોય છે. મોટી રાજસત્તાની સામે થવું સહેલું નથી હોતું. અને આ કામ વર્ષો સુધી ચાલતું રહી શકે છે. પારાવાર કષ્ટો, ભય અને વિપત્તિઓમાં જીવન હોમી દેવું એ કોઈ સામાન્ય માણસ કરી શકે નહીં. આવું કામ તો કોઈ મક્કમ મનનો મરદ જ કરી શકે.

નાથો ઘરે આવ્યો. બળદ અને ગાડું દીકરા માલદેને સોંપ્યાં અને કહ્યું: “જો, બેટા, તું તારી માની લાજ રાખજે. ઘર સંભાળજે. હું હવે બહારવટે જાઉં છું. સામા ડુંગરામાં પોલા પાણામાં મારો મુકામ રહેશે. તું ભાથું મોકલાવજે. બસ, લ્યો ત્યારે રામરામ.” કહીને નાથો ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યો.

ભૂતકાળમાં અને અત્યારે પણ કેટલાકે મોક્ષ કે નિર્વાણ મેળવવા માટે ગૃહત્યાગ-પત્ની-પરિવારનો ત્યાગ કર્યો છે. પણ આવા ત્યાગીઓમાં અને નાથા જેવા ત્યાગીઓમાં મહત્ત્વનો ફરક છે. નાથાએ મોક્ષ કે નિર્વાણ માટે ગૃહત્યાગ નથી કર્યો, પણ આન, બાન અને શાન માટે ગૃહત્યાગ કર્યો છે. પેલા ત્યાગ કરતાં આ ત્યાગ જરાય ઊતરતો ન કહેવાય. પત્ની-પરિવાર-ત્યાગ અને ગૃહત્યાગ કોઈ રમતવાત નથી. પેલા વૈરાગ્યથી આવો ત્યાગ કરે છે, કદાચ એ વૈરાગ્ય કર્તવ્યવિરોધી પણ હોય, જ્યારે આ ત્યાગ અન્યાયનો સામનો કરવા માટે કર્તવ્યના ભાગરૂપે કરવામાં આવ્યો હોય છે. એ વાત સાચી કે બહારવટિયા નિર્દોષ નાગરિકોની હિંસા વગેરે કરતા હોય છે તેનો બચાવ ન થઈ શકે, પણ સામો પ્રશ્ન એ પણ થઈ શકે કે તો પછી કરવું શું? બીજો કોઈ રસ્તો જ તે વખતે ન હતો. અહિંસાનું આંદોલન, ભૂખહડતાલ વગેરે અંગ્રેજો સામે થાય, રાજાઓ સામે ન થઈ શકે. આવું ક્યાંય થયું નથી કે સફળ થયું નથી. એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે તો પછી

રાજાની જ હિંસા કરો ને! બિચારી પ્રજાની શા માટે હિંસા કરવામાં આવે છે? પ્રથમ તો આ શક્ય નથી હોતું, કારણ કે રાજા ભારે સુરક્ષિત જીવન જીવતો હોય છે. તેના સુધી પહોંચવું જ કઠિન હોય છે. બીજી તરફ પ્રજા તથા પ્રજાની સમૃદ્ધિ રાજાનો જ હિસ્સો કહેવાય. પ્રજાપીડનથી રાજપીડન થાય. પ્રજાને લૂંટવાથી રાજા જ લૂંટાયો કહેવાય. રાજાની ઊંઘ હરામ થઈ જાય. તેથી જ બહારવટિયા પ્રજાના સમૃદ્ધ વર્ગ ઉપર ત્રાસ કરતા, જેનો બચાવ ન થઈ શકે કે તે ન્યાયોચિત ન કહેવાય તોપણ તે બીજું કરે તો શું કરે? ત્યારે અને અત્યારે પણ કેટલાક આવા લોકો માત્ર રાજ્યની જ સંપત્તિ લૂંટતા રહ્યા છે, પ્રજાને હાથ નથી અડાડતા. પણ તેવું બહુ જવલ્લે જ બન્યું હોય છે. બહારવટા માટે પાંચ વસ્તુઓ જરૂરી હોય છે: 1. મજબૂત મનનું નેતૃત્વ, 2. નાનીમોટી ગેંગ, 3. શસ્ત્રો, 4. વાહનો અને 5. આશ્રય માટેનાં સુરક્ષિત સ્થાનો.

સૌરાષ્ટ્રમાં આ પાંચે સહજ રીતે મળી આવે છે. ઐતિહાસિક વીર પ્રજા મક્કમ મનની હોય છે, તેથી નિશ્ચિત જાતિઓમાં જ બહારવટિયા પેદા થયા છે, બધીમાં નહીં. સૌરાષ્ટ્રમાં લૂંટફાટનો ધંધો કરનારી ઘણી ગેંગ તૈયાર મળી જતી હોય છે. આવા લોકો આ જ ધંધો કરતા રહે છે. તે બધા સરળતાથી ગેંગ બનાવી દેતા હોય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોડીઓ વગેરે જાતવાન વાહનો મોટા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. શસ્ત્રો તો આવી ઐતિહાસિક જાતિઓનું જીવન જ કહેવાય, તેથી તે પણ સરળતાથી પ્રાપ્ત થાય અને સૌરાષ્ટ્રની ડુંગરાળ અને કોતરોવાળી ધરતી આવા લોકો માટે સરળતાથી આશ્રયસ્થાન બની જતી હોય છે. આ પાંચે તત્ત્વો અહીં સુલભ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં બહારવટિયાનું મોટું પ્રમાણ જોવા મળ્યું.

નાથે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી 200 મકરાણીઓની ગેંગ બનાવી. પૂર્વે કહ્યું તેમ સૌરાષ્ટ્રમાં બલોચ, સિંધી, મકરાણીઓ વગેરે ઘણી પ્રજા નજીકના બહારના દેશોમાંથી સૈનિક-ભરતી માટે આવીને વસી ગઈ છે. તે સેનામાંથી છૂટી થાય એટલે તેની પાસે કશું કામ ન હોય. ખરેખર તો તેને બીજું કોઈ કામ ફાવે પણ નહીં, તેથી આવા લોકો સરળતાથી બહારવટિયા જેવા લોકો સાથે ભળીને લૂંટફાટનું કામ કરવા લાગે. આ કામ બે રીતે થાય: ભાગીદારીમાં અને વેતનથી. જે લૂંટ આવે તેમાં નિશ્ચિત કર્યા પ્રમાણે ભાગ વહેંચી લેવાય તે ભાગીદારી કહેવાય; પણ બધાને પગારદાર તરીકે રખાયા હોય અને બધી લૂંટનો માલિક માત્ર મુખ્ય નેતા જ હોય, તો તે બધા પગારદાર કહેવાય. નાથાએ 200 મકરાણીઓને પગારદાર રાખી લીધા અને બરડા ડુંગર ઉપર પોલા પાણા નામની ગુફામાં પહોંચી ગયો. તેણે પોતાની ટચલી આંગળીમાંથી લોહી કાઢીને ગુફામાં ત્રિશૂળ બનાવ્યું—આ થયો વાસ્તુવિધિ.

પહેલાં પોલા પાણાને સમજાવે. લગભગ બધા ડુંગરા કે પર્વતોમાં નાની-મોટી ગુફાઓ હોય છે. જ્યારે પર્વતો લાવારસથી રચાતા હોય છે ત્યારે કુદરતી રીતે જ આવાં પોલાણ થઈ જતાં—રહી જતાં હોય છે. સદીઓ પછી પહેલો ઉપયોગ જંગલી હિંસક જાનવરો કરતાં હોય છે. તે પછી આદિમાનવીઓ ગુફાઓનો ઉપયોગ કરતાં. સદીઓ પછી આવી ગુફાઓનો ઉપયોગ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ—યોગીઓ કરતા. તે પછી બહારવટિયાઓ આવી ગુફાઓનો ઉપયોગ કરતા રહ્યા છે. બરડો ડુંગર પોરબંદર અને જામનગરની હદ નક્કી કરતો હોય તેમ બંને વચ્ચે લાંબો થઈને સૂતો છે. તેની નજીક જ આભપરો ડુંગર પણ છે. અહીં ઘણી ગાથાઓ ભંડારાઈ છે. ઘૂમલીનાં ખંડેરો અહીં છે. હલામણ જેઠવાની કથા અહીં છે. થાનકી બ્રાહ્મણોની મહાન કુરબાનીની કથા પણ અહીં જ છે. પહેલાં આ આખો પહાડ જેઠવાની આણમાં હતો પણ ત્યાં કોઈ ગોરાનું ખૂન થઈ ગયું હતું. ગોરાઓ બદલો લીધા વિના રહે નહીં. મિત્ર બનો તો ન્યાલ કરે અને શત્રુ બનો તો પાયમાલ કરી નાખે. ગોરાઓની ધોંસથી જેઠવાએ કહી દીધું કે “જ્યાં ગોરાનું ખૂન થયું છે તે અમારી જગ્યા નથી, જામનગરની છે.” અને જામનગરના જામે સ્વીકારી લીધું કે “હા, આ અમારી જગ્યા છે.” તેથી ડુંગર તેમને સામે ચાલીને મળી ગયો.

પોલા પાણાની ગુફા 32 ફૂટ લાંબી અને સોળ ફૂટ પહોળી છે, સાડા- ત્રણ ફૂટ ઊંચી છે. આ ગુફા બહારવટિયા માટે કુદરતી કિલ્લો જ બની જાય છે. તેના મોઢા આગળ એક માણસ સંતાઈને આખો દિવસ ચોકી કરતો રહે. દૂરથી જરાક વહેમ પડે તેવું દેખાય તો બધા સાવધાન થઈ જાય.

નાથો મોઢવાડિયો અહીં ડેરા નાખીને બેસી ગયો. દિવસે જામનગરનાં બારાડી પરગણાનાં ગામ ભાગવાં અને રાત્રે અહીં આવીને ઘૂસી જવું—આ તેનો નિત્યક્રમ બની ગયો. નાથો મેર હતો તેથી મેર પ્રજાનો તેને સાથ હતો. ખાસ કરીને મેરાણીઓ તેની શૂરવીરતાના રાસડા હોંશેહોંશે ગાતી. રાસડા ચારણો વગેરે રચતા અને જોતજોતાંમાં લોકજીભે ચઢી જતા. ત્યારે મનોરંજનનું આ જ માધ્યમ હતું. ગામમાં ઢોલ ઢબૂકે અને નારીઓ સજીધજીને ભેગી થાય પછી રાસડાની રમઝટ જામે. જોકે નાથો બહારવટિયો હતો તોપણ લોકો તેને “નાથો

ભગત” કહીને બોલાવતા! તેનામાં પૂરેપૂરો ભક્તિભાવ પણ હતો. આમ જુઓ તો લગભગ બધા બહારવટિયાઓ કોઈ ને કોઈ દેવી-દેવતા-પીરને માનનારા જ હોય. જે ભયંકર ભય સામે ઝઝૂમતો હોય અને જેનું જીવન મરણની સાથે ને સાથે દોડતું હોય તે ભાગ્યે જ નાસ્તિક હોય, તે આસ્તિક જ હોય.

એવામાં એક દિવસ નાથાને ચાંપરાજ વાળો મળ્યો. એ ગાયકવાડી રાજ્યનો બહારવટિયો અને નાથો જામનગરનો. બંનેનો મેળ જામ્યો. બંનેએ મળીને અમરેલી ભાગ્યું-લૂંટ્યું. ચારણ દુહા લલકારતા:

ચલાળું ધારી ચૂંથિયાં લીધી હાકમરી લાજ,

ચાંપે દળ ચલાવિયાં (તે દી) નર મોઢો નથરાજ.

ચાંપરાજ વાળાની નજર માધવપર ઉપર પડી. માધવપર પોરબંદરનું ગામ. બહુ સુખી ગામ. બહારવટિયાઓને સુખી ગામ જ ગમે, કારણ કે ત્યાંથી માલ મળે, પણ નાથો તૈયાર નથી થતો, કારણ કે માધવપર પોરબંદરનું ગામ અને નાથો પણ પોરબંદર રાજ્યનો માણસ. તેનું બહારવટું જામનગર સાથે હતું, પોરબંદર સાથે નહીં. પોરબંદર તો મેરોની ધરતી, તેને ના લૂંટાય—એવી નાથાની માન્યતા હતી.

એક દિવસ એવું બન્યું કે નાથો ઘોડીએ ચઢીને રાણાના રાજ્યમાં ફરવા નીકળ્યો છે ત્યાં ખેડૂતોની બૂમાબૂમ અને ચીસાચીસ સંભળાઈ. નાથો તે તરફ ગયો. જોયું તો કરપારામ મહેતાએ ખેડૂતો ઉપર મહેસૂલ વસૂલવા જુલમ માંડ્યો છે. બધા ખેડૂતો મોઢામાં તરણાં લઈને કરગરી રહ્યા છે, પણ કરપારામનો કોરડો તેમના શરીરે ફટકા બોલાવી રહ્યો છે. સોળ ઉપર સોળ ઊઠી ગયા છે. ત્યારે પૂરા દેશના ખેડૂતો રાંક હતા. તેમનો પક્ષ લેનાર કોઈ નહીં. ચારે તરફથી બધા તેમને સંતાપતા હતા. નાથાએ કરપારામને ખબરદાર કીધો, આવો જુલમ નહીં કરવા સમજાવ્યો, પણ કરપારામ વધુ જલ્લાદ બન્યો. છેવટે નાથાએ તેને પકડી લીધો અને તાજા મરેલા ઢોરના લોહી નીતરતા ચામડામાં તેને સીવી લીધો. કરપારામ ગૂંગળાઈને મરી ગયો. પણ નાથાની એવી ધાક બેસી ગઈ કે આખા રાજ્યના મહેતાઓ જુલમ કરતા બંધ થઈ ગયા. જે કામ હજાર ઉપદેશોથી નથી થતું તે કામ એક દાખલો બેસાડનારી સજાથી થઈ જતું હોય છે. નાથાનું એક રૂપ પ્રજાઉદ્ધારકનું પણ બનવા લાગ્યું; તેથી તો તેના રાસડા ગવાતા હતા. નાથાએ પોતે અમલદારોની જોહુકમી જોઈ હતી, તેથી તેણે અમલદારો સામે પણ જંગ છેડી દીધો હતો. ચારણે દુહો લલકાર્યો:

મે'તો માધવપર તણો, ગજરે ખાતો ગામ,

કુંદે કરપારામ નેતર કીધો નાથિયા!

ત્યારે ચારણ-બારોટ અને ગઢવી આ ત્રણે દેવીપુત્રો કવિતાઓ રચે, જેમાં સોરઠી દુહા અને છંદ મુખ્ય રહેતા. તેમનો મુખ્ય વિષય વીરતાનો રહેતો. આ દેવીપુત્રોએ શૃંગારરસની કવિતાઓ બહુ ઓછી રચી હશે. મોટા ભાગે પૌરુષપ્રધાન વીરરસને જ તેમણે સ્વીકાર્યો લાગે છે. પણ કવિને વિષય જોઈએ. વિષય વિના શું લખવું? ત્યારે વિષયવસ્તુ બહારવટિયાઓ પૂરું પાડતા. અવારનવાર ધિંગાણાં થતાં. પાંચ-પચીસ તેમાં મરાતા. તેના પાળિયા થતા. બસ, કવિને વિષયવસ્તુ મળી જાય. કવિતા રચાઈ જાય અને ઘટનાને ઇતિહાસનું રૂપ અપાઈ જાય. જો આ દેવીપુત્રો ન હોત તો કદાચ કાઠિયાવાડની ઘણી કારકિર્દી દટાઈ જાત. જોકે તેમની કવિતામાં કેટલીક વાર અતિરેક પણ હોય તોપણ તેમાં કાંઈક તથ્ય તો હોય જ.

આવો એક દેવીપુત્ર રાજો બારોટ. તેના દુહા વખણાય. તેણે નાથા ઉપર કેટલાય દુહા લખ્યા હતા. તે દુહા સાંભળવા લોકો ભેગા થઈ જતા અને રાજો કાનમાં આંગળી નાખીને દુહા લલકારતો રહેતો. દુહા તેનું જીવન બની ગયા હતા. બન્યું એવું કે એક વાર મોઢવાડામાં મૂળુ મેરના દીકરા વણગાને ત્યાં રાણાના મહેમાનો આવ્યા અને સૌએ રાજાના દુહા સાંભળવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. રાજો આવ્યો અને તેણે નાથાના વીસ દુહા લલકાર્યા. પણ તેમાં એક દુહામાં આવું કહેવાયું:

અગિયારે મેર અભંગ, લોકુંમાં લેખાત,

નાથા જલમ ન થાત (જો) વંશમાં વાશિયાંગરાઉત.

અર્થાત્ હે નાથા, તારો જન્મ જો મેરજાતિમાં ન થયો હોત તો આખી મેર જાતિ સામાન્ય ખેડૂતો શૂદ્ર જેવી થઈ જાત. હે વાશિયાંગના પુત્ર, તેં મેર જાતિને ધન્ય કરી દીધી.

આ દુહો રાણા ખૂંટીને ગમ્યો નહીં. તેને થયું કે “શું એકલો નાથો જ વીર છે? અમે બધા ચૂડીઓ પહેરીએ છીએ?” રાણા ખૂંટીએ

બારોટને ઉતારી પાડ્યો. બારોટ વાહવાહપ્રેમી હોય. તેને કોઈ ઉતારી પાડે તો તે તેને ગમે નહીં. પણ શું થાય? બારોટ ઉદાસ થઈને ઘરે ચાલ્યો ગયો.

રાણા ખૂંટી પોતાના સંઘ સાથે દ્વારકાની યાત્રા કરવા આગળ નીકળી ગયો. ત્યારે દ્વારકામાં જામનગરનું રાજ્ય ચાલે. રાજ્ય તરફથી યાત્રાળુઓ પાસેથી કર લેવાય. રાણા ખૂંટી પાસેથી પણ કર લેવામાં આવ્યો. સામાન્ય રીતે મેરજાતિ કર ન આપે, પણ આપવો પડ્યો! યાત્રા કરીને રાણો પાછો આવ્યો અને વણગાને ત્યાં જ ઉતારો કર્યો. બારોટને ખબર પડી કે રાણો પાછો આવ્યો છે. તે શોકનું ધોતિયું ઓઢીને રાણાને મળવા ગયો. કોઈ મરી ગયું હશે તેવું માનીને રાણાએ પૂછ્યું કે “કાં, કોણ મરી ગયું છે?” તો બારોટે જવાબ દીધો: “મારો નાથો સાવજ પાછો થયો છે. જો નાથો જીવતો હોત તો મેરો પાસેથી જામરાજાના ચાકરે ત્રણસો કોરી કર લેવાની હિંમત ન કરી હોત.” રાણો સાંભળી રહ્યો. તે ત્રણસો કોરી આપીને આવ્યો હતો, શું બોલે?

રાણો તો જેમતેમ કરીને પોલા પાણા ગુફામાં પહોંચ્યો અને નાથાને બધી વાત કરી કે હવે દ્વારકામાં પણ મેરો પાસેથી કર લેવાય છે. નાથો ચિડાયો અને નાથાને બારોટની વાતથી ઘા લાગ્યો. તેણે તરત જ બારોટ પાસે ચિઢી લખાવી કે “હે ભોગાનના દાણ લેનારા! તું જે રાણા ખૂંટી પાસેથી 300 કોરીનું દાણ લીધું છે તે તરત જ પાછું મોકલી દેજે. તેમાં બીજા 300 દંડના ઉમેરજો. અને હવે પછી કોઈ પણ મેર યાત્રા કરવા આવે તો તેની પાસેથી દાણ લેવાની હિંમત કરીશ નહીં.”

સાંઢણીસવાર ચિઢી લઈને ભોગાન ગયો અને સાંજ પડતાં-પડતાં તો 600 કોરીઓ લઈને પાછો ફર્યો.

રાણા ખૂંટીને 600 કોરીઓ આપીને કહ્યું: “આ નાથાના પ્રતાપે તમારું દાણ પાછું આવ્યું છે. હવે મારો દુહો સાચો કે નહીં?”

રાણાએ કબૂલ કર્યું કે “સાચો-સાચો, ભાઈ, સાચો!” બારોટે ફરી દુહો લલકાર્યો:

અગિયારે મેર અભંગ, લોકુંમાં લેખાત,

(જો) નાથા જલમ ન થાત વંશમાં વાશિયાંગરાઉત!

ભોજરાજાને ગાદીએ બેસાડ્યા

કદાચ વિશ્વમાં એકમાત્ર ભારતીય સંસ્કૃતિ જ એવી હશે જ્યાં કોઈ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીને ધર્મની બહેન બનાવે છે. વિશ્વમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ છે, જેમાં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધ મુખ્યત્વે પતિ-પત્નીના રૂપમાં રહે છે. માતા-પુત્ર અને બહેન-ભાઈના પણ સંબંધ ખરા. પણ અહીં તો જે સગી બહેન ન હોય તેવી કોઈ સ્ત્રીને કોઈ પુરુષ ધર્મની બહેન માને અને પછી જીવનભર તેને નિભાવે. કેટલીક વાર તો સગી બહેન કરતાં પણ ધર્મની બહેનનો સંબંધ વધુ દઢ અને લાગણીભર્યો હોય.

પોરબંદરના રાણાના અવસાન પછી રાજકુમાર ભોજરાજજી બાળક હોવાથી રાજ્યનો પૂરો કારભાર તે વખતના કારભારી ઓતા ગાંધીના હાથમાં આવી ગયો. આમે રાજા કે દરબારો જીવતા હોય ત્યારે પણ ખરી સત્તા તો કારભારી(દીવાન)ના હાથમાં જ રહેતી. રાજમાતા રૂપાળીબાની ઉપેક્ષા થવા લાગી. તેમનો કોઈ ભાવે પણ ન પૂછે. બધું ઓતા ગાંધીનું જ ધાર્યું થાય. અંગ્રેજોની એજન્સીમાં પણ ઓતા ગાંધીનું જ ચાલે. કેટલીક વાર મુનીમ માલિક બની જાય તેમ ઓતા ગાંધી ત્યારે તો રાજા બની ગયા હતા.

રાજમાતા રૂપાળીબાને ઓતા ગાંધીનો એવો ભય લાગ્યો કે તે પોરબંદર છોડીને ભાણવડ રહેવા જતાં રહ્યાં. તેમને ભય હતો કે ક્યાંક ઓતો ગાંધી બાળરાજા ભોજરાજની હત્યા ન કરાવી નાખે. વહીવટ કરનારા પ્રથમ વહીવટ કરે અને પછી માલિક કમજોર થાય તો પોતે જ માલિક બની જાય. તેવું થવામાં જે અડચણરૂપ થાય તેની હત્યા પણ કરાવી નાખે તેવું કેટલીક વાર બનતું હોય છે.

બાર વર્ષ સુધી ભાણવડમાં નિષ્કાસિત જેવું જીવન વિતાવીને રૂપાળીબાએ પોતાના ધરમના ભાઈ માનેલા નાથાની મદદ લેવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે લીલા જોશી અને પૂંજા ચાંઉને બળેવની રાખડી નિમિત્તે રાખડી લઈને પોલા પાણા ઉપર નાથા ભગત પાસે મોકલ્યા. નાથાએ બંનેનું સન્માન કર્યું અને ધરમની બહેનની મોકલેલી રાખડી બાંધી. પછી બહેનનો મોકલાવેલો પોશાક વગેરે ધારણ કર્યું. બળેવનો તહેવાર ભાઈ-બહેનનો તહેવાર ગણાય છે. આ દિવસે બહેન ભાઈની રક્ષા માટે રક્ષાબંધન કરે છે અને ભાઈ તેને સાડી-કાપડું આપે છે. લોકતહેવારો લાગણી વધારવા માટે અને લાગણી જગાડવા માટે રચેલા છે. લાગણી જ જીવન છે. લાગણીહીનતા એ નરકથી પણ ભૂંડી વસ્તુ છે.

પછી વાતવાતમાં લીલા જોશીએ બહેનના દુઃખની વાત કરી. ઓતા ગાંધી રાજકુમાર ભોજરાજને ગાદીએ બેસવા દેતો નથી તેવી વાત થઈ.

ભાયાતો પણ ઓતા વાણિયા સાથે ભળી ગયા છે અને રૂપાળીબાના પક્ષમાં કોઈ નથી, તેથી તે નિરાધાર જેવાં થઈ ગયાં છે, વગેરે. ધરમની બહેનના દુઃખના સમાચાર જાણી નાથાનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. તેણે કહ્યું: “લીલા જોશી, જાઓ, બહેનને કહેજો કે ભોજરાજને તમારો ભાઈ જાતે આવીને ગાદીએ બેસાડશે.” બંને દૂતોએ આવીને રૂપાળીબાને સમાચાર આપ્યા અને હિંમત આપી. અન્યાયની સામે સંઘર્ષ જરૂરી છે. સંઘર્ષ ત્યાગીને જે અન્યાય-અત્યાચાર સહન કરે છે તે ત્યાગી હોય તોપણ નમાલો જ કહેવાય. ત્યાગ દુષ્કર્મો અને દુર્ગુણોનો હોય, ત્યાગ કર્તવ્યનો ન હોય—તેમાં પણ ધર્મસંઘર્ષનો ત્યાગ તો ન જ હોય. જે લોકો ધર્મ કે અધ્યાત્મના નામે લોકોને સંઘર્ષત્યાગી બનાવે છે તે કાયરોની જમાત વધારે છે.

બંને દૂતોના ગયા પછી નાથાએ આયોજન શરૂ કર્યું. કામ જેવુંતેવું ન હતું. પોતાના રાજ્યના રાજા જેવા કારભારી ઓતા ગાંધી સાથે સંઘર્ષ કરવાનો હતો. નાથાએ વીણી-વીણીને એક હજાર મકરાણીઓ ભેગા કર્યા—રીતસરની એક સેના જ બનાવી લીધી. પછી ઓતા ગાંધીને જાસો મોકલ્યો: “ભોજરાજને રાજ્ય સોંપી દે, નહીં તો તારું આવી બન્યું માન!” ઓતા ગાંધી નાથાની ધમકીથી હસી પડ્યા, જરાય મહત્ત્વ ન આપ્યું: “આ મગતરું શું કરવાનું હતું?” પતનની પ્રથમ શરૂઆત રાજકીય શત્રુને હળવો માનવો તે છે.

એક દિવસ ઓચિંતો હજાર મકરાણીઓ સાથે નાથો પોરબંદર પહોંચી ગયો. રાજ્યનું તોપખાનું કબજે કરી લીધું અને બધા તોપચીઓને ધમકી આપી, તોપોનાં મોઢાં ઓતા ગાંધીની હવેલી તરફ કરાવી દીધાં. એક ખાલી તોપ આકાશમાં ફોડી: ઘણણણ... આખું પોરબંદર હાલી ઊઠ્યું. સેના શરણે થઈ ગઈ. પોલીસ શરણે થયા. ઓતો ગાંધી નજરકેદ કરાયો. નાથો તો ભોજરાજ અને રૂપાળીબાને થોડે દૂર બેસાડીને આવેલો. તેણે તરત જ તેમને બોલાવી લીધાં. સભા ભરાઈ. આખું ગામ ઊમટી પડ્યું. નવા રાજા ભોજરાજ—રાણા વિક્રમાજિત નામ ધારણ કરીને રાજગાદીએ બેઠા. ઓતા ગાંધી પોરબંદર છોડી ગયા. નવા કારભારી બનાવ્યા. નવા બાળરાજા અને રાજમાતાને વંદન કરી, ધરમની બહેનનું કામ પૂરું કરી, નાથો સડસડાટ પાછો પોલા પાણા પહોંચી ગયો. ચારે તરફ મામા નાથાનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. પોરબંદરની નજીક એક શિંગડામઠ નામની ધાર્મિક જગ્યા છે. આ જગ્યા પ્રત્યે મેરજાતિને ઘણી આત્મીયતા. જગ્યાનાં વૈભવ અને સાહ્યબી રાજદરબાર જેવાં. જગ્યાના મહંતનું ઘણું માન. એક વાર આ મહંતે નાથાને કહેલું: “તું બધે ધાડ પાડજે, પણ અમારી શિંગડા જગ્યાને સાચવજે. તેનાથી દૂર રહેજે.” નાથાએ માથું હલાવેલું, પણ સમય જતાં નાથાની બુદ્ધિ બદલાઈ. જગ્યામાં ઘણા ઉમદા વંશની અનેક ઘોડીઓ હતી તેમાંની બે ઘોડીઓ નાથાએ ઉઠાવી લીધી, તેથી હાહાકાર થઈ ગયો હતો. મોટા ભાગના બહારવટિયા ધાર્મિક જગ્યાને અડતા નહીં, પણ નાથે નિયમ તોડ્યો.

નાથાથી બીજી ભૂલ થઈ ગઈ. એક લુહાણાના છોકરાને બાન પકડીને તેના બદલામાં ચાર હજાર કોરીઓ પડાવી હતી. નાથો કોઈકોઈ વાર મોઢવાડા ગામમાં પોતાની પત્નીને મળવા આવતો. તે દિવસે મેરાણીએ નાથા સાથે ઝઘડો કર્યો. શિંગડામઠ અને લુહાણાની ઘટનાથી મેરાણીને પણ ખૂબ દુઃખ થયું હતું. તેણે નાથાને ખૂબ ખખડાવ્યો. ધર્મપત્નીનો અર્થ થાય છે: જે પતિને અધર્મથી પાછો વાળી ધર્મ તરફ દોરે તે. મેરાણી બહાદુર હતી. નાથાને પત્નીની વાત ગમી નહીં. તે મિલનને અડધું મૂકીને રિસાઈને ચાલી નીકળ્યો. મેરાણીને થયું કે હવે નાથાનું પતન થઈ જશે. અડધી રાતે રિસાઈને ઝઘડો કરીને પતિના ચાલ્યા જવાથી તે રોતી-કકળતી રહી. વાસના અને મોહ ઉપર કર્તવ્યનો વિજય બહુ મોટો વિજય કહેવાય.

સાતને તોપના ગોળે દીધા

જે પોરબંદરની રાજગાદી ઉપર નાથાએ ભોજરાજને બેસાડેલા તે અને તેમની રાજમાતા રૂપાળીબા સમય જતાં નાથાનાં વિરોધી થઈ ગયાં, કારણ કે નાથાએ પોરબંદરની હદમાં પણ હાહાકાર મચાવવા માંડ્યો હતો. તે અસહ્ય હતું. જો તે માત્ર જામનગરની સામે જ બહારવટું કરે તો ચાલે, પણ હવે તો તે પોરબંદરની હદમાં પણ ધાડ પાડવા લાગ્યો હતો, તેથી પોરબંદરના રાણાએ મેરજાતિના આગેવાનોને ભેગા કરીને ધમકી આપી હતી કે નાથાને શરણે લઈ આવો. બીજી તરફ જામનગરના જામસાહેબે પણ પોરબંદરના રાણાને ધમકી આપી હતી કે “કાં નાથાને જેર કરો, કાં રાજપાટ છોડી દો, નહીં તો અમે પોરબંદર ઉપર પગલાં લઈશું.”

રાણા અને રૂપાળીબા બધી તરફથી સંકડામણમાં આવ્યાં હતાં, તેથી મેરજાતિના આગેવાનોને ધમકી આપવી પડી હતી. મેરજાતિનું એક મંડળ રિણાવાડા ગામમાં મળ્યું. ત્યાં નાથાને બોલાવ્યો. નાથો આવ્યો. સૌના સમજાવવાથી નાથો શરણે થવા તૈયાર થઈ

ગયો. તેનું કહેવું હતું કે “મારા એકના કારણે જો આખી જાતિ દુઃખી થતી હોય તો હું શરણે થવા તૈયાર છું.” બધું નક્કી થઈ ગયું. પણ પરબત કુંછડિયો મેર વિરુદ્ધ ગયો. તેણે સૌને ધિક્કાર આપ્યો. આવી રીતે સામે ચાલીને શરણાગતિ લેવી તે નરી કાયરતા જ કહેવાય. તે નાથા પાસે ગયો અને કહ્યું કે “તું-તારે જે કરતો હોય તે કર. શરણાગતિ નથી લેવી.” નાથાને તો આટલું જ જોઈતું હતું. વાત બગડી ગઈ. આખી મેરજાતિ રાણાને જવાબ દેવા પોરબંદર પહોંચી. પૂંજો ખસ્તરિયો રૂપાળીબાને ખાનગીમાં મળ્યો અને કહ્યું કે “બધું પાર પડી જવાનું હતું, નાથો શરણે આવવા તૈયાર પણ થયો હતો, પણ છેલ્લી ઘડીએ પરબત કુંછડિયાએ બાજી બગાડી. તેણે નાથાના વિચારો બદલી નાખ્યા. હવે નાથો શરણે નહીં આવે”, વગેરે. બાજી બગાડનારા સાત મેરોનાં નામ આપ્યાં. રૂપાળીબાએ એ સાતેને હાથકડી પહેરાવી દીધી. તેમાંથી લાઘવા મેરે હાથકડી તોડીને બાળરાજાને બાનમાં પકડવા તરાપ મારી, પણ પૂંજા ખસ્તરિયાએ તેને પકડી લીધો અને આરબે આવીને જમૈયો હુલાવી દીધો. મરતાંમરતાં લાઘવો બોલ્યો: “નાથા સાથે ગદ્દારી કરીને જીવવા કરતાં વફાદારીથી મરવું સારું.” તેણે પ્રાણ છોડી દીધા.

બાકીના છ જણાને તોપના ગોળે ઉડાડી દીધા. આજે પણ પોરબંદરમાં વીરડીને નાકે આ સાતેના પાળિયા છે.

*

સંબંધોનો ભરોસો ન કરાય. પણ સંબંધ વિના જિવાય પણ નહીં. માણસ સંબંધથી જીવતો હોય છે અને સંબંધથી મરતો હોય છે. જે રૂપાળીબાને નાથાએ ધર્મની બહેન માનીને એક હજાર મકરાણીઓની સેના સાથે પોરબંદરનું તોપખાનું કબજે કરી સર્વેસર્વ કારભારી ઓતા ગાંધીને ભગાડીને ભોજરાજને ગાદીએ બેસાડી આપ્યા હતા અને પોતે પાછો પોલા પાણે ચાલ્યો ગયો હતો તે જ રૂપાળીબા હવે નાથાનો જીવ લેવા ઉતાવળાં થયાં હતાં. નાથાના સાત સમર્થક મેરોને તો ભરબજારે તોપના ગોળે ઉડાડી દીધા હતા, હવે નાથાનો વારો હતો. નાથાને સામી છાતીએ મારવાનું સંભવિત ન હતું, તેથી કોઈ ષડ્યંત્ર જ કરવાનું રહ્યું.

ષડ્યંત્ર રચવામાં મહાઉસ્તાદ પૂંજો ખસ્તરિયો હતો. રૂપાળીબાએ પૂંજા ખસ્તરિયાને બોલાવ્યો. કેટલાક લોકો ષડ્યંત્રો રચવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે. તે જ્યાં જાય અને જ્યાં રહે ત્યાં ષડ્યંત્રો કરતા જ રહે.

રૂપાળીબાએ પૂંજાને કહ્યું કે “હવે તો કંપની સરકાર આપણી ઉપર બહુ જ અકળાઈ છે. જો નાથાને નહીં પકડીએ તો રાજ્યને હાનિ પહોંચશે. માટે ગમે તે ભોગે પણ નાથાને કાં મારવો કાં પકડવો જ જોઈએ.”

પૂંજાએ કહ્યું કે “તેને વરદાન છે, તેથી શસ્ત્રોથી સામી છાતીએ તો તેને મારી શકાશે નહીં. કાંઈક ષડ્યંત્ર જ કરવું પડશે.”

બંનેએ મળીને એક ષડ્યંત્ર રચી કાઢ્યું. નાથાને હાથલા ગામમાં હરજી થાનકી નામના ગોરને ત્યાં જમવા બોલાવવો. જમવામાં ઝેર આપીને મારી નાખવો. ષડ્યંત્ર પાકું કરીને પૂંજો ખસ્તરિયો રૂપાળીબાએ આપેલા તીવ્ર ઝેરનું પડીકું લઈને નીકળ્યો, સીધો હરજી થાનકીના ત્યાં પહોંચ્યો અને તેની આગળ રૂપિયાનો ઢગલો કરી દીધો. બધું ષડ્યંત્ર સમજાવ્યું. રૂપિયા જોઈને હરજી ગોર તૈયાર થઈ ગયા. આ હરજી ગોરની દીકરીને નાથાએ ધરમની બહેન માની હતી, તેથી લૂંટના ઢગલા તેને ઘેર પણ કરી દીધા હતા. હરજીની સમૃદ્ધિ નાથાની લૂંટને આભારી હતી. તે જ હરજી હવે ચાંદીના ટુકડા માટે નાથાને ઝેર આપવા તૈયાર થઈ ગયો! જે ધનલોભી હોય તે કદી વિશ્વાસપાત્ર ન હોય. ધન જોતાં જ તેનું મન ફસકી જાય. હરજી થાનકીની દીકરી બધું ષડ્યંત્ર જાણી ગઈ હતી. તે નાથાને ચેતવવા માટે ઓશરીના છોડે ઊભીઊભી વાટ જોતી હતી: “મારા ધરમના ભાઈને ચેતવી દઉં.” સાચી લાગણી પ્રિયનું અહિત થવા નથી દેતી. તે ગમે તેમ કરીને પણ પ્રિયને બચાવી લેતી હોય છે. હરજી પોલા પાણાથી બહેનને ત્યાં જમવા નીકળ્યો, પણ તેને ઉપરાઉપરી અપશુકન થવા લાગ્યાં. તેના સાથીદારોએ તેને ચેતવ્યો, કેટલાક પાછા પણ વળી ગયા, પણ નાથો ન માન્યો. બધાનો વિરોધ હોવા છતાં પણ થોડાક સાથીદારો સાથે તે હાથલા ગામમાં હરજી મહારાજની ડેલીએ પહોંચી જ ગયો.

ઓસરીના છોડે ઊભેલી બહેને તેને ઇશારો કર્યો કે “ભાઈ, જરા અહીં આવજો.” પણ ભાઈએ કહ્યું: “બહેન, હમણાં આવું છું.” એમ કહીને આગળ નીકળી ગયો. હરજીએ તેને તરત જ ગરમગરમ રસોઈ જમવા બેસાડી દીધો.

બેચાર કોળિયા ખાધા ત્યાં તો ઝેર અંગેઅંગમાં વ્યાપી ગયું. નાથાને ખબર પડી ગઈ. તેને ચક્કર આવવા લાગ્યાં અને તે ઝટ દઈને ઢળી પડ્યો.

સંતાયેલો પૂંજો ખસ્તરિયો વગેરે તેના ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેનું કામ તમામ કરી દીધું. મરતાં-મરતાં નાથો આટલું જ બોલ્યો: “ગોર, પૈસા માટે આવું નહોતું કરવું.” પૂંજાએ નાથાનું માથું કાપી નાખ્યું અને ભાલે ચઢાવીને પોરબંદર લઈ ગયો. નાથાના માથા ઉપર મોટું ઇનામ હતું. રૂપાળીબા ધરમના ભાઈનું માથું શાંતિથી જોઈ રહ્યાં: “હાશ! હવે શાંતિ થશે.” લીલુંછમ થઈ ગયેલું નાથાનું માથું બોલતું હતું: “ધરમની બહેન આવી હોય?”

અંગ્રેજો પૂંજાના ષડ્યંત્રને સમજી ગયા તેથી ઇનામ ન આપ્યું, કાઢી મૂક્યો.

ચારણે રાસડો રચ્યો ને ગામેગામ ગવાવા લાગ્યો:

મોઢાએ મારવો નો'તો

ભગત તો સાગનો સોટો!

કોની પાસેથી કેવી પ્રેરણા લેવી? ભર્તૃહરિએ ઠીક જ લખ્યું છે:

“રાજા મિત્રં કેન દષ્ટં શ્રુતં વા ।”

અર્થાત્ રાજા મિત્ર હોય તેવું ન તો જોયું છે કે ન સાંભળ્યું છે.

4. ગીગો મહિયો

બધાં બહારવટાં રાજઅન્યાયની સામે જ થયાં હોય તેવું નથી, કેટલાંક તદ્દન સામાન્ય કારણસર—ઘર-ઘરના કલેશથી પણ થયાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સંયુક્ત પરિવારનો પક્ષધર રહી છે. એક જ બાપનાં ત્રણ-ચાર પેઢી સુધીનાં બધાં માણસો એક જ ઘરમાં રહે અને એક જ રસોડે જમે. એક નેતૃત્વ પુરુષ વર્ગમાંથી હોય અને એક નેતૃત્વ સ્ત્રીવર્ગમાંથી હોય. પુરુષ પુરુષોને સાચવે અને સ્ત્રી સ્ત્રીઓને સાચવે. એક રીતે આ વડીલશાહી પણ કહેવાય. પણ જ્યાં કોઈ શાહી જ ન હોય ત્યાં મનમાની શાહી થઈ જાય. પશ્ચિમવાળા સંયુક્ત પરિવારમાં નથી માનતા તેથી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય રહે છે. સેનામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય નથી હોતું, બધા નાયકને આધીન હોય છે. તેને અનુશાસન કહેવાય છે. અનુશાસનમાંથી શક્તિ પેદા થાય છે. આવું જ પારિવારિક જીવનમાં પણ હોય છે. બધાં એક નાયક કે નાયિકાને આધીન રહે તો જ સંયુક્ત પરિવાર રહી શકે. આવી આધીનતાને ગુલામી ન કહેવાય, સુમેળ કહેવાય. ઘડિયાળનાં બધાં ચકો એકબીજાના સુમેળથી રહે તો તેને ગુલામી ન કહેવાય. બધાં ચકોનો યથાયોગ્ય સુમેળ હોય તો જ ઘડિયાળ ખરો સમય બતાવે. જો કોઈ એક નાનું ચક પણ વિદ્રોહ કરે તો સમય બગડી જાય. સુમેળને બંધન કે ગુલામી માનવી તે દુઃખદ અજ્ઞાન જ કહેવાય. પતિ-પત્ની બંને સુમેળથી રહે તો જ દામ્પત્ય જામે. બંધન વિના સુમેળ થઈ શકે નહીં. તેથી લગ્નને પવિત્ર બંધન માનવામાં આવે છે. ખીલે બંધાયેલું ઢોર ગુલામ ન કહેવાય અને ખીલા વિનાનું રખડતું ઢોર સ્વતંત્ર ન કહેવાય. સ્વતંત્રતા પણ બંધનપૂર્વકની જ હોય છે. તમે રસ્તે કાર ચલાવવામાં સ્વતંત્ર છો, પણ માત્ર ડાબી બાજુ જ ચલાવી શકો, જમણી બાજુ નહીં જમણી બાજુ પણ કાર ચલાવવાનો આગ્રહ રાખો તો તે સ્વચ્છંદતા કહેવાય. આ ભેદ સૌએ સમજવા જેવો ખરો.

પણ સંયુક્ત પરિવાર ત્યાં સુધી જ સફળતાપૂર્વક ચાલતો રહે જ્યાં સુધી નાયક કે નાયિકા સૌની સાથે સરખો ન્યાય કરતાં રહે. અન્યાય થાય તો ગણગણાટ શરૂ થઈ જાય અને પછી વિઘટન થાય. આવું વિઘટન વેરમાં પણ પરિણમે. આવી જ કથા એક મહિયા રાજપૂત પરિવારની છે. રાજપૂતોમાં અનેક શાખો હોય છે. (લગભગ બધી મુખ્ય જાતિઓમાં આવી શાખ હોય છે જે યાદ રાખવું જરૂરી છે.) મહિયાલોકો મકા શાખમાંથી ઊતરી આવેલા.

કણેરી ગામમાં મૂળ મકો રહે. તેનો દીકરો ગીગો. તેને ચાર કાકા: 1. નામેરી, 2. કરણો, 3. રતો અને 4. અમરો. બધાનું સંયુક્ત કુટુંબ. બધાનાં ઢોરઢાંખર ભેગાં બંધાય. બધા ખેતી કરે. બધાનો છાણનો ઉકરડો પણ એક જ. આ ઉકરડામાંથી ઝઘડો શરૂ થયો. સાવ નાની વાત ભયંકર દાવાનળ બનીને એક વ્યક્તિને બહારવટિયો બનાવી દે તે હાસ્યાસ્પદ અને ચિંતાની જ વાત કહેવાય. મૂળમાં સહનશક્તિની કમી અને વ્યાવહારિક નરમાશની કમી આવી બાબતોમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે.

આ ઉકરડામાંથી ચારે કાકાઓ તો ખાતર ભરી જાય પણ ગીગાને ખાતર ન ભરવા દે. ગીગાએ ખાતરમાં પોતાનો હક્ક માગ્યો, એટલું જ નહીં, તે તો ગાડું લઈને ખાતર ભરવા ઉકરડે પણ પહોંચી ગયો. કાકા-ભત્રીજા વચ્ચે બોલાચાલી થઈ. એક કાકાએ આવેશમાં આવીને ગીગાને ‘ભૂંડણના બચ્ચા’ કહી દીધું. ગીગો સહન ન કરી શક્યો. પોતાની માતાને ભૂંડણ કોઈ કહે તે કેમ સહન થાય? પણ તે સમસમી રહ્યો. પણ તેનાથી બોલાઈ ગયું: “કાકા, હું ભૂંડણનો છું કે સિંહણનો તે જોઈ લેજો!” જે લોકો કુહાડજીભા હોય છે તે વાતવાતમાં શત્રુઓ પેદા કરી મૂકતા હોય છે. કાકાએ ભત્રીજાને જ શત્રુ બનાવી દીધો. ભાષાને અમૃત થતાં તો ઘણો સમય લાગે છે, પણ ઝેર થતાં વાર લાગતી નથી. પોતાની માને ભૂંડણ કહેવાથી તેનું જીવવું હરામ થઈ ગયું. તેના ગળે કોળિયો ન ઊતરે અને રાત્રે ઊંઘ ન આવે. તીખી પ્રજા રીસભરી પણ હોય છે. જે તીખા નથી હોતા તે રીસભર્યા પણ નથી હોતા. તે બદલો લેવા લુચ્ચાઈનો સહારો લેનારા થઈ જતા હોય છે. ગીગો પોતાનાં બાળ-બચ્ચાં સાથે ઘર અને ગામ છોડીને ચાલી નીકળ્યો. જેને અનિચ્છાએ ઘર છોડવું પડ્યું હોય અને તે પણ માત્ર હાથે-પગે તેની દશા કેવી હોય? ત્યારે મૂડીમાં જમીન હોય. જમીન તો સિયાવી હોય, તે કાંઈ માથે ઉપાડીને લઈ જવાય નહીં, તેથી પહેરેલે લૂગડે જ પૂરો પરિવાર બહાર નીકળી ગયો. કાકાએ તેને રોક્યો નહીં. તેને તો મનમાં થયું કે “ભલે ને જતો હોય, જમીન આપણા હાથમાં આવી જશે.” કાકાઓની દાનત ચોખ્ખી ન હતી. દાનત બગડવાથી સંબંધો બગડતા હોય છે.

નજીકના પ્રાંસળી ગામમાં ગીગો આવ્યો અને રાત રહ્યો. તેના મનમાંથી ‘ભૂંડણ’ શબ્દ નીકળતો નથી. સગાં-સ્નેહીઓને ગામ છોડવાનું

કારણ બતાવ્યું અને બળતા મનની વાત કરી.

લોકોએ તેને બધું ભૂલી જવા સમજાવ્યો. બળતા ઉપર પેટ્રોલ છાંટવાની જગ્યાએ લોકોએ ગંગાજળ છાંટ્યું, પણ ગીગાની આગ ન ઓલવાઈ. ગીગાની સાથે તેના ભાઈઓ પણ આવેલા. તેમના મનમાં પણ આગ ધધકી રહી હતી. વેરની આગ વસૂલાત વિના ઠરે નહીં અને વસૂલાત વિકરાળ પણ બની શકે છે. ગીગાને ઊંઘતો છોડીને ભાઈઓ પ્રાંસળીથી કણેરી રાત્રે જ ઊપડ્યા. પાછા પોતાના ઘરે આવ્યા અને કાકાઓ સાથે ધિંગાણું કર્યું. ધિંગાણામાં બે કાકાઓની લાશો ઢાળી દીધી. રતો અને અમરો ગામના ચોક વચ્ચે મડદું થઈને પડ્યા હતા. પોતાની માને ભૂંડણ કહેનારા કાકાની લાશો જોઈને છોકરાઓને શાંતિ થતી હતી. વેરની વસૂલાત થઈ ગઈ. તેવામાં પ્રાંસળીમાં સૂતેલો ગીગો ઝબકીને જાગી ઊઠ્યો. ભાઈઓની પથારીઓ ખાલી જોઈને તેને વહેમ પડ્યો. તે કણેરીના રસ્તે દોડ્યો: “નક્કી આ લોકો કાંઈક કરવા ગયા હશે.” કણેરી આવીને જોયું તો બે કાકાઓની લાશો ઢળી પડી હતી. ગજબ થઈ ગયો. ઘટનાઓ અટકાવી શકાતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ પણ કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધને રોકી નહોતા શક્યા.

હવે શું કરવું? હમણાં પોલીસ આવશે અને બધાને પકડશે. ત્યારે પોલીસનો ભારે ત્રાસ. હવે તો પોલીસના હાથે માર ખાઈ-ખાઈને કૂતરાને મોતે મરવાનું અને પછી ફાંસીએ લટકવાનું. તેના કરતાં મરદ થઈને મરવું સારું. ગીગાએ તરત જ બહારવટે ચઢવાનો નિર્ણય કરી લીધો. એક ઉકરડીના થોડા ટોપલા ખાતર માટે મોટી ભયંકર ઘટના ઘટી ગઈ અને હવે ભયંકર ઘટનાઓની શૃંખલા જગાડનાર બહારવટાના શ્રીગણેશ થઈ ગયા!

ગીગાની પાછળ નવાબી પોલીસ પડી છે. ત્યારે પોલીસથી બચવાનું મહાસ્થાન ગીર હતું. ગીગો ગીરમાં ભરાઈ ગયો અને જીવવા માટે નાનાં-નાનાં ગામો ભાંગવા માંડ્યાં. તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે તેના પિતા મૂળુ મકાએ આત્મહત્યા કરી લીધી છે. વાત એમ બનેલી કે ગીગાના પિતા મૂળુ મકાને પકડીને પોલીસ લઈ જતી હતી. ગીગો તો ભાગી ગયો હતો, તે તો ન પકડાયો, પણ તેનો બાપ હાજર હોવાથી પોલીસે તેને પકડી લીધો. ભારતની પોલીસ મૂળ અપરાધીની સાથે તેના નિરપરાધી પરિવારને પણ પકડી લેતી હોય છે. ઘણી વાર તો ફરિયાદી નિરપરાધી નામો લખાવીને ઘણા લોકોને પકડાવી દેતો હોય છે. પછી લાંબા સમય પછી કેસ ચાલે, કદાચ તે નિર્દોષ પણ છૂટી જાય, પણ ત્યાં સુધી - વર્ષો સુધી - પેલા નિર્દોષ લોકો જેલમાં સબડતા રહે. કેટલીક વાર આ સમયગાળો 5-10-15-20 વર્ષોનો પણ હોય છે. જુવાન માણસ આરોપી તરીકે પકડાયો હોય અને પછી ઘરડો થઈને નિર્દોષ સાબિત થઈને છૂટે તોપણ તેનું જીવન તો બરબાદ થઈ ગયું કહેવાય. આવું ઘણી વાર થતું હોય છે. તે ધારે તો ખોટી ફરિયાદ કરનાર ઉપર સામી ફરિયાદ કરી શકે, પણ વળી પાછો એ લાંબો અને ખર્ચાળ પ્રોસેસ કોણ કરે? ખરેખર તો એવું હોવું જોઈએ કે જ્યારે અપરાધી નિર્દોષ સાબિત થઈ જાય તો તે જ વખતે ન્યાયાધીશ ખોટી ફરિયાદ કરનારને સજા ફરમાવી શકે. નવો કેસ ચલાવવાનો જ ન હોય. જો આવી પ્રક્રિયા સ્વીકારાય તો ઘણી ખોટી ફરિયાદો અટકી જાય, ન્યાયતંત્ર હળવું થઈ જાય. પણ ના, એવું નથી. ખોટી ફરિયાદ કરનારને કોઈને સજા થતી નથી. કોઈનું જીવન બરબાદ કરીને અને ન્યાયતંત્રનો કિંમતી સમય બગાડીને તે મુક્ત રહી શકે છે.

મૂળુ મકાને પકડીને નવાબી પોલીસ લઈ જતી હતી તેવામાં એક ગામના ચોરામાં રાતવાસો રહેવાનું થયું. મૂળુ મકાને એવું લાગી આવેલું કે તેણે સૂતેલા પોલીસની તલવાર લઈને પોતાના જ પેટમાં ખોસી દીધી અને તરફડી-તરફડીને પ્રાણ છોડી દીધા. કોર્ટની સજાના અત્યાચાર પહેલાં તથાકથિત આરોપીએ પોલીસનો અત્યાચાર સહન કરવો પડતો હોય છે. રીમાન્ડમાં તેની પાસે ગુનો કબૂલ કરાવવા પોલીસ અકલ્પનીય અત્યાચારો કરતી હોય છે. તેનાથી બચવા આબરૂદાર માણસ માટે તો પોલીસના હાથે એરેસ્ટ થવું તે પણ મોટી સજા જ કહેવાય. આ બધાથી બચવા માટે મૂળુએ આત્મહત્યા કરી લીધી. થર્ડ ડિગ્રી આપ્યા વિના પણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી અપરાધી પાસે અપરાધ સ્વીકાર કરાવી શકાય છે તેવી કુશળતા હજી ભારતની પોલીસ પાસે આવી લાગતી નથી.

ગીગાને જાણ થઈ કે કણેરી ગામને મકરાણીઓની ત્રણ-ત્રણ પોલીસ- ટુકડીઓ ધમરોળી રહી છે. તે ત્રણે ટુકડીઓના જમાદાર છે 1. શુકર, 2. બાદશાહ અને 3. અભરામ.

ત્યારે સેનામાં અને પોલીસમાં મકરાણી-સંઘી-બલોચ-પઠાણ-આરબ વગેરેની ધાક વાગે. આમને જોતાં જ પ્રજા ધૂજી ઊઠે. કણેરીમાં સોપો પડી ગયો હતો. કોઈ ચકલુંચે ફરકી ન શકે.

ગીગાએ સામા પગલે કણેરી જવાનું નક્કી કર્યું. તે પોતાના સાથીઓ સાથે ઊપડ્યો. રાત્રે કણેરી પહોંચી ગયો. તેણે શુકન જોયાં, માતા

નાગબાઈનું નાળિયેર વધેરું અને પછી હલ્લો કર્યો. ભારે ધિંગણું જામ્યું. તેમાં મકરાણીઓના બે જમાદાર મરાયા. ત્રીજો અભરામ ભાગીને ઝાડ ઉપર ચઢી ગયો, પણ તેને ગોતી કાઢ્યો. તે ગીગાના પગમાં પડ્યો, ક્ષમા માગી. ગીગાએ તેને ક્ષમા આપી અને કહ્યું: “અમે શરણાગતને મારતા નથી.” અભરામ બચી ગયો. મકરાણી પોલીસ ભાગી ગઈ. બહારવટે ચઢ્યા પછી ગીગાએ પહેલું પરાક્રમ સરકાર સામે કર્યું. વાત પૂરી થઈ—પણ ના, વાત આગળ ચાલી. જમાદાર બાદશાહનો દીકરો બાપને મારનાર ગીગાની સાથે બદલો લેવા મકરાણીઓની ટુકડી લઈને નીકળી પડ્યો. તે બહુ ઝનૂની હતો અને પોતાના બાપની હત્યાના વેરમાં સળગી રહ્યો હતો. જો ગીગો હાથમાં આવે તો ભૂંજી જ નાખું તેવી પાકી ધારણાથી તે લોકો આગળ ફડાકા મારતો હતો.

ગીગો છોંદરીની ઘાટી ઝાડીમાં એક ભેખડની પાછળ પડાવ નાખીને બેઠો હતો. ગુપ્ત બાતમીના આધારે બાદશાહનો દીકરો પોતાની મકરાણી ટુકડી લઈને ત્યાં પહોંચી ગયો. ગીગો જોયું કે મકરાણીઓની ટુકડી આવી પહોંચી છે. તેણે બધા સાથીઓને પોતપોતાની પાઘડીઓ ભેખડના માથા ઉપર લાઈનસર ગોઠવી દેવા જણાવ્યું, જેથી પેલો સમજે કે પેલી પાઘડીઓ દેખાય છે તે જ ગીગાના સાથીદારો છે. એવું જ થયું. તેમણે પાઘડીઓ તરફ ગોળીઓ ચલાવવા માંડી. શત્રુને દિશાભ્રમ અને લક્ષ્યભ્રમ કરાવવો તે પણ યુદ્ધનો વ્યૂહ જ કહેવાય. મકરાણીઓ પાઘડીઓને ઉડાવતા રહ્યા અને ગીગો ચૂપચાપ સંતાતો-સંતાતો નજીક પહોંચી ગયો. તેણે જોયું તો જમાદારપુત્ર બે વૃક્ષોના થડ પાછળ સંતાઈને ગોળીઓ ચલાવી રહ્યો છે. ગીગાએ તેને ઠાર માર્યો. બાપનો બદલો લેવા આવેલા જમાદારનું મડદું શેરગઢ પહોંચ્યું. મહિયા તો શેખીખોરનું મડદું જોઈને મનમાં ને મનમાં હસી પડ્યા અને મકરાણીઓ ડઘાઈ ગયા. ગીગાની ધાક વધુ જામી ગઈ.

*

મહિયાઓ ઉત્સવ બહુ ઊજવે. આમે અભણ અને પછાત ગણાતા લોકો જ વધુ ઉત્સવ ઊજવતા હોય છે. ભણેલા-ગણેલા અને સમૃદ્ધ લોકોને ઉત્સવોમાં ઓછો રસ હોય છે. જેમનું જીવન વધુપડતું ગંભીર હોય છે તે ઉત્સવોની મજા નથી લઈ શકતા. કોઈ શેઠિયાઓને મન મૂકીને દાંડિયારાસ રમતા ભાગ્યે જ જોયા હશે. અરે, શેઠાણીઓને ગરબાની રમઝટ મચાવતી જોઈ નહીં હોય. તેમની વધુપડતી ગંભીરતાએ તેમના જીવનમાંથી ઉત્સવનો આનંદ ખોઈ નાખ્યો હોય છે. બહુબહુ તો હસ્યા વિના તે ટગર-ટગર જોયા કરે. જો તે આવા લોકોત્સવોમાં મન મૂકીને ભાગ લેતા થાય તો ફાંદમાંથી છુટકારો મળી જાય.

હોળીના દિવસો હતા. બધા બહારવટિયાઓએ હોળી મનાવવાનું નક્કી કર્યું. એવામાં જૂનાગઢ નવાબનાં રૂ-ભરેલાં ગાડાં વેરાવળ જવા નીકળ્યાં. ગીગાએ ગાડાં અટકાવ્યાં. બધા ગાડાવાળાને 15-15 કોરી ભાડું ચૂકવી દીધું. પછી તો કપાસનો ઢગલો કરીને મોટી હોળી પ્રગટાવી. ગાંધીજીએ વિલાયતી કપડાંની હોળી પ્રગટાવી હતી. બહારવટિયા મન મૂકીને નાચ્યા અને ખજૂર-ટોપરાં-ગોળ ખૂબ ખાધાં.

*

સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયાઓનાં ઉધારપાસાં ગમે તેટલાં હોય તોપણ એક સૌથી મોટું જમાપાસું એ દેખાય છે કે તેમણે કોઈ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કર્યો જણાતો નથી. આ તેમનું સેક્સ-મોરલ કહેવાય, જે જેવું-તેવું ન કહેવાય. પ્રજાજીવનના ઘડતરમાં સેક્સ-મોરલ અને મની-મોરલ આ બે મોરલ બહુ જ મહત્ત્વનાં કહેવાય. ઘડતરની શરૂઆત આ બે મોરલથી થતી હોય છે. આ બે મોરલ વિનાની વ્યક્તિ કે પ્રજા કદી મહાન ન થઈ શકે.

નાગડી નામના ગામમાં એક ખેડૂત પરિવાર રહે. ખાધેપીધે સુખી - સમૃદ્ધ. સમૃદ્ધિનું પ્રદર્શન ત્યારે દરદાગીના પહેરીને કરવામાં આવતું. સ્ત્રીઓ અને તેમાં પણ ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ દાગીનાપ્રેમી વધુ હોય. કેટલાક દાગીના તો ત્રાસરૂપ થઈ જાય તોપણ પહેરે. કડલાં અને સાંકળાં કિલોકિલોનાં થાય. આવાં કડલાં-સાંકળાં વગેરે પગમાં પહેર્યાં હોય તો ત્રાસ જ થાય. કેદીની બેડી જ થઈ જાય. પણ ગ્રામ્ય સ્ત્રીઓ હોંશેહોંશે પહેરે અને રૂમ-ઝૂમ કરતાં ઝાંઝર તો વગર કારણે ચાલચાલ કરાવે. શૃંગાર પણ જીવનનું એક અંગ બની જતો હોય છે. તેમાંથી વૈરાગીઓ પણ સર્વથા મુક્ત નથી થઈ શકતા. કપાળમાં તિલક ચીતરતાં અડધો કલાક થાય!

નાગડીના ખેડૂતના ઘરે નવી જ પરણેલી વહુ આવેલી. દર-દાગીનાની ભારે શોખીન. ત્યારે સ્ત્રીઓ પોતાના દાગીનાનું પ્રદર્શન બેત્રણ જગ્યાએ કરતી. કૂવે પાણી ભરવા જાય ત્યારે બધા દાગીના ઠઠાડ્યા હોય, જેથી પાણિયારીઓ અને લોકો જુએ. સગાં-વહાલાંને ત્યાં જાય ત્યારે દાગીના જરૂર પહેરે. લોકો—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ જોતી જ રહી જાય અને પૂછે પણ ખરી કે “આ કેટલાનું?” શ્રીમંતાઈનું પ્રદર્શન

લોકોને ઠારવા કરતાં બાળવાનું કામ વધુ કરતું હોય છે. મોટા ભાગે બળનારાં ઈર્ષ્યાળુ બની જતાં હોય છે. ખેડૂતના ઘરમાં નવીનવી આવેલી વહુને પતિને જમાડવાના ઓરતા ઘણા. ખેડૂતોના ઘરમાં ત્યારે રોજ નવીનવી વાનગીઓ ન થાય. વાનગીઓનાં નામ પણ ન આવડે. રોજ કઢી ને રોટલા, દૂધ ને રોટલા કે પછી ઘેંસ ને દૂધ કે છાસ—બારે મહિનાની એક જ વાનગી. ઘરનો તાજો દળેલો શુદ્ધ લોટ, તાજું દૂધ અને ભાવથી ભરપૂર ભોજન. ખાનારો ધન્યધન્ય થઈ જાય. જે લોકો રોજરોજ નવીનવી વાનગીઓ ખાય છે તેમની જીભ ચટકાળી થઈ જાય છે. તેમની રુચિ સ્થિર નથી રહેતી. તે નવુંનવું શોધતા રહે છે. આવું જ કામભોગમાં પણ સમજવું. જેને એક જ વાનગીમાં સંતોષ થઈ જાય તે ધન્યધન્ય થઈ જાય. આખા વિશ્વનું કામસુખ તેના ઘરમાં આવી જાય. પણ જેને રોજરોજ નવીનવી વાનગીઓ જોઈએ તેને આખી દુનિયા મળી જાય તોપણ સંતોષ ન થાય. તેમની રુચિ કુરુચિ થઈ જાય. કુરુચિથી સુખ-શાંતિ ન મળે.

વહુને સજીવજીવે ભાથું લઈને જતી જોઈને તેની વૃદ્ધ અનુભવી સાસુ તાડૂકી ઊઠી, “આમ સોળ શણગાર સજીવે ભાથું દેવા ખેતરમાં જાય છે, પણ તારો બાપ ગીગલો જો મળશે તો બધું ઉતારી લેશે!”

સાસુની વાતની વહુએ પરવા ન કરી. તેને ન ગમ્યું. સ્ત્રીના અરમાનની આડે આવનાર માણસ તેને ઝેર જેવું લાગતું હોય છે. સાસુ બડબડ કરતી રહી અને વહુ તો છમછમ કરતી ચાલી નીકળી.

ખેતરો ગામથી ઘણે દૂર. તેને એકલીને જતી જોઈને ગોધમા ડુંગરા ઉપર બેઠેલા બહારવટિયાની દાઢ ડળકી. તે નીચે ઊતર્યો અને ઘોડા આડે ફેરવી બાઈને ઊભી રાખી. ગીગાએ હાકોટો કર્યો:

“બધા દાગીના ઝટ ઉતારી દે અને ભાથું એક તરફ મૂકી દે!” બાઈ ફફડી ઊઠી. હવે તેને સાસુની વાત સાચી લાગી. જે વાત પહેલાં ઝેર જેવી લાગી હતી તે હવે અમૃત જેવી લાગી, પણ હવે શું થાય? ગીગાએ ફરીથી હાકોટો કર્યો, “ચાલ, ઉતાર જલદી, નહીં તો ધોકાવી નાખીશ!”

બીતાંબીતાં ધ્રૂજતા અવાજે વહુ બોલી, “બાપુ, ઉતારું છું. પણ તમે કોણ છો?” દાગીના ઉતારીને ઢગલો કરતાંકરતાં વહુએ પૂછી નાખ્યું.

“હું ગીગો બહારવટિયો, ઓળખ્યો મને?” ગીગાએ ગુસ્સામાં કહ્યું.

“તો-તો મારાં સાસું સાચું જ કહેતાં હતાં. તમે પોતે જ ગીગા બાપુ?”

“હા-હા, હું પોતે જ ગીગો. પણ તારી સાસુ તને શું કહેતી હતી?”

“તે કહેતાં હતાં કે તારો બાપ ગીગલો મળશે તો બધું લૂંટી લેશે!”

ગીગો વિચારમાં પડી ગયો: મને બાપ કહ્યો! તો-તો આ મારી દીકરી કહેવાય. દીકરીને ન લૂંટાય. તેણે સાથીદારોને હુકમ કર્યો, “બધા દાગીના પાછા આપી દો. આ મારી દીકરી કહેવાય. દીકરીને ન લૂંટાય.” સાથીદારોએ ટપોટપ બધા દાગીના પાછા આપી દીધા. બધા ભૂખ્યા હતા તેથી માત્ર ભાથું જ લૂંટ્યું, પણ જતાંજતાં દીકરીને બે કોરી કાપડાની પણ આપતા ગયા. નવોઢા તો જોતી જ રહી ગઈ: સાસું થયું ગીગાને બાપ કહ્યો. અને ખરેખર બાપ હોય તો આવો જ હજો. તે પાછી ઘર તરફ વળી ગઈ.

બહારવટિયો પણ આટલાં ઊંચાં મૂલ્યો જાળવે છે તે જાણીને કોનું માથું નહીં નમે?

*

એક આયરોનું ગામ. તેમાં કુંભા વાઘનું એક સુખી ઘર. આ કુંભાએ ગીગાને અપશબ્દો કહેલા. કાઠિયાવાડમાં વાતવાતમાં મહેણાં મારવાની બહુ પદ્ધતિ. તેનો બદલો લેવા ગીગો આ પાટીગામ ઉપર ચઢી આવ્યો છે. તેને આવેલો જાણીને આયરો ગામ છોડીને ભાગી ગયા, પણ કેટલીક આયરાણી બાઈઓ ભાગી ન શકી તે રહી ગઈ. પૂર્વે કહ્યું તેમ આ બહારવટિયા ધન-દોલત લૂંટતા પણ સ્ત્રીઓને હાથ ન અડાડતા. આ તેમનું બહુ મોટું જમાપાસું હતું. ત્યારે સુખી ઘરોમાં મોટામોટા પટારા રહેતા. તેમના ચળકાટથી ઘરની શોભા વધતી અને ઘરનો બધો દરદાગીનો તેમાં રહેતો. સુથારો પટારાને એવા મજબૂત બનાવતા કે તેમને ઘણ મારીને તોડો તો જ તૂટે. બહારવટિયાનું લક્ષ્ય પહેલેથી સુખી ઘરો હોય. ઝૂંપડાં લૂંટવા કોઈ ન જાય. અને કદાચ જાય તોય શું મળે? તેથી જે સુખી આયરો હતા તેમનાં ઘરનાં પટારાઓ ધડાધડ તૂટવા લાગ્યા હતા.

આવા સમયે બે ચારણ બાઈઓ—સાસુ અને વહુ ગામની ભાગોળેથી નીકળી. તેમને ખબર નહીં કે ગામ લૂંટાઈ રહ્યું છે. વહુને બહુ તરસ લાગી હતી તેથી સાસુ-વહુ બંને નજીકનાં મોટાં ઘરોમાં ગયાં. ઘરો શૂન્ય જેવાં દેખાતાં હતાં. કોઈ ચકલુંયે ફરકતું ન હતું. ત્યાં સાસુએ સાદ ક્યો કે “કોઈ હોય તો અમને પાણી પિવડાવજો.” ઘરમાંથી રોતી-રોતી એક બાઈ આવી અને તેણે પાણિયારામાંથી પાણી લઈને બંને બાઈઓને પિવડાવ્યું. બંનેને ખૂબ ટાઢક થઈ. સાસુએ આશીર્વાદ દીધા, “ભલું થાજો તમારું!” પશ્ચિમના લોકો થેંક્યૂ-થેંક્યૂ બોલે. આપણને થેંક્યૂ બોલવાની ફાવટ નહીં. પવિત્ર ગણાતી કોમોની જીભ ઉપર આશીર્વાદનો વરસાદ વરસતો રહે: ભલું થાજો, કલ્યાણ થાઓ, વગેરે.

પણ બાઈને રોતી જોઈને સાસુએ કારણ પૂછ્યું તો જાણવા મળ્યું કે “ગામ લૂંટાઈ રહ્યું છે. પુરુષો બધા ભાગી ગયા છે. ન ભાગી શકનારી થોડીક સ્ત્રીઓ રહી ગઈ છે. હવે થોડા જ સમયમાં બહારવટિયા અહીં અમારે ઘેર લૂંટવા આવશે, બધું લૂંટી જશે.” બાઈ ફરીથી રડવા લાગી. પૈસો હાથનો મેલ છે તેવું બોલનારાને ખબર નથી હોતી કે કાળી મજૂરી કરીને કમાયેલો પૈસો લૂંટાઈ જાય તો વ્યક્તિ અને પરિવારને કેટલી પીડા થતી હશે? પૈસો કમાવો સહેલો નથી. પણ કદાચ કોઈ કમાય તો વાપરવો સહેલો નથી. અને તેને રક્ષવો તો બહુ જ કઠિન બની જતો હોય છે. બાવડાંના જોર વિનાનો પૈસો લૂંટાઈ જતો હોય છે. પ્રત્યેક સમયમાં લૂંટારાઓ હોય જ છે—ભલે તેનાં રૂપ જુદાંજુદાં હોય. જ્યાં કોઈ ચોર-લૂંટારા ન હોય અને પ્રજા શાંતિથી જીવન જીવતી હોય તેને સતયુગ કહેવાય. તે જ રામરાજ્ય કહેવાય. પ્રાચીન કાળની દૃષ્ટિએ આજે પ્રજા ઘણું સુરક્ષિત જીવન જીવે છે.

આયર બાઈએ બંને આઈઓને જલદીથી ચાલ્યા જવા આગ્રહ કર્યો, કારણ કે લૂંટારા નજીક આવી રહ્યા હતા, પણ ચારણ બાઈઓ ન ખસી. બંને આઈઓ ઘરના બે મોટા પટારા ઉપર ચઢી બેઠી, માથા ઉપરથી ઓઢણી ઉતારીને કેડે બાંધી દીધી અને વાળને છૂટા મૂકી દીધા. જ્યારે કોઈ આઈ મહાપરાક્રમ કરવાની હોય ત્યારે તે આવું વિકરાળ રૂપ ધારણ કરે છે. ચારણ સ્ત્રીઓને બાઈ નહીં પણ આઈ કહેવાનો રિવાજ છે. ‘આઈ’ પવિત્ર, પૂજ્ય, માનવાચી શબ્દ છે. બંને આઈયો જોગમાયા જેવી થઈને પટારા ઉપર બેસી ગઈ. બંનેના હાથમાં પોતાનું જ માથું ફોડી નાખવા માટે દશ-દશ કિલોના મોટામોટા પાણા છે. ચારણ કોઈ અસહ્ય અન્યાય-અત્યાચાર થતા જુએ તો ભાગે નહીં, આત્મબલિદાન આપી દે. તેમની આવી બહાદુરીથી લોકો તેમનાથી ડરતા. તેમના શાપ અને આશીર્વાદ બંને લાગતા, તેથી પણ લોકો તેમનાં માન-મર્યાદા રાખતાં.

બહારવટિયા આવી પહોંચ્યા. પટારા ઉપર વિકરાળ વેશે ચારણ આઈઓને જોઈ તે થંભી ગયા. બહારવટિયાઓએ પટારા ઉપરથી નીચે ઊતરી જવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ આઈઓ ન ઊતરી. છેવટે ગીંગાને બોલાવ્યો. ગીંગો આવ્યો અને આઈઓને જોઈને નમી પડ્યો. પાઘડીનો છેડો ગળામાં નાખીને પગે લાગ્યો અને આઈઓને તેણે વિનંતી કરી કે “ઊતરી જાઓ.” પણ આઈઓ ન ઊતરી. ગીંગાએ કારણ પૂછ્યું કે “આ પારકે ઘેર તમે શા માટે પ્રાણ દેવા તૈયાર થયાં છો?” તો જવાબ મળ્યો: “આ ઘરનું અમે પાણી પીધું છે, બાપ! લોકો નમકહલાલ, અન્નહલાલ હોય છે, અમે જળહલાલ છીએ. જે લોકો નમકહરામી કે અન્નહરામી હોય તે મહાપાપી કહેવાય, તેમનું મોઢું પણ ન જોવાય, પણ જે જળહરામી હોય તે પણ પાપી કહેવાય. જે ઘરનું અમે જળ પીધું તે ઘરને અમારા દેખતાં અમે લૂંટાવા નહીં દઈએ. આ પથ્થરોથી અમે અમારાં માથાં ફોડી નાખીએ પછી જ પટારા લૂંટાશે, તે પહેલાં નહીં.”

ગીંગો નમી પડ્યો અને સાથીદારોને લઈને ચાલતો થયો. કેટલી મોટી પ્રેરણા! અત્યારે અન્નહરામી અને જળહરામીઓનો રાફડો ફાટ્યો છે. બે ઘૂંટ જળ પીધાનો આટલો મોટો બદલો!

*

સોમનાથ પ્રભાસપાટણને લોકો માત્ર પાટણ જ કહીને બોલાવે. પાટણમાં નાગરોની વસ્તી પણ વસે. તેમાં એક 72 વર્ષનાં વૃદ્ધ માજી, તેમના પૌત્રને શીતળામાતા નીકળેલાં. ત્યારે રસી મુકાવવાની વાત બહુ પ્રચલિત નહીં થયેલી. બધા રોગોમાં બાધા-બંધણી ચાલતી. શીતળા માટે તો ખાસ માતાજીની માનતા લોકો માનતા. હિરણ નદીના કિનારે શીતળામાતાનું મંદિર, ત્યાં બાધાવાળાં દર્શન કરવા જાય. ત્યારે લોકોમાં શ્રદ્ધા કરતાં અંધશ્રદ્ધાનું પ્રમાણ વધારે. પશ્ચિમના અંગ્રેજો આવી અંધશ્રદ્ધામાં માને નહીં. તે વિજ્ઞાનમાં વધુ માને. પ્રત્યેક રોગનું કારણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના રોગના જીવાણુઓ હોય જ છે, તેથી તેઓ પ્રયોગશાળામાં પ્રયોગો કરીકરીને જીવાણુઓ શોધે, પછી તેની રસી શોધે, પછી બાળકોને ફરજિયાત રસી મુકાવીને રોગથી મુક્તિ અપાવે. આમ આપણો અને તેમનો અભિગમ જુદોજુદો. હવે આજે

શીતળાનાબૂદી થઈ ગઈ છે તે આ રસીકરણને કારણે.

નાગર ડોસીમા અને તેમનો બે વરસનો પૌત્ર શીતળામાતાનાં દર્શન કરવા જઈ રહ્યાં છે. માફાવાળા એક વેલડામાં બંને બેઠાં છે. ત્યારે ચોર-લૂંટારાનો ભય ઘણો, તેથી પ્રતિષ્ઠિત લોકો જ્યારે એક ગામથી બીજે ગામ જાય ત્યારે એકાદ વળાવિયો સાથે લઈ જાય. વળાવિયો શસ્ત્રધારી હોય અને તે પોતાની જાતના ભોગે પણ પોતાના રક્ષિતને લૂંટાવા ન દે. ચરોતરમાં તેને ‘ધારારા’ પણ કહેવાય છે.

નાગરબાઈનો વળાવિયો 72 વર્ષનો એક વૃદ્ધ સૈયદ મુસલમાન હતો. મુસલમાનોમાં સૈયદ કોમ બહુ પવિત્ર મનાય; જેમ કે હિંદુમાં બ્રાહ્મણ. બધાં વાતો કરતાં-કરતાં જઈ રહ્યાં છે ત્યાં ઓચિંતો એક ઘોડેસવાર આડો આવીને ઊભો રહી ગયો અને બાઈને પડકાર કર્યો કે “તરત જ પગનાં કડલાં કાઢી આપ, નહીં તો—” એમ કહીને તેમની સામે બંદૂક તાકી. એટલામાં તો પાછળ ચાલતા સૈયદમિયાં આગળ ધસી આવ્યા. તેમણે બહારવટિયાને ઓળખી લીધો. તે પાટણનો જ જહાંગીરો હતો. સૈયદે જહાંગીરાને પડકાર કર્યો, “ખબરદાર, જો હાથ અડાડ્યો તો! જીવતો નહીં છોડું!”

બંને મુસલમાન. અધૂરામાં પૂરું, ત્યારે રમજાન મહિનાનું છેલ્લું રોજું ચાલે. સૈયદ ભારે શ્રદ્ધાળુ. તેણે રોજું રાખ્યું હોવા છતાં વળાવિયા તરીકે આવેલો. બંને મુસલમાનો સામસામા બંદૂક તાકીને ઊભા થઈ ગયા. એક ક્ષણની વાર. જો જામગરી દબાઈ જાય તો બંનેનો ખેલ ખતમ.

જરાય ગભરાયા વિના માજી વચ્ચે આવીને ઊભાં થઈ ગયાં. બંનેને સમજાવીને શાંત કર્યાં. આ રોજા મહિનામાં સૈયદનું લોહી પોતાના નિમિત્તે ઢળે તે યોગ્ય ન કહેવાય. વળાવિયો માજીનું રક્ષણ કરે છે તો માજી વળાવિયાનું રક્ષણ કરે છે. નાગરાણી ડોસી પણ બહાદુર જ કહેવાય. અંતે બાઈએ જહાંગીરાને વચન આપ્યું કે બાધા પૂરી કરીને પાટણ જઈને પોતે જાતે જ કડલાં કાઢીને બહારવટિયાને પહોંચતાં કરશે. માજીના વચન- વિશ્વાસે જહાંગીરો ખસી ગયો અને ચાલતો થયો. બહુ મોટી ખૂનામરકી થતી બચી ગઈ.

માજીએ શીતળામાતાની બાધા પૂરી કરી અને પ્રભાસ જઈને પોતાની જાતે કડલાં કાઢીને બહારવટિયાને મોકલી આપ્યાં. કેવો જમાનો હશે? ભલે ત્યારે લૂંટફાટ થતી, પણ લોકો વચન ઉપર કેવા દઢ રહેતા! કેવાં- કેવાં મૂલ્યો પાળતાં! અને હવે આજે? રામરામ!

*

બુદ્ધિ બગડતાં વાર નથી લાગતી. સદ્બુદ્ધિ કાયમ માટે સદ્બુદ્ધિ નથી રહેતી. તે ક્યારે દુર્બુદ્ધિમાં પલટો ખાય તે કહેવાય નહીં. બુદ્ધિ બગાડનારું સૌથી પ્રબળ એક તત્ત્વ છે અને તે છે કુસંગ. કુસંગથી ભલભલા નેકી-ટેકીવાળા પણ ખત્તા ખાઈ જતા હોય છે.

ગીગો બહારવટિયો હતો તોપણ તેનામાં અમુક પ્રકારની નેકી-ટેકી હતી. જેનામાં નેકી-ટેકી હોય તે લોકપ્રિય પણ હોય. પણ ગીગાના ભૂંડા દિવસો શરૂ થયા. તેને જહાંગીરાનો સાથ મળ્યો. બંને એક થઈ ગયા અને સાથે મળીને બહારવટું કરવા લાગ્યા.

ત્યારે ગીરના નાઘેર-પંથકમાં ગોરખનાથજીની મઢીની બહુ ખ્યાતિ. મઢીને બાર ગામનો ગરાસ. રજવાડા જેવી સાલ્હબી. મહંતના બે શિષ્યો વારસદાર થવા માટે અંદરોઅંદર ઝઘડે. રાજસત્તા હોય કે ધર્મસંસ્થા, જ્યાં સંપત્તિ, સમૃદ્ધિ અને સત્તા હોય અને વારસદારની અનિશ્ચિતતા હોય ત્યાં ઝઘડા થવાના જ. જગત મિથ્યા કહેવાથી મિથ્યા થઈ જતું નથી. મિથ્યા કહેનારા વધુ ઝઘડા કરતા હોય છે! બે શિષ્યો વચ્ચે સંઘર્ષ એટલો પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો કે એક શિષ્યે બીજા શિષ્યની હત્યા કરી નાખવા જહાંગીરાને સોપારી આપી. જે લોકો જાતે બદલો નથી લઈ શકતા તે પૈસાના જોરે ભાડૂતી માણસોથી બદલો લેવડાવતા હોય છે. અને કેટલાક લોકો તો સોપારી લેવાનો ધંધો કરવા જ જન્મ્યા હોય છે! પોતાના અંગત કશા કારણ વિના જ પૈસા લઈને કોઈની હત્યા કરી નાખવી એ તેમને મન માખી મારવા બરાબર થઈ જતું હોય છે.

જહાંગીરાએ ગીગાનું નામ આગળ કરીને આ કામ કરવાનો પેંતરો રચ્યો. મહંતનાં બાર ગામોમાં એક અજોઠા નામનું ગામ. આ ગામને ભાંગતી વખતે પેલા શિષ્યનું કામ પણ કરી નાખવું તેવું જહાંગીરાએ ગોઠવ્યું અને ગીગાને સાથમાં લીધો. ગીગાની બુદ્ધિ બગડી તે તેણે આ ગામ ભાંગવાનું સ્વીકાર્યું. અને બધા પહોંચી ગયા અજોઠા ગામમાં.

સદ્બુદ્ધિને સ્થિરતા પ્રદાન કરનારાં ત્રણ તત્ત્વો છે: 1. ઈશ્વરસ્મરણ, 2. સત્સંગ અને 3. પુણ્યકર્મો. આ ત્રણમાંથી કોઈ એક તત્ત્વ છેલ્લી ઘડીએ બગડેલી બુદ્ધિને પતિત થતી અટકાવતું હોય છે.

બહારવટિયા અજોઠામાં દેકારો મચાવી રહ્યા છે. લોકો ભાગંભાગ કરી રહ્યા છે. ત્યાં એક બ્રાહ્મણ ગીંગાને સામો ભટકાઈ ગયો. તે ગીંગાને ઓળખી ગયો. તેનું બ્રહ્મતેજ આપોઆપ ચમકી ઊઠ્યું. તે આકોશપૂર્વક બોલ્યો: “ફટ છે ગીંગા તને કે તેં ભેખ ઉપર હાથ ઉપાડ્યો! તું ક્ષત્રિય બચ્યો—ધરમની રક્ષા કરનારો થઈને આજે ધરમનું ગામ ભાંગવા આવ્યો છે?” સાચો બ્રાહ્મણ તે છે જે સમય ઉપર નિર્ભય થઈને સાચી વાત કહી શકે. બ્રાહ્મણની વાત ગીંગાને હાડોહાડ લાગી આવી. તે બ્રાહ્મણને પગે લાગ્યો અને જહાંગીરાને ફટકાર આપી ગામ લૂંટવા વિના જ પાછો વળી ગયો.

ગામ બહાર નીકળીને ગીંગાના ભાઈ પુનિયાએ વિચાર્યું કે “હવે આવ્યા છીએ તો ખાલી જવું નથી. બીજું કોઈ ગામ ભાંગીએ.” નાઘેરમાં સરસ્વતીની નજીકમાં જ બીજા નામનું ગામ. આ પણ સુખી-સમૃદ્ધ ગામ. બધા ત્યાં બીજા ગામમાં પહોંચી ગયા.

હજી સૂર્યોદય થયો ન હતો, પણ બધું દેખાવા લાગ્યું હતું. ત્યાં એક ઊંચી ઓસરી ઉપર મોટો ઢોલિયો ઢાળીને એક ભાઈ સૂતા હતા. નામ તેમનું ઉદયશંકર. ગીંગો સીધો તેમના ઉપર ધસી ગયો અને કટાર કાઢીને છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. ઉદયશંકર ગીંગાને ઓળખી ગયા. ઉદયશંકરે ગીંગાને અહીં આવવાનું કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું કે “મારે તમને મારા અંતરની વાત કહેવી છે.”

“સારું, કહે.”

“ના, ગામ બહાર ચાલો.”

ઉદયશંકર તૈયાર થઈ ગયા. ચોકીદાર આદમ મકરાણી સાવધાન થઈ ગયો. તેને રોક્યો અને ઉદયશંકર ગીંગાની સાથે બહાર ચાલ્યા. પછી ગીંગો બોલ્યો કે “કાકા, જો હું મરી જાઉં તો મારી પાછળ બધી ક્રિયા કરાવજો અને બ્રાહ્મણ જમાડજો.”

ઉદયશંકર હસી પડ્યા: “આટલી વાત કહેવા મને છેક અહીં લઈ આવ્યો? સારું, જા, તારી ઇચ્છા પૂરી કરીશ.” ઉદયશંકર દેસાઈના ઉતારામાંથી ગીંગાને એક સાત સેરોવાળો હાર અને એક કીમતી તલવાર મળ્યાં હતાં તે લઈને ચાલ્યા. રસ્તામાં એક સંધી મળ્યો. તેને એક ચારણ સાથે ચરાની જમીન બાબત ઝઘડો. સંધીને થયું કે ગીંગા દ્વારા ચારણનું કાસળ કઢાવી નાખું. ઘણી વાર ઘણા લોકો શક્તિશાળી લોકો સાથે ઝઘડો કરે અને પછી કોઈને હાથો બનાવીને કાસળ કાઢી નંખાવે. ગીંગો અને સંધી બંને ચાલ્યા. ગીંગો સંધીની ચાલ સમજી શક્યો નહીં. કોઈ રબારી-ભરવાડની જગ્યા હશે તેમ માનીને તેણે લૂંટવા માંડી. પણ ત્યાં તો ચારણ આઈઓ સામે આવીને બોલી કે “આપા ગીંગા! તને શરમ નથી આવતી? ચારણોનાં ખોરડાં લૂંટવા આવ્યો છે?”

હવે ગીંગાને ભાન થયું કે પોતે ભૂલ કરી બેઠો છે. તેણે સંધીને પકડવા પડકાર કર્યો, પણ સંધી તો ક્યારનોય ભાગી છૂટ્યો હતો. ચારણ આઈઓએ શાપ ઉચ્ચાર્યો અને ગીંગો કાંપી ઊઠ્યો. પગમાં પડ્યો, “ક્ષમા કરો!” પણ બોલતાં બોલાઈ ગયું. છેવટે આઈઓએ ગીંગાને નિયમ લેવડાવ્યો કે “એક મહિના સુધી ક્યાંય ગામ ભાંગવા જઈશ નહીં અને તેર ચારણ કુમારિકાને જમાડજે. જા, જોગમાયા તારું રક્ષણ કરશે.”

ચારણોને પગે લાગીને ગીંગો ચાલતો થયો. હવે તેને એક મહિનો ગુપ્તવાસ કરવાનો હતો. તે પોતાના મિત્ર મોરલીશા ફકીરને ત્યાં પહોંચી ગયો અને ગુપ્ત રીતે રહેવા લાગ્યો.

હવે બન્યું એવું કે મોરલીશાનાં લગન લેવાયાં. ફકીરે પોતાની જાનમાં આવવા ગીંગાને આગ્રહ કર્યો. ઘણી આનાકાની પછી ગીંગો તૈયાર થયો. તેને ઓળખાઈ જવાની બીક હતી. તે ફકીર જેવાં લીલા રંગનાં કપડાં પહેરી જાનમાં સંતાઈ ગયો. જાન માંગરોળ પહોંચી. અહીં જાનમાં આવેલા ગીંગાને એક બ્રાહ્મણ ઓળખી ગયો. ગીંગાએ તેને ચૂપ રહેવા સમજાવ્યો, પણ વાત ફેલાઈ ગઈ. માંગરોળના દરબારે ગીંગાને પકડવા માટે યુક્તિ રચી. તેને ખૂબ નશો કરાવ્યો. નશામાં તે બેભાન થઈ ગયો. તેને પીરની દરગાહ આગળથી પકડવાના પ્રયત્ન થયા. ગીંગો પોતાનો અંતકાળ સમજી ગયો. તેણે જાતે જ પોતાની તલવાર પોતાના પેટમાં ઘોંચી દીધી! “હું જીવતો પકડાઉં અને પોલીસ મને કૂતરાને મોત મારે તેવું નહીં બને!” છેલ્લા શ્વાસ લેતાંલેતાં તેણે પેલો હાર અને તલવાર ઉદયશંકર દેસાઈને પહોંચાડવાની ભલામણ કરી. ગીંગાએ શ્વાસ છોડી દીધા.

મોરલીશા ફકીર—ગીંગાનો મિત્ર—એ નિકાહ પઢીને આવતો હતો. તેણે પણ મિત્રની સાથે જ પોતાના પેટમાં તલવાર ખોસીને તેની લાશ ઉપર પોતાની લાશ નાખીને સાથ આપ્યો. નવી બીબી પહેલા જ દિવસે વિધવા થઈ. બીબી સાથે જવા કરતાં મિત્રની સાથે જવાનું ફકીરને વધુ ગમ્યું!

*

5. જોધો માણેક—મૂળુ માણેક

સૌરાષ્ટ્ર અનેક જાતિઓનો દેશ છે અને પ્રત્યેક જાતિનું પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે. જેટલી વીર જાતિઓ સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે, તેટલી ગુજરાતમાં તો શું પૂરા ભારતમાં પણ વસતી નથી; પણ આ જાતિઓની શૂરવીરતાનું વ્યવસ્થિત રીતે રાષ્ટ્રીય આયોજન થવું નથી તેથી તેનો ભારે દુર્વ્યય થતો રહ્યો છે. રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિમાં શૂરવીરતા પણ એક સર્વોચ્ચ સમૃદ્ધિ કહેવાય. બધી સમૃદ્ધિ હોય પણ શૂરવીરતાની સમૃદ્ધિ ન હોય તો તેવો દેશ છતી સમૃદ્ધિએ રાંક કહેવાય, કારણ કે તે લૂંટાતો-કચડાતો રહે, તે ગુલામ જ થઈ જાય. શૂરવીરતા જ એક એવી સમૃદ્ધિ છે, જે બાકીની બધી સમૃદ્ધિઓનું રક્ષણ અને જતન કરતી હોય છે. પણ જેમ બધી સમૃદ્ધિનું આયોજન કર્યું હોય તો રાષ્ટ્ર વૈભવશાળી મહાન બને તેમ શૂરવીર સમૃદ્ધિનું પણ આયોજન થવું જોઈએ - તે પણ રાષ્ટ્રહિત માટે. દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે આવું થઈ શક્યું નથી તેથી શૂરવીરતા મોટા ભાગે સ્વવિનાશક થઈ ગઈ દેખાય છે.

સૌરાષ્ટ્રને છેક પશ્ચિમે છેવાડું ઓખામંડળ પરગણું, જ્યાં નર્ચો ખારો પાટ. લીલી વનરાજિ તો જોવાય ન મળે. ત્રણે તરફ ખારો દરિયો અને સાવ લૂખો પ્રદેશ. ચારે તરફ પથરા જ પથરા, ધોમધખતો તાપ અને પાણીનું ટીપુંય ન મળે. વરસાદ બહુ ઓછો થાય. જમીન ફળદ્રુપ નહીં તેથી ખેતી ન થાય. લોકો બહુ કઠોર અને કષ્ટદાયી જીવન જીવે. પણ આવા ઓખામંડળમાં એક બહુ મોટું જમાપાસું. ત્યાં યાત્રાનું ધામ દ્વારકા. ચાર ધામમાં સૌથી મોટું ધામ. બારે માસ યાત્રાળુઓની ભીડ રહે. યાત્રાધામો આજીવિકા અને રોજીરોટીનાં પણ કેન્દ્રો છે. ત્યાંથી સેંકડો લોકો સીધી અને પારંપરિક રોજી મેળવે છે અને જીવે છે. ઈશ્વરને આપણે અન્નદાતા માનીએ છીએ. આ યાત્રાધામો તો સીધેસીધાં અન્નદાતા જ કહેવાય. ઓખામંડળમાંથી દ્વારકા બાદ કરો તો કશું ન રહે. બધું શૂન્ય થઈ જાય.

આ ઓખામંડળમાં એક વાઘેર કોમ રહે. બહુ સાહસિક, બહુ બહાદુર, પણ માછીમારી અને ચાંચિયાગીરીનો ધંધો કરતી હોવાથી ઉજળિયાત લોકો તેને હલકી દૃષ્ટિએ જુએ. પ્રત્યેક કોમની એક છાપ હોય છે જેના કારણે તેનું મૂલ્ય થતું હોય છે. છાપ પ્રમાણે તેની સાથે વ્યવહાર-વર્તવ થતા હોય છે. ઉજળિયાતોની ઉજ્જવળતા કર્મઆધારિત ઓછી પણ વર્ણઆધારિત વધુ હોવાથી ઘણી વાર પછાત કોમોમાં ઘણાં ઊંજળાં માણસો થયાં હોવા છતાં તેમના ઉજાસને ભદ્ર સમાજ જલદી સ્વીકારી શક્યો નથી. બીજી તરફ અહિંસાવાદી ધર્મોએ હિંસક આજીવિકા રચનારાઓ પ્રત્યે એટલી ઘૃણા અને એટલી બધી સૂગ સ્થાપી દીધી છે કે આવા લોકોને શ્રેષ્ઠ થવાની પ્રેરણા મળતી નથી. માછીમારી કરીને આજીવિકા ચલાવનારા ઘણા લોકોમાં વાસ્કો ડી ગામા, કોલંબસ કે જેમ્સ કૂક જેવા ભડવીરો પણ પડ્યા જ હતા, પણ આપણે તેમનો ઉપયોગ ન કરી શક્યા, કારણ કે આપણી પાસે એવું કોઈ લક્ષ્ય જ ન હતું. લક્ષ્ય માત્ર હતું મોક્ષનું. તે તો આવી હિંસક આજીવિકાવાળાને સ્વપ્નેય ન મળી શકે. માછલાં તો શું હવાનાં જંતુઓને પણ જે ન મારે તે જ મોક્ષનો અધિકારી થાય. પશ્ચિમમાં માછીમારી કરનારા ખારવાની કોમ હલકી ન હતી, તેના પ્રત્યે ઘૃણા કે સૂગ ન હતી, તેથી વાસ્કો કે કોલંબસને ધાર્મિક કે સામાજિક ઘૃણા સહેલી નહોતી પડી. એ પ્રજાનું લક્ષ્ય મોક્ષ તો હતું પણ એ છેલ્લે હતું, પહેલાં રાષ્ટ્ર હતું. તે બધા ત્યાગી થવાનાં પ્રવચનો નહોતા કરતા પણ સાહસિક શૂરવીર-વૈજ્ઞાનિક થવાનાં પ્રવચન કરતા હતા. આપણે ત્યાં ત્યાગીઓનાં હજારો ટોળેટોળાં ફરતાં હતાં, સાહસિકો અને શૂરવીરો ઓછા હતા. સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે પ્રેરક બળ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. જેવી અને જે દિશાની પ્રેરણા હોય, લોકો તેવા થાય.

સમુદ્રકિનારે અને વચ્ચે ખારા પાટના કંથારમાં વસનારી વાઘેર કોમ બળવાન અને સાહસી હતી. જૂના જમાનામાં કદાચ આવા લોકો માટે ‘કાબા’ શબ્દ વપરાયો હશે.

એક વાર એવું બન્યું કે વાઘેરની એક સોળ વર્ષની કુમારિકા તળાવમાંથી બેડું ભરીને માથા ઉપર મૂકીને બંને હાથે પોતાની બે પાડીઓને ગરદનથી પકડીને ઘર તરફ જઈ રહી હતી. તેની પકડ એવી મજબૂત હતી કે પાડીઓ ભાગવા માગે તોપણ ભાગી શકતી ન હતી. હાથ પાડીઓને પકડવામાં રોકાયેલા હોવાથી માથાનું બેડું આપોઆપ સંતુલિત થઈ રહ્યું હતું. દશ્ય અદ્ભુત હતું—કોઈ અદ્ભુત દશ્ય ન જોવા ઇચ્છનારની દૃષ્ટિને પણ પોતાની પાસે ખેંચી લાવે તેવું!

બરાબર આ જ સમયે એક ઘોડેસવાર રાજકુમાર નીકળ્યો. તેની નજર પેલી કન્યા ઉપર પડી. ઘોડી ઊભી રાખીને તે તો જોતો જ રહી

ગયો. પછી મનમાં ને મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે “પરણું તો આને જ પરણું. આવી ભોમમાં બીજ વાવ્યું હોય તો કેવાં ફળ આવે!” બીજ મહાન હોય તોપણ તેને મહાન ધરતીની અપેક્ષા હોય છે. મહાન બીજ પણ જો લુખ્ખી ધરતીમાં વાવ્યું હોય તો ધાર્યાં ફળ ન આવે. મહાન બીજની સાથે ધરતી પણ મહાન હોવી જોઈએ.

પેલી કન્યા પણ પોતાને તાકતા યુવાનને તાકી રહી. સ્ત્રીની યુવાની તાકભૂખી હોય છે. ઊંડેઊંડે તેની ઇચ્છા હોય છે કે કોઈ તેને તાકી-તાકીને જુએ. જેને કોઈ તાકી-તાકીને જોનારું નથી હોતું તે લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતી હોય છે. કન્યા યુવાનની તાકને સમજી ગઈ. મૂરખમાં મૂરખ સ્ત્રી પણ નજરપારખુ હોય છે. તેણે શરમાઈને પોતાની નજર નીચી કરી દીધી, ફરી ઊંચી કરી, સહેજ હસી અને ચાલતી થઈ. રાજકુમાર ઘાયલ થઈ ગયો. જે કદી ઘાયલ થયો જ નથી તે ઘાયલને ન સમજી શકે. રાજકુમારે પાસે જતા એક માણસને પૂછ્યું: “આ બાઈ કોણ છે?”

જવાબ મળ્યો, “આ હમોસર ગામના માછીમાર મલણ કાળાની દીકરી છે.” જવાબ આપનાર પૂછનારનો ભાવ સમજી ગયો તેથી તેણે ધીરે રહીને ઉમેર્યું કે “હજી બાળકુંવારી જ છે.” ચહેરો ચોખ્ખી સ્લેટ છે. તેના ઉપર લાગણીનો પ્રત્યેક ભાવ તરત જ લખાઈ આવતો હોય છે. જે ભાવવંચા હોય તે તરત જ વાંચી લેતા હોય છે. તેમાં પણ પ્રેમભાવ તો છૂપા રહે જ નહીં.

રાજકુમાર આરંભડા પહોંચ્યો અને પોતાની ફોઈની પાસે હઠ લીધી કે “મારે એ કન્યાને જ પરણવું છે.” ગજબ થઈ ગયો! હાહાકાર થઈ ગયો! રાઠોડ રાજાનો કુંવર એક માછણને પરણવા તૈયાર થાય તે તો કેમ બને? ફોઈએ કુંવરને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો: “તું કચ્છ-ભુજના રાઠોડવંશનો રાજકુમાર અને આ તો કાળાં, ભૂંડાં! તું ક્યાં અને આ માછણ ક્યાં? આવું તે કદી થતું હશે!” ફોઈએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કુંવર સમજ્યો નહીં. પ્રેમ આંધળો તો હોય જ છે સાથે હઠીલો પણ હોય છે! આંધળો ન હોય તો વગર દોરડે કૂવામાં કૂદી ન પડે અને હઠીલો ન હોય તો મનાવવાથી મનાઈ જાય અને સમજાવવાથી સમજી જાય. હઠને સમજણ નથી હોતી તેથી ડાહ્યા—સમજુ માણસો પણ પ્રેમ આગળ ઝૂકી જતા હોય છે.

અંતે માછણ કન્યા સાથે કુંવર રાઠોડનાં લગ્ન થયાં. હાઈબ્રીડ બિયારણ મબલક પરિણામ આપે. આ કન્યાને જ્યારે દીકરો જન્મ્યો ત્યારે આખું ગામ તેને જોવા ઊમટી પડ્યું હતું. કોઈએ કહ્યું: “આ તો લાલ માણેક જેવો લાલંલાલ દેખાય છે!” કહેવાય છે કે ત્યારથી આ વંશની અટક માણેક પડી. આ થઈ પૂર્વભૂમિકા.

માણેકોની કેવીકેવી વાતો લોકોમાં પ્રચલિત છે તેનો નમૂનો: દ્વારકાનો રાજા સમૈયો માણેક દ્વારકામાં રહે. એક દિવસ દરબારગઢના આંગણામાં એક ગાડું આવીને છૂટ્યું. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે પતિ-પત્ની પોતાના નવજાત શિશુને લઈને માનતા પૂરી કરવા આવ્યાં છે. પત્નીએ માનતા માનેલી કે “જો મારે ખોળે પુત્ર જન્મશે તો હું સમૈયાના માથે સો નાળિયેર વધેરીશ.” ખરેખર તેના ખોળે પુત્ર જન્મ્યો. બંને પતિ-પત્ની રાજીરાજી થઈ ગયાં. માનતા પૂરી કરવા પતિ-પત્ની બંને નાળિયેરના કોથળા ભરીને ગાડામાં નાખીને બાળક સહિત દ્વારકા પહોંચ્યાં. સમૈયાના થાનકનું ઠેકાણું પૂછતાંપૂછતાં બંને રાજદરબાર પહોંચી ગયાં. તે સમજતાં હતાં કે સમૈયો કોઈ પાળિયો હશે. શૂરા-પૂરાના પાળિયા પૂજાતા હોય છે. પણ આ તો ઓખામંડળનો જીવતો જાગતો રાજા નીકળ્યો! હવે શું થાય? બંને વિચારમાં પડી ગયાં. સમૈયા માણેકે બંનેને બોલાવીને બધી વાત કઢાવી. વાત પૂરી થઈ. સમૈયાએ માથાની પાઘડી ઉતારીને એક બાજુ મૂકી દીધી. વાંકા વળીને ગરદન ઝુકાવી બાઈના પતિને કહ્યું કે “લે, ફોડ સો નાળિયેર. પણ જોજે હો, એક જ ફટકે નાળિયેર ફૂટી જાય તેવું કરજે.”

દરબારીઓએ ખસી જવા બહુ સમજાવ્યા, પણ સમૈયો ન માન્યો. અંતે એક પછી એક ધડાધડ સો નાળિયેર સમૈયાના માથામાં ફોડવામાં આવ્યાં. સમૈયાએ ઊંહ ન કર્યું. કહેવાય છે કે નાળિયેર માથે અડતાં જ ફૂટી જતું! પતિ-પત્ની બંને બાળકને સમૈયાના પગમાં મૂકીને પગે વળગી પડ્યાં: “ધન્ય છે તમારા સત્યને!” સમૈયાએ કહ્યું: “મારું સત્ય નહીં, તારી શ્રદ્ધાનું પરિણામ છે.”

સમૈયાએ બાઈને દીકરી માનીને પહેરામણી કરી વિદાય કરી.

*

બીજો પ્રસંગ

સમૈયાનો કુંવર વંઠી ગયો. ખાનદાનના ઘરમાં ખાનદાન જ જન્મે તેવો નિયમ નથી હોતો. કેટલીક વાર ઊંધું પણ થતું હોય છે. કુંવરે

મરજાદા છોડી. બહેન-દીકરિયુંની સત્તામણી કરવા લાગ્યો. નગરશેઠથી રહેવાયું નહીં તેથી ધૂજતે શરીરે ડોસો સમૈયાને ફરિયાદ કરવા ગયો, પણ તે ચોખ્ખી વાત ન કરી શક્યો. તેણે માત્ર ગોળગોળ એટલું જ કહ્યું કે “સમૈયા, હાથી હરાયો થયો છે.” આટલું કહીને શેઠ ચાલતા થયા. સમૈયો વાત સમજી ગયો. ખાનદાનીનું મોટું દુઃખ બટ્ટો લાગવો તે છે. સગો બેટો જ બટ્ટો લગાડે તો ખાનદાન આબરૂદાર બાપને જીવવું કેવી રીતે?

સમૈયો દ્વારકાધીશના મંદિરમાં ગયો. પાઘડી ઉતારીને પાંચ માળાઓ કરી, માથું નમાવીને પ્રાર્થના કરી કે “હે રણછોડરાય! જો હું સાચું જીવન જીવ્યો હોઉં તો ત્રણ દિવસમાં કાં તો હું મરી જાઉં, કાં પછી મારો વંઠેલો દીકરો મરી જાય.” કહેવાય છે કે ત્રીજા દિવસે દીકરો મરી ગયો!

*

ઓખામંડળ વાઘેરોનું પણ વડોદરાના ગાયકવાડે તેનો કબજો કરીને વાઘેરોને વર્ષાસન બાંધી આપી નવરા કરી દીધા હતા. પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરવા ગાયકવાડે દ્વારકામાં જગ્યા-જગ્યાએ પોતાનાં થાણાં થાપ્યાં હતાં. શક્તિના જોરે નવી સત્તા સ્થપાતી હોય છે. શક્તિ વિનાના લોકો કદી સત્તાધીશ થઈ શકતા નથી અને કદાચ થાય તો સત્તા ટકાવી શકતા નથી. ગાયકવાડે બાપુ સખારામ મરાઠા સેનાપતિના નેતૃત્વમાં મોટી ફોજ મોકલી હતી, જેણે બળના જોરે સત્તા સ્થાપિત કરી દીધી હતી. નવી સત્તાની સ્થાપનાનો વિરોધ પૂરી પ્રજા ભાગ્યે જ કરતી હોય છે. ખાસ કરીને વેપારીઓ અને રોજનું રળી ખાનારો વર્ગ વિદ્રોહી નથી હોતો. તેમને તો વ્યાપાર સાથે કામ. હા, જો નવી સત્તા વ્યાપારમાં હસ્તક્ષેપ કરે તો કાંઈક ધીમો ઉકળાટ થાય પણ ખરો. વિરોધ જૂની સત્તાવાળા કરતા હોય છે. તેમનું સર્વસ્વ લૂંટાયું હોય છે તેથી ખરો અગ્નિ તેમને લાગ્યો હોય છે. જૂની સત્તા વાઘેરોની હતી. તેમને ચૂપ - શાંત કરવા ગાયકવાડે વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં હતાં. વર્ષાસન ખાઓ અને શાંત રહો. પણ છ મહિનાથી ગાયકવાડે વર્ષાસન બંધ કરી દીધું હતું. વર્ષાસન વિના જીવવું કેવી રીતે? બધા વાઘેરો સમસમી રહ્યા હતા. તેવામાં એક ઘટના ઘટી.

વાઘેરણો પાણીનાં બેડાં ભરીને ઘરે આવી ત્યારે મોટામોટા વાઘેરો ઓશરીમાં બેઠાબેઠા કસુંબા પીતા હતા. વાઘેર બાઈઓ ઉશ્કેરાયેલી હતી. તેમાંથી એક લાંબા હાથ કરીને બોલી: “ફટ છે તમને! લ્યો, આ અમારા ઘાઘરા પહેરો અને તમારી પાઘડીઓ અમને આપો. હવે તો સહન થતું નથી!”

બન્યું એવું હતું કે ગાયકવાડી ફોજવાળા મકરાણીઓ ખાવા માટે મોરલા મારતા હતા અને પાણિયારીઓનાં બેડાં ઉપર કાંકરીચાળો કરતા હતા. વિજયી સેના જો પૂરા નિયંત્રણમાં ન હોય તો પરાજિત પ્રજાને બધી રીતે પીડતી હોય છે. પરાજયની પીડા આબરૂ લેવાથી થતી હોય છે. મકરાણીઓ કાળો કેર કરી રહ્યા હતા, તેથી છંછેડાયેલી બાઈઓ કકળાટ કરતી હતી.

બન્યું એવું હતું કે ગાયકવાડી સિપાહી મકરાણીઓએ બે મોરલા માર્યા હતા અને બાઈઓની છોડતી કરી હતી, તેથી બાઈઓ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ હતી.

લગભગ પ્રત્યેક કાન્તિનું મૂળ સ્ત્રીઓ હોય છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોને ઉશ્કેરતી હોય છે. સ્ત્રીઓથી ઉશ્કેરાયેલા પુરુષો મોટી ઘટનાઓ ઘટાવી દેતા હોય છે.

આમેય પોતાનું ઓખામંડળ પડાવી લેવાથી તથા બાંધેલી આજીવિકા બંધ કરી દેવાથી વાઘેરો ધૂંધવાયેલા હતા, તેમાં બાઈઓએ બળતામાં ઘી નાખ્યું. વાઘેરો ઉશ્કેરાઈ ગયા. ઉશ્કેરાટમાં વ્યક્તિ વિચાર કર્યા વિના તડનું ફડ કરી નાખે. પણ એ બધામાં જોધો માણેક શાંત હતો. તેણે શાંતિથી બધાને સમજાવ્યા કે “આમ ઓચિંતા કશી યોજના વિના કાંઈ કરવા જશો તો સિપાહી ચપટીમાં ચોળી નાખશે, માટે શાંત થાઓ. આપણે રામજી શેઠની સલાહ લઈએ.” ત્યારે દ્વારકામાં રામજી શેઠ ભાટિયો રહેતો હતો. બહુ મોટો વેપારી અને ડાહ્યો માણસ. વાઘેરોનો ખાસ હિતેચ્છુ. બધા વાઘેર આગેવાનો રામજી શેઠ પાસે ગયા. રામજીએ શાંતિથી સલાહ આપી કે “હમણાં કાંઈ કરવા જેવું નથી. જો આવેશમાં કાંઈ કરવા જશો તો બાપુ સખારામના માણસો બધાની ચામડી ઊતરડી નાખશે.”

વાઘેરોને સલાહ ગમી અને બધા શાંત રહ્યા, પણ અગ્નિ તો ધધકતો જ રહ્યો.

*

ત્યારે ઈ. સ. 1858ની શરૂ થઈ ગઈ હતી. 1857નો બળવો ઉત્તર ભારતમાં થયેલો તે હજી પૂરેપૂરો શમ્યો ન હતો. પણ ત્યારે સમાચારોનું કશું માધ્યમ ન હતું. ન સમાચારપત્રો, ન રેડિયો, ન ટી.વી.—કોઈ જ સાધન ન હોવાથી દેશના એક ભાગમાં ઘટેલી ઘટનાઓના સમાચાર બીજા ભાગ સુધી પહોંચતાં મહિનાઓ અને વર્ષો લાગી જતાં હતાં. દ્વારકામાં જે યાત્રાળુઓ આવતા તે ભાંગ્યાતૂટ્યા સમાચાર લાવતા, તેથી લોકોને થોડીક જાણ થતી. તેમાં રંગોળી પૂરીને લોકો વાર્તા આગળ વધારતા. વાઘેરો ચાંચિયાગીરી પણ કરતા તે વાત પહેલાં આવી ગઈ. આવું કામ કરતાં એક વાર તેમણે એક ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું જહાજ લૂંટેલું, એટલું જ નહીં, જહાજમાંથી એક અંગ્રેજ અને તેની પત્નીને દરિયામાં ડુબાડી દીધેલાં. કંપની સરકારનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠેલો. તેમણે વાઘેરો ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. અનેક વહાણો ઓખાના દરિયામાં આવેલાં અને તોપોના ગોળા છોડેલા. પોતાની સત્તાને આંચ આપનારને સખત હાથે દાબી દેનાર જ નવી સત્તા સ્થાપિત કરી શકતો હોય છે. અંગ્રેજોએ ઓખાને ધમરોળી નાખેલું. પરિણામે વાઘેરોને સંધિ કરવી પડી હતી, જેમાં ચાંચિયાગીરી બંધ કરી સવા લાખનો દંડ ભરવાનું નક્કી થયું હતું. પણ વાઘેરોએ રૂપિયા ભર્યા ન હતા, તેથી અંગ્રેજો પણ વાઘેરો ઉપર ધૂંઆપૂંઆ હતા. એક તરફ ગાયકવાડી સેના અને બીજી તરફ અંગ્રેજો જહાજો. બંને વચ્ચે વાઘેરો પિસાતા હતા. અંગ્રેજોનાં જહાજો સમુદ્રમાં ગસ્ત કરી રહ્યાં હોવાથી ચાંચિયાગીરી બંધ હતી. ગાયકવાડે વર્ષાસન બંધ કરી દીધું હતું. હવે ખાવું શું? મોટો પ્રશ્ન આજીવિકાનો હતો. તેમાં વળી બહેન-દીકરીઓની સત્તામણી થવા લાગી. પરિસ્થિતિ અસહ્ય થઈ ગઈ. ગુલામી ઈદ કે દિવાળી નથી હોતી. તે અસહ્ય હોય છે. મડદાલ પ્રજા મૂંગા મોઢે ચૂપચાપ બધું સહી લેતી હોય છે, પણ મદાનગીભરી પ્રજા લાંબો સમય સહી શક્તી નથી. તે વિદ્રોહ કરી બેસતી હોય છે. વિદ્રોહ જો આયોજનપૂર્વક ગંભીરતાથી કરવામાં આવે તો કદાચ તેમાં સફળતા મળે, પણ આયોજન વિના ઉશ્કેરાટમાં જ કાંઈક કરવાનું થાય તો પોતાનો જ કચ્ચરઘાણ નીકળી જાય.

બધા વાઘેરો આયોજન કરવા માટે ધ્રાણાવેલ ગામના પાદરમાં આવેલા ઘેઘૂર વડલાની નીચે મંત્રણા કરવા ભેગા થયા. લાંબી મંત્રણા પછી નક્કી થયું કે સૌએ મળીને હલ્લો કરવો, કિલ્લા ઉપર ચઢી જઈને કિલ્લો જીતી લેવો અને ગાયકવાડની સત્તાને ઉખાડી નાખવી. ગામેગામથી બધા વાઘેરો જશરાજ માણેકના પાળિયા ઉપર ચઢી જાય, અંદરના સિપાહીઓને કાપી નાખે અને દ્વારકા ઉપર વાઘેરોનો વાવટો ફરકાવી દે. બધામાં ભારે ઉત્સાહ જાગ્યો હતો. મહાન લક્ષ્ય માટેની મોટી પ્રવૃત્તિ ઉત્સાહ જગાડતી હોય છે. લક્ષ્ય વિનાના લોકો પ્રવૃત્તિ વિનાના થઈ જતા હોય છે. પ્રવૃત્તિહીનતા ઉત્સાહને મારી નાખતી હોય છે. ઉત્સાહ વિનાનો માણસ મડદાલ જીવન જીવતો થઈ જતો હોય છે. આવા મડદાલ જીવનને ભારતમાં કેટલાક ત્યાગીઓ આધ્યાત્મિક જીવન માનવાનો ભ્રમ સેવતા હોય છે. તે પોતાના મડદાલપણાને ઇચ્છાવિહીન, અંતર્મુખ ઉચ્ચ જીવન માનીને લાંબા સમય સુધી ભોંયરામાં પુરાઈ રહેતા હોય છે. આને અધ્યાત્મપતન જ કહેવાય.

‘કરેંગે યા મરેંગે’ના ભારે લક્ષ્ય સાથે બધા વાઘેરો છૂટા પડ્યા અને ‘જય રણછોડ’નો નાદ ગજવીને તારીખ-સમય નક્કી કરી તૈયારીમાં લાગી ગયા.

*

મહાન લક્ષ્ય મહાન પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ છે. વાઘેરો પાસે દ્વારકા પાછું લેવું તે મહાન લક્ષ્ય હતું, તેથી ગામેગામથી બધા વાઘેરો છૂટ્યા અને અમરાપરમાં મૂળુ માણેકના નેજા નીચે બધા ભેગા થયા. દ્વારકા લેવા બધા થનગની રહ્યા છે. માત્ર જોધો જ ચિંતાતુર છે. તે સમજે છે કે વાઘેરો દ્વારકા જરૂર લઈ લેશે, પણ પછી શું? વડોદરા અને કંપની સરકારની તોપો છૂટશે અને બધું ધૂળધાણી કરી નાખશે. વાઘેરોને પછીનું દેખાતું નથી. નજીકનું દેખાય તે યોદ્ધો થઈ શકે, પણ દૂરદૂરનું દેખાય તે જ દીવાન મુત્સદ્દી થઈ શકે. પણ હવે બાજી જોધાના હાથમાં રહી ન હતી.

બધા કોટના થડમાં જઈને ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. લાંબી નિસરણી કોટની દીવાલે માંડી પણ બે હાથ ટૂંકી પડી. હિંમત હાર્યા વિના પતરામલ માંયાણી ઉપર ચઢ્યો અને કૂદકો મારીને ગઢ ઉપર ચઢી ગયો. પછી તો પાઘડીના સહારે બધા ઉપર ચઢી ગયા અને બધાએ નીચે ઊતરી મોરચા બાંધી દીધા. અધિકારી નારાયણરાવ જીવ લઈને સંડાસમાંથી ભાગ્યો. એટલામાં તો બાપુ સખારામ આવી પહોંચ્યો. બધું ઓચિંતું થઈ ગયું હોવાથી તે ગભરાઈને દિગ્મૂઢ થઈ ગયો હતો. વાઘેરોના ઝનૂનને જોઈને તે પણ પાછો પડ્યો. જોધાએ તેને જીવતો જવા દીધો.

આખા દ્વારકામાં દેકારો મચી ગયો. મરાઠા લોકો ભાગવા મંડ્યા. પ્રજા સંગઠિત થઈને વીફરે તો શું ન કરે? 400 અધિકારીઓ વગેરેએ જામખંભાળિયા જઈને ત્યાં શરણ લીધું. દ્વારકા ઉપર વાઘેરોનો વિજય થઈ ગયો. લોકોએ ગાયું:

ખભે ખંભાતી ધોતિયાં, ધધકે લોહીની ધાર,
ગોમતી લાલ ગુલાલ માણેક રંગી મૂળવા!

*

વાઘેરોના હાથમાં દ્વારકા આવી ગયું છે. રામજી શેઠ મહત્ત્વનો માણસ બની ગયો છે. વિજય મેળવવો અને વહીવટ કરવો એ બે વાતો અલગ-અલગ છે. કેટલાકને વિજય મેળવતાં તો આવડે પણ વહીવટ કરતાં ન આવડે. જેને વહીવટ ન આવડે તે વિજય મેળવીને પણ લાંબો સમય સત્તા ટકાવી શકતો નથી. બહુ થોડા જ માણસો હોય છે જેમને એકસાથે વિજય અને વહીવટ બંને આવડતા હોય છે. એવામાં એક ઘટનાથી વાઘેરોમાં ખળભળાટ મચી ગયો. બાપુ સખારામ મરાઠી લોકો સાથે જામપરા ભાગી ગયો હતો, પણ ત્યાં બધાને ખાવાનું અનાજ ન હતું, તેથી બાપુએ રામજી શેઠને સંદેશો મોકલ્યો કે ગમે તેમ કરીને અનાજ મોકલો. રામજી શેઠ અનાજ મોકલવા મંડ્યો, પણ આ વાતની ખબર વાઘેરોને પડી ગઈ. જોધાના સમજાવ્યા છતાં વાઘેરો રોકાયા નહીં અને બધાં ગોડાઉનોનો માલ ફેંકી દીધો. રામજી શેઠનો દીકરો લઘુભા જીભનો બહુ કડવો તે તેની સાથે બોલાચાલી થઈ. વાઘેરો વધુ ઉશ્કેરાયા. તેમના કોપથી બચાવવા માટે જોધાએ રામજી શેઠના પાંત્રીસ માણસોને દ્વારકા છોડીને ગુપચુપ અમરાપર ચાલ્યા જવાનો રસ્તો કરી આપ્યો. હવે માત્ર રામજી શેઠ જ દ્વારકામાં રહી ગયા, તેમનું કુટુંબ વીખરાઈ ગયું. તેમનો ભાઈ જેરામ બેટ-દ્વારકા પહોંચ્યો અને ગાયકવાડી સિપાહીઓને સાથ આપ્યો. કિલ્લો સાચવવા લાગ્યો. વાઘેરો ત્યાં પહોંચ્યા અને જેમતેમ સમજાવીને જેરામને કુટુંબ સાથે સલાયા તરફ રવાના કરી દીધો. બેટ-દ્વારકાનો વહીવટ સ્થાપીને જોધો પાછો દ્વારકા આવી ગયો. પણ જોધાએ જોયું કે વિજયી વાઘેરો છકી ગયા છે. તે બધા બંદૂકો હાથમાં લઈને બજારમાં ફરે છે અને વેપારીઓને રંજાડે છે, દંડ ઉઘરાવે છે અને પોતાને રહેવા માટે ઘર ખાલી કરાવે છે. લોકો કકળાટ કરવા લાગ્યા કે “આના કરતાં મરાઠા શું ખોટા હતા?” જોધાએ બધાને નિયંત્રિત કર્યા. રાત્રે સભા કરી અને વાઘેરો માટે કડક નિયમો બનાવ્યા. તેના બે ભત્રીજા મૂળુ અને દેવો બંનેને જવાબદારીનો ભાર સોંપ્યો. ખાસ કરીને બહેન-દીકરીઓની આબરૂ સાચવવાનું ખાસ કહ્યું. વ્યાપારી મહાજન રાજી થયું અને ચીલાચાલુ કર ભરવાનું સ્વીકારીને બધા છૂટા પડ્યા.

*

વાઘેરોનો વિજય લાંબો સમય ટક્યો નહીં. અંગ્રેજોની મનવારો દરિયામાં આવી પહોંચી. ચઢિયાતાં શસ્ત્રો યુદ્ધમાં નિર્ણાયક ભાગ ભજવતાં હોય છે. અંગ્રેજો પાસે ચઢિયાતાં શસ્ત્રોવાળી મનવારો હતી. અંગ્રેજો મૂળ તો સમુદ્રી યોદ્ધા. તેમણે મનવારો ઉપર મોટીમોટી તોપો ગોઠવી હતી, જેના ગોળા જમીન ઉપર પડીને પછી ફાટતા હતા અને ચારે તરફ હાહાકાર - વિનાશ કરી મૂકતા હતા. વાઘેરો પાસે બંદૂકો હતી, જેની ગોળીઓ મનવારો સુધી પહોંચતી ન હતી, તેથી અંગ્રેજો કશું નુકસાન સહ્યા વિના વાઘેરોનું સત્યાનાશ વાળી રહ્યા હતા. ચઢિયાતાં શસ્ત્રો, ઉત્તમ વ્યૂહ અને કુશળ સેનાપતિ હોય તો વિજય નિશ્ચિત થઈ જાય. રાજપૂતો પાસે આ ત્રણે ન હતાં, માત્ર શૌર્ય હતું. વાઘેરોએ મરણિયો પ્રયાસ કર્યો. જેવો ગોળો જમીન ઉપર પડે અને ફૂટે તેના પહેલાં જ પાણી પલાળેલા ગોદડાથી તેને દાબીને ઠંડો કરી દેવા લાગ્યા, જેથી ગોળા ફૂટતા બંધ થઈ ગયા. આ શૌર્ય કહેવાય. આ કામમાં સ્ત્રીઓ પણ પાછળ ન રહી. હવે અંગ્રેજોએ એવા ગોળા ફેંકવા માંડ્યા જે જમીનથી અધ્ધર જ ફાટી જાય. મહાવિનાશ થવા લાગ્યો. હવે વાઘેરો થાક્યા. ભાગવાની કોઈ જગ્યા ન હતી તેથી રઘુ શામજી ભાટિયો ધોળો વાવટો લઈને વિષ્ટિ કરવા ચાલ્યો. અંતે નક્કી થયું કે વાઘેરો કિલ્લો છોડીને ચાલ્યા જાય. વાઘેરોએ માન્ય કર્યું. પણ એક સાંકડી ગલીમાં અંગ્રેજ સોલ્જરોને મારી નાખ્યા. 500 અંગ્રેજ સોલ્જરો બેટ-દ્વારકાનો કબજો લેવા જમીન ઉપર ઊતરીને આગળ વધી રહ્યા છે ત્યાં દેવો છબાણી પોતાની ટોળી સાથે સામો થયો. એણે ત્રીસ અંગ્રેજોને કાપી નાખ્યા. અંગ્રેજો પાછા બોટ ઉપર જતા રહ્યા. દેવો છબાણી શહીદ થઈ ગયો. હવે અહીં ટકી શકાશે નહીં તેવું માનીને વાઘેરોએ બેટ-દ્વારકા છોડી દીધું. વ્યાપારી મહાજને અંગ્રેજ કપ્તાનને સમાચાર આપ્યા કે વાઘેરો ચાલ્યા ગયા છે. હવે ગોળા ન છોડશો. બેટ ઉપર પધારો. મોટા ભાગના વેપારીઓ વિજયીને પૂજતા હોય છે. અંગ્રેજોએ બેટનો કબજો લઈ

લીધો.

વાઘેરોમાં એક સુમરો અને બીજો વેરસી. સુમરાની બુદ્ધિ બગડી તે વેરસીની ઘરવાળીને ભગાડી જઈને પોતાની પત્ની બનાવીને રાખી હતી. નર-નારી પ્રેમ કરે, પ્રેમલગ્ન કરે તે ચાલી શકે, પણ પરણેલી સ્ત્રીને ભગાડવી અને પોતાની પત્ની બનાવવી તે અસહ્ય ધાર્મિક અને સામાજિક અપરાધ કહેવાય. સુમરાએ આવો અપરાધ કર્યો હતો, પણ અત્યારે તે ઘાયલ થઈને જમીન ઉપર પડ્યોપડ્યો તરફડતો હતો. ત્યાં વેરસીની નજર તેના ઉપર પડી. બદલો લેવાનો સારો મોકો હતો, પણ વેરસીએ બદલો ન લીધો. તેણે તરફડતા સુમરાને કહ્યું: “સુમરા, તું મહાપાપી છે. હું ધારું તો અત્યારે તારા કટકા કરી નાખું, પણ ના, અત્યારે તું મારો ભાઈ છે. જન્મભૂમિ માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ. તને હું મરવા નહીં દઉં.” એમ કહીને વેરસીએ સુમરાને પોતાની પીઠ ઉપર ઊંચક્યો અને છેક વસઈ તેને ઘેર મૂકી આવ્યો. તેની ભાગેલી પૂર્વપત્ની તો જોતી જ રહી ગઈ. આવા હતા વાઘેરો!

*

બેટ-દ્વારકાથી ભાગેલા પંદરસો વાઘેરો જ રહ્યા છે. હવે ક્યાં આશરો લેવો તેનો કપરો પ્રશ્ન છે. આટલા મોટા ટોળાને કોણ આશરો આપે? ચારે તરફ ગોરા સોલ્જરો ફરી વળ્યા છે. જવાનો કોઈ રસ્તો નથી. ત્યાં એક ઊંટસવારે આવીને સમાચાર આપ્યા કે બેટ-દ્વારકાનું મંદિર તોડી નાંખાયું છે. બન્યું એમ કે તોપના ગોળાથી એક દીવાલ તૂટેલી તેમાંથી સોનાની પાટ નીકળી હતી, તેથી ગોરાઓ સમજ્યા કે બધી દીવાલોમાં સોનું સંતાડ્યું હશે. આવું સમજીને દીવાલો તોડી નાખી. શહેરમાં ભારે કાપાકાપી થઈ છે, વગેરે. ક્ષણિક વિજય પછી ભયંકર પરાજય અને વિનાશ થઈ રહ્યા હતા. જેમતેમ કરીને બધા આભપરા ડુંગરે પહોંચ્યા અને ત્યાં આશરો લીધો.

*

પરાક્રમ ત્યારે પૂજનીય અને દર્શનીય બની જતું હોય છે જ્યારે તે આદર્શ સાથે આચરાતું હોય. ગુંડાગીરી અને બહારવટામાં આકાશપાતાળનું અંતર હોય છે. ગુંડાને કોઈ આદર્શ નથી હોતો, પણ બહારવટિયો તો આદર્શ સાથે પરાક્રમ કરતો હોય છે. તેના આદર્શથી લોકચાહના પણ ઊભી થતી હોય છે. તેના કેટલાક દોષો પણ આદર્શમાં ઢંકાઈ જતા હોય છે.

જોધો બહારવટિયો છે, તોપણ લોકો તેનાં ગીત ગાય છે, કારણ કે તેના અમુક આદર્શો પણ છે. બહાદુરીની તલવાર જો આદર્શોના મ્યાનમાં રહેતી હોય તો તલવારથી થયેલી હિંસા પણ વંદનીય થઈ જતી હોય છે.

જોધા માણેકનો ચારે તરફ જયજયકાર થઈ રહ્યો છે. કવિઓ કવિતાઓ બનાવે છે. આ બધી વાતો દ્વારકાના અંગ્રેજ સૂબાના બંગલે પહોંચી. સૂબાની મેડમ લાગણીશીલ. તેણે હઠ પકડી કે મારે જોધાને જોવો છે. પ્રત્યેક સમયમાં થોડાક માણસો દર્શનીય રહેતા હોય છે. દર્શનીય માણસોની કક્ષા ઉપરથી પ્રજાની કક્ષા કાઢી શકાય.

1. સાધુ-સંતોને દર્શનીય માનનારી પ્રજા વધુપડતી શ્રદ્ધાળુ અને ભક્તિભાવવાળી હશે.
2. રાજા-મહારાજાઓ, નેતાઓ વગેરેનાં દર્શને ઊમટી પડનારી પ્રજા રાજ્યકારોબારમાં રસ લેનારી હશે.
3. સેનાપતિ—યોદ્ધાઓ, શૂરાપૂરાઓનાં દર્શને ઊમટનારી પ્રજા વીરપૂજક—વીર હશે.
4. નટ-નટીઓ, અભિનેતાઓ વગેરેનાં દર્શન કરવા ઊમટી પડનારી પ્રજા છેલી હશે.
5. વિદ્વાન, કવિ, કલાકાર, દાર્શનિક, ચિંતકનાં દર્શને ઊમટનારી પ્રજા વિચારક હશે.

આમ, પ્રજાના દર્શનવલણ ઉપરથી તેની કક્ષાનું માપ કાઢી શકાય.

જોધો વીર હતો. મેડમ તેના ઉપર ફિદા હતી. તેણે તેના પતિ આગળ હઠ લીધી કે “મારે જોધાને જોવો છે.” પ્રેમની કુક્ષિમાં હઠ પણ રહેતી હોય છે. અંતે હાકેમે તેની વાત સ્વીકારી. પ્રેમાળ પત્નીની ઇચ્છા પૂરી કરવા પતિ બધું કરી છૂટતો હોય છે. પ્રેમાળ પત્નીની ખરી મૂડી તેનો પતિપ્રેમ છે. જો તે પ્રેમાળ હોય અને પતિ પણ પ્રેમ-કદરવાળો હોય તો તે પતિને ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તીવી શકે છે. માત્ર કાયદા-કાનૂનના જોરે ન તો સુખી થવાય, ન સુખી કરી શકાય.

સાહેબે રામજી શેઠનો સંપર્ક કર્યો: “ગમે તેમ કરીને પણ જોધા માણેકને અહીં લઈ આવો. મારી મેડમને તેને જોવો છે.” રામજી શેઠે સાહેબ પાસેથી વચન લીધું કે તેને ઊની આંચ પણ નહીં આવે. રામજી શેઠે પ્રયત્નો કર્યા અને અંતે જોધો આભપરાથી નીચે ઊતર્યો. પણ

મેડમ ડાહી હતી. તેણે રામજી શેઠને ચેતવ્યા: “તેને જંગલમાં જ રાખજો, અહીં નહીં કદાચ સાહેબ દગો કરે તો?” અંતે સાહેબ અને મેડમ રામજી શેઠને લઈને જંગલમાં ગયાં અને જોધાને મળ્યાં. જોધાને જોઈને મેડમ રડી પડી. આટલો રૂપાળો ભડવીર જંગલમાં ભૂખ્યોતરસ્યો બહારવટે રખડી-ભટકી રહ્યો છે! આ તો રાજવી જેવો દેખાય છે! મેડમના પતિ બાર્ટનસાહેબે જોધા સાથે હાથ મેળવ્યા અને પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે “જો તમે અહીં નજરકેદ થાઓ તો હું તમારો કેસ તમારા પક્ષમાં લડું અને જીતું.” પણ રામજી શેઠ તૈયાર ન થયા. જોધો તો ઓખાનો રાજા કહેવાય. તેને નજરકેદ ન કરાય. સમજૂતીથી વાતો કરીને હાથ મેળવીને જોધો વિદાય થઈ ગયો. મેડમ જોતી રહી ગઈ.

*

જોધા-મૂળુનું બહારવટું ગાયકવાડી સામે, પણ તેનો ઉતારો જે આભપરા ડુંગર ઉપર છે તે જામનગરની જગ્યા કહેવાય. બહારવટિયા બે-પાંચ-દશ હોય, પણ આ તો બારસો માણસો લઈને ભોજો આભપરાના ડુંગરમાં બેઠો છે. બારસો માણસોનું પેટ કેમ ભરવું?—આ મોટો પ્રશ્ન હતો. નાછૂટકે જામનગરના ખેડૂતોના ખળામાંથી બાજરી લાવીને, બાજરી બાફીને બધા ખાતા. બીજું કંઈ ખાવાનું ન મળે. કાચો માણસ પેટભૂખ આગળ થાકી જાય અને જે કહો તે કરવા તૈયાર થઈ જાય, પણ પાકો માણસ પેટભૂખ વેઠી લે પણ પણ ન છોડે. રાણા પ્રતાપે અરાવલ્લીના ડુંગરામાં ઘાસના રોટલા ખાધા હતા, પણ અકબરને તાબે થયા ન હતા. જોધો-મૂળુ અહીં બાજરી બાફીને ખાય છે. જોધાને સમજાવવા ફરીથી ચાર માણસો આવ્યા: ગાંગજી પટેલ, સિંધી જુણેજાનો દીકરો અને બે સૈયદો. ઘણી વાતો થઈ પણ જોધો ન માન્યો. વાઘેર પ્રાણ છોડે પણ હથિયાર ન છોડે. ચારે પાછા ફર્યા. જામનગર ઉપર કંપની સરકારનું ભારે દબાણ છે: ગમે તે ભોગે તમારા આભપરામાંથી જોધાને બહાર કાઢો. અંતે કંપની સરકારના ભારે દબાણના કારણે જામનગર, જૂનાગઢ, કંપની સરકાર વગેરેની ફોજોએ આભપરાને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો છે. કોઈ છટકવાનો રસ્તો નથી. ચારે તરફથી તોપોના ગોળા છૂટવા લાગ્યા. વાઘેરો ઘેરાઈ ગયા તોપણ શરણે ન થતાં જુદીજુદી ટોળીઓ બનાવીને ફોજની તોપો વચ્ચે થઈને ભાગી છૂટ્યા. ફોજ હાથ ઘસતી રહી ગઈ.

*

બહારવટિયાઓને જીવવા માટે લૂંટ કરવી જરૂરી હતી. જોધાએ કોડીનાર લૂંટી લીધું. કોડીનારમાંથી ગાયકવાડની ફોજ ભાગી ગઈ. એક આદમ મકરાણી અડીખમ ઊભો રહ્યો. જોધાએ તેને શાબાશી આપી જીવનતદાન આપ્યું. પણ આદમની બુદ્ધિ બગડી. તે ગાળો દેવા મંડ્યો. તેને રોકવા છતાં પણ ન રોકાયો તેથી અંતે તેને પણ હણવો પડ્યો. વાઘેરો કોડીનારને લૂંટી રહ્યા છે, વાઘેરોની બંદૂકોના ધડાકથી કોડીનાર ગુંજી રહ્યું છે તેવામાં એક ખડકીમાંથી એક ડોસીએ આવીને જોધાને કહ્યું કે “મારા દીકરાની વહુને પ્રસૂતિ થઈ રહી છે. ભડાકા બંધ કરો. બિચારી ભયથી કાંપી રહી છે.” જોધાએ તરત જ ભડાકા બંધ કરાવ્યા. બહારવટિયાના ખાલી ભડાકાથી પણ ગામલોકો ગભરાઈ જતા, કાં તો ભાગી જતા, કાં પછી શરણે આવી જતા. કોડીનારના નગરશેઠ કરસનદાસ. સમુદ્રપાર સુધી તેમનાં વહાણ ચાલે. પણ શેઠ માત્ર વાણિયો જ ન હતો. તોપો રાખે, હથિયારો રાખે અને ક્ષત્રિય જેવો. જોધાની ધર્મનીતિ જોઈને તે રાજી થયો. તેણે બધા બહારવટિયાઓને પોતાની હવેલીએ બોલાવીને મહેમાન બનાવ્યા. શેઠે પાંચ હજાર રીયાલ ભેટ આપ્યા પણ જોધાએ પાઘડીના કરીને પાછા આપ્યા. બ્રાહ્મણોની ચોરાસી જમાડી. ગાયોને કપાસિયા નાખ્યા. કોડીનાર લૂંટીને જોધો સાથીઓ સાથે ચાલી નીકળ્યો. હિરણનદીના કિનારે એક ઘટાદાર આંબલી નીચે પડાવ નાખ્યો. આંબલી વહેમવાળી હતી. ત્યાં કોઈ રાત રોકાઈ શકતું નહીં. લોકોએ જોધાને ચેતવ્યો પણ ખરો, પણ જોધો વહેમમાં માને નહીં; પણ એ જ આંબલી નીચે જોધાનું મરણ થઈ ગયું. સાજોસારો જોધો ઢળી પડ્યો. આજે પણ તે આંબલીને ‘જોધા આંબલી’ કહેવાય છે. સાસણથી લીમધરા જતાં વાંસઢોળ ડુંગરમાં હિરણનદીના કાંઠે આ આંબલી જોધાના સ્મારક જેવી ઊભી છે.

જેલભેગા

કોઈ પણ આંદોલનનો પ્રાણ તેનો નેતા હોય છે. જો નેતા જ ન રહે તો આંદોલન પ્રાણ વિનાનું થઈ જાય. જોધા માણેકના મૃત્યુ પછી વાઘેરોનું બહારવટું નિષ્પ્રાણ થઈ ગયું. આમ જુઓ તો આ ગાયકવાડી અન્યાય સામેનું હિંસક આંદોલન હતું તે ઠંડું પડવા લાગ્યું. દુદો રબારી આવીને મૂળુ માણેકને મળ્યો. વિશ્વાસ આપીને બધાને અંગ્રેજોના શરણમાં લઈ ગયો. પણ તે વિશ્વાસઘાતી નીકળ્યો. કોઈને સજા

નહીં થાય તેવું વચન હોવા છતાં અંગ્રેજોએ વચન પાળ્યું નહીં અથવા વગર વચને દુદો રબારી ફોસલાવી-પટાવીને લઈ ગયો હતો. મોગલોમાં અને અંગ્રેજોમાં એક મુદ્દાનો ફરક. પેલા ઝાટકે મારે, વાતે ન પૂછે. અંગ્રેજો કેસ ચલાવે. અમરેલીમાં ચાર અંગ્રેજ જજ બેઠા. કેસ ચલાવ્યો અને પછી 47 વાઘેરોને પાંચપાંચ વર્ષની, મૂળુને ચૌદ વર્ષની અને તેના પિતા બાપુ માણેકને સાત વર્ષની સજા ફટકારી. બધાને વડોદરા રેવાકાંઠા જેલમાં મોકલી દીધા.

લગભગ ત્રણ વર્ષ રેવાકાંઠા જેલમાં રહ્યા પછી બધાએ મળીને એક દિવસ જેલ તોડી અને ભાગી નીકળ્યા. પરાક્રમને લાંબો સમય પાંજરે ન પૂરી શકાય. વીસ વાઘેરો પાછા ઓખામંડળ પહોંચી ગયા. મૂળુ જેલ તોડીને પાછો આવ્યો છે તેવી વાત જાણીને વાઘેરો હર્ષધેલા થઈ ગયા, કારણ કે સરકારે બલોચ સેનાને છૂટો દોર આપી દીધો હતો. બલોચો બહેન-દીકરીઓની આબરૂ લૂંટવામાં પોતાને ધન્ય માનતા હતા, તેથી વાઘેરો વધુ છંછેડાયેલા હતા.

મૂળુએ ફરીથી વાઘેરોનું સંગઠન કર્યું, નેતાગીરી લીધી અને બહારવટું ખેડવા લાગ્યો.

*

બધાએ મળીને માધવપુર ભાંગ્યું. ત્યાં માધવરાય ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં. બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડી. દરગાહો અને ફકીરોને દાન આપ્યાં અને વિદાય થયા. બહારવટિયા સુઈ નામના ગામના પાદરે માતાના પીપળાની છાંયમાં વિસામો કરતા હતા ત્યાં જામનગરની ફોજ આવી પહોંચી. થોડું ધિંગાણું થયું, પણ બધા ભાગી છૂટ્યા.

આવી જ રીતે પોરબંદરનું અડવાણું ગામ ભાંગીને બહારવટિયા બરડામાં જતા હતા ત્યાં ઘેલો બક્ષી નાગર ફોજ લઈને પાછળ પડ્યો હતો, પણ મિયા માણેક નામના બહારવટિયાએ અચૂક નિશાન તાકીને તેને પાછો વાળી દીધો હતો.

મોટા ભાગના બધા બહારવટિયા નેકી-ટેકીથી રહેનારા હોય છે, પણ એમાં કોઈકોઈ અપવાદરૂપ પણ હોય છે. મૂળુ માણેકનો સગો ભાઈ દેવો માણેક નીચ પ્રકૃતિનો હતો. તે મોકો મળે તો સ્ત્રીની ઈજ્જત ઉપર હાથ નાખતો. તેની આવી આદતથી જોધાને ચિંતા થયેલ. તેણે મૂળુને પણ સાવધાન કરેલો. પણ આ બાબતમાં બંનેને બન્યું નહીં અને પોતપોતાનાં ઘોડાં લઈને જુદા પડ્યા. આદર્શના ભોગે જે સંગઠનો રચાતાં હોય છે તે ક્રુણ રીતે નિષ્ફળ થતાં હોય છે.

બહારવટિયા રોધડા ગામમાં ભરાયા. ગામના સિંધીએ ગોરાને સમાચાર કહેવડાવ્યા. ગોરાની બલોચ સેનાએ ગામને ઘેરી લીધું. બંને તરફથી ગોળીઓ ચાલવા માંડી. ત્રણ બલોચો મરાયા. રાત પડી. અંગ્રેજો તંબુમાં ગયા અને રાતના અંધારામાં બહારવટિયા ભાગી ગયા.

*

આબરૂદાર ખાનદાન પરિવારને સૌથી મોટું દુઃખ પોતાના પરિવારમાં કોઈ બદચલન પાકે તેનું થતું હોય છે. બહારવટિયા લૂંટ કરતા, હિંસા પણ કરતા, પણ તેઓ બદચાલ ન હતા. કોઈ બહેનદીકરી ઉપર હાથ ન નાખતા. આ તેમનું બહુ મોટું જમાપાસું હતું. પણ વાઘેરોમાં એક દેવો એવો પાક્યો હતો કે તેણે બધી મર્યાદા છોડી દીધી હતી. ભોજાના મરણ પછી તેના ઉપર કોઈની ધાક ન રહી. સારી ઘોડી અને સારા બળદો પણ લગામના નિયંત્રણથી સારી ચાલ ચાલતાં હોય છે. જો લગામ કે નાથ ન હોય તો સારું માણસ પણ બદચાલ થઈ શકે છે, તો પછી જે પ્રથમથી જ બદચાલ હોય અને નિયંત્રણ વિનાનું થઈ જાય તો તેને કોણ રોકી શકે?

દેવો બેફામ થઈ ગયો હતો. ભોજો ન હતો. મૂળાથી જુદો થયો અને તેને છૂટો દોર મળી ગયો.

બુટાવદર ગામમાં એવું બન્યું કે બધા દારૂ પીને છાકટા બન્યા, ભાન ગુમાવ્યું. સાથીદારે દેવાને ચઢાવ્યો કે “અહીં એક આહીરના દીકરાની વહુ હમણાં જ આણે આવેલી છે. રૂપરૂપનો અંબાર છે. તારે જ લાયક છે.” બસ, પછી તો પૂછવું શું? અડધી રાતે કુકર્મીઓ રબારીને ત્યાં પહોંચ્યા અને પેલી નવીનવેલી આવેલી વહુને જબરજસ્તી ઉઠાવી લાવ્યા. આખી રાત ચૂંથીને પાછા સવારે મૂકી ગયા. સ્ત્રીને સાચવવી એ સૌથી અઘરું કામ છે. તેમાં પણ રૂપાળી સ્ત્રી હોય અને લફંગાઓ વચ્ચે રહેવું હોય તો સચવાય નહીં.

વહુનો વૃદ્ધ સસરો રબારી ડૂસકાં ભરતો રહ્યો, પણ દુર્બળ ગરીબનું કોણ! તેને ભાગી છૂટવાની પણ બુદ્ધિ ન સૂઝી, પણ તેણે વહુનું રક્ષણ કરવા પટારામાં પૂરી દીધી. બીજી રાતે ફરીથી લફંગાઓ આવ્યા. વહુને ન જોઈ ને રબારીને ધગધગતા અંગારાના ડામ દીધા. અંતે તેણે પટારો બતાવ્યો. પટારો ખોલીને બદમાશો વહુને લઈ ગયા અને ફરીથી ચૂંથવા માંડી. કુદરતે પુરુષને ચૂંથવાની ક્ષમતા સીમિત આપી છે,

તેથી થાકીને પાછા મૂકી ગયા. રબારણથી જિવાયું નહીં. તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. રબારી લાચાર થઈને વહુનું મડદું જોતો રહ્યો. શું ગરીબ અને લાચારનું કોઈ નથી? તેને હિંમત આવી અને નજીકમાં જ દીપડાનો શિકાર ખેલવા આવેલા અંગ્રેજો પાસે દોડી ગયો. તેમના પગમાં માથું મૂકીને તે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોતો રહ્યો. ભાષા આવડે નહીં, પણ અંગ્રેજ અમલદારો સમજી ગયા.

અંગ્રેજો ઘોડે ચઢ્યા. 1867ના ડિસેમ્બરની 29મી તારીખે ગોરાઓ નાતાલ ઊજવે, પણ નાતાલની ઉજવણી પડતી મૂકીને આઠ-દશ અમલદારો બુટાવદર પહોંચ્યા. ગોરાની ફોજ આવી છે તેવું જાણીને બધા બહારવટિયા ભાગ્યા, પણ ફોજ પાછળ પડી. આગળ જતાં ભારે ધિંગાણું થયું, જેમાં લાટૂસ નામનો ગોરો અધિકારી મરણ પામ્યો. ઘણા બહારવટિયા મરાયા. દેવો ભારે ઘવાયો. તે પડ્યો હતો. તેને મરેલો માનીને લાટૂસ નજીક ગયો તો દેવાએ બંદૂકનો ઘોડો દબાવી તેને પણ ઠાર માર્યો. આ ધિંગાણામાં બે ગોરા અમલદારો શહીદ થયા. તેમની કબરો તેની નિશાની છે. ગોરાઓએ આવી કેટલીયે શહીદીઓ વહોરીને કાયદાનું રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું.

બધા બહારવટિયાઓની ઓગણીસ લાશો માછરડાના ચોકમાં સુવાડી છે. હજી અંતિમવિધિ થઈ નથી. મૂળુને ખબર પડી. તેને દેવા પ્રત્યે સખત નફરત હતી. કુકર્મીઓ પ્રત્યે નફરત હોવી જ જોઈએ. સત્કર્મી અને કુકર્મીને સરખા માને તેને જ્ઞાની ન કહેવાય, નાલાયક જ કહેવાય.

નફરત હોવા છતાં પણ પોતાનો ભાઈ હતો તેથી લાશ કૂતરાં-બિલાડાં ન ખાય તે માટે મૂળુ માછરડા પહોંચ્યો અને બધાની વચ્ચેથી દેવાની લાશ ઉપાડી ગયો અને સોગડીગામની ભાગોળે તેની અંતિમવિધિ કરી નાખી. પોતાના કુકર્મી ભાઈ પ્રત્યે નફરત હતી, પણ તેની લાશ પ્રત્યે નહીં.

*

સૌનો અંતકાળ આવતો જ હોય છે. તેનાથી કોઈ બચી ન શકે. પણ મરણ સુધરેય ખરું ને બગડેય ખરું. જીવન સુધરે કે ન સુધરે, મરણ સુધરે તોય બહુ કહેવાય.

વાઘેરોની પંદરસો સંખ્યામાંથી હવે માત્ર પાંચ જ બહારવટિયા રહી ગયા હતા. પાંચે પાંચ દિવસથી ભૂખ્યા હતા. બરડાના માછરડા ગામની સીમમાં એક ઘટાદાર વૃક્ષ નીચે બધા થાક્યા-પાક્યા, ભૂખ્યા-તરસ્યા ઊંઘવા મંડ્યા. ઊંઘ કોઈને છોડતી નથી. બધાની આંખો મીંચાઈ ગઈ ત્યાં પોલીસ- ટુકડી આવી પહોંચી. ભારે ધિંગાણું થયું. બહારવટિયા ખસતા-ખસતા એક ઘરમાં ભરાઈ ગયા. બંદૂકોની લડાઈમાં ઓથ જોઈએ. તે ઓથ મળી ગઈ. પોલીસે છેવટે ઘર સળગાવ્યું. હવે કોઈ આરો ન રહ્યો. મૂળુની સાથે એક ચારણ પણ હતો. તેને મૂળુએ કહ્યું કે “મારું માથું વાઢી નાખ, નહીં તો પોલીસ તેની દુર્ગતિ કરશે.” પણ ચારણની હિંમત ન ચાલી. શૂરવીરતાની કવિતા રચવી એ અલગ વાત છે, પણ સમય આવ્યે શૂરવીરતા બતાવવી એ બીજી વાત છે. છેવટે ઘરનું બારણું ઉઘાડીને પાંચ જ બહારવટિયા પાંચસો પોલીસ ઉપર કેસરિયાં કરીને પડ્યા. ‘જય રણછોડ’ ‘જય રણછોડ’ બોલતા-બોલતા મૂળુ સહિત બધાએ પ્રાણ છોડ્યા.

ચારણોએ દુહા રચ્યા:

નારીયું નત્ય રંડાય, નર કો દી રંડાય નહીં,
ઓખો રંડાણો આજ માણેક મરતે મૂળવો!
ગોમતીએ ઘુંઘટ તાણિયા, રોવા રણછોડરાય,
મોતી હૂતું તે રોળાઈ ગયું, માણેક ડુંગરમાંય!

પહેલાં ભોજો અને પછી મૂળુ માણેક આ રીતે બહારવટું ખેડતાં- ખેડતાં પ્રાણ ત્યાગી વિદાય થયા. આવા વીર-બહાદુરોની શક્તિ રાષ્ટ્ર માટે વપરાઈ હોત તો રાષ્ટ્ર કેવું હોત? વાઘેર કોમમાંથી મોટો ભાગ ઇસ્લામમાં રૂપાંતરિત થઈ ગયો છે. આપણે આપણા વીરપુરુષોને સાચવી શકતા નથી. બેટ-દ્વારકામાં 80-90 ટકા મુસ્લિમો છે.

*

6. કાદુ મકરાણી

પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જેમ વ્યક્તિત્વ હોય છે તેમ પ્રત્યેક જાતિનું પણ આગવું વ્યક્તિત્વ હોય છે અને જે પરગણામાં જે જાતિની બહુલતા હોય છે તે પરગણું તે જાતિના ગુણોથી પ્રસિદ્ધ થતું હોય છે. આવું જ એક પરગણું છે મકરાણ. મકરાણમાં રહેનારા બહાર જાય તો મકરાણી કહેવાય—જેમ સિંધી, બિહારી, પંજાબી, ગુજરાતી વગેરે. પ્રત્યેક પરગણાની જે મુખ્ય જાતિ હોય તેનું કાંઈનું કાંઈ આગવું વ્યક્તિત્વ હોય, જેમ કે કોઈ દેશ મજૂરો પૂરા પાડે, કોઈ સૈનિકો પૂરા પાડે, કોઈ વેપારીઓ પૂરા પાડે, કોઈ કારકુનો પૂરા પાડે, તો કોઈ ચોર-લૂંટારા- ઠગ પણ પૂરા પાડે! આખો દેશ તો તેવો ન હોય, પણ મુખ્ય જાતિના આધારે તેવી પ્રસિદ્ધિ થાય.

સિંધથી પશ્ચિમે આવેલો સૂકોભઠ દેશ મકરાણ સિપાહીઓ પૂરા પાડે. વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે ભારતના રાજા-મહારાજાઓ પાસે સૈનિકોની કમી રહેતી, તેથી સિંધી, મકરાણી, બલોચ, પઠાણ, ગુરખા વગેરે લડાયક કોમોને સેના અને પોલીસમાં ભરતી કરતા. આ કોમો બહુ બહાદુર અને પાછી પૂરેપૂરી વફાદાર, તેથી તેમની ભરતી તરત જ થઈ જતી. બધા માણસો સરખા છે તેવી માન્યતા સાચી નથી. આનુવંશિક રૂપથી બધાં કૂતરાં સરખાં નથી હોતાં. આલ્ફ્રેડશિયન, ડોબરમેન અને દેશી કૂતરું સરખાં ન હોય. હાફૂસ, કેસર અને રાજાપુરી વગેરે બધી કેરીઓ સરખી ન હોય. બધાં ઘોડાં, બધી ગાયો, બધી ભેંસો સરખાં ન હોય. આવું જ માણસોનું પણ હોય છે. બધા માણસો સરખા ન હોય. હા, ધાર્મિકતાની દૃષ્ટિએ સૌને સરખા હક્કો હોય, પણ સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ બધા સરખા ન હોય. જો બધા સરખા જ હોય તો અનામત હોય જ નહીં.

સિંધી—મકરાણી—બલોચ—પઠાણ વગેરે જે અહીં સૈનિકો તરીકે આવતા અને નોકરી કરતા તેમને જરૂર ન હોવાથી જ્યારે છૂટા કરવામાં આવતા ત્યારે કામ વિનાના બેકાર થયેલા તે ટોળાં બનાવીને પ્રજાની રંજાડ કરતા, લૂંટફાટ કરતા. તેમને પીંઢારા કહેતા. અંગ્રેજો આવતાં પહેલાં પીંઢારાનો ભારે ત્રાસ હતો. અંગ્રેજોએ ભારે બહાદુરી અને કુનેહ બતાવીને આ પીંઢારાઓને જેર કરેલા. બહાદુરી ધંધા વિનાની હોય તો ઉત્પાત મચાવતી થઈ જાય, તેથી તેમને ધંધે લગાડી રાખવી જોઈએ. લગભગ બધી બહાદુર કોમો જ્યારે જ્યારે નવરી પડે છે—બેકારી ભોગવે છે ત્યારે પ્રજાને રંજાડતી થઈ જતી હોય છે.

આપણી કથાનું મૂળ આ પ્રમાણે છે. ઈ. સ. 1840માં માંગરોળમાં શેખની સત્તા ચાલે. જૂનાગઢના નવાબના ભાયાતોને જે નાનાંનાનાં રજવાડાં મળ્યાં હતાં તેમાંનું એક માંગરોળ. શેખે પોતાની નાની સરખી સેના બનાવેલી, તેમાં મોટા ભાગના આરબ સિપાહીઓ રાખ્યા હતા. એક વાર આરબોએ વિદ્રોહ કર્યો. એ માંગરોળને લૂંટીને માંગરોળથી ભાગ્યા. આરબોની એવી ધાક કે તેમને પકડવા કોઈ પાછળ ન પડ્યું. આથી રાડ-ફરિયાદ જૂનાગઢ ગઈ. નવાબના બે મકરાણીઓ આરબોને પકડવા તૈયાર થયા. આરબો આગળ અને મકરાણીઓ પાછળ ભાગવા લાગ્યા. આરબો ગીરમાં થઈને ભાવનગર અને ત્યાંથી ભાલમાં ગયા. ત્યાંથી પેટલાદ પહોંચ્યા. મકરાણીઓએ આરબોને પકડી પાડ્યા. તેમણે લૂંટનો અડધો ભાગ મકરાણીઓને આપી દેવા ઓફર કરી, પણ મકરાણી ફૂટ્યા નહીં. વ્યક્તિ અને પ્રજાની બે મુખ્ય કસોટીઓ હોય છે: 1. ધનકસોટી અને 2. સેક્સ-કસોટી. આ બેમાં જે ચલિત ન થાય તે સો ટયનું સોનું કહેવાય. જે ચલિત થઈ જાય તે પીળા રંગનું હોય તોપણ પિત્તળ કહેવાય. મકરાણીઓએ લૂંટના માલ સહિત આરબોને લાવીને જૂનાગઢના નવાબ આગળ હાજર કર્યા. આવી બહાદુરી બતાવવા બદલ નવાબે મકરાણીઓને ઈશ્તાજ ગામ ઇનામમાં આપ્યું.

મકરાણીઓ ગામધણી થયા. તેમણે મકરાણમાંથી પોતાના પરિવારને ઈશ્તાજમાં બોલાવી લીધા. પરદેશ ગયેલા માણસને જ્યારે સુખના દિવસો મળે ત્યારે ગામ અને પરિવાર યાદ આવે. તે બધાને બોલાવી સુખમાં ભાગીદાર બનાવે; પણ પરદેશ ગયેલો માણસ જો દુઃખી થાય અને દુઃખનો માર્યો પાછો ઘરે આવે તો કોઈ સગું થવા તૈયાર ન થાય. આ આવનાર પરિવારમાં અલીમામદ અને વલીમામદ બહુ પ્રભાવશાળી થયા. તે મકરાણીઓમાં પણ ઉચ્ચ જ્ઞાનદાનના ગણાતા હતા. તેમને લોકો હિંદ-બલોચ કહેતા. ઉચ્ચ જ્ઞાનદાની સદ્ગુણોથી આવતી હોય છે. ખરેખર આ લોકો તેવા જ હતા.

જૂના મકરાણી અને આવનારા નવા મકરાણીઓ વચ્ચે ખટરાગ થવા લાગ્યો. નવા વધુ બળવાન હતા તેથી જૂનાને ભગાડી મૂકવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. કેટલીક વાર જેને બોલાવીને તમે આશરો આપો અને સુખી કરો તે જ તમારો દુશ્મન થઈને તમને બરબાદ કરે.

આમ, ગામમાં મકરાણીઓમાં બે પક્ષ પડી ગયા હતા. એવામાં 1881ની વસતીગણતરી શરૂ થઈ. ઈણાજવાળાએ વસતીગણતરીનો બહિષ્કાર કર્યો; પણ અંતે જૂનાગઢના નાગર અધિકારી હરભાઈ દેસાઈને વસતીગણતરી કરવાની છૂટ અપાઈ. થોડા દિવસો પછી ઈણાજમાં બંને પક્ષો વચ્ચે મારામારી થઈ. મુસ્લિમો શાંત રહી શકતા નથી. સામે કોઈ બિનમુસ્લિમ ન હોય તો પછી અંદરોઅંદર લડતા રહે છે. આજે પણ વિશ્વનાં બધાં મુસ્લિમ રાજ્યો અશાંતિ ભોગવી રહ્યાં છે. સૌથી વધુ અશાંતિ પાકિસ્તાન ભોગવી રહ્યું છે. ત્યાં મુસ્લિમોને હાથે મુસ્લિમો મરાઈ રહ્યા છે. આ મારામારીની તપાસ કરવા પોલીસ ગઈ, પણ મકરાણીઓએ તેને ગામમાં પેસવા ન દીધી. કંપની સરકારના અંગ્રેજ અધિકારી ગયા તો તેમને પણ બંદૂકની અણીએ ગામમાં પેસવા ન દીધા. મેંજિસ્ટ્રેટને પણ ભગાડી મૂક્યો. મકરાણીઓ એમ સમજવા લાગ્યા હતા કે આ ગામ અમારું છે અને તેમાં દખલ કરવાનો કોઈનેય અધિકાર નથી. આ વખતે જૂનાગઢના દીવાનપદે હરિદાસ વિહારીદાસ દેસાઈ (નડિયાદવાળા) હતા. તેમને ગુસ્સો આવ્યો: રાજસત્તાને પડકાર આપનાર આ લોકોને સહન કરી શકાય નહીં, તેથી તેમણે ઈણાજ ગામના બધા લોકો પાસેથી હથિયાર જપ્ત કરવા હુકમ કર્યો. મકરાણી માટે કહેવત છે કે તે મરી જાય પણ હથિયાર ન છોડે. ભારતમાં એવી પણ કેટલીક પ્રજા છે, જે કૂતરાના મોતે મરી જાય પણ શસ્ત્ર ન પકડે. ઈસ્લામ શસ્ત્ર ધારણ કરાવનાર ધર્મ છે, જ્યારે ભારતમાં કેટલાક ધર્મો શસ્ત્ર છોડાવવામાં ગૌરવ માને છે. અંતે સેનાના દબાણથી ઈણાજ ગામ ખાલી કરાવવું તેવો નિર્ણય જૂનાગઢના નવાબ અને કંપની સરકારે મળીને કર્યો.

ઈણાજ ઉપર તોપો

ઈણાજના મકરાણીઓ સમજી ગયા કે હવે ઈણાજનો નાશ થવાનો છે. ગામઘણી જમાદાર અલીમામદે ગામ ભેગું કર્યું અને બધા હિંદુ લોકોને સૂચના આપી કે હવે આ ગામ તોપોના ભડકે ઊડી જવાનું છે. તમે બધા તમારાં ઢોર-ઢાંખર લઈને ક્યાંક ચાલ્યા જાઓ; અહીં રહેશો તો મરી જશો. પણ વસ્તી ભાગવા તૈયાર ન હતી. તે ગામઘણીને વફાદાર હતી. અલીમામદ નેકી-ટેકીવાળો માણસ હતો તેથી તેની લોકચાહના ભારે હતી. અલી ધાર્મિક માણસ હતો. તે હંમેશાં તસબી ફેરવતો, કાં કુરાનનો પાઠ કરતો રહેતો. ધાર્મિકતા જો કટ્ટરતાથી મુક્ત હોય તો વ્યક્તિ અને પ્રજાને પવિત્ર જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપતી રહે છે. અંતે અલીમામદના આગ્રહથી ઘણા લોકો પોતપોતાની ઘરવખરી અને ઢોર-ઢાંખર લઈને ગામ છોડીને ચાલ્યા ગયા. જે લોકો વૃદ્ધ હતા તે પડ્યા રહ્યા. સામંત સોલંકી, પૂંજા વાલા આયર, ફૂલી ડોસી, બોદો વણકર, કિસો મેતર વગેરે ન ગયાં. આ બધાં પોતાના ગામઘણીની સાથે મરવા તૈયાર હતાં. બધો સાથ હોય, મરવાનો સાથ ન હોય. સાથે મરવાનું તો માત્ર પ્રેમી યુગલો જ કરી શકતાં હોય છે, કારણ કે પ્રેમ બલિદાન વિનાનો નથી હોતો. ગામ લગભગ ખાલી થઈ ગયું. માત્ર મકરાણીઓ જ રહી ગયા. સરકારી આદેશો ન માનવા તે નાદાની જ કહેવાય. ગામ ઇનામમાં આપ્યું હતું તેથી તે કાયદાથી પર થઈ જતું ન હતું, પણ મકરાણીઓ સમજી બેઠા કે હવે આ તો અમારું ગામ, તેમાં કોઈની દખલ ન ચાલે. અલીમામદે માથે કફન બાંધી લીધું. મોડ બાંધવા તો સૌ ઉતાવળા હોય છે, પણ પોતાની જાતે કફન બાંધનારા કેટલા? જે કફન બાંધીને જીવે તે જ અમર થાય. તેના પાળિયા થઈને પૂજાય. કેટલાક પાળિયા થવા જ જન્મ્યા હોય છે. અલીમામદે ચારે તરફથી રાતોરાત પોતાનો બધો પરિવાર બોલાવી લીધો. અલીમામદની પત્ની અમનબીબી ઓરડામાં છે. મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ ઓરડે રહે. ઓશરીમાં પુરુષો રહે. મહેમાનો ડેલીએ રહે. આવી મર્યાદા રાજપૂતો અને મુસ્લિમો બંનેની છે. અલીએ બીબીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો: “કાલે અહીં કત્લેઆમ થવાની છે. તું બાળબચ્ચાંને લઈને મકરાણ જતી રહે, તારાથી જોયું નહીં જાય.” પણ બીબી માની નહીં. તેણે એક જ વાક્ય કહ્યું: “જ્યાં મારો ખાવિંદ ત્યાં હું.” મુસ્લિમ સ્ત્રીઓ પતિને ખાવિંદ કહે છે. ખાવિંદનો અર્થ માલિક—નાથ—સ્વામી જેવો થાય છે. આપણે ત્યાં પણ પતિને ભરથાર, સ્વામી, નાથ શબ્દોથી પહેલાં પત્નીઓ બોલાવતી. હવે પતિ પતિ મટીને મિત્ર બન્યો છે તેથી ‘તુંકારા’ને પાત્ર થયો છે. પત્ની મિત્રાણી થઈને ઈચ્છે છે કે પતિ મારા પગલેપગલે ચાલે-અને ચાલે પણ છે, અર્થાત્ છેવટના નિર્ણય હવે પત્ની લેતી થઈ ગઈ છે! આને સામાજિક વિકાસ કહેવાય છે! આમાં પતિ-પત્ની વચ્ચે સમર્પણ-પ્રત્યર્પણ નથી, વચ્ચે દીવાલ છે, જેથી બંનેનાં વ્યક્તિત્વ એક ન થઈ જાય.

અલીમામદે દીવો કરીને આખી રાત કુરાન શરીફનો પાઠ કર્યો. ધર્મગ્રંથોનો પાઠ મનને એક તરફ શાંતિ આપે છે તો બીજી તરફ મરી ફીટવાની પ્રેરણા પણ આપે છે. ઇસ્લામ કુરબાનીની આધારશિલા ઉપર રચાયેલો ધર્મ છે. ખરી કે ખોટી જેટલી કુરબાનીઓ મુસલમાનોએ આપી છે અને આપી રહ્યા છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ આપી હશે. જે ધર્મ કુરબાની શિખવાડતો જ નથી, માત્ર ગમે તે ભોગે જીવવાનું જ શિખવાડે છે, તે મરદ પેદા નથી કરતો, મડદાં પેદા કરે છે—પછી ભલે તે મડદાં રૂપાળાં ઢોલ જેવાં ઢમઢમતાં હોય, તેના પાળિયા ન હોય. અલીએ આખી રાત કુરાન વાંચ્યું. સવાર પડી ગઈ. બધાં સગાંસંબંધીઓ આવી ગયાં. અલીએ બધાંને સમજાવ્યાં કે “આપણે હિંદ-બલોચ છીએ. પેટ માટે મકરાણ છોડીને અહીં કાઠિયાવાડ આવ્યાં છીએ. આપણે માથાની રોજી કરીએ છીએ. હવે ખરો સમય પાકી ગયો છે. આજે ભારે ધિંગાણું થવાનું છે. આખું ગામ તોપના ગોળે ઉડાડી દેવાનું છે. જેને ભાગી જવું હોય તે ભાગી જાઓ અને જીવ બચાવો, પણ જેને મારી સાથે અહીં દફનાવું હોય તે અહીં રહો.”

આવેલાં સગાંસંબંધીઓમાં એક યુવાન હતો. તેનું નામ કાદરબક્ષ, જેને લોકો કાદુ નામથી ઓળખે છે. તેણે સરકાર સાથે મકરાણીઓએ જે-જે ભૂલો કરેલી તે ગણાવી અને કહ્યું: “આજની પરિસ્થિતિમાં માત્ર સરકાર જ દોષી નથી, આપણે પણ દોષી છીએ.” કાદુએ પોતાની વાત કહી. પણ હવે વાત ઘણી આગળ વધી ગઈ હતી. હવે પાછા ફરાય તેવું રહ્યું ન હતું તેથી અલીમામદે સૌને ફરીથી કહ્યું: “જેને મરવું હોય તે રહો, જીવવું હોય તે જાઓ.” કાદુ ડગ્યો નહીં. તેણે કહ્યું: “તમારી સાથે જ રહીશું.” જીવનનો સાથ આપનાર કરતાં મરણનો સાથ આપનાર ઘણો મહાન હોય છે.

નવાબની સેના અને મિ. સ્કોટની તોપો ઈણાજ આવી ગઈ. ગામમાં રહેલા સરફરોશો કુરાનનો પાઠ કરી રહ્યા છે. વળી રમજાન મહિનો હોવાથી કેટલાકે રોજાં પણ રાખ્યાં છે. ઘેરી સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ છે પણ ક્યાંય રોકકળ નથી. મરવું અને કુરબાન થવું એ બેમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે. મરવામાં પણ કૂતરાના મોતે મરનારા ચીસો પાડી-પાડીને મરતા હોય છે, જ્યારે કુરબાન થનારા ધન્યતાની સાથે કુરબાન થતા હોય છે. શહીદો મરતા નથી, કુરબાન થતા હોય છે.

એક વાર છેલ્લી મંત્રણા ચાલી: “હથિયાર મૂકીને સરકારને શરણે આવી જાઓ.” પણ મંત્રણા નિષ્ફળ ગઈ. સેનાએ ઈણાજને ઘેરી લીધું. મકરાણીઓએ લોબાનનો ધૂપ કર્યો. કેટલાક કુરાનનો પાઠ કરવા લાગ્યા. સાચો ધર્મગ્રંથ તે કહેવાય જે વ્યક્તિને જીવતાં પણ શિખવાડે અને મરતાં પણ શિખવાડે. જીવતાં શીખવું તેના કરતાં મરતાં શીખવું વધુ મહત્ત્વનું છે.

બંને તરફથી ગોળીઓની રમઝટ થવા લાગી. એક તરફ 250 સૈનિકો હતા, તો બીજી તરફ માત્ર 13 મકરાણીઓ હતા. બાઈઓ બંદૂકો ભરી-ભરીને આપતી હતી અને પુરુષો ચલાવતા હતા. સામા પક્ષે કારતૂસ હતી, તોપો હતી, પણ મકરાણીઓ મચક આપતા ન હતા. તોપોના ગોળાઓથી ઘરની દીવાલો પડી ચૂકી હતી. હવે બચવાનો કોઈ આરો ન હતો. કાદુ અને બીજા થોડા ઘર છોડીને ભાગી ગયા. અલીમામદ અને તેના બે દીકરાઓ વજીરમામદ અને અબ્દુલમામદ. ભારે ધિંગાણું જામ્યું. બધા ખપી ગયા. માત્ર ચૌદ વરસનો દીકરો અબ્દુલ રહેમાન કપાયેલે કાંડે જીવતો રહ્યો. સંવત 1939ની ભાદરવા સુદ ચોથના રોજ એક પ્રકરણ પૂરું થયું.

23-6-12

બહારવટું શરૂ

જીવનના બે સ્તર હોય છે: 1. આશ્રયદાતા અને 2. આશ્રિત. કોઈ પણ એકાકી વ્યક્તિ પણ ખરેખર પૂરેપૂરી સ્વાશ્રયી નથી હોતી. ત્યાગી-ઘોરત્યાગી પણ આહાર-વિહાર-વસ્ત્રાદિ માટે કોઈનો ને કોઈનો આશ્રિત થતો જ હોય છે. વ્યક્તિ માત્ર ધનથી જ આશ્રિત નથી બનતી. ધન વિના લાગણીના આશ્રયની પણ જરૂર પડતી હોય છે. શારીરિક આવશ્યકતાઓનો પણ આશ્રય જોઈતો હોય છે. એટલે વ્યક્તિના વ્યક્તિ સાથે તથા પદાર્થો સાથે પણ આશ્રયદાતા અને આશ્રિતના સંબંધો રહેતા હોય છે.

ભારતીય જીવનપદ્ધતિમાં ઘરનો મુખ્ય માણસ પૂરા પરિવારનો આશ્રયદાતા હોય છે અને પરિવાર આશ્રિત હોય છે. તેમાં પણ પત્ની-બાળકો તો સીધાં જ આશ્રિત જીવન જીવતાં હોય છે. તેમની પૂરેપૂરી ચિંતા આશ્રયદાતાને રહેતી હોય છે, તેથી તો તે પ્રવૃત્તિશીલ રહેતો હોય છે. જે એકાકી-માત્ર હોય છે તે પ્રવૃત્તિત્યાગી થઈ શકે, પણ તે પણ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે તેના યોગક્ષેમનો ભાર કોઈ વ્યક્તિ કે કોઈ વર્ગ ઉપાડનારો હોય. પણ પરિવારની જવાબદારી ઉપાડનાર પ્રવૃત્તિત્યાગી ન થઈ શકે. ઓછામાં ઓછી આજીવિકા માટે પણ તેણે

પ્રવૃત્તિ તો કરવી જ પડે. આવી પત્ની અને બાળકોની જવાબદારીમાંથી છટકીને કોઈ નિર્વાણ કે મોક્ષ મેળવવા ત્યાગી થાય તો થાય, પણ જે વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ પત્ની-પરિવારનો ત્યાગ નથી કરતા, પોતે આશ્રયદાતા છે અને પરિવાર આશ્રિત છે તેવું માનીને આશ્રિતોને બચાવવાનો મરણિયો પ્રયાસ કરે છે તે મહાન છે.

અબાબકર

ઈશાજ ગામ ધૂળધાણી થઈ ગયું. મકરાણીઓ મરાયા. જે જખમી થયા તે પકડાયા. તેમને પકડીને પોલીસ ચાલતી થઈ. કાદુ, અબાબકર, અલાદાદ, દીનમહમદ અને ગુલમહમદ ભાગી છૂટ્યા. તે બચી ગયા. ઈશાજનાં ભાંગ્યાંતૂટ્યાં ખોરડાંમાં હજી મકરાણી સ્ત્રીઓ પડી હતી. તે ભાગીને ક્યાં જાય? અને પોલીસવાળા તેમને પકડી ન લઈ ગયા તેથી ખુલ્લા આસમાન નીચે બાળકો સાથે તે પડી રહી હતી. પુરુષોની બહાદુરી પાછળ જો સ્ત્રીઓની બહાદુરી ન હોય તો પુરુષની બહાદુરી થાકી જાય. બાઈઓ રોટલા કરી-કરીને કાદુ વગેરે પાંચેયને પહોંચાડતી હતી. એવામાં જૂનાગઢના દીવાન પ્રભાસપાટણ આવ્યા. તેમણે હુકમ કર્યો કે “બધાં મકરાણી બાળ-બચ્ચાંઓને વેરાવળની જેલમાં પૂરી દો. તો જ તે પકડાશે.”

ઘણા ડાહ્યા લોકોએ આવું નહીં કરવા સલાહ આપી, પણ દીવાન માન્યા નહીં. સિપાહીઓને તેમણે કેદ કરીને લઈ આવવા મોકલ્યા. બધાંને ગાડાંમાં બેસાડી સિપાહીઓ લઈ ચાલ્યા. કાદુને ખબર પડી ગઈ હતી, તેથી તે રસ્તામાં સંતાઈને લાગ જોઈને ઊભો હતો. જેવું ગાડું આવ્યું કે તરત જ બંદૂકોનાં નિશાન લીધાં અને લઈ જનારા બંને સિપાહીઓને ઢાળી દીધા. બધા પરિવારને કાદુ બેટ-દ્વારકા લઈ ગયો અને ત્યાંથી વહાણમાં બેસાડીને બધાંને મકરાણ દેશ મોકલી દીધાં. હવે શાંતિ થઈ. પુરુષે જો કોઈ મોટી કાન્તિ કરવી હોય તો બાળ-બચ્ચાંની ચિંતામાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. બાળ-બચ્ચાંની ચિંતા હોય તે તેમનાથી બંધાયેલો રહે, તે મુક્ત થઈને કામ કરી શકે નહીં. તેથી જેને આગળ-પાછળની કશી ચિંતા ન હોય તે જ મન મૂકીને પરાક્રમી જીવન જીવી શકે.

*

બહારવટું પોતાને થયેલા અન્યાય સામે ખેલાતું હોય છે. અન્યાય કરનાર સરકાર હોય છે, પણ પરિણામ તો પ્રજાને ભોગવવાનાં હોય છે. પ્રજા નિર્દોષ હોય છે તોપણ હિંસા-લૂંટ તેની જ થતી હોય છે. પણ બહારવટિયા એવું સમાધાન કરી લેતા હોય છે કે પ્રજા સરકારનું અંગ છે. આ અંગને આપેલી પીડા અંતે સરકારને જ પહોંચતી હોય છે. પ્રજા લૂંટાતી હોય, કમોતે મરતી હોય, તો કોઈ પણ સરકાર શાંતિથી રાજ્ય ચલાવી ન શકે, તેથી સરકારને બહારવટિયા સામે કૂદવું જ પડતું હોય છે. બે પડ વચ્ચે નિર્દોષ પ્રજા પિસાતી રહેતી. પણ કેટલાક ખાનદાન બહારવટિયાઓની માફક કાદુના પણ કાંઈ નીતિ-નિયમો-આદર્શો હતા. તે નમાજ મુસલમાન હતો, કુરાનનો પાઠ કરતો, અલ્લાથી ડરીને જીવનારો માણસ હતો.

એક વાર કાદુની ટોળકી ઊના મહાલના તડ ગામ ઉપર રાત્રે ત્રાટકી. ગામમાં સોપો પડી ગયો. એકેએક ઘરની ઝડતી લેવા માંડી. તેવામાં એક વાણિયાનું ઘર હાથમાં આવ્યું. પુરુષો તો બધા વરંડો ઠેકીને ભાગી ગયા. ઘરમાં એકની એક જુવાન પરણેલી દીકરી રહી ગઈ. તે ભાગી ન શકી. ઓરડામાં સોને મઢેલી તે એકલી ઊભી-ઊભી થરથર કાંપતી હતી. ઘરમાં મકરાણી પેસી ગયો અને તેણે દીકરીનો હાથ પકડ્યો. સોનું અને જુવાની બંને તેને એકસાથે મળી ગયાં. દીકરીએ ચીસ પાડી. બહાર ઊભેલા કાદુએ સાંભળી. તેણે ત્રાડ પાડી: “ખબરદાર, કોઈએ તેનો હાથ પકડ્યો તો!” બંદૂક સામી કરીને તે ઓરડામાં પેઠો અને હાથ પકડનાર મકરાણીને ઘસેટીને બહાર લઈ આવ્યો. સૌને હુકમ કર્યો: “આ ઘર નથી લૂંટવાનું.” બધાને પાછા બોલાવી લીધા અને દીકરીને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: “બેટા, તું ગભરાઈશ નહીં. તારું ઘર નહીં લૂંટીએ. અમે જઈએ છીએ.” આટલું કહીને કશું જ લૂંટ્યા વિના તે સાથીદારોને લઈને ચાલતો થયો. બહાર જઈને તેણે બધાને કહ્યું કે “કાદુ સાચો મુસલમાન છે. આપણે ધનના લૂંટારા છીએ, આબરૂના કદાપિ નહીં. બધી બહેન-દીકરીઓ આપણી પણ બહેન-દીકરીઓ જ છે. કદી કોઈ તેમના ઉપર હાથ ઉપાડશે નહીં.” આવું કહીને પેલા અપરાધી સામે બંદૂક તાકી, પણ વચ્ચે કાંઈક વિચાર આવવાથી તેને કુંદો મારીને પોતાની મંડળીમાંથી કાઢી મૂક્યો. તેની છાપ બેસી ગઈ. નેતાની છાપ સૌના ઉપર પડતી હોય છે.

હવે ગામ ભાગવાં અને લૂંટવાં એ કાદુનું રોજનું કામ થઈ ગયું હતું. રોજનાં પાંચપાંચ ગામ ભાંગવાં તે તેના માટે રમતવાત થઈ ગઈ

હતી. મોટા ભાગનાં બધાં સુખી ગામો શસ્ત્ર વિનાનાં રહેતાં. સુખી પ્રજા શસ્ત્રધારી નથી હોતી. તેમના ઘરમાં સારી લાકડી પણ નથી હોતી. બીજી તરફ સામાન્ય વેપારી અને ખેડૂત પ્રજા મોટા ભાગે બહાદુર નથી હોતી, તેથી સામનો કરી શકતી નથી. તે કાં તો ભાગી જવામાં કલ્યાણ માને છે, કાં પછી શરણે થવામાં કલ્યાણ માને છે.

કાદુએ ગીરના ગઢડાને લૂંટ્યું, વાણિયા અને ખોજાને લૂંટીને ઉળા ગામના પટેલનું નાક કાપી નાખ્યું. તે પોલીસને બાતમી આપતો હતો તેવી શંકા હતી.

હસનાપુર, સવની, ઈસવરિયું, મોરાજ વગેરે ગામો લૂંટી લીધાં. આમ અનેક ગામો તે લૂંટતો રહ્યો.

*

માણસની ખાનદાની માપવાની બે જગ્યાઓ છે: એક તો ધન અને બીજી સ્ત્રી. ધન જોઈને જે ચલિત ન થાય—“વગર હક્કનું ધન મારે ન જોઈએ” તે ખાનદાન જ હોય. તેના કરતાં પણ જુવાન સ્ત્રીની સહજ પ્રાપ્તિ જોઈને પણ જે વિચલિત ન થાય તો સમજવું કે તે મહાખાનદાન વ્યક્તિ છે.

અનેક ગામો ભાંગતોભાંગતો કાદુ લોઢવા પહોંચ્યો. ત્યાં એક કારડિયા રાજપૂતનું ઘર ભાંગ્યું. પુરુષો તો ભાગી ગયા હતા, પણ સ્ત્રી વસ્ત્ર વિનાની ઓચિંતી ખાટલામાંથી ઊભી થઈ. તેને ભાન ન હતું કે પોતે વસ્ત્ર વિનાની છે. તેને જોતાં જ કાદુ ઊંધો ફરી ગયો અને શાંતિથી કહ્યું: “બહેન, કપડાં પહેરી લે. હું તારો ભાઈ છું. કાંઈ નહીં થાય. ચિંતા ન કરીશ.” તે ઘરને પડતું મૂકીને કાદુ બીજે ચાલતો થયો. સામાન્ય રીતે નિર્વસ્ત્ર સ્ત્રીને જોઈને મોટામોટા તપસ્વીઓ પણ વિચલિત થતા સાંભળ્યા છે, પણ કાદુ જેવો ભયંકર બહારવટિયો જરાય વિચલિત ન થાય તે તેની ઉચ્ચ ખાનદાનીની નિશાની કહેવાય.

એક બીજા ગામમાં એવું બન્યું કે ઘરનું છાપરું તોડીને અંદર ઊતરવાનું હતું, પણ અંદર જોયું તો પતિ-પત્ની બંને બાથ ભીડીને સૂતાં હતાં. તરત જ કાદુ પાછો ફરી ગયો.

એક વાર પોતાને ગુપ્ત મદદ કરનાર એક દરબારના ગામ ઉપર તૂટી પડ્યો, પણ પછી ખબર પડી કે આ તો આપણા મદદગાર દરબારનું ગામ છે, તેથી તરત જ લૂંટ બંધ કરાવીને ચાલતો થયો. ચોકલી ગામ ભાંગીને કેર વર્તીવ્યો. ભાલપરા ભાંગ્યું અને ઘણા લોકોનાં નાકકાન કાપ્યાં. આ ગામમાં ખાનબહાદુર અલવીભાઈની ટુકડી પડી હતી તેને ભગાડી મૂકી. હવે તેણે માઝા મૂકી હતી. તેના કરતાં તેનો ભાણેજ અલાદાદ વધુ અત્યાચાર કરતો હતો.

એક વાર કાદુએ સાસણ ગામના દફતરી પુરુષોત્તમ લુહાણાને બાનમાં પકડેલો. સાત દિવસથી તેને પોતાની સાથે ને સાથે ફેરવતો હતો. તેમને સારી રીતે ખાવાપીવાનું આપતો રહેતો. બાન પકડીને બહારવટિયા પોતાની ધારી માગણી સરકાર પાસે મનાવતા. આ દફતરીને અલાદાદે ઠાર માર્યો, તેથી કાદુ તેના ઉપર નારાજ થયો અને બંદૂકનો કુંદો મારીને તેના સાથીઓ સાથે તેને કાઢી મૂક્યો હતો. બાન પકડાયેલા માણસો પોતાના આશ્રિત કહેવાય. તેમની રક્ષા કરવાની હોય તેવું તે માનતો. જોકે પાછળથી ક્ષમા માગતાં અલાદાદને ફરીથી પોતાનામાં સમાવી લીધો હતો. મંડળીમાંથી છૂટા પડેલા માણસો માત્ર છૂટા જ નથી પડતા, તે દુશ્મન થઈ જતા હોય છે, તેથી દુશ્મનોનો વધારો ન કરવો તે પણ ડહાપણ કહેવાય.

*

પોતાના ઈણાજ ગામ ઉપર કંપનીના અમલદાર સ્કોટસાહેબે તોપોના ગોળા વરસાવેલા તેથી પૂરું ગામ જમીનદોસ્ત થઈ ગયું હતું અને બધાને ભાગવું પડ્યું હતું. આ વાતનો ડંખ કાદુના મનમાં હતો. તે સ્કોટને શોધતો હતો. તેને બદલો લેવો હતો. એવામાં તેને બાતમી મળી કે સ્કોટ અને જેક્સન બે ઘોડાગાડીઓ લઈને પ્રભાસપાટણના દરિયા ઉપર હવા ખાવા ગયા છે. કાદુ પોતાના સાથીદારો સાથે હાજી પીરની દરગાહ પાસે સંતાઈને ઊભો રહ્યો. પહેલી ઘોડાગાડી આવી તેને જવા દીધી, પણ બીજી ઘોડાગાડી આવી તો તેને આંતરી ઊભી રખાવી, પણ અંદર સ્કોટ નહીં, પણ જેક્સન બેઠો હતો. તેની સાથે સ્કોટની પત્ની બેઠી હતી. સ્કોટ આગળની ઘોડાગાડીમાં જતો રહ્યો હતો. બાતમીમાં ભૂલ થઈ ગઈ હતી. ગાડી આગળ-પાછળ થઈ ગયેલી. કાદુએ જેક્સન ઉપર ગોળી ન ચલાવી. તેણે ધાર્યું હોત તો સ્કોટની પત્નીનું અપહરણ કરી શક્યો હોત, પણ તેણે કહ્યું કે “હું સ્ત્રીને હાથ નથી લગાડતો.” કાદુની ખાનદાનીથી જેક્સન બહુ પ્રભાવિત

થયો. તેણે કાઢુને બહારવટું છોડી દેવા સમજાવ્યો. કાઢુએ કહ્યું કે “મારો ગરાસ મને પાછો મળે તો હું બંદૂક છોડી દઉં.” જેકસને નવાબ સાથે વાત કરવાનું વચન આપી બીજા દિવસે ચાંદ ખેતાલની જગ્યા પાસે ગુપ્તમંત્રણા કરવાનું વચન આપ્યું. બીજા દિવસે રાત્રે જેકસન હથિયાર વિનાનો એકલો ચાંદ ખેતાલની જગ્યાએ પહોંચ્યો. તેને કાઢુની ખાનદાની ઉપર પૂરો ભરોસો હતો. રબારીના વેશમાં કાઢુ જેકસનને મળ્યો. તેની વાતો નિષ્ફળ નીવડી હતી. નવાબ કોઈ પણ રીતે સમાધાન કરવા તૈયાર ન હતા. જેકસન લાચાર હતો. ઘણી વાર વાતો દ્વારા ઉકેલ આવવાની તકો લોકો ગુમાવી દેતા હોય છે.

*

મુઘલાવસ્થાના સમયગાળામાં સ્ત્રીઓ ભાનભૂલી થઈ જતી હોય છે. તે ગાળામાં તે ગમે તેના ઉપર ઓળઘોળ થઈ જતી હોય છે. બહાદુર સ્ત્રીઓ જેને પકડે તેને છોડતી નથી હોતી, પછી ભલે મરવું પડે. પોચી સ્ત્રીઓને પકડતાંય વાર નહીં અને છોડી દેતાંય વાર નહીં. તે મક્કમ નથી હોતી. તેને મગ ચઢવવા હોય છે. જે પાણીએ ચઢે તે પાણી સ્વીકારી લેવાનું. તેમના મગ ઘણા પાણીઓથી ચઢતા હોય છે. કાઢુ માંડણપુરાના એક મકરાણીને ત્યાં કોઈકોઈ વાર આશ્રય લેવા આવતો અને ગુપ્ત રીતે રાત રહેતો. ત્યાં મકરાણીને ફાતમા નામની એક જુવાન દીકરી. તે કાઢુ ઉપર ઓળઘોળ થઈ ગઈ. પણ કાઢુ કદી તેની સામે નજર ઉપાડીને પણ જુએ નહીં. તે નેકીવાળો ઇન્સાન હતો. નેકીની પહેલી કસોટી પરસ્ત્રી અથવા પરપુરુષ છે.

ફાતમાની ધીરજ ખૂટી ગઈ. તેને પ્રેમનો ઊભરો ચઢ્યો હતો. જ્યારે ઘરમાં કોઈ માણસ ન હતું ત્યારે તે કાઢુની સામે બનીઠનીને ઊભી થઈ ગઈ. કાઢુ તેનો ભાવ સમજી ગયો. તેણે આંખો બંધ કરી દીધી. પણ ફાતમા આજે ઘેલી થઈને આવી હતી. ઘેલી સ્ત્રી બેય કાંઠે છલકાતી નદી જેવી હોય છે. તેને રોકી શકાતી નથી. પોતે તણાય છે અને બીજા કેટલાયને તાણી નાખતી હોય છે. કાઢુએ આંખ મીંચીને આડું જોયું, પણ ફાતમા ખસી નહીં. તે બોલી, “જમાદાર, મારે તમારી સેવા કરવી છે. હું તમને અર્પણ થઈ ચૂકી છું. મને સાથે લઈ લો.” કાઢુએ કહ્યું કે “હું તો દોજખમાં છું તું ક્યાં દોજખમાં પડવા માગે છે!” ફાતમા બોલી કે “તમારી સાથે મારા માટે દોજખ પણ જન્મત છે મારો સ્વીકાર કરો.” ફાતમા ઉતાવળી થઈ હતી.

કાઢુ બોલ્યો, “મેં તારાં મા-બાપનું અનાજ ખાધું છે. જેના ઘરનું ખાઉં તેના ઘરમાં જ મારાથી લૂંટ ન કરાય. અને મારે તો બાળબચ્ચાં મકરાણમાં છે.” એટલું બોલીને તે ઘર બહાર નીકળી ગયો. સ્ત્રીની ઓફરને ઠુકરાવવી બહુ મોટી મક્કમતા કહેવાય.

એક બીજી વાત પણ કિંવદન્તી જેવી કહેવાય છે. કાઢુ જિલાણા ગામના સીદી મકરાણીને ત્યાં રોકાતો. જેના ઘરમાં પરણ્યા વિનાની ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેને ત્યાં સંયમી પુરુષે રાત રોકાવું નહીં. ક્યારે શું થઈ બેસે તે કહેવાય નહીં. માણસ ખરાબ નથી હોતો, વાસના ખરાબ હોય છે. તે સારામાં સારા માણસને પણ ખરાબ બનાવતાં વાર નથી કરતી.

સીદીને જુમ્મન નામની દીકરી. જુમ્મન પોતાને ત્યાં આશરો લેનાર કાઢુ ઉપર મોહી પડી. મોહ આંધળો હોય છે. તેમાં પણ સ્ત્રીનો મોહ તો મકોડાની પક્કડ જેવો હોય છે. તૂટી જાય પણ છોડી ન શકાય.

જુમ્મને કાઢુને પોતાનો સ્વીકાર કરી લેવાની માગણી કરી, પણ કાઢુ મક્કમ રહ્યો. તેણે આશરો લેવાનું બંધ કરી દીધું, સીદીને રામરામ કરી દીધા.

*

વ્યક્તિની જ્યારે પડતી શરૂ થાય ત્યારે સૌથી પહેલાં સાથીદારો છૂટવા લાગે. સાથીદારો બે રીતે છૂટે: એક મૃત્યુથી અને બે રિસાઈને—ઝઘડો કરીને. મૃત્યુથી છૂટે તેની ખોટ તો પડે જ, પણ જે રિસાઈને કે ઝઘડો કરીને છૂટા થાય તે તો દુશ્મન થાય. ખોટ સારી, દુશ્મન ખોટા. તેમાં ઘરના જાણભેદુ દુશ્મન થાય તે તો બહુ જ ખોટા.

સરસ્વતીનદીના કિનારે બેઠાબેઠા બહારવટિયા લૂંટનો ભાગ વહેંચી રહ્યા છે. તેવામાં પોલીસટુકડી આવી પહોંચી. બંને તરફ ખૂબ ગોળીઓ છૂટી. તેમાં કાઢુનો ખાસ સાથીદાર અબુબકર, વલીમામદના હાથે મરાયો. બંને મકરાણી હતા, પણ એક બહારવટિયો અને બીજો પોલીસ હતો. કાઢુને પોતાના ખાસ સાથીદારના મરણથી ભારે આઘાત અને ખોટ લાગી.

*

જૂનાગઢના નવાબે કાદુને જેર કરવા એક અંગ્રેજ મેજરને પોલીસનો વડો અધિકારી નીમ્યો હતો. તેનું નામ હંફી. હંફી બહુ કડક સ્વભાવનો અને વીરપુરુષ હતો. તેણે પ્રત્યેક ગામમાં ચારચાર બંદૂકધારીઓ બેસાડી દીધા હતા જેથી ગામનું રક્ષણ થાય. કાદુને ખબર પડી કે મેજર હંફી પોતાનાં બાળબચ્ચાં સાથે ટાંગામાં બેસીને કેશોદ અને વેરાવળની વચ્ચે જઈ રહ્યો છે. આવો મોકો ફરીને નહીં આવે તેવું સમજીને સાથીદારો સાથે કાદુ નજીકમાં જ સંતાઈને બેઠો છે. જેવી ઘોડાગાડી નજીક આવે કે તરત જ હંફીને ઉડાવી દેવાની યોજના છે. તેવામાં એક ગુપ્તચર ઘોડેસવાર મારતે ઘોડે આવીને કહી ગયો કે “સાહેબ, પાછા વળો. કાદુ તમારો શિકાર કરવા તાકમાં જ બેઠો છે.” હંફી પેલાનો ઘોડો લઈને પાછો વળી ગયો, પણ પત્ની અને બાળકોની ઘોડાગાડી પેલા અસવારના કહેવાથી આગળ જવા દીધી.

કાદુએ ઘોડાગાડી રોકી, પણ અંદર હંફી ન હોવાથી અને માત્ર મેંડમ અને બાળકો હોવાથી તેને જવા દીધી. અલાદાદે બેગમને બાન પકડવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો પણ કાદુ ન માન્યો. “સ્ત્રી અને બાળકો પરમેશ્વરની પવિત્ર રચના છે. તેમને હાથ અડાડાય નહીં.” એવું કહીને ઘોડાગાડી જવા દીધી. મેંડમ તો તેના આદર્શને જોતી જ રહી ગઈ.

*

કાદુ બહારવટિયાના ત્રાસથી ત્રાસીને નવાબે પાનનું બીડું ફેરવ્યું હતું, અર્થાત્ આ પડકારને કોઈ મરદ માણસ ઉપાડે. ત્યારે લોકોની મદાનગીને પડકારવા માટે સભામાં આવાં બીડાં ફેરવવામાં આવતાં. આ બીડું જેઠસૂર ખુમાણે ઝડપી લીધું. જેઠસૂર જોગીદાસ ખુમાણનો પૌત્ર થાય. બીડું ઉપાડીને પૂરી તૈયારી કરી તે નીકળ્યો. કાદુને શોધતોશોધતો ગીરમાં એક નદીના કિનારે એક ફકીરને જોયો. બંને વચ્ચે વાતચીત થઈ. જેઠસૂરે કહ્યું: “હું કાદુને શોધવા નીકળ્યો છું, જો મળે તો ઉંદરની માફક પકડી લઉં.” એવી ડંફાસ મારતો હતો ત્યાં ફકીરે કફની ઉતારી લીધી, તો અંદરથી સાક્ષાત્ કાદુ નીકળ્યો!

“લે, ઝાલી લે મને. હું પોતે જ કાદુ છું.” જેઠસૂરનું તેજ ઊડી ગયું. કાદુએ તેના દાદાની શરમે તેને જવા દીધો. અને જેઠસૂર પાનનું બીડું ભૂલી ગયો!

*

કાદુને જ્યારે કોઈ ગામ લૂંટવું હોય ત્યારે પહેલાં તે ગામની રેકી કરતો—જુદાજુદા વેશે ગામમાં ફરીને ઘરો નક્કી કરતો કે કોને લૂંટવાં, વગેરે.

એક ગામમાં કાદુ ફકીરના વેશમાં ફરી રહ્યો છે. એક શેઠ પાસે ચલમ ભરવા સૂકો-તમાકુ માગી પણ ન મળી. એક મોચી પાસે જોડાનો ભાવ પૂછ્યો. આમ, કશું ન મળવાથી નિરાશ થઈને બડબડ કરતો જતો હતો તેવામાં એક કણબણ બાઈ સામે મળી ગઈ. તેણે ફકીરને શ્રદ્ધાથી રોટલો ખવડાવ્યો. હિંદુ ધર્મની ખાસ ખાસિયત એ છે કે તે બધાને આપે, બધાને પગે લાગે, બધાને માને. તેમાં પણ પટેલો તો રોટલાના ઉદાર. તેમને ત્યાં ભૂખ્યાને રોટલો મળી રહે. બાઈનો રોટલો ખાઈને ફકીર રાજી થયો. તેણે બાઈને કહ્યું: “જો, હું કાદુ છું. ડરીશ નહીં. આજ રાત્રે અમે આ ગામ ભાંગવા આવવાના છીએ. અમે તારા ઘરને નહીં લૂંટીએ. પણ એક કામ કરજે. તારા ઘરના ટોડલે બે દીવા કરી રાખજે જેથી અમને ખબર પડે.” બાઈએ દશ માણસ ખાય તેટલું ભાતું મોકલ્યું અને બધા બહારવટિયા જમ્યા.

રાત પડી ને કાદુ આવ્યો. આખા ગામમાં ગોકીરો થઈ ગયો. ચારે તરફ લૂંટાલૂંટ થવા લાગી. કાદુ શું કરતો? એક મોટા ચૂલા ઉપર કડાયામાં તેલ ઉકાળતો. પછી બધા શેઠિયાઓ અને સુખી લોકોને લાઈનબંધ બેસાડતો, પછી જ્યાં દાગીના સંતાડ્યા હોય તે પૂછતો. જો સંતોષકારક જવાબ ન મળે તો કડકડતા તેલમાં સાવરણો બોળીને પેલાના શરીર ઉપર છાંટતો. ચીસાચીસ થતી. લોકો સાચું બોલીને બધું બતાવી દેતા. જોતજોતાંમાં દાગીનાના ઢગલા થઈ જતા.

પેલી બાઈના ઘરે બે દીવા તગતગ થતા હતા. તેને કોઈએ હાથ ન અડાડ્યો. એક વારનો રોટલો કેટલું કામ કરે છે!

પછી તો ગામમાં લોકોને રાસડા રમાડે, બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડે, ફકીરોને દાન આપે, પછી વિદાય થાય.

*

નવા નિમાયેલા પોલીસ વડા હંફીએ રાજ્યને સુરક્ષિત કરવા જલદ પગલાં લેવા માંડ્યાં છે. એક સાચો કુશળ અને બાહોશ અધિકારી પૂરી

પ્રજાને રક્ષણ પૂરું પાડી શકે છે. ખરેખર તો ખરું રાજ્ય રાજા કે નવાબ નથી કરતા હોતા પણ અમલદારો જ કરતા હોય છે. હંફીની ચુસ્ત વ્યવસ્થાના કારણે બહારવટિયા ભારે ભીડમાં આવી ગયા. બધાએ વિચાર કરીને મકરાણ ભાગી જવા નિર્ણય કર્યો. બહુ સરસ યોજના બનાવી. કાદુની બહેન દમણ જાય, ત્યાં બાળકોને ભણાવવાની મદરેસા ખોલે, પછી નાવ દ્વારા મકરાણ ચાલી જાય. કાદુ અમદાવાદથી સિંધ જાય અને ત્યાંથી ઊંટ ભાડે કરીને મકરાણ જાય.

કાદુ કરાંચી પહોંચી ગયો. સોન મિયાણી જવા ઊંટ ભાડે કરવા લાગ્યો. પણ ઊંટવાળાને કાદુ ઉપર વહેમ પડ્યો. કાદુને પકડવાની ઈનામની જાહેરાતો જગ્યા-જગ્યાએ લાગેલી હતી. કાદુ બાવાજીના વેશમાં હિંગળાજ જવા માગતો હતો, પણ પેલા ઊંટવાળાએ તેને પકડાવી દીધો. પકડાતાં પહેલાં કાદુએ ત્રણ જણને મારી નાખ્યા. કરાંચી કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો અને કાદુને ફાંસીની સજા થઈ. બાવાના વેશમાં અલાદાદ બાવાઓની જમાતમાં ભળી ગયો અને ભજનકીર્તન ગાતાંગાતાં છેક હિંગળાજ પહોંચી ગયો. ભજનમંડળીઓ, સંઘો, પદયાત્રાઓ વગેરેમાં સંતાવાની સારી જગ્યા મળી રહેતી હોય છે. પણ ત્યાં પણ કોઈને વહેમ પડ્યો અને પોલીસે તેને પકડી લીધો અને કરાંચીભેગો કરી દીધો. જોકે તેણે ભાગવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ સફળ ન રહ્યો.

ત્યારે કરાંચીમાં અંગ્રેજોનું રાજ્ય ચાલે. જૂનાગઢના નવાબે પોતાના કેદીઓને મેળવવા બે મોટા અમલદારો હરભાઈ દેસાઈ અને અંબારામ છાયાને મોકલ્યા. બંનેએ અંગ્રેજ અધિકારીઓ સાથે ઘણી મસલત કરી, પણ કાદુને સોંપવામાં ન આવ્યો. કરાંચીમાં જ કેસ ચાલ્યો અને તેને ફાંસીની સજા આપવામાં આવી.

અલાદાદ વગેરેને જૂનાગઢ લઈ આવ્યા અને તેમને પણ ફાંસીની સજા અપાઈ. માત્ર ચૌદ વર્ષના ગુલમામદ ઉપર નવાબને દયા આવી, તેથી તેની ફાંસીની સજા જન્મટીપમાં બદલાઈ ગઈ. સજા પૂરી કરીને ગુલમામદ છૂટ્યો અને ઉત્તમ નેકી-ટેકીવાળું જીવન જીવવા લાગ્યો.

24-6-12

*

7. કાંથડજી

જીવનની સૌથી મોટી ધન્યતા બલિદાન થઈ જવું તે છે. બધાને આવી ધન્યતા મળતી નથી અને જેને મળે છે તે બધા સ્વીકારી શકતા નથી, અર્થાત્ મોકો મળ્યો હોય તોપણ તેનો સ્વીકાર ન કરે. જેમનો જીવનમાર્ગ બલિદાનનો હોતો જ નથી તે રંગેચંગે આનંદે જીવન જીવે તોપણ તે પ્રાણ વિનાનું જીવન કહેવાય, કારણ કે તે જીવવા માટે જીવે છે. જે જીવવા માટે જ જીવે છે તે છટકબારી શોધીને બલિદાનથી બચતા રહે છે. પણ જે મરવા માટે જીવે છે તે ટૂંકું જીવન જીવે તોપણ તેમની ધન્યતા ઘણી લાંબી હોય છે. અને આમે બલિદાનની જીવન લાંબાં નથી હોતાં, ટૂંકાં જ હોય છે.

જે ધર્મ બલિદાન શિખવાડે છે તે ધર્મ વ્યક્તિને તથા પ્રજાને જીવતાં અને મરતાં બંને શિખવાડે છે. જે ધર્મ માત્ર જીવતાં જ શિખવાડે છે અને મરતાં નથી શિખવાડતો તે ધર્મ ભલે મોટામોટા શેઠિયાઓ પેદા કરે, પણ પાણિયા પેદા ન કરે. બલિદાનની પ્રેરણા વિનાનાં બાકીનાં બધાં કર્મકાંડો, જપ-તપ અને વ્રત-ઉપવાસો વગેરે ગમે તેટલાં કરવામાં આવે તોપણ તેમાં ચમક નથી હોતી. જે ચમક બલિદાનમાં હોય છે તે બીજે ક્યાંય નથી હોતી. બલિદાન વિનાનાં ઐશ્વર્ય, વૈભવ, રૂપ-જોબન વગેરે ભલે આકાશને આંબતાં હોય પણ તે ઊડતી પતંગ જેવાં છે. ક્યારે કટ થઈ જાય અને નીચે ધૂળમાં રગદોળાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. બલિદાનનો પ્રસંગ હોવા છતાં જે બલિદાન આપતો નથી અને ભાગે છે તેને કાયર કહેવાય. અને કાયરતા કદી પણ લુચ્ચાઈ વિનાની નથી હોતી. ધ્યાનથી જોજો, બલિદાનથી દૂર ભાગનારી પ્રજા કાયર તો હોય જ છે, પણ મોટે ભાગે તે લુચ્ચી પણ હોય છે. કોઈ પણ ભોગે જીવતા રહેવાની વૃત્તિ વ્યક્તિનું ડહાપણ તો વધારે છે, પણ આવું ડહાપણ ઇતિહાસ વિનાનું—ઘણી વાર લુચ્ચાઈભર્યું અને મડદાલ હોય છે. તેમનો વૈભવ એ મડદા-વૈભવ જ કહેવાય. મડદા-વૈભવી પ્રજા ગમે તેટલો વૈભવ ભોગવે તોપણ તે મડદાની શોભાયાત્રા જેવો જ કહેવાય.

બલિદાનના ત્રણ પ્રકાર છે:

1. સમજીવિચારીને ઉચ્ચ હેતુ માટે આપેલું બલિદાન. આવું બલિદાન પરિણામ-પ્રાપ્ત હોય છે.
  2. સમજ્યા કે વિચાર્યા વિના માત્ર આવેશમાં—આકોશમાં આવી જઈને આપેલું બલિદાન. આવું બલિદાન ગમે તેટલું મહાન હોય તોપણ તે મહત્ત્વનું પરિણામ નથી આપતું.
  3. નિશ્ચિત લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે વ્યક્તિ કે સમૂહ જ્યારે લાંબા ગાળાની યોજનાઓ બનાવીને યોજનાબદ્ધ રીતે બલિદાન આપતા હોય છે ત્યારે તેવાં બલિદાન સૌથી વધુ ધન્યધન્ય થઈ જતાં હોય છે, જેવાં કે જાપાની યોદ્ધાઓનાં યુદ્ધસમયનાં બલિદાનો.
- આપણાં બલિદાનો મોટા ભાગનાં બીજા નંબરનાં હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં ધ્રાફા નામનું નાનુંસરખું રજવાડું. તેનાં માત્ર 244 ગામ. ઠાકોર ગજ્જણજી રાજ્ય કરે. તેમનાં રાણીનું નામ રાજબા. તે વાઘેલા કુળમાંથી આવેલાં. સૌરાષ્ટ્રના રાજપૂતોની સ્ત્રીઓનાં નામ આગળ ‘બા’ શબ્દ અને પુરુષોનાં નામ આગળ ‘ભા’ શબ્દ લગાડાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં ‘બાઈ’ શબ્દ લગાડાય છે, જેમ કે લક્ષ્મીબાઈ, અહલ્યાબાઈ, વગેરે.

રાજબા પરણીને આવ્યાં પણ થોડા જ સમયમાં વિધવા થયાં. શૂરવીર કોમના પુરુષોનું આયુષ્ય ટૂંકું હોય છે. વીરતા વિનાનું આયુષ્ય કદાચ લાંબું હોય તોપણ તેમાં દમ ઓછો હોય. રાજપૂતાણી પરણવાની ચોરીમાં ફેરા ફરતી વખતે જ વિધવા થવાની સંભાવના સાથે ફેરા ફરતી હોય છે.

ગજ્જણજી જ્યારે દેવ થયા ત્યારે રાજબાના બોળામાં છ મહિનાનો બાળક કાંથડજી કિલકિલાટ કરતો હતો. વંશ મૂકીને મરવું એ પણ જીવનની સાર્થકતા કહેવાય. ઠાકોર દેવ થયા અને રાજબાના બંને ખભા ઉપર બે ભાર મૂકતા ગયા. એક તો રાજવહીવટ સંભાળવાનો અને બીજો કાંથડજીને ઉછેરી મોટો કરવાનો. સ્ત્રીના ખભા પુરુષ જેટલા મજબૂત નથી હોતા. ઈશ્વરે તેને સુંવાળા બનાવ્યા છે. તે પુરુષના ખભા ઉપર આધાર રાખીને જીવતી હોય છે. ખભાના આધાર વિનાની સ્ત્રી નિરાધાર થઈ જતી હોય છે પણ રાજબા જુદી માટીની વાઘેલણ હતી. તે નિરાધાર થવાની જગ્યાએ વધુ પ્રબળ બની. તેણે બંનેનો ભાર ઊંચકી લીધો અને પ્રબળતા સાથે યોગ્યતાપૂર્વક વહન કરવા લાગી. ભાર વિનાનું જીવન વ્યર્થ છે. જે પોતાનો ભાર બીજાના ઉપર નાખીને હલકું ફૂલ જેવું જીવન જીવે છે તે કદાચ શાંતિ તો

પ્રાપ્ત કરી શકે પણ કદી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત ન કરી શકે.

જવાબદારીનો ભાર ઊંચકવાના સામર્થ્યમાંથી જ જીવનનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થતું હોય છે. ભાર ફેંકી દઈને કે ભાગવાથી કદાચ શાંતિ અને હળવાશ તો મળે પણ સાચું જીવન ન મળે. સાચું જીવન ભાર ઉપાડવામાં છે, ભારથી ભાગવામાં નથી.

વિધવા રાજબાએ બંને ભારને પૂરી કુશળતાથી વહન કર્યા. આથી વધુ મોટી બીજી કઈ તપસ્યા કહેવાય? તેમનું વૈધવ્ય ધન્યધન્ય થઈ ગયું. માત્ર નિસાસા નાખી-નાખીને રોકકળ કરીને વૈધવ્ય પાર પાડવું તે તો જીવનની લાચારી જ કહેવાય, પણ વૈધવ્યની બધી પીડાઓને કાળજામાં દાબીને જવાબદારીઓ પાર પાડવી તે ખુમારીભર્યું જીવન કહેવાય. રાજબા વૈધવ્યની પીડા હળવી કરવા કોઈ ન હોય ત્યારે ઓરડામાં જઈને પતિની છબિ આગળ ધ્રુસકા ખાઈ લેતાં, પણ બહાર સૌની આગળ કડક મર્દાનગીભર્યા અવાજે બોલતાં. તેમના શબ્દોનું એવું વજન હતું કે કોઈ તેમને ઉથાપી ન શકે. વ્યક્તિનાં બે વ્યક્તિત્વો હોય છે: 1. આંતરિક અને 2. બાહ્ય. આંતરિક વ્યક્તિત્વ માત્ર પોતા પૂરતું જ સીમિત હોય, જ્યારે બાહ્ય—સાર્વજનિક વ્યક્તિત્વ સૌનું હોય. તે આંતરિક દુર્બળતાઓથી મુક્ત હોય તો તે પ્રભાવશાળી થઈ—રહી શકે. આંતરિક દુર્બળતા કે બીજું કાંઈ વારંવાર બહાર ઊપસી આવે તો તેનો પ્રભાવ સમાપ્ત થઈ જાય.

મોટા લોકોની જવાબદારીઓ મૃત્યુ સુધી સાથે ચાલતી હોય છે. એક પૂરી થાય ત્યાં બીજી અને બીજી પૂરી થાય ત્યાં ત્રીજી. જોકે જવાબદારીઓ પૂરી કરવી એ જ ખરી જીવનસાધના કહેવાય. જવાબદારીઓ છોડીને ભાગવું તે ત્યાગ ન કહેવાય, પલાયન કહેવાય. ભારતમાં પલાયનવાદી ત્યાગ પૂજાય છે, જે પ્રજાને ડુબાડે છે.

કાંથડજી જુવાન થયા. હવે તેમને પરણાવવાની જવાબદારી પણ રાજબાએ કુશળતાપૂર્વક પૂરી કરી. પોતાના સગા ભાઈની દીકરી સાથે કાંથડજીને પરણાવ્યા. ત્યારે મામા-ફોઈનાં બાળકો લગ્ન કરી શકતાં—એમ કહો કે નિશ્ચિત જ રહેતાં. સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો દેશ-કાળ અને સમાજ પ્રમાણે બદલાતાં રહે છે.

જે દિવસે કાંથડજી પરણીને આવ્યા ત્યારે ધ્રાફા ગામમાં આઠ દિવસ સુધી જલસા ચાલતા રહ્યા. સારા-માઠા પ્રસંગો જીવનમાં આવતા જ હોય છે. તેમને યથાયોગ્ય ઊજવવા જ જોઈએ. પ્રસંગની ઉજવણીથી બચવા માટે જે સાદાઈનો આદર્શ આડો કરે છે તે રંગભર્યું જીવન જીવી શકતા નથી. જીવનમાં રંગીનતા હોવી જોઈએ. મેઘધનુષ્યના સાતેસાત રંગ જીવનમાં ચળકે તો જીવન પૂર્ણ કહેવાય. માત્ર ધોળો કે માત્ર કાળો રંગ શુષ્કતાની નિશાની કહેવાય.

કાંથડજીની રાણી રૂપાળીબા એટલે જાણે કે રૂપ-રૂપનો અંબાર! નખશિખ પદમણી જ જોઈ લ્યો. વહુના રૂપથી ઘર-આખું ગૌરવ લે. જેવું નામ તેવું રૂપ અને તેવા ગુણ પણ ખરા. પરમેશ્વરે સ્ત્રીનું સર્જન પવિત્રતાની માટીથી કર્યું છે. સ્ત્રી પવિત્રતાનો મૂર્તિર્મત અવતાર છે. જે પવિત્ર હોય તે જ અપવિત્ર થાય. ગંગા પવિત્ર છે તેથી અપવિત્ર થાય. નાળું કદી અપવિત્ર ન થાય. તેને અપવિત્ર થવાનો ભય જ ન હોય. તેથી કદાચ આપણે ત્યાં પતિવ્રતાધર્મનો મહિમા છે. પત્નીવ્રતાધર્મનો મહિમા સાંભળ્યો નથી.

કાંથડજી અને રૂપાળીબા બંને એકબીજામાં એવાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં કે દ્વૈતનું અદ્વૈત થઈ ગયું! સાચું દામ્પત્ય એ જ અદ્વૈત. જેનું દામ્પત્ય જામ્યું જ ન હોય ને જીવનભર ભલે જીવ-શિવના અદ્વૈતની વાતો કર્યા કરે, પણ ખરું અદ્વૈત તો શિવ અને શક્તિનું છે. આ કુદરત-સહજ છે. જેના ભાગ્યમાં શિવ-શક્તિનું અદ્વૈત ન હોય તે જીવ-શિવના અદ્વૈત માટે જીવનભર ફાંફાં માર્યા કરે.

પણ સુખ કદી નિર્વિઘ્ન હોતું નથી જે ચુસ્ત સિદ્ધાંતવાદી અને કડક સ્વભાવના હોય છે તે સામે ચાલીને વિઘ્નોને બોલાવતા હોય છે અને આદર્શ કે સિદ્ધાંતપૂર્વક જીવન જીવતા હોય છે. જેમનો સ્વભાવ ઢીલો - સમાધાનવાદી હોય છે તેમને વિઘ્નો ઓછાં આવે છે અને જે આવે છે તેને સમાધાન દ્વારા પાર કરી જાય છે.

બન્યું એવું કે એક વાર ગોંડલ મુકામે બધા રાજપૂતોનો કુટુંબમેળો થયો. તેમાં કોટડા સાંગાણીને ધ્રાફાવાળા જસાણી જાડેજાઓ સાથે બોલાચાલી થઈ ગઈ. રાજપૂતો શાંતિથી ભાગ્યે જ સમૂહમેળો કરી શકે. આ બોલાચાલીમાંથી વેર બંધાણું. વેરનું મૂળ ડંખ છે. અમુક લોકો લડે-ઝઘડે અને પછી બધું ભૂલી જાય. પણ રાજપૂતો ભૂલે નહીં, ડંખ રાખે. કેટલીક વાર તો ડંખ સાત-સાત પેઢીઓ સુધી ચાલે. બધાનાં સમાધાન કરાવવાં સરળ, પણ રાજપૂતોનાં સમાધાન બહુ કઠિન. કોઈ જલદી નમતું મૂકે જ નહીં.

કોટડાવાળા વેર વાળવાની તક શોધતા રહ્યા. એવામાં જામનગરના કુંવરના વિવાહમાં ધ્રાફાવાળા બધા ગયા. ઘરે પુરુષોમાં માત્ર કાંથડજી અને વયોવૃદ્ધ જીજ્ઞાસુ જ રહ્યા.

કોટડાવાળાએ મકરાણીઓને સાધ્યા. મકરાણીઓ, બલોચો, સિંધીઓ, પઠાણો વગેરે લડાયક બહાદુર કોમો. સેનામાં સિપાઈગીરી કરવા આવેલી અને પછી વસી ગયેલી. તેમની છાપ સારી નહીં. પ્રજાને અને ખેડૂતોને રંજાડે પણ ખરા. તેનું કારણ તેમની બેકારી જ કહેવાય. લડાયક કોમો ધંધા વિનાની બેકાર રહે તો ઉત્પાત મચાવે. જો તેમને ધંધે વળગાડો તો ઉત્પાત ન કરે. આ લોકોને બીજો કશો ધંધો આવડે નહીં. ન વ્યાપાર આવડે, ન કારીગરી, ન મજૂરી. એટલે પછી ઉત્પાત મચાવવામાં કામ લાગે એટલે લોકો તેમનો ઉપયોગ કરે. અત્યારે ધ્રાણમાં કોઈ નથી તેવું માનીને મકરાણીઓને ગાયોનું હરણ કરવા મોકલ્યા. માલધારીઓ ગૌચરમાં ગાયો ચરાવતા હતા અને ઓચિંતા મકરાણીઓ આવી પહોંચ્યા, ગાયોને વાળીને લઈ જવા લાગ્યા. માલધારીઓ સામા થયા, પણ બંદૂકો આગળ કશું ન ચાલ્યું. તેથી રોતા-કકળતા રહી ગયા. ત્યારે દેશમાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની ઘોર અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. ‘મારે તેની તલવાર’નો ન્યાય ચાલતો હતો.

માલધારીઓ રોતા-કકળતા દરબારગઢમાં આવ્યા. રાજમાતા રાજબા ઓસરીમાં બેઠાં છે. ગોવાળોની વાતો સાંભળીને તેમણે કાંથડજીને હાકલ કરી: “બેટા, અત્યારે ને અત્યારે ઘોડી ઉપર ચઢ અને રાક્ષસો પાસેથી ગાયો પાછી વાળી લાવ.” સામાન્ય સ્ત્રીઓમાં અને રાજપૂતાણીઓમાં એક મહત્ત્વનો ભેદ સમજવા જેવો છે. રાજપૂતાણી પતિને, ભાઈને, પરિવારને યુદ્ધ લડવા પૌરુષ ચઢાવે. સામાન્ય સ્ત્રીઓ કદાચ પતિને પૌરુષ ચઢ્યું હોય તોપણ તે આડી ફરી વળે, જવા ન દે. બંનેને પતિ વહાલા છે, પણ એકને આન, બાન અને શાન વધુ વહાલી છે, બીજીને માત્ર પતિ જ વહાલો છે. આન-બાન-શાનથી કાંઈ પેટ ન ભરાય. આપણે ભલા ને આપણું પેટ ભલું—આવી પેટભરી પ્રજા રાજા ન થઈ શકે અને કદાચ થાય તો તે પરાક્રમ વિનાની નમાલી જ થાય.

કાંથડજીને પરણ્યાને હજી પંદર જ દિવસ થયા છે. રાજપૂતોમાં મલાજો ઘણો. તેમનાં પત્ની રૂપાળીબા સાસુના દેખતાં પણ કદી કાંથડજી સાથે આંખ મેળવી ન શકે—સ્પર્શની તો વાત જ ક્યાં રહી? રૂપાળીબા પડદા પાછળ રહીને પતિને નીરખી રહ્યાં છે. તેમની આંખો ધરાતી નથી. જે લોકો સતત સાથે ને સાથે સજોડે રહેતાં-ફરતાં હોય છે તે સંયોગસુખને માણી શકતાં નથી, કારણ કે તેમને વિયોગ હોતો જ નથી. ખરું સંયોગ- સુખ તો વિયોગમાં મળતું હોય છે. જેમ અકરાંતિયા ખાનારાને ભોજનનો સ્વાદ આવતો નથી, કારણ કે ભોજનનો સ્વાદ તો તિવ્ર ભૂખ્યાને જ આવતો હોય છે. રૂપાળીબા પડદા પાછળથી કમાડની તિરાડમાંથી પતિને જોઈ રહ્યાં છે અને પોતાની હાજરી બતાવવા થોડીથોડી વારે પડદો હલાવે છે. કાંથડજીનું ધ્યાન પણ ત્યાં જ છે. તેને પણ પડદા પાછળ ઊભેલાં રૂપાળીબાના મૂક સંદેશ મળી રહ્યા છે. માતાના આગ્રહથી કાંથડજી ઘોડીએ ચઢ્યા અને માલધારીઓ સાથે ગઢ બહાર નીકળ્યા. બહાર ગામના લોકો ભેગા થઈ ગયા હતા. ત્યારે આપત્તિના સમયે બુંગિયો ઢોલ વગાડવાની પ્રથા હતી. બુંગિયો વાગે એટલે બધાં કામો પડતાં મૂકીને ઘરમાં જે હોય તે હથિયાર લઈને લોકો નીકળી પડતા. રાજપૂત, કોળી અને મુસલમાન સિવાય કોઈના ઘરમાં કાંઈ ખાસ હથિયાર ન હોય, એટલે લાકડી, આડાં, ધોકા વગેરે લઈને આવે.

બધા ગામના ચોરે આવ્યા. જીજીબાપુ પણ આવ્યા. તે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તોપણ તેમનો જુસ્સો વૃદ્ધ થયો ન હતો. જીજીબાપુએ ગમે તેમ સમજાવીને કાંથડજીને પાછા વાળ્યા. નવો પરણેલો જુવાન ધિંગાણે જાય ને કદાચ ખપી જાય તો વંશ નષ્ટ થઈ જાય તેવી લાંબી દૃષ્ટિથી વૃદ્ધ આમ કર્યું હશે. અને કાંથડજીનું મન પણ પડદા પાછળ હતું જ. મોહ જ્યારે પ્રબળ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે ત્યારે તે બંધનરૂપ બની જાય. જીજીબાપુએ ટોળાનું નેતૃત્વ લીધું અને કાંથડજીને પાછા વાળ્યા.

કાંથડજીની ઘોડીને પાછી ફરતી જોઈને ઓસરીએ બેઠેલાં રાજબાને ધ્રાસકો પડ્યો: “અરે! મારો પુત્ર પીઠ બતાવીને પાછો ફર્યો?” બીજી સ્ત્રી હોય તો રાજીરાજી થઈ જાય અને પુત્રના ડહાપણ માટે ઓવારણાં લે, પણ આન-બાન-શાન માટે જીવનારી રાજપૂતાણીએ માથું કૂટ્યું: “આના કરતાં મારા પેટે પથરો પાક્યો હોત તો સારું થાત!” બધાં પેટ સરખાં છોકરાં નથી પકવતાં. એક પેટમાં લાખેણું રતન પાકે છે અને બીજા પેટે કુરકુરિયાં જ કુરકુરિયાં પાકે છે. બધાં પેટે એક ત્રાજવે ન તોળાય.

કાંથડજીએ સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો: “જીજીબાપુએ મને આગ્રહ કરીને પાછો વાળ્યો છે, બાકી હું તો જવા તૈયાર જ હતો.” કાંથડજીએ લોચા વાળ્યા.

દીકરાના જવાબથી રાજબાને ભારે આઘાત લાગ્યો. “મારી કૂખે જન્મેલો દીકરો રણમાંથી પાછો ફર્યો? કૂખ લજાવી!” રાજબા આકોશપૂર્વક ગરજી રહ્યાં હતાં. મેડી ઉપરની બારીએથી રૂપાળીબા બધું જોઈ રહ્યાં હતાં અને સાંભળી રહ્યાં હતાં. રાજબાએ દીકરાને

મહેશું માર્યું: “તારી નજર ક્ષત્રિયવટ ઉપર નથી પણ તારી પત્ની રૂપાળીબા ઉપર છે, તેથી તું પાછો આવ્યો છે!” રાજબાની વાત સાવ ખોટી પણ ન હતી. કાંથડજીનું મન રૂપાળીબામાં હતું જ. રાજબા આગળ બોલ્યાં: “લાવ, ઘોડી મને આપ! હું જાઉં છું. તું તારે રાજને ઓરડે જા.” હવે તો હદ થઈ ગઈ હતી. રૂપાળીબાને સમજતાં વાર ન લાગી પોતાનો પતિ પોતાના મોહમાં પાછો ફર્યો છે. તેમને થયું: “હવે તો એક જ ઉપાય છે કે હું તેમનો મોહ ઉતારું.” મોહમાં નાખે તે પત્ની ન કહેવાય. મોહ જાળ છે. જાળ ફસાવવા માટે જ હોય. પત્ની મોહજાળ બને તો પતિ તેમાં ફસાય. ફસાવનારી પત્ની પદમણી ન હોય. પતિને કર્તવ્યભ્રષ્ટ કરવા મોહનો પ્રયોગ કરનારી પત્ની પતિની અધોગતિ કરી નાખે. પતિની અધોગતિ કરીને કોઈ પત્નીનો ઉદ્ધાર ન થઈ શકે. એટલે અંતે તો તેનો પણ વિનાશ જ થાય. રૂપાળીબાએ તરત જ નિર્ણય કર્યો અને ઉપર મેડીની ઊંચી અટારીએથી ઊંધા માથે ધડામ દઈને ભૂસકો માર્યો. આગળની જેર ઉપર તે તરફડવા લાગ્યાં. તેમને બ્રેઈન હેમરેજ થઈ ગયું હતું. રાજબાએ તેમનું લોહીદદડતું શરીર પોતાના ખોળામાં લઈ લીધું. મરતાંમરતાં રૂપાળીબા આટલું બોલ્યાં:

“સાસુબા, રાજપૂતાણી પતિના મૃત્યુ પછી સતી થઈ જતી હોય છે, હું પહેલાં સતી થાઉં છું, સ્વર્ગમાં જઈને તમારા કુંવરનું સામૈયું કરવાની તૈયારી કરીશ. લ્યો, રામરામ!” રૂપાળીબાએ કાંથડજીની સામે નજર કરીને પ્રાર્થા છોડી દીધા. એ નજરમાં હજારો પાનાં ભરાય એટલા સંદેશા હતા. રૂપાળીબાએ વીસળદે વાઘેલાના વંશને ધન્યધન્ય કરી દીધો. રાજબા પોતાની સગી ભત્રીજી અને પુત્રવધૂના મૃતદેહને નીરખી રહ્યાં. પોતાના મોહમાં કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયેલા પતિને કર્તવ્ય ચીંધવા માટેનું આ બલિદાન હતું. બલિદાન કદી એળે જતું નથી. કાંથડજી ઘોડી પરથી નીચે ઊતર્યા અને પોતાની પત્નીની લોહીધારામાં આંગળાં બોળી પોતાના કપાળે ઘસ્યાં, પગે લાગ્યા, ક્ષમા માગી અને ફરી ઘોડી ઉપર ચઢીને ઘોડી દોડાવી મૂકી.

જીજીબાપુ અને ગામલોકો “હૈસો-હૈસો” કરતા આગળ વધી રહ્યા છે. તે બધાને પાર કરીને “એ જાય! એ જાય!” એમ બોલતા કાંથડજી લોકોને વટાવીને આગળ નીકળી ગયા. હવે ઘોડીને પણ શૂરાતન ચઢ્યું હતું. જોતજોતાંમાં તે મકરાણીઓ નજીક પહોંચી ગયા. મકરાણીઓએ ગાયોની આડ કરીને બંદૂકો તૈયાર કરી, પણ કાંથડજીએ પડકાર ફેંક્યો કે “મરદ હો તો એકની સાથે એક એમ આવી જાઓ!” એકની સાથે એકની તલવારબાજી શરૂ થઈ. માણસ નથી લડતો, તેનું ઝનૂન લડે છે. ઝનૂન વિનાનો ભીમ હોય તોપણ તે લડી ન શકે—હા, ગૂણો ઊંચકી જાણે. કાંથડજીએ દેખતાંદેખતાં કેટલાય મકરાણીઓને ધૂળ ચાટતા કરી નાખ્યા. એટલી વારમાં તો જીજીબાપુની વહાર આવી પહોંચી. હવે મકરાણીઓએ બંદૂકો ચલાવવા માંડી. કાંથડજી વીંધાઈ ગયા. બીજા પણ કેટલાય વીંધાયા. બંદૂકો આગળ તલવાર-ભાલા ન ચાલે. પણ બંદૂકોની એક મોટી કમજોરી પણ ખરી. દારૂભરેલી બંદૂક ખાલી થઈ જાય, ફૂટી જાય તો ફરીથી તેને ભરવી પડે. તેમાં વાર લાગે. મકરાણીઓની બંદૂકો ખાલી થઈ ગઈ હતી. તેનો લાભ લઈને દ્રાક્ષવાળા તૂટી પડ્યા. મકરાણીઓ મરાયા અને પકડાયા. ગાયો પાછી વાળી. કાંથડજીના પ્રાર્થા છૂટી ગયા હતા. ઘોડી વીંધાઈ ગઈ હતી તોપણ પોતાના માલિકને સાચવીને લાવીને રાજબા જ્યાં રૂપાળીબાના શબ આગળ બેઠાં હતાં ત્યાં લાવીને ઊભી રહી ગઈ! લોકોએ કાંથડજીના નિષ્પ્રાણ દેહને નીચે ઉતારી રૂપાળીબાની પાસે સુવડાવ્યો. તરત જ ઘોડી પણ ઢળી પડી અને પ્રાર્થા છોડી દીધા.

પુત્ર, પુત્રવધૂ અને ઘોડીનું બલિદાન જોઈને રાજમાતા રાજબાને સત ચઢ્યું. સત ચઢ્યું એટલે ઝનૂન ચઢ્યું. સતનું ઝનૂન હોય છે. સત કદી નમાલું નથી હોતું. જે કોઈની પરવા ન કરે તેને ઝનૂન કહેવાય. ડહાપણને ઝનૂન ન હોય. તે ત્રણે કાળનો વિચાર કરે. અને વિચારે તે ઢીલો થઈ જાય.

રાજબા બોલ્યાં: “લ્યો, હવે હું પણ જાઉં છું. જય માતાજી!” તેમણે પણ દેહ છોડી દીધો!

આખું ગામ સ્મશાનયાત્રામાં ઊમટ્યું. બધા ઢોલ અને બધી શરણાઈઓ ધબકવા લાગ્યાં. સ્મશાનભૂમિ પર એકસાથે બે ચિતાઓ ધૂં-ધૂં કરવા લાગી. એકમાં કાંથડજી અને રૂપાળીબા ભેગાં રહ્યાં, બીજામાં રાજબા રહ્યાં. જયનાદ થતો રહ્યો અને અંતે બધાંની રાખ થઈ ગઈ! કાંથડજી માટે રાજબાના અમર શબ્દો હતા: “પ્રજા રાજપૂતોને રૂપાળા જોઈને નથી પૂજતી, રાજપૂતોનાં બલિદાન જોઈને પૂજે છે.” આજે પણ માખિયાળાની સીમમાં કાંથડજી-રૂપાળીબાની ખાંભીઓ પૂજાય છે. જાડેજાઓ અહીં છોડાછોડી છોડવા આવે છે, ફેરા ફેરે છે અને શ્રીફળ તથા ચૂંદડી ચઢાવે છે.

મારી દષ્ટિએ આ બલિદાન ઘણું મહાન હતું. પણ આમાં વારંવાર પરંપરાથી ચાલી આવતી રાજપૂતી ભૂલ પણ હતી. રાજપૂતો શૂરવીર

ખરા, વ્યૂહબાજ ઓછા. વ્યૂહ એટલે શાંતિથી બનાવેલી રણયોજના. અંગ્રેજો ઉશ્કેરાટમાં કદી યુદ્ધ ન કરે. ધીરેથી શાંતિથી મહિનાઓ સુધી પૂરી યોજના બનાવીને પછી યુદ્ધ કરે. રાજપૂતો ઉશ્કેરાટમાં - ઝનૂનમાં તરત જ યુદ્ધ કરે, કશી યોજના કે કોઈ વ્યૂહ ન કરે. મોટા ભાગે તેમના પરાજયનું આ કારણ પણ થઈ જાય. શિવાજી આવું ન કરે. તે વ્યૂહપૂર્વક યુદ્ધ કરે.

પ્રસ્તુત ઘટનામાં મકરાણીઓ ગૌધણને વાળી ગયા તે હકીકત હતી. પણ આવું તો ત્યારે કાયમી ધોરણે અવારનવાર થયા કરતું. તેનો કાયમી ઉકેલ ગૌધણને માત્ર પાછું વાળી લાવવામાં જ નહોતો, પ્રશ્નના મૂળ સુધી જઈને તેને મૂળમાંથી ઉકેલવાની જરૂર હતી.

એકલા કાંથડજી ઝનૂનમાં ને ઝનૂનમાં મકરાણીઓ સુધી પહોંચી ગયા તેના કરતાં બધાનો સાથ લઈને કુશળતાપૂર્વક યુદ્ધ લડાયું હોત તો પોતાના પક્ષે ઓછામાં ઓછી ખુવારી થાત અને દુશ્મનપક્ષનું સંપૂર્ણ નિકંદન કાઢી શકાયું હોત. જેમ ઇઝરાયેલના ચહૂદીઓ પોતાના પક્ષની ખુવારી વિનાની લડાઈ લડે છે તેમ આપણે પણ લડી શકીએ, પણ તે માટે ઝનૂનની સાથે ધીરજ તેમ જ કુશળ વ્યૂહ પણ હોવો જોઈએ.

મારી દષ્ટિએ આ કથાનું મુખ્ય પાત્ર વિધવા રાજમાતા રાજબા છે, જેમણે પુત્ર અને પુત્રવધૂને બલિદાન માટે પ્રેરણા આપી અને અંતે પોતે પણ તેમની સાથે ભળી ગયાં. {આ કથા શ્રી જયમલ્લ પરમાર કૃત “ભાગું તો ભોમકા લોજ”ના આધારે લખાઈ છે, જેના લેખક શ્રી કાનજીભાઈ બારોટ છે. આભાર}

*

8. વીર જેઠીજી

શક્તિશાળી થવું એ જીવનની બહુ મોટી ધન્યતા કહેવાય. બધા લોકો શક્તિશાળી નથી હોતા. જે શક્તિહીન હોય તે કદી સુખી ન હોય. શક્તિહીનતાની સગી બહેન લાચારી છે. લાચારી એટલે મડદાલ જીવન.

આ શક્તિના મૂળનાં ચાર કેન્દ્રો છે: 1. જનશક્તિ, 2. ધનશક્તિ, 3. જ્ઞાનશક્તિ, 4. શૌર્યશક્તિ. આ ચારેયાર એકસાથે જેની પાસે હોય તે તો ધન્યાતિધન્ય જ કહેવાય.

પણ શક્તિ બેધારી તલવાર હોય છે. જો પચાવી શકાય તો બેડો પાર કરી દે, પણ પચાવી ન શકાય તો બેડો ગરક કરી નાખે. ભૂખે મરનારા કરતાં અજીર્ણથી મરનારા વધુ હોય છે. શક્તિનું પણ અજીર્ણ થતું હોય છે. તે કેટલો વિનાશ કરે છે તેની કથા અહીં લખવાની છે.

એક વાર કચ્છના ગરાસિયા મહેમાનગતિ માણવા પોતાનાં સગાંને ત્યાં ગોહિલવાડ જવા નીકળ્યા. પ્રાચીન કાળમાં મહેમાનગતિનો ઘણો મહિમા. અમુક કોમો તો ઘરનાં વાસણ વેચીને પણ મહેમાનોને શીરો જમાડે. અને સગાંનો સંબંધ આવવા-જવાથી, પત્રવ્યવહારથી, તાર-ટેલીફોનથી તાજો રહેતો હોય છે. જો તમારે સગાં હોય પણ કશી આવજા જ ન હોય તો સંબંધ સુકાઈ જાય. લોકો કામે આવે અને વગર કામે પણ આવે. આવજા ચાલુ રહેવી જોઈએ. એટલે તો આપણે ત્યાં સારા-માઠા પ્રસંગો બનાવ્યા છે. આ પ્રસંગોએ જેના ઘરે મહેમાનો ઊભરાતાં હોય તે મોટું ઘર કહેવાય. જેને ત્યાં કોઈ કાગડોય ન ફરકતો હોય તે હવેલીવાળો હોય તોય સામાજિક ગૌરવ વિનાનો હોય. એટલે તો કોઈ ચારણે કહ્યું છે:

મહેમાનુંને માન મન ભરીને દીધાં નહીં,

તે મહેલ નહીં પણ મસાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

પશ્ચિમમાં આપણા જેવી મહેમાનગતિનો રિવાજ નથી. તે લોકો ખોટી મહેમાનગતિને ખોટી દખલગીરી માને છે. “મારા જીવનમાં કોઈની વગર જોઈતી દખલગીરી ન જોઈએ. મને મારી રીતે જીવવા દો.”—એવી તેમની ધારણા છે. આપણે દખલગીરીને ધન્યભાગ્ય માનતા હતા. કોઈ અડધી રાતે પણ વગર કહ્યે આવીને આંગણે ઊભો રહે તો ઘરઘણી કે ધણિયાણી મોટું ન બગાડે, અડધાં-અડધાં થઈ જાય! સૌ-સૌની જીવનપદ્ધતિઓ હોય છે. આપણે પણ હવે પશ્ચિમના પંથે ચાલવા માંડ્યું છે!

કચ્છના ગરાસિયાઓની મોટી મંડળી ચાલતાં-ચાલતાં વાંકાનેરના રાત્રીદેવડી ગામે પહોંચ્યું. હજી તો સવારનો પહોર થયો હતો અને તેમને આગળ જવું હતું, પણ ગામના દરબાર જેઠીજી ભાગોળમાં નીકળ્યા. તેમણે ગામની ભાગોળેથી રાજપૂત-મંડળીને જતી જોઈ સૌને રામ-રામ કર્યા, ખબર- અંતર પૂછ્યાં. કેટલાક લોકો સૌને પ્રણામ—વંદન કરતા હોય છે—અજાણ્યાને પણ. આવા સંસ્કારી સ્વભાવથી એક તો તેમની નમ્રતા પ્રગટ થતી હોય છે અને બીજી તરફ તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ પ્રગટ થતો હોય છે. દરબાર બધાને આગ્રહ કરીને પોતાની ડેલીએ લઈ ગયા. કેટલાક લોકોના સ્વભાવમાં જ બીજા માટે આદર-સત્કાર અને ભાવ જન્મજાત હોય છે—પછી તે અજાણ્યાં માણસો જ કેમ ન હોય? જ્યારે કેટલાક લોકો નજીકનાં સગાંને પણ “આવજો” કહેવાની લાગણી વિનાનાં હોય છે. વ્યક્તિના જીવનમાં તેનો સ્વભાવ અને સંસ્કાર બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. સ્વભાવ જન્મજાત હોય છે અને સંસ્કાર માતા-પિતા પાસેથી મળતા હોય છે.

ડેલીએ ડાયરો જામ્યો. રિવાજ પ્રમાણે કસુંબાપાણી થવા લાગ્યાં. બીજી તરફ મહેમાનો માટે રસોઈ થવા લાગી. કસુંબો ચઢે તો રંગ આવી જાય. બધા રંગમાં આવી ગયા. એવામાં દરબારનાં નાની બહેન રૂમઝૂમ કરતાં કોઈ કામસર નીકળ્યાં. વહુઓને ઓઝલ હોય, નાની દીકરીઓને ઓઝલ ન હોય. કચ્છી દરબારો બહેનનું રૂપ જોતા જ રહી ગયા. રૂપ સહજ દર્શનીય હોય છે. સૌનું ધ્યાન ખેંચી જ લે. સંયમી પુરુષો તરત જ દષ્ટિ હટાવી લે, પણ સામાન્ય માણસો તાકીતાકીને જોતા રહી જાય. કચ્છીઓ તાકી-તાકીને જોતા રહી ગયા. કદાચ આ જ કારણસર દરબારોની ઘરરચના એવી હોય છે કે પ્રવેશ કરતાં જ મોટી ડેલી આવે. ડેલી એટલે સીટિંગરૂમ. તેમાં મહેમાનપરોણા બેસે. ચા-પાણી અને કસુંબા તેમાં થાય. પછી ચોક આવે અને પછી ઓરડો આવે. ઓરડામાં સ્ત્રીવર્ગ રહે. તે બને ત્યાં સુધી પુરુષવર્ગની નજરે ન ચઢે. નજરે ચઢે તો મોટું ઢાંકેલું હોય. પણ આ તો ઘરની નાની કુંવારી કન્યા, તેથી ઉઘાડા માથે ફરે. મર્યાદામાં રહેવાથી મર્યાદા

રહેતી હોય છે. મર્યાદાનો સદંતર ભંગ કરીને રહેનારાંને સ્વચ્છંદી થઈ જતાં વાર નથી લાગતી.

કુંવરીનું રૂપ જોઈને એક કચ્છી દરબારે પૂછ્યું:

“દરબાર, આ બાઈ તમારી બહેન લાગે છે?”

“હા, દરબાર.”

“હજી કુંવારી જ લાગે છે.”

“હા, બાપુ, હજી વરની શોધ ચાલી રહી છે.”

“તો પછી અમારા નાના ભાઈ વેરે નક્કી કરી લો ને! અમે પણ કન્યાની શોધમાં જ છીએ.” કચ્છી દરબારે પ્રસ્તાવ મૂકી દીધો. આવી મહત્ત્વની બાબતનો પ્રસ્તાવ આમ ઓચિંતો મુકાય નહીં. પણ કસુંબાની અસરમાં બોલી જવાયું. અજાણ્યા મહેમાને મર્યાદા અને ગૌરવ લોખ્યાં કહેવાય.

“વાત ખરી, પણ એ તો વરને જોયા પછી જ નિર્ણય થાય. જીવનભરનો સંબંધ અંધારામાં ન થાય.”

કચ્છી દરબારને પોતાનું વેણ પાછું પડ્યું હોવાનું અપમાન લાગ્યું. કેટલાક અતિશય અભિમાની માણસો સામાન્ય વાતને પણ અપમાન માની લેતા હોય છે અને નાની વાતનું મોટું વતેસર કરી મૂકતા હોય છે. આને ગંભીર પ્રકૃતિનો અભાવ જ કહેવાય.

“જો આ સંબંધ તમને માન્ય ન હોય તો પછી અમારે જૂના રિવાજ પ્રમાણે અપહરણ જ કરવું પડશે.” કચ્છી દરબારે થોડી કડકાઈથી કહ્યું. જેઠીજી તો ડઘાઈ જ ગયા. ભાણે બેઠેલા મહેમાન આવું બોલે તે તો હદ જ કહેવાય. જેઠીજી પણ તાવમાં આવી ગયા: “આ કોઈ વાણિયા-બ્રાહ્મણની દીકરી નથી કે ફૂલની માફક ઉઠાવી જાઓ! આ તો ફણધરનો કરંડિયો છે, ડંખ મારતાં વાર નહીં લાગે!”

બંને પક્ષે વાત ઉગ્ર બની ગઈ. ડહાપણ ઉગ્રતા વિનાનું હોય છે અને છીછરાપણું ઉગ્રતા વિનાનું હોતું નથી. મહેમાનો અડધા ભાણે ઊભા થઈ ગયા અને પડકાર આપતા વિદાય થયા. અડધા ભાણે ઊઠવું તે ભારે કુસંસ્કાર કહેવાય. કાં તો જમવા બેસવું નહીં અને જો બેસવું તો પછી પૂરું જમીને ભાણાને વંદન કરીને પછી જ ઊઠવું—એવા આપણા સંસ્કાર છે. આપણે અન્નને દેવ માનીએ છીએ. અન્નદેવનું અપમાન ન કરાય.

કચ્છી દરબારો રિસાઈને ચાલતા થયા. કંસારની થૂલી થઈ ગઈ! જેઠીજીને ભારે દુઃખ થયું. વગર ઓળખ્યે જેને ને તેને મહેમાન તરીકે બોલાવી લાવવાની પોતાની ટેવ પ્રત્યે અણગમો થયો. ડાહ્યો વાણિયો અજાણ્યા માણસને ઘર ન બતાવે, પણ દરબારો તો કાંઈ વાણિયા નથી હોતા. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું.

વાતને પંદરેક દિવસ થયા હશે ત્યાં પેલા કચ્છી દરબારો દેવડી ઉપર ચડી આવ્યા. તેમની ઈચ્છા જબરજસ્તીથી પેલી કુંવરીને ઉપાડી જવાની હતી. જેઠીજીને ખબર પડી. પહેલો ઉપાય તેમણે કુંવરીને તરત જ વેલડામાં બેસાડીને સુરક્ષિત જગ્યાએ વિદાય કરી દીધી. સ્ત્રીનું જીવન રક્ષિત જીવન હોય છે. તેણે હંમેશાં સુરક્ષિત સ્થાનમાં અને સુરક્ષિત વિશ્વાસુ માણસોમાં જ રહેવું જોઈએ. જે પોતે જ પોતાની જાતે સુરક્ષાનો ત્યાગ કરીને મનફાવે તેમ રહે છે તે સુરક્ષિત નથી રહી શકતી. તેને લૂંટાઈ જતાં વાર નથી લાગતી. લૂંટાઈ ગયેલી સ્ત્રી ઊડી ગયેલા ફિલામેન્ટવાળા વીજળીના ગોળા જેવી મૂલ્યહીન થઈ જતી હોય છે. અને મૂલ્યહીન જીવન કદી ગૌરવભર્યું ન હોય.

વેલડાને વિદાય કરીને જેઠીજીએ શસ્ત્રો ધારણ કર્યા. ઢોલીએ બુંગિયો ઢોલ વગાડ્યો ગામના જુવાનો શસ્ત્રો લઈને ચોકમાં ભેગા થઈ ગયા. ગામના પાધરમાં ભયંકર ધિંગાણું જામ્યું. ઢોલી ધડામ-ધડામ ઢોલ વગાડતો હતો અને જુવાનો કૂદકા મારી-મારીને ઘા કરતા હતા અને ઘા સહેતા હતા. કેટલીયે લાશો પડી ગઈ. ગંભીરતા વિનાનું શૌર્ય રબ્બર-કોટ વિનાના વીજળીના તાર જેવું હોય છે—મરતાં-મારતાં વાર ન કરે.

કચ્છી દરબારો વીલા મોઢે પાછા ફરવા લાગ્યા. પણ રાત્રીદેવડીની તળાવની પાળ ઉપર વણજારાની પોઠ પડેલી. તેમણે એક સ્ત્રીના અપહરણ માટે થયેલા આ ધિંગાણું જોયું. વણજારા પુરુષો તો પોઠો લઈને આગળ ચાલી નીકળેલા પણ બાઈઓ પાછળ રહી ગયેલી. વણજારા મૂળ તો ઝારા ક્ષત્રિયો, પણ ઝારાના યુદ્ધ પછી પોઠોનો ધંધો લીધો તેથી વણજારા થયા. વણજારી બાઈઓથી આ ધિંગાણું જોવાયું નહીં. તેમને શૂરાતન ચઢ્યું. શૂરવીરતા આપોઆપ કૂદી પડતી હોય છે. વાણિયો કદી પારકા ઝઘડામાં કૂદી ન પડે—અરે, પોતાનો ઝઘડો હોય તોપણ બીજાને કૂદી પડાવી પોતે ખસી જાય!

વણજારણો કૂદી પડી. એક ભાઈ જેઠીજી પોતાની બહેન માટે શહીદ થઈ ગયા હતા તે તેમણે નજરે જોયું હતું, તેથી તેમનાથી રહેવાયું નહીં. હાથમાં ધોકા લઈને રણચંડી બનીને તે રણે ચઢી. જોતજોતાંમાં ફરી ધિંગણાણું જામ્યું. આ વખતે એક તરફ કચ્છી દરબારો હતા તો બીજી તરફ અઢાર વણજારણો હતી. જ્યાં સુધી અઢારેઅઢાર વણજારણોના કટકા ન થયા ત્યાં સુધી ધિંગણાણું ચાલતું રહ્યું. કચ્છીઓ ભોંઠા પડ્યા. બહેનનું તો અપહરણ ન કરી શક્યા, પણ પોતાની આબરૂનું અપહરણ કરાવીને પાછા વળ્યા. રાત્રીદેવડીની ભાગોળે અઢાર પાળિયા આજે પણ વણજારણોના સતધર્મનો જયજયકાર કરી રહ્યા છે.

6-6-12

*

9. આઈ સુંદરબાઈ

માનવમૂલ્યોની સ્થાપના અને તેનું પોષણ-જતન કરવું તેથી મોટું કોઈ પવિત્ર કાર્ય નથી. માનવ મહાન છે, પણ મૂલ્યોથી તે મહાન છે. જો મૂલ્યો જ ન હોય તો માણસથી વધુ નીચ બીજું કોઈ નથી.

માનવમૂલ્યોની સ્થાપના જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-ત્યાગ-તપસ્યાથી ઋષિમુનિઓ કરે છે, ન્યાય, શૌર્ય અને વહીવટની કુશળતાથી રાજા-મહારાજાઓ કરતા હોય છે, દાન-પરમાર્થ વગેરે દ્વારા વેપારીઓ કરતા હોય છે, સેવા-સમર્પણ-શુશ્રૂષા વગેરે દ્વારા ખેડૂતો, કારીગરો અને શ્રમજીવીઓ કરતા રહે છે.

મૂલ્યોના બે ભાગ હોય છે: 1. આચારમૂલ્ય અને 2. વ્યવહારમૂલ્ય. આચારમૂલ્યોથી સદાચાર ખીલતો હોય છે અને વ્યવહારમૂલ્યોથી વ્યવહાર દીપતો હોય છે.

કેટલીક વાર વ્યક્તિ અને સમાજને ગૂંચળાવનારાં હાનિકારક મૂલ્યો પણ રૂઢિ-રિવાજો દ્વારા સ્થાપિત થઈ જતાં હોય છે, જે સુધારકો દ્વારા પરિષ્કૃત કરવામાં આવતાં હોય છે. જે સમાજમાં સુધારકો પેદા થતા નથી અથવા સુધારકોને સ્વીકારાતા નથી તે સમાજ દૂષિત રૂઢિઓથી ગંધાઈ ઊઠતો હોય છે અને પછાત થઈ જતો હોય છે.

માનવમૂલ્યોનું ઉત્થાપન કરવા જેવું કોઈ પાપ નથી. કેટલાક લોકો માનવમૂલ્યોની ઘોર ખોદવાને સુખનો માર્ગ માનીને તે પ્રમાણે બોલતા, લખતા અને આચરતા હોય છે. તે માનવને મૂલ્યહીન બનાવી દેતા હોય છે.

એવું બને કે માનવજીવનનાં ઉચ્ચ મૂલ્યોની વાતો કરીને પણ વ્યક્તિ તે જીવનમાં ઉતારી ન શકતી હોય. તેને ‘પોથીનાં રીંગણાં’ લોકો કહે તોપણ તે ઉત્થાપતો નથી. આચરી ન શકવાં તે પોતાની દુર્બળતા છે. તે તો થોડીઘણી સૌમાં રહેતી હોય છે, પણ તેનો સૈદ્ધાંતિક રીતે ઉચ્છેદ કરવો તે મહાદોષ કહેવાય. બીડી ન પીવી જોઈએ તેવું મૂલ્ય હોવા છતાં બીડી વિના રહેવાતું ન હોવાથી કોઈ બીડી પીએ તો તે તેની લાચારી કહેવાય, પણ બીડી પીવી જ જોઈએ તેવું મનાવનાર તો મૂલ્યનો ઉચ્છેદક જ કહેવાય.

માનવમૂલ્યોનું જતન કોઈકોઈ વાર હણીને કે હણાઈને પણ કરાતું હોય છે. અસુરો, રાક્ષસો, દૈત્યો, ગુંડાઓ વગેરેને હણીને માનવમૂલ્યોનું જતન થતું રહ્યું છે, તો કોઈકોઈ વાર આત્મબલિદાન આપીને પણ માનવમૂલ્યોનું જતન કરાતું હોય છે. બંનેમાં બહાદુરીની જરૂર હોય છે, પણ હણવા કરતાં હસતે મોઢે હણાઈ જવામાં વધુ બહાદુરી જોઈએ. આપણે એવી જ એક કથાની ચર્ચા કરવાની છે.

ભાદરનદીના કાંઠે છત્રાવા નામનું ગામ. ગામમાં મુખ્ય વસ્તી મેર કોમની. લગભગ બધાં ગામોમાં એક મુખ્ય વસ્તી અને બીજી થોડી ગૌણ વસ્તી રહેતી હોય છે. મુખ્ય વસ્તીના આધારે તે વસ્તીના નામે તે ગામ જાણીતું થતું હોય છે. છત્રાવામાં થોડા મજૂરો, મહાજનો અને ચારણો પણ રહે. સૌ-સૌનાં વ્યક્તિત્વ અલગ-અલગ.

ચારણોના વ્યક્તિત્વમાં નેકી-ટેકીની પરિપક્વતા રહે. જ્યાં નેકી-ટેકી હોય ત્યાં પવિત્રતા પણ હોય, તેથી ચારણકોમ બ્રાહ્મણો કરતાં પણ વધુ પવિત્ર ગણાય. લોકો તેની માનમર્યાદા રાખે. ચારણકોમ વેદકાળ જેટલી જૂની છે. તેમનું કામ પ્રશંસા દ્વારા રાજા-મહારાજાઓને ધર્મમાર્ગે ચલાવવાનું રહેતું. તેમની પ્રશંસા વ્યક્તિને વિચારતી કરી દેતી કે “શું ખરેખર હું આવો છું? ન હોઉં તો મારે આવું થવું જોઈએ.” ચારણો સ્વયંભૂ કવિ હોય છે, તેથી આપણી પાસે વિશાળ ગૌરવવસ્તું ચારણી સાહિત્ય છે. ચારણ, ગઢવી, બારોટ વગેરે દેવીપુત્રો કહેવાય. તેમની જીભ ઉપર દેવી સરસ્વતી બિરાજતી હોય. તેમનાં બલિદાનોનો પણ ઉજ્જવળ ઇતિહાસ પડ્યો છે. બે રાજાઓ વચ્ચેના ઝઘડામાં ચારણ જામીન હોય તો કોઈ ફરી ન શકે તેટલી તેમની પ્રતિષ્ઠા અને કદાચ કોઈ ફરી જાય તો ચારણ ત્રાગું કરીને પોતાનું લોહી છાંટે. ચારણના ત્રાગાથી ભલભલાનાં સિંહાસન ઓલી ઊઠે, તેથી ભયને કારણે પણ લોકો ચારણને માન આપતા.

છત્રાવામાં ધાનો લીલો ચારણ રહે. તેને આઈ સુંદરબાઈ નામની પત્ની અને સતબાઈ અને નાનુભાઈ નામનાં બે બાળકો. પણ ધાનો લાંબું જીવ્યો નહીં. ભરજુવાનીમાં તેનું મરણ થઈ ગયું. સુંદરબાઈ ત્યારે ત્રીસ વર્ષની. તેને સત ચઢ્યું. તે પતિની સાથે સતી થઈ જવા તૈયાર થઈ ગઈ. સતી થવાની બે રીતો હતી: એક તો વિધવા થયેલી સ્ત્રીનું પોતાને જ એવું ઝનૂન ચઢે કે તે હવે પતિ વિના રહી જ નહીં શકે તેવું માનીને તે સાથે બળવા તૈયાર થઈ જાય. આપણી માન્યતા છે કે મરનારના શરીરમાંથી જીવાત્મા નીકળીને ધામમાં જતો હોય છે. જે પતિ-

પત્નીનો સંબંધ માત્ર વ્યાવહારિક કે શારીરિક જ નથી હોતો પણ આત્મીય હોય છે તે બે આત્માઓ એક થઈ ગયા હોય છે. બે શરીરને જુદાં પાડી શકાય પણ બે આત્માઓના મિલનને જુદું ન કરી શકાય. આવાં આત્મિક એકતાવાળાં. એકના વિના બીજું જીવી શકતું નથી, જેમ સારસપક્ષીઓ સાથે જીવતાં હોય છે તેમ. એકના વિના બીજું જીવી શકે અને તે પણ સારી રીતે જીવી શકે તો તે માત્ર વ્યાવહારિક-શારીરિક એકતા જ કહી શકાય. શરીર વિના શરીર રહી શકે? ન રહી શકે તો બીજું શોધી લે, પણ આત્મા વિના આત્મા રહી શકે નહીં. બે આત્માનું મિલન એ દૈવી મિલન કહેવાય—બહુ દુર્લભ અને બહુ કઠિન મિલન કહેવાય. કરોડમાં કોઈ એકનું જ હોય. મિલન થવું જેટલું કઠિન છે તેથી વધુ મિલન પછી છૂટવું કઠિન છે. જે છૂટી નથી શકતાં તેના છૂટાછેડા ન હોય. છૂટાછેડા તો શરીરોના હોય, આત્માના ન હોય.

પતિનું મૃત્યુ થતાં જ સુંદરબાઈએ તેની સાથે જ વિદાય થઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. બે સાચાં પ્રેમીઓ ઘણી વાર એકબીજાને કોલ આપતાં હોય છે કે “સાથે જ જીવશું અને સાથે જ મરશું.” આવા કોલ આપનારાં તો ઘણાં હોય છે પણ પાળી બતાવનારાં થોડાં જ હોય છે. જે પાળી બતાવે છે તે અમર પ્રેમી હોય છે. પ્રેમ અમર છે અને પવિત્ર પણ છે. તેથી પ્રેમગાથાઓ અમરગાથા થઈને પ્રેરણા આપતી હોય છે. સુંદરબાઈના નિર્ણયથી પરિવાર અને સમાજ હચમચી ઊઠ્યા, કારણ કે તેને બે નાનાં બાળકો હતાં: સતબાઈ અને નાનુ છોકરો—તેમનું શું થાય? કેટલીક વાર લોકો પોતાને માટે નહીં, પોતાનાં બાળકો માટે જીવતા હોય છે. પરમેશ્વરે બાળકો પ્રત્યે માના હૃદયમાં જે મોહ કે પ્રેમ મૂક્યો છે તેવો બીજે ક્યાંય મૂક્યો નથી. તેથી તો બાળકોનો ઉછેર થાય છે. બાળકોથી વધુ સુંદર વિશ્વમાં બીજું કશું જ નથી અને બાળકોને મનથી ઉછેરનારી માથી વધુ પવિત્ર બીજું કોઈ નથી. મા તો પવિત્રતાની મહાગંગા છે. ભલે ને તે બાળકનાં મળમૂત્રથી ખરડાયેલી હોય. લોકોની ખૂબ જ સમજાવટથી બાળકોને નિરાધાર બનાવવાના પાપથી બચવા માટે તે દિવસે સુંદરબાઈએ સતી થવાનું માંડી વાળ્યું હતું. તેનું મન બાળઉછેરમાં લાગી ગયું હતું.

ચારણ ધાના લીલાને એક સાંતી જમીન હતી. તે જાતે ખેતી કરીને કુટુંબનિર્વાહ કરતો, પણ તેના મૃત્યુ પછી સુંદરબાઈએ આ જમીન ભાગમાં ખેડવા માટે ગામના મેર જેઠાને આપી દીધી હતી. જેઠો મેર ભલો માણસ. તે બાઈની ખેતી ખેડે અને તેના ભાગમાં જે દાણા વગેરે આવે તે સુંદરબાઈને ઘરબેઠાં પહોંચાડી દેતો. જેઠો મેર બહુ ભલો માણસ. દરેક ગામમાં એકાદ તો ભલો માણસ રહેતો જ હોય છે અને એકાદ ખટપટિયો માણસ પણ રહેતો હોય છે. એકાદ ડાંડ માણસ પણ રહે. ગામમાં બધા પ્રકારની વ્યક્તિઓ રહે, પણ જેની બહુલતા હોય તે ગામ તે નામથી ઓળખાય.

છત્રાવામાં એક ડાંડ મેર પણ રહે. તેનું નામ બોઘરો મેર. બોઘરો મહાડાંડ. તેની છાપ સારી નહીં. કોઈનું લઈને આપવું નહીં, વગરજોઈતો લોકો સાથે કજિયો કરવો, ગાળો બોલવી અને દાડ પીવો—બધાં અપલક્ષણોનો સમૂહ એટલે બોઘરો મેર.

બોઘરાની ઇચ્છા આઈની જમીન પોતે ખેડે તેવી પણ ખરી. આઈ ને આખું ગામ જાણે કે બોઘરાને જમીન આપો તો એક દાણોય ન બતાવે, તેથી તેને જમીન વાવવા આપેલી નહીં. આથી તેને બહુ ખોટું લાગેલું. તે મનમાં ને મનમાં ઝેર લઈને ફરતો હતો. તેવામાં ઝેર ઓકવાનો મોકો મળી ગયો.

બોઘરાની દીકરી રૂડકી સતબાઈ સાથે રમતી હશે. રમતાં-રમતાં ઝઘડો થયો અને સતબાઈએ રૂડકીને ધોલધપાટ મારી દીધી. રૂડકી રોતી-રોતી બોઘરા પાસે ગઈ. બોઘરાને બહાનું મળી ગયું. તે રૂડકીને લઈને સુંદરબાઈના ઘર તરફ ચાલ્યો. અડધું ગામ ભેગું થઈ ગયું. બોઘરો ન બોલવાનું બોલે. કોઈનો વાર્યો વળે નહીં. સુંદરબાઈએ તેને હાથ જોડ્યા, બહુ સમજાવ્યો, પણ બોઘરો તો વધુ ને વધુ ન સાંભળી શકાય તેવી ગાળો બોલવા લાગ્યો. આવા ડાંડ માણસ સામે ગામલોકો પણ ચૂપ રહે, કારણ કે બધા ડરે. ગામમાં કહેવત છે કે “નાગાની પાંચશેરી સાડાસાત શેરની.”

ચારણોના મહોલ્લા આગળ મેરો ભેગા થઈ ગયા એટલે ચારણો પણ ભેગા થયા. મામલો બીચકવાની તૈયારીમાં હતો. બોઘરાની એક જ હઠ હતી: “તારી સતબાઈ મને આપ, હું તેને ધીબી નાખું.” સુંદરબાઈથી રહેવાયું કે સહેવાયું નહીં, તેથી પાછળ સંતાઈને ઊભેલી સતબાઈને પકડીને બોઘરા તરફ ફંગોળી: “લે, મારી નાખ!”

બોઘરો ભાન ભૂલ્યો. નીચે પડેલી સતબાઈને લાતો મારવા લાગ્યો અને ગાળો તો સંભળાય નહીં તેવી બોલે. પણ હવે સુંદરબાઈનો સંયમનો બંધ તૂટી ગયો. તે જોતજોતાંમાં જોગમાયા બની ગઈ. સત જ્યારે પ્રચંડ થઈને સ્ત્રીના શરીરમાં પ્રગટે ત્યારે તે સ્ત્રી મટીને

જોગમાયા બની જતી હોય છે. જવાળામુખી જેવા ભડકા નીકળવા લાગ્યા. હમણાં સુધી જે અબળા થઈને રાંકડી સ્ત્રી કરગરતી હતી તે સાક્ષાત્ મહાકાળી થઈ ગઈ! તેનું માથા ઉપરનું ઓઢણું ખસી ગયું. ઉઘાડું માથું અને છૂટા કેશ! તેની ધધકતી આંખો જોઈને બધાં ડરી ગયાં. હવે તે મહાપ્રલયકારી પ્રચંડ આઈ બની ગઈ હતી.

“બોઘરા! બોઘરા! તારે દીકરીએ પણ દીવો નહીં રહે! મારી બાઈમાણસની લાજ લેવા આવ્યો છે?” આઈનું ઉગ્ર રૂપ જોઈને બધા મેર ભાગી ગયા. જેઠો મેર આઈના પગમાં પડ્યો. તે ભલો માણસ. તેણે આઈને કાલાવાલા કર્યા તો આઈએ કહ્યું કે “છત્રાવિયા મેરોનું નિકંદન નીકળી જશે, પણ તેં મારી સેવા કરી છે એટલે તારો વંશ રહેશે.” તે દિવસે ચારણોએ સાંજે વાળુ કર્યા નહીં. બધાએ લાંઘણ ખેંચી નાખી. બધા ચારણો ઉપવાસ ઉપર ઊતરી ગયા. આખા ગામમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. મેરો પણ આઈના શાપથી ફફડી ઊઠ્યા હતા. જો સાત દિવસમાં સમાધાન ન થાય તો ચારણોએ ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા દેહ પાડી નાખવાનું ત્રાગું કર્યું. ચારણો ત્રાગાં કરે. ત્રાગું એટલે પોતાની વાત મનાવવા માટેનું આત્મબલિદાનનું હથિયાર. ચારણોના ત્રાગાથી ભલભલા ધૂજી ઊઠે. ચારણો મરી ફીટે પણ જીવ ન છોડે. ત્રાગું આગળ વધ્યું. ગામમાં જો કોઈ સમાધાન કરાવનારો હોય તો ઘણી બગડેલી વાતો સુધરી જાય, પણ છત્રાવામાં તેવો કોઈ ડાહ્યો માણસ ન મળે. આજુબાજુના ચારણો ભેગા થઈ ગયા. સામાજિક એકતા એક મહાશક્તિ બની જતી હોય છે. જે સમાજમાં સામાજિક એકતા નથી હોતી તે મોટો હોય તોપણ ઝીરો બની જતો હોય છે, એટલું જ નહીં, એકતા વિનાનો સમાજ ફૂટવાળો પણ હોય છે.

સાતમા દિવસે આઈ સુંદરબાઈને પાછું સત ચઢ્યું. જે મનની કાચી પ્રજા હોય છે તે કોઈ પણ ભોગે સમાધાન શોધતી હોય છે, પણ જો મનની પાકી અને મક્કમ હોય છે તો તે મરતાં સુધી પ્રતિજ્ઞા તોડતી નથી. આઈ થરથર ધ્રૂજવા લાગી. લોકો સમજી ગયા કે આઈને સત ચઢ્યું છે.

બરડામાં બખરલા ગામમાં એક વૈદ્ય રહે. તે સુંદરબાઈને ધરમની બહેન માને. તેને રાત્રે સ્વપ્ન આવ્યું કે “ભાઈ, હવે હું જાઉં છું. કાપડું લઈને વહેલો આવજે.” તે જાગી ઊઠ્યો. ઘરનાં બધાંને જગાડીને વાત કરી. તેને થયું કે આઈ વિદાય લઈ રહી છે. અંતરાત્મા સાચો હોય તો હજારો માઈલ દૂરથી પણ ટેલીપથીનાં મોજાં આવે, એક અંતરની પણ દુનિયા હોય છે. વૈદ્ય ખૂંટી તો સવારે કાપડું, શ્રીફળ, દીવો-ધૂપ લઈને આઈને મળવા દોડ્યો—ક્યાંક છેલ્લો મેળાપ અટકી ન જાય!

સવાર થયું. અખાત્રીજનો દિવસ છે. આ દિવસને ખેડૂતો શુભ માને. આઈએ છૂટા કેશ મૂક્યા છે. ઢોલ ઢબૂકી રહ્યા છે. બધા ચારણો “જય હો! જય હો!” કરતા-કરતા પાછળ ચાલી રહ્યા છે. આખા ગામનું વાતાવરણ ઉગ્ર અને અજંપાભર્યું થઈ ગયું છે. લોકો મોતથી ભાગતા હોય છે. ભલભલા યોદ્ધાઓ રણ છોડીને ભાગી જતા હોય છે. પણ આજે આઈ સામે ચાલીને મોતનાં વધામણાં લેવા જઈ રહી છે. પોતાનાં બે નાનાં બાળકો સાથેસાથે ચાલી રહ્યાં છે. હવે આઈને બાળકો પ્રત્યેનો જરાય મોહ રહ્યો નથી કાળજાના કટકા જેવાં, બે ફૂલ જેવાં રૂપાળાં બાળકોની સૌને દયા આવે છે, પણ આઈ હવે આત્મબલિદાનના માર્ગે આગળ વધી હોવાથી તદ્દન નિર્મોહી થઈ ગઈ છે. દુઃખમાં, તાપમાં, સંતાપમાં, ત્રાસમાં, જુલમમાં લોકો એકબીજાના ગળે વળગીને પોકે ને પોકે રડે, છાના ન રહે, પણ આઈની આંખોમાં આંસુ નથી, તેજ છે—એવું તેજ જે જીરવી ન શકાય. આ સતનું તેજ છે. સત કદી નિસ્તેજ હોતું નથી.

ભાગોળે ચિતા રચાઈ છે. સૌને શાંતિ રાખવા અને ચારણપણાની લાજ રાખવાની શિખામણ આપીને આઈ ચિતા ઉપર ચઢી બેઠી. ‘જય અંબે! જય માતાજી!’નો ગગનભેદી ઘોષ થતો રહ્યો. ત્યાં તો બહેનનું કાપડું લઈને પેલો વૈદ્ય પહોંચી ગયો. પગમાં પડી ગયો. બધાં મિલન કરતાં અંતિમ મિલન બહુ જ મહત્ત્વનું બની જતું હોય છે. પ્રિયજનોના અંતિમ મિલનને જે જાણીકરીને જતું કરે છે તેના જેવો બીજો કોઈ અભાગિયો ન કહેવાય.

પ્રચંડ જયઘોષની સાથે અગ્નિ પ્રગટ્યો. અગ્નિની પહેલી ઝાળ અડતાં જ ભલભલી સતીઓ ચિતા છોડીને ભાગી જતી હોય છે. તે ન ભાગે એટલા માટે ચિતાની ચારે તરફ લકઢાજો ઊભા રહેતા હોય છે. બંગાળમાં જબરજસ્તી સતી કરવાની પ્રથાથી આવાં ઘણાં દશ્યો સર્જાયેલાં અને અડધી બળેલી સ્ત્રીને જબરજસ્તી ઉપાડીને પાછી ચિતામાં નાખેલી. પણ અહીં આઈનું રૂંવાડુંય ન ફરક્યું! પોતાના પતિને યાદ કરીને આઈ મનોમન બોલી: “માફ કરજો, આવતાં જરા વાર થઈ ગઈ. હમણાં પહોંચું છું.”

એવામાં દીકરી સતબાઈને સત ચઢ્યું. તેણે કૂદકો માર્યો અને લોકો તેને પકડી પાડે તેના પહેલાં તો આઈના ખોળામાં બેસી ગઈ. જે ખોળામાં રોજ મા લાડ લડાવતી તે ખોળામાં હવે મૃત્યુ લાડ લડાવશે. તે બેસી ગઈ!

થોડી જ વારમાં બંનેનાં શરીર રાખ થઈ ગયાં. આ આત્મબલિદાન હતું. કોઈ રિવાજ ન હતો, કોઈ જોર-જબરજસ્તી ન હતી. સતીપ્રથાનું કદી સમર્થન કરી શકાય નહીં, પણ સત્ય માટે—ન્યાય માટે આત્મવિલોપન કરાવનારા આત્મબલિદાનને નવાજ્યા વિના પણ રહેવાય નહીં.

જે કામ હજારો સભાઓથી કે હજારો પોલીસોથી ન થઈ શકે તે એક પવિત્રાત્માના આત્મબલિદાનથી થઈ જાય.

આખું ગામ સૂનકાર થઈ ગયું. ન લોકોએ ખાધું, ન ઢોરોને નીરણ કર્યું.

મેરોને પારાવાર પસ્તાવો થયો, પણ ગામનો ઝાંપો ગોઝારો થયો તેમ માનીને ઝાંપાને ત્યાગી દીધો. ગામમાં આવવા-જવા માટે બીજી દિશામાં બીજો ઝાંપો કરવા લાગ્યા. થોરિયાની મોટી-ઊંચી વાડ હતી તે કાપવા લાગ્યા. સૌના હાથમાં કોદાળી-પાવડા અને કુહાડા. થોર કાપતાં એક ઘા અજાણતાં બોઘરાના દીકરાને વાગ્યો. બોઘરો સમજ્યો કે જાણી-કરીને ઘા કર્યો છે. મેરોમાં બે તડાં પડી ગયાં. જોતજોતાંમાં અંદરોઅંદર ધિંગાણું જામ્યું. ઘણા ખપી ગયા. લોકો સમજ્યા કે આ આઈનો કોપ જ થયો કહેવાય. બધા ગામ છોડીને બીજે ચાલ્યા ગયા. ગામ ખાલી થઈ ગયું.

પાછળથી આઈના કહેવા પ્રમાણે વૈદ્ય ખૂંટીએ આવીને ફરીથી ગામનું તોરણ બાંધ્યું. નવું ગામ વસ્યું. વૈદ્યને બે દીકરા હતા: વાઘો અને ભોજો. વાઘાના વાઘાણી અને ભોજાના ભોજાણી થયા. હવે તો બહુ મોટો પરિવાર થઈ ગયો છે.

સંવત 1695ના વૈશાખ સુદ ત્રીજના દિવસે આઈ સુંદરબાઈએ આ ગામની ભાગોળે આત્મબલિદાન દીધું હતું. આજે પણ આઈ સુંદરબાઈ અને દીકરી સતબાઈની યાદગીરી જેવા પાળિયા ઊભા છે ગામની ભાગોળે.

બાળકોના નાના ઝઘડા ઉપરથી વાત મોટી થઈ જાય અને છેક ગામ ઉજ્જડ થઈ જાય તેટલી હદે પહોંચે તે ચિંતાજનક કહેવાય. ચારણો પોતાની આન, બાન અને શાન રાખવા છેવટમાં આત્મબલિદાન પણ આપી દેતા જેથી લોકોને તેમનો ભય રહેતો. આજે પણ નવરાત્રીમાં આ જગ્યાએ હવન થાય છે. {લેખક શ્રી પિંગળશીભાઈ ગઢવી કૃત “આઈ સુંદરબાઈ”ના આધારે}

27-6-12

*

10. ભાઈબહેનનું બલિદાન

સૌરાષ્ટ્રમાં ઘણી લડાયક જાતિઓ આવીને વસી ગઈ છે, જે શરૂઆતમાં સેના કે પોલીસમાં નોકરી કરતી પણ પછી નોકરી ચાલી જવાથી નવરી થઈને ઉત્પાત મચાવતી થઈ ગઈ હતી. આવી કેટલીક જાતિઓનો ત્રાસ ત્યારે હતો. એક અનર્થને કાઢવા તમે બીજા અનર્થને આમંત્રણ આપો તો પહેલો અનર્થ તો કદાચ ટળી જાય પણ પછી બીજો અનર્થ ઘર કરી જાય. આવા નવરા લોકો બે રીતે પ્રજાને હેરાન કરે. એક તો તેમની આંખ સારી ન હોવાથી બહેનદીકરીઓને હેરાન કરે અને બીજું કોઈ ગરીબગુરુબાને ધાકધમકી આપીને તેમની ચીજવસ્તુ પડાવી લે. મફતનું અને હરામનું ખાવાનું શોધ્યા કરે. ગામમાં કોઈ સુખીસંપન્ન માણસ હોય તો તેને બ્લેકમેઈલ કરીને વારંવાર ચૂસતા રહે. જે ગામમાં આવા ડાંડ લોકોનો ત્રાસ હોય ત્યાં કોઈ સારો માણસ રહી ન શકે. જે ગામમાં સારા માણસો રહી શકતા ન હોય તે ગામનો કદી વિકાસ ન થાય. તેથી તે ગામ અર્થદરિદ્રતાથી, જ્ઞાનદરિદ્રતાથી અને સંસ્કારદરિદ્રતાથી હંમેશાં પીડાતું હોય. તે કદી સુખી ન થઈ શકે.

બરડા પહાડમાં કાટવાણા નામનું ગામ. ગામમાં રાઠોડજાતિના સંધી મુસલમાનો રહે. ગામની છાપ બહુ સારી નહીં. પ્રત્યેક ગામની એક છાપ હોય છે. ગામમાં રહેનારા લોકોના વ્યવહારથી તે છાપ પડી હોય છે. નાનાં-મોટાં શહેરોમાં પણ અમુક મહોલ્લાઓની પણ આવી છાપ પડેલી હોય છે. કેટલાક મહોલ્લા એવા હોય કે ધોળા દિવસે પણ કોઈ જવાની હિંમત ન કરે અને કેટલાક મહોલ્લા એવા હોય કે સોનું ઉછાળતા જાઓ તોપણ કશો વાંધો ન આવે.

કાટવાણાની ભાગોળે એક વૃક્ષની ચારે તરફ બંધાયેલ ઓટલા ઉપર ચાર-પાંચ સંધી જુવાનો બેઠા છે. લગભગ દરેક ગામની ભાગોળે આવા ઓટલા હોય છે. ત્યાં વૃદ્ધો, નિવૃત્તો, યુવાનો બેઠાબેઠા ગામગપાટા મારતા હોય છે. એક રીતે આવા ઓટલાને આખા ગામનું દીવાનખાનું કહી શકાય- હા, બારીબારણાં વગરનું! સંધી જવાનો પોતપોતાનાં રૂપ અને જુવાનીનાં બજાગાં ફૂંકતા હતા. નવરા લોકો જેવી વાતો કરતા હોય તેના ઉપરથી તેમના વ્યક્તિત્વનું માપ કાઢી શકાય. કામાચારની વાતો કરનારા સારી લાઈનના ન હોય. રાજકીય વાતો કરનારા રાજકીય રસવાળા હોય. ભક્તિભાવની વાતો કરનારા ભક્તિભાવવાળા હોય. ઓટલા ઉપર બધી જાતના લોકો બેસે. ઓટલો કોઈને ના ન પાડે.

સવારના પહોરમાં બધા વાતોમાં તલ્લીન છે ત્યાં એક જુવાન વટેમાર્ગુ જોડાનો ચમચમાટ કરતો નીકળ્યો. ત્યારે મોચી લોકો જોડામાં એક એવી વસ્તુ મૂકી આપતા કે ચાલો ત્યારે ચમચમ અવાજ થાય. જુવાની તો વરણાગી હોય, વૈરાગી તો કોકની જ હોય. સૌને વરણાગીપણું ગમે. વરણાગીપણાનો હેતુ લોકોનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાનો હોય છે—ખાસ કરીને વિજાતીય વ્યક્તિનું. પુરુષ હોય તો સ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચે અને સ્ત્રી હોય તો પુરુષોનું ધ્યાન ખેંચે. જે લોકો બીજાનું ધ્યાન ખેંચવા માટે વરણાગી બનતાં હોય છે તે ચારિત્ર્યના પાકા નથી રહી શકતા. એનો અર્થ એવો નહીં કે વ્યક્તિએ કદી વરણાગી થવું જ નહીં—થવું પણ માપનું, મર્યાદામાં રહેવું.

સંધી જવાનોનું ધ્યાન પેલા યુવાન તરફ ગયું. યુવાનના ખભા ઉપર જે લાકડી હતી તે સૌનું મન મોહી લે તેવી હતી. ત્યારે યુવાનો લાકડી લઈને ચાલતા અને લાકડી પણ એવી રાખતા કે પડાવી લેવાનું મન થઈ જાય. લડાયક કોમોનો શોખ સોનું નથી હોતો, શસ્ત્રો અને ઘોડી હોય છે. આ બે મળે તો ધન્યધન્ય થઈ જાય.

બધા સંધી યુવાનોનું મન લાકડી પડાવી લેવાનું થયું. આવી લાકડી બીજે ક્યાં મળવાની હતી—તેમ વિચારીને તેમણે જુવાનને રોક્યો. જુવાન પણ ખાંટ રાજપૂત હતો. તે એમ ગાંજ્યો જાય તેવો ન હતો. સંધીઓએ લાકડી મૂકી દેવા હુકમ કર્યો. આ એક પડકાર હતો. ખરો રાજપૂત પ્રાણ છોડે પણ હથિયાર ન છોડે. થોડી બોલાચાલી અને હુંસાતુંસી થઈ. પેલા પાંચ હતા અને ખાંટ એકલો હતો, બહાદુરીના બે પ્રકાર હોય છે: 1. ટોળા-બહાદુરી અને 2. એકલ-બહાદુરી. કેટલાક લોકો ટોળામાં તો બહાદુર થઈ જાય પણ એકલા હોય તો મીંદડી થઈ જાય; પણ ટોળા-બહાદુરોને ભાગતાં વાર ન લાગે. એક ભાગે તો હુરરર કરતા બધા ભાગી જાય. કેટલાક ટોળા-બહાદુર પણ નથી હોતા. બકરાં, સસલાં, હરણાં ગમે તેટલા મોટા ટોળામાં હોય તોપણ બહાદુરી ન બતાવે. સેંકડો બકરાં ભેગાં થઈને સિંહ ઉપર હુમલો કરવા ગયાં હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. ભાગી છૂટવું અને શરણે થઈ જવું એ જ તેમની બહાદુરી કહેવાય.

પણ બીજી એકલ-બહાદુરી હોય. માણસ એકલો હોય પણ ડરે નહીં, હટે નહીં—જે થવાનું હોય તે થાય પણ મરણિયો થઈને લડે. ખાંટ એકલ-બહાદુર હતો. સંધીઓના ટોળાને જોઈને તે જરાય ડર્યો નહીં. તેણે જમીન ઉપર લાકડી ફેંકી દીધી અને કહ્યું કે “જેની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી હોય તે લાકડી ઉપાડે.” એક સંધી ઊભો થયો અને ડોળા કાઢતો લાકડી પાસે પહોંચ્યો. નીચો વળીને જેવો લાકડીને હાથ અડાડવા જાય છે ત્યાં ખાંટ યુવાને ફાંટમાં રાખેલા અણીદાર પાણાનો એવો ઘા કર્યો કે સંધી જુવાન ચીસ પાડીને બેવડ વળી ગયો. ખાંટ માત્ર લાકડીબાજ જ ન હતો, તે પાણાબાજ પણ હતો. તેનું નિશાન અચૂક હતું અને તેનો પાણો બંદૂકની ગોળી કરતાં પણ ભીષણ હતો. પેલા સંધીનું કમ્મરનું હાડકું ભાગી ગયું. હવે બીજાની હિંમત ન ચાલે. બધા જોતા જ રહી ગયા. પરાક્રમ વિના પાપીઓનું દમન ન કરી શકાય. ખાંટ યુવાન લાકડી લઈને ચાલતો થયો, પણ જતાંજતાં પડકારતો ગયો કે “હું પરમ દિવસે મારી બહેનને લઈને આ જ રસ્તે પાછો ફરવાનો છું. મરદના બચ્ચા હો તો તૈયાર રહેજો.” વાતવાતમાં વગર-જોઈતા પડકાર ફેંકવા અને ઝીલવા એ રાજપૂતી કમજોરી કહેવાય. તેમાં ગંભીરતાનો અભાવ કહેવાય. અંગ્રેજ આવું ન કરે. તે ચૂપચાપ કશું બોલ્યા વિના જ જે કરવાનું હોય તે કરી બતાવે. બોલકી મદાનગી કરતાં મૂંગી મદાનગી વધુ દીપી ઊઠતી હોય છે અને સારાં પરિણામ આપતી હોય છે. બોલતાં તો તે બોલી ગયો પણ પછી તેને થયું કે “વગર-જોઈતો આવો પડકાર આપવાની જરૂર ન હતી. આ તો સામે ચાલીને ઝઘડો બોલાવ્યો.” પણ જે થયું તે થયું.

ખાંટ જુવાન બહેનના ઘરે અમરદડ પહોંચી ગયો. ભાઈને જોતાં જ બહેન હરખી ઊઠી. “મારો ભઈલો! મારો ભઈલો!” કહેતી તે સામે દોડી. હરખ વિનાની મહેમાનગતિ કરતાં મસાણયાત્રા સારી. અને હરખ હોય તો ઝૂંપડી પણ રાજમહેલ કરતાં વધી જાય. હરખ જ જીવન છે. હર્ષ અને શોકથી મુક્ત થવાની વાતો જ્ઞાનીજનો કરે છે. પણ જો ખરેખર એવું થાય તો જીવનમાં રંગ જ ન રહે. યોગ્ય જગ્યાએ અને યોગ્ય સમયે આ બંને જરૂરી છે. જીવન શુષ્ક ન થઈ જવું જોઈએ. કૃષ્ણને જોઈને સુદામા અને સુદામાને જોઈને કૃષ્ણને હર્ષ થાય છે. અરે, ગોપીઓ તો હર્ષધેલી થઈ જાય છે. વિદુરાણી અને શબરી હર્ષમાં ગાંડીગાંડી થઈ જાય છે. આ જીવન છે. મોઢું ચઢાવીને ઊતરેલે ડાચે ટગરટગર જોયા કરવું એ જ્ઞાન હોય તોપણ તે જીવનહીન જ્ઞાન છે. તે પ્રાણહીન મડદું જ કહેવાય.

ભાઈનો ઊતરેલો ચહેરો જોઈને બહેનને ચિંતા થઈ. તેણે વારંવાર આગ્રહ કરીને પૂછ્યું ત્યારે ભાઈએ પેલી સંધી યુવાનોની વાત કરી: “પડકાર અપાઈ ગયો છે અને હવે તને તેડીને પરમદિવસે જતાં કાંઈક અજુગતું થશે તેવું મને લાગે છે. મને ચિંતા તારી છે. તું સ્ત્રી છે. સંધીઓ ખાનદાની વિનાના છે. કદાચ તારા ઉપર હાથ નાખે તો મારું જીવતર લાજે.”

બહેન બધી વાત સમજી ગઈ. તેણે કહ્યું: “ભાઈ, ચિંતા ન કર. આપણે જવાનાં જ. જોઈ લેવાશે. જે થવાનું હોય તે થાય.” મદદ ભાઈની બહેન પણ મદદ જ નીકળી. બીજી હોય તો ગભરાઈને જવાનું જ માંડી વાળે અથવા બીજે રસ્તે જાય. જોકે આવો રસ્તો ડહાપણનો કહેવાય. પણ ડહાપણના પાળિયા ન હોય. ડહાપણ હંમેશાં સ્વસુખભોગી હોય છે.

મહેમાનગતિમાં સમય વીતી ગયો. વિદાય થવાનો સમય આવ્યો. ભાઈબહેન બંને વિદાય થયાં. પણ બહેને એક તલવાર પોતાની ઘેરવાળી ઘાઘરીમાં છુપાવીને લઈ લીધી. શસ્ત્ર સૌથી મોટો મિત્ર બનતું હોય છે. એક શસ્ત્ર ત્રણની ગરજ સારે છે, તેથી રાજપૂતો શસ્ત્ર વિનાના હોય નહીં. કદાચ મરવું પડે તોપણ કૂતરાના મોતે તો ન મરાય. પાંચને મારીને મરાય તો આત્માની સદ્ગતિ થાય.

બીજી તરફ પેલી ચંડાળ ચોકડી કાટવાણાની ભાગોળે પીરના તકિયા પાસે ભેગી થઈ છે. તકિયાના મુંજાવર ભલુશા પણ ભેગા ભળ્યા છે. તે તો બધાને પાનો ચઢાવે છે. ભલુશાની તો ચોખ્ખી ઈચ્છા એવી પણ ખરી કે આ જુવાનિયાઓ પેલા રાજપૂત ખાંટને પાડી દે અને પતાવી દે પછી તેની બહેન સાથે પોતે નિકાહ પઢીને તેને અહીં તકિયામાં કાયમ રાખી લે. આદર્શહીન હલકા માણસો ઊંચો-પવિત્ર વેશ ધારણ કરે તોપણ તેમના વિચારો તો હલકા જ હોય. વસ્ત્ર બદલવાથી વિચારો બદલાતા નથી. વિચારો ન બદલાય તો જીવન પણ ન બદલાય.

આમ એ ચોકડી કારસો રચી રહી છે ત્યાં પેલાં ભાઈબહેન આવતાં નજરે પડ્યાં. “માળે વચન પાળ્યું, હોં!” એક સંધી બોલ્યો. ખાંટ જુવાન વાતને સમજી ગયો. બધા પેંતરો બાંધીને તૈયાર બેઠા હતા. બધા ઊભા થઈ ગયા. સૌના હાથમાં હથિયાર હતાં. થોડે દૂર ઊભા રહીને ખાંટ જુવાને પડકાર કર્યો: “શું વિચાર છે?”

“હવે તો એકલી લાકડી જ નહીં, લડકી પણ પડાવીશું!” સામેથી જવાબ મળ્યો.

ખાંટ યુવાને ભલુશાને વિનંતી કરી: “તમે તો ફકીરબાવા છો. રોજ અમારે ત્યાં ભીખ માગવા આવો છો. તમે તો જરા વિચાર કરો! મારી

બહેનની ઇજ્જતનો તો વિચાર કરો!”

ભલુશા લુચ્ચાઈભર્યું હસ્યો. ખરેખર તો તે પોતે જ આ ષડ્યંત્રનો નાયક બન્યો હતો. યુવાનોને લાકડી જોઈતી હતી, તો ભલુશાને લડકી જોઈતી હતી.

પછી તો ખાંટ યુવાને વારાફરતી એકએક યુવાનને આવી જવા ચેલેન્જ આપી. બહેનને એક તરફ સુરક્ષિત બેસાડી ખાંટ મેદાનમાં ઊતરી પડ્યો. એક - બે - ત્રણ - ચાર સંધી જવાનોને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા. ગજબ થઈ ગયો. ભલુશાએ એકસાથે બધાને તૂટી પડવા ઉશ્કેર્યા. ખાંટને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો અને ઘડાઘડ લાકડીઓ મારવા લાગ્યા.

બહેનથી રહેવાયું નહીં. તેને ઝનૂન ચઢ્યું. અંતે તો તે પણ રાજપૂતાણી હતી. ઘાઘરીમાં છુપાવેલી તલવાર કાઢીને તે પણ તૂટી પડી. એક પછી એકને પાડતી તે ભલુશા પાસે પહોંચી અને તાડૂકી ઊઠી: “ફકીર! અમારું ખાય છે અને અમારી ઇજ્જત ઉપર જ હાથ નાખે છે? લે, લેતો જા!” એમ કરીને જોરથી તલવાર ઝીંકી તો ફકીરનું માથું જુદું થઈ ગયું. નિકાહ પઢવાના અરમાન ધૂળમાં મળી ગયા. શિયાળવું સિંહણને પરણવા નીકળ્યું હતું!

એક સંધીએ બાઈને લાકડી મારી ખોપરી તોડી નાખી. ભાઈબહેન બંને ઢગલો થઈ ગયાં, પણ સામે 11 સંધીઓની લાશોનો ઢગલો પણ થઈ ગયો હતો.

આજે પણ કાટવાણા ગામના પાદરમાં ભાઈબહેનના બે પાળિયા અડીખમ ઊભા છે. કોણ કહે છે કે તે મરી ગયાં? ના-ના, અમર થઈ ગયાં! ત્યાં તે સ્થળે ભલુશા તથા 11 સંધીની કબરો પણ છે.

{લેખક શ્રી પિંગળશીભાઈ ગઢવી કૃત “આઈ સુંદરબાઈ”ના આધારે}

28-6-12

*

11. હમીરજી અને વેગડોજી

બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સૌથી પહેલું નામ સોમનાથનું આવે છે. બીજાં જ્યોતિર્લિંગ કદાચ એકએક વાર તૂટ્યાં હશે, પણ સોમનાથ છ-સાત વાર તૂટ્યું છે. તૂટેલા સોમનાથને વારંવાર બાંધીને આપણે ગૌરવ લઈએ છીએ, પણ વારંવાર તૂટવાની નાલેશી ભૂલી જઈએ છીએ! અત્યારનું સોમનાથ આઝાદી પછી જૂનાગઢવિજય નિમિત્તે જૂનાગઢ પધારેલા અને પછી સોમનાથના ભગ્ન મંદિરનાં દર્શને ગયેલા ભારતના પ્રથમ ઉપપ્રધાનમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું નિર્માણ કહી શકાય. પ્રધાનમંત્રી પં. નેહરુજીનો વિરોધ હોવા છતાં તેમણે આ ભવ્યાભિભવ્ય સોમનાથનું મંદિર નિર્મિત કરાવ્યું હતું. મારી દૃષ્ટિએ હવેથી સોમનાથને માત્ર સોમનાથ ન કહેતાં “વલ્લભ સોમનાથ” કહેવું જોઈએ.

આજે હજારો યાત્રાળુઓ દેશ-વિદેશથી સોમનાથની યાત્રાએ આવે છે અને દર્શન કરીને ધન્ય થાય છે, પણ તેમને કોણ સમજાવે કે અહીં બે બીજાં દર્શનીય સ્થળો પણ છે? તે છે વીર શહીદ હમીરજી ગોહિલ તથા વીર શહીદ વેગડાજી ભીલનાં. આ બે દર્શનીય સ્થળોનાં દર્શન કર્યા વિના સોમનાથની યાત્રા અધૂરી કહેવાય. આવો, આપણે આ બંને દર્શનીય સ્થળોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

ત્યારે જૂનાગઢની ગાદીએ રા' મોકલશી રાજ્ય કરે. પણ તે દિલ્હીના બાદશાહ મહમદ તઘલખ બીજાના ખંડિયા રાજા તરીકે રાજ્ય કરે. રા' મોકલશીને બે રાણીઓ હતી: મોટી વાજી-રાણી દેવળદે અને નાની રાણી ઉમાદે ગોહિલ. મોટી વાજીનો ભાઈ જૂનાગઢનો દીવાન અને નાની ઉમાદેનો ભાઈ અરજણજી જૂનાગઢનો સેનાપતિ. નીતિકારની સલાહ છે કે રાણી બહુ વહાલી હોય તો તેને સોને મઢી દેવી, પણ કદી તેના ભાઈને મહત્ત્વના પદની નોકરી આપવી નહીં. આમ તો બને ત્યાં સુધી સગાઓને દૂર રાખવા જ સારા કહેવાય. નોકરી યોગ્યતાને આધારે અપાય, સગાસંબંધના આધારે નહીં. જે યોગ્યતા વિના પણ સગપણના આધારે મહત્ત્વનાં પદો ઉપર સગાને બેસાડી દે તે પોતાનો વિનાશ જ નોતરતા હોય છે; પણ કોઈકોઈ વાર સગા સારા પણ નીકળતા હોય છે.

એક વાર ગુજરાતના સૂબાનો પ્રતિનિધિ સમસુદીન મોટી ફોજ લઈને રા' મોકલશી પાસે બાકી ખંડણી ઉઘરાવવા ચાલ્યો આવે છે. ત્યારે આખું સૌરાષ્ટ્ર દિલ્હીના બાદશાહનું અને પછી અમદાવાદના સુલતાનનું ખંડિયું રાજ્ય હતું. નાનામોટા બધા રાજાઓ ખંડણીઓ ભરે. પાછળથી આ ખંડણી ચોથના રૂપમાં મરાઠાઓને ભરાવા લાગી હતી. અંગ્રેજોના આવ્યા પછી ખંડણીમુક્તિ અને ચોથમુક્તિ થઈ ગઈ. ખરેખર તો નાનાંનાનાં રજવાડાંઓ માટે તો અંગ્રેજોનું આગમન આશીર્વાદરૂપ જ ગણાય. આમ તો આ વિધાન સૌને માટે કહી શકાય, કારણ કે પછી લગભગ સો વર્ષ સુધી એક પણ યુદ્ધ ન થયું. યુદ્ધો ન થવાથી મોટાં રજવાડાં પણ શાંતિથી રાજ્ય કરતાં રહ્યાં.

જૂનાગઢના દીવાન વાજે અને સેનાપતિ અરજણજીએ મળીને સમસુદીનને ખંડણી ન આપી પણ યુદ્ધ આપ્યું, જેમાં સમસુદીન હણાયો અને ફોજ પાછી ગઈ. બાદશાહને ભારે ધક્કો લાગ્યો. આવડી મોટી સલ્તનતને કાઠિયાવાડનો તુચ્છ રાજા પરાજય આપે તે કેમ સહન થાય? મહમદ તઘલખે ઝફરખાનના નેતૃત્વમાં બીજી મોટી સેના મોકલી—જૂનાગઢ અને સોમનાથને રગદોળી નાખવા માટે.

હવે આપણે બીજી વાતો જાણીએ. સેનાપતિ અરજણજીને બીજા બે ભાઈ હતા: દુદાજી જે લાઠીના ધણી હતા અને સૌથી નાના હમીરજી સમઢિયાળાના ઠાકોર હતા.

એક વાર અરજણજી અને હમીરજી પોતપોતાના કૂકડા લડાવતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં પશુ-પક્ષીઓને પણ લડાવવાની રમતો રમાતી. આવી રમતો પ્રજામાં શૌર્યપ્રેરક બનતી હોય છે. પ્રજાની રમતો જોઈને તેનું વ્યક્તિત્વ માપી શકાય. સ્પેનમાં હજી હમણાં સુધી ‘રાડિયો’ (સાંઢ-રમત) રમાતી હતી. પ્રાચીન કાળમાં તો રોમના કોલોસિયમમાં સિંહ સાથે માણસની લડાઈ થતી. જે લોકો કોઈ પણ પ્રકારની બહાદુરીભરી રમતોમાં રસ લેતા નથી અને માત્ર પાઠ-પૂજા-ધ્યાન-ભજન જ કરતા રહે છે તે સાધુ-ભક્તો તો ઘણા પેદા કરે છે, પણ નરબંકા પેદા કરતા નથી, કારણ કે તેવી પ્રેરણા જ નથી હોતી.

કૂકડાની રમતમાં હમીરજીનો કૂકડો જીતી ગયો અને અરજણજીનો કૂકડો હારી ગયો. અરજણજીને બહુ ખોટું લાગ્યું. તેમણે પોતાનો કોધ હમીરજીના કૂકડા ઉપર ઉતાર્યો. સોટીએ-સોટીએ તેને ઝૂડી નાખ્યો. હમીરજી વચ્ચે પડ્યા અને પોતાના કૂકડાને ન મારવા સમજાવ્યા. વાત વધી ગઈ. અરજણજીએ હમીરજીને પણ સોટીઓ ફટકારી અને દેશનિકાલ કરી દીધા. નાની વાતે આવું ભયંકર રૂપ ધારણ કરી લીધું!

ઉગ્રતા અને ગંભીરતા સાથે ન રહી શકે. ઉગ્ર સ્વભાવવાળાને દુશ્મનો શોધવા નથી પડતા, તે પોતે જ પોતાના સો દુશ્મનો જેવો થઈ જતો હોય છે.

હમીરજીએ દેશ છોડી દીધો અને પોતાના બસો વીર સાથીદારો સાથે મારવાડમાં ચાલ્યા ગયા. રાજપૂતો નાના ઝઘડાને મોટું રૂપ આપી દેતા હોય છે. જે લોકો મોટા ઝઘડાને નાનું રૂપ આપતા રહે છે તે ગંભીર પ્રકૃતિના હોય છે. વધતી અશાંતિને તે અટકાવતા રહે છે.

હમીરજીના ગયા પછી અરજણજીને પારાવાર દુઃખ થયું. સજ્જનોની ઉગ્રતા અંતે પશ્ચાત્તાપભરી હોય છે. પણ હવે શું થાય? અરજણજી રૂપાળા ન હતા. કાળો વર્ણ, શીતળાનાં ચાંઠાં, એક આંખ ગયેલી અને કદે ઠીંગણા હતા, પણ સ્વભાવથી દાતાર હતા. ઉદારતા ઘણા દુર્ગુણોને ઢાંકતી હોય છે.

એક વાર માણસુર નામનો એક ચારણ અરજણજીને ત્યાં આવ્યો. રાજપૂતોના જીવનમાં ચારણોનું મહત્ત્વનું પ્રદાન રહેતું આવ્યું છે. જે લોકો દાનજીવી જીવન જીવતા હોય છે તે દાતાઓને શોધતા રહેતા હોય છે. જો દાતા પ્રશંસાપ્રેમી હોય તો દાનભોજીઓ સાથે સારો મેળ પડી જાય. આમેય માણસજાત પ્રશંસાપ્રેમી હોય છે. જેને પ્રશંસાભૂખ હોય જ નહીં તે સાચો ત્યાગી કહેવાય. અરજણજીએ બ્રાતાવિયોગનું દુઃખ માણસુરને કહ્યું. પોતે ઉગ્રતાથી ફિટકાર આપીને નાના ભાઈને કાઢી મૂક્યો. હવે તેની વેદના તેમને બહુ થતી હતી. ચારણ રમતારામ, તેથી તેણે આશ્વાસન આપ્યું કે “હું તમારા ભાઈને શોધી કાઢીશ.” સંયુક્ત પરિવારમાં નાનામોટા ઝઘડા થતા રહેતા હોય છે, જેમાંથી કોઈકોઈ વાર ગૃહત્યાગ જેવી ગંભીર ઘટના પણ ઘટી જતી હોય છે. આવા સમયે ગૃહત્યાગ કરનાર કરતાં ઘરમાં રહેનારાં વધુ દુઃખી થતાં હોય છે.

માણસુર હમીરજીને શોધવા ચાલી નીકળ્યો. તે ફરતાં-ફરતાં મારવાડ પહોંચ્યો, જ્યાં હમીરજીનો ભેટો થઈ ગયો. ત્યારે ભાટ-ચારણ-બારોટ વગેરે જાહેરખબરીનું કામ પણ કરતા, દેશદેશના સમાચારોને પહોંચાડતા રહેતા અને વાત વધારીને કરવાની ટેવ પ્રમાણે કેટલીક વાર તેનાં સારાં-માઠાં પરિણામ પણ અપાવતા.

રીસ બે પ્રકારની હોય છે: 1. છેડો કાપીને રિસાવું અને 2. છેડો રાખીને કપાવું. જે લોકો છેડો કાપીને રિસાતા હોય છે તે ભૂતકાળને ભૂલી જતા હોય છે, પણ જે છેડો કાપી નથી શકતા તે રિસાઈને દૂર જઈને પણ ભૂતકાળ સાથે તંતુ ચાલુ રાખતા હોય છે. તે ઊંડેઊંડે યાદ કરતા રહે છે અને સમાચાર મેળવવા આતુર પણ રહે છે. તેમાં પણ પોતાના વિના મૂળ વ્યક્તિ દુઃખી થાય છે કે ઝૂરે છે એવા સમાચાર મળે તો તેમને એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે અને યાદ વધુ દઢ થતી જાય છે. આવા સમયે જો કોઈ સારો મધ્યસ્થી માણસ મળી જાય તો મેળ કરાવી શકે છે.

માણસુરે અરજણજીની બંધુવિયોગની વેદના ખૂબ કહી સંભળાવી. હમીરજી હયમચી ગયા. સૌથી મોટો રક્તનો સંબંધ હોય છે. ગમે તેટલું લડે-ઝઘડે, પણ લોહી લોહી તરફ ખેંચાય જ છે.

હમીરજી મારવાડથી ગુજરાત આવ્યા. સૌને આનંદ થઈ ગયો. આખો પરિવાર ફરીથી મળ્યો. વિચ્છિન્ન થયેલા પરિવારને મેળવી આપવા જેવું કોઈ પુણ્ય નથી અને મળેલા પરિવારને છિન્નભિન્ન કરી નાખવો તેના જેવું કોઈ પાપ નથી. કેટલાક લોકો મેળવવા જન્મ્યા હોય છે અને કેટલાક તોડવા જન્મ્યા હોય છે.

મિલનનો આનંદ લાંબો સમય ચાલ્યો નહીં. બન્યું એવું કે ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને સોમનાથમાં રસૂલખાનના નેતૃત્વમાં થાણું મૂકી દીધું હતું. તેનો કડક હુકમ હતો કે સોમનાથના મંદિરમાં હિંદુઓને ભેગા થવા દેવા નહીં. સૂબાના હુકમથી યાત્રાળુઓ ઓછા થઈ ગયા હતા. જે આવતા તે પણ દુઃખી થઈને જતા. ઝફરખાન ચુસ્ત રીતે મૂર્તિપૂજાનો વિરોધી હતો. ત્યારે ધર્મસહિષ્ણુતા ન હોવાથી સત્તાનો સિતમ પરધર્મીઓ ઉપર બહુ ચાલતો હતો.

એવામાં શિવરાત્રીનો મેળો આવ્યો. મેળામાં ચારે તરફથી ભક્તો ગાજતે-વાજતે ઊમટી પડતા. આ વર્ષે પણ લોકો ઊમટી પડ્યા. રસૂલખાને જીલમનો દોર ચલાવ્યો. લોકોને ભગાડી મૂકવા સિપાહીઓને છૂટો દોર આપી દીધો. લોકો પણ ઉશ્કેરાયા. ભારે ધમાલ થઈ, તેમાં રસૂલખાન પરિવાર સહિત મરાયો. સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા. સૂબો ઝફરખાન લાલચોળ થઈ ગયો. કાફરોની આટલી હિંમત! બદલો લેવા તે પોતે મોટી સેના લઈને સોમનાથ તરફ ઊપડ્યો.

સેનામાં કાબુલી, મકરાણી, બલોચો, સંધીઓ, પઠાણો વગેરે ફૂર સિપાહીઓ સાથે હતા. તે યોદ્ધાઓ તો હતા જ પણ સાથેસાથે પ્રજાને

રંજાડવામાં પણ પાવરધા હતા. ઝફરખાનનું સૈન્ય ધસ્યું આવે છે.

આ બાજુ હમીરજીને સમાચાર મળ્યા. તેમની સાથે સરવૈયા, ભટ્ટી, સોલંકી, શિહોરનો જાની બ્રાહ્મણ નાનજી વગેરે હતા. આ બધા સાથીદારોને લઈને હમીરજી સીધા સોમનાથ તરફ ચાલવા મંડ્યા. ત્યારે સૂબાની એવી ધાક હતી કે પ્રજા તો રાંક થઈને રહેતી—અરે, નાનાંમોટાં રજવાડાં પણ માથું ઊંચું કરી શકતાં નહીં. ઝફરખાનની સેનાને રોકનારું કોઈ નથી. જુલમી શાસન આગળ પ્રજા રાંક થઈ જતી હોય છે. ત્યારે આવી સ્થિતિમાં પણ કેટલાક આત્મજ્ઞાનીઓ આત્મજ્ઞાનની લુખ્ખી વાતો કરતા રહેતા. તેમના માટે કોઈ ચારણે એક આવો દુહો રચ્યો છે:

ઘર લૂંટે, અબળા હરે, ત્યાં ન લિયે તલવાર,

જ્ઞાન તણી વાતું કરે ઈ પણ એક ગમાર.

ભારતને અજ્ઞાન કરતાં પણ પલાયનવાદી લુખ્ખા જ્ઞાને વધુ નુકસાન કર્યું છે. આવા લુખ્ખાઓ “આત્મા-આત્મા” કરતા રહે છે. “હું શુદ્ધ આત્મા છું.”—એવું ગોખણિયું-પોપટિયું જ્ઞાન બક્યા કરે છે, પણ તલવાર નથી ઉપાડતા કે નથી તો ઉપાડવાની પ્રેરણા આપતા.

હમીરજી સોમનાથ તરફ ધસી રહ્યા છે. તેવામાં રસ્તામાં ચારણોનો નેસ આવ્યો. ચારણનો નેસ એટલે બધા વટેમાર્ગુઓ માટે અતિથિભવન. સૌને આવકાર મળે. હમીરજી નેસમાં રોકાયા. ત્યાં આઈ લાખબાઈ મળ્યાં. લાખબાઈ એટલે જીવતી જોગમાયા, જ્ઞાન અને તેજનો ભંડાર. સોમનાથ ઉપર સંકટ આવ્યું છે અને પોતે ઝઝૂમવા જઈ રહ્યો છે તેવી વાત હમીરજીએ કરી તેથી આઈ રાજી થયાં અને આશીર્વાદ આપ્યા, પણ એક આદેશ પણ આપ્યો: “યુદ્ધમાં કુંવારા પુરુષને અપ્સરા વરતી નથી, મીંઢળબંધાને વરે છે, માટે યુદ્ધ કરતાં પહેલાં લગ્ન કરી લેજે.” યુદ્ધે ચઢેલ વ્યક્તિને લગ્ન કરી લેવાની સલાહ આપવી એ કેવું વિચિત્ર લાગે? પણ તેનો હેતુ સમજવા જેવો છે. જે દુર્લભ બીજ યુદ્ધમાં નષ્ટ થઈ જવાનું છે તે નષ્ટ થતાં પહેલાં વવાઈ જાય તો દુર્લભ વંશવેલો ચાલુ રહે. દુર્લભ બીજ કુંવારું ને કુંવારું નષ્ટ થઈ જાય અને પામર બીજ ફળેફૂલે તો પ્રજા અને રાષ્ટ્ર પામર થઈ જાય. ભારતમાં કાંઈક આવું જ થયું છે અને થઈ રહ્યું છે. સંતતિનિયમન દ્વારા આંબાવાડિયાં ઓછાં થઈ રહ્યાં છે અને ગાંડા બાવળોનાં વન વધી રહ્યાં છે. કદાચ આવનારાં વર્ષોમાં આ દેશ ગાંડા બાવળોનો દેશ બની જાય તો નવાઈ નહીં! આઈનું એક વાક્ય યાદ રાખવા જેવું છે કે “કુંવારાને અપ્સરા વરે નહીં.” અર્થાત્ “કુંવારાને સ્વર્ગ મળે નહીં. તું તારું બીજ વાવીને જા. દુર્લભ બીજનો નાશ ન કર.”

આઈના આશીર્વાદ લઈને હમીરજી વિદાય થયા. સાથેસાથે આઈ પણ સોમનાથ જવા ઊપડ્યાં. જ્યાં યુદ્ધ થતું હોય ત્યાંથી ભલભલા ઉચાળા ભરીને દૂર ભાગી જતા હોય છે, જ્યારે આઈ તો સામી ચાલીને યુદ્ધભૂમિમાં જઈ રહ્યાં છે! આનું નામ જોગમાયા—મોહમાયા નહીં, જોગમાયા.

હમીરજીના રસ્તામાં ગીરમાં એક નાનું સરખું ભીલરાજ્ય આવ્યું. વેગડાજી ભીલ તેનો સરદાર. તેની પાસે ત્રણસો ભીલ યોદ્ધાઓ હંમેશાં તૈયાર રહેતા. ભીલપ્રજા આ દેશની મૂળ પ્રજા મનાય છે. રંગ કાળો પણ મન ગોરું. તેને જાન લેતાંય આવડે અને જાન દેતાંય આવડે. ભીલો બધા સોમનાથના ભક્તો. વેગડાજીને એક દીકરી. નામ રાજબાઈ. તે હવે ઉંમરલાયક થઈ હતી. ઉંમરલાયક કન્યાને પરણાવી દેવી જોઈએ; ન પરણાવો તો પાપ લાગે તેવું ત્યારે લોકો માનતા. ઉંમર વીતી ગયા પછી પણ ન પરણાવે તો કન્યાને સ્વયંવરનો અધિકાર. વેગડાજી મુરતિયો શોધે કે રાજને કોઈ રાજા મળી જાય તો શાંતિ.

હમીરજી અને સાથીદારો કાળવાનેસની બાજુમાં વહેતી શિંગવડાનદીમાં નાહવા પડ્યા. ત્યારે બધા રોજરોજ સ્નાન કરી શકતા નહીં. પાણી જ ક્યાં હતું? પાણી મળે ત્યારે મન મૂકીને નહાય. બધા મન મૂકીને નાહવા લાગ્યા. બહાર નીકળ્યા તો વસ્ત્રો જ ન મળે. શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓનાં વસ્ત્રોનું હરણ કર્યું હતું તેમ આજે આ યોદ્ધાઓનાં વસ્ત્રોનું કોઈએ હરણ કરી લીધું હતું, સાથેસાથે ઘોડાં પણ લઈ લીધાં હતાં! શોધતાંશોધતાં ખબર પડી કે ભીલો બધું લઈ ગયા છે. આ નિમિત્તે ઓળખ થઈ. વેગડાજીએ બધાનો આદરસત્કાર કર્યો અને જમાડ્યા. વેગડાજીને થયું, “સામે ચાલીને મુરતિયો આવ્યો છે. મોકો જતો કરવો ન જોઈએ. રાજબાઈ પણ રાજી હતી. રાજપૂત અને ભીલોના સંબંધ ન થાય, પણ આઈ લાખબાઈના કહેવાથી હમીરજી રાજબાઈને પરણ્યા. સાથેના બસો રાજપૂતોએ પણ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે હમીરજી પરણે ત્યારે જ અમે પરણશું. તે બધાને પણ ભીલકન્યાઓ પરણાવી. આ અત્યારનાં સમૂહલગ્નો કહેવાય અને આંતરજાતીય લગ્નો પણ કહેવાય. વેગડાજીની રાજધાની દ્રોણ ગઢડા આ લગ્નોની શરણાઈઓથી ઝૂમી ઊઠી. થોડા દિવસ સંસાર ભોગવીને બધાય વિદાય થયા.

ભોગવેલો સંસાર ત્યાગવો અતિકઠિન થઈ જતો હોય છે, પણ બધા યોદ્ધાઓ મનના એવા પાકા કે પત્નીઓને રડતી મૂકીને સોમનાથના યજ્ઞમાં માથાં હોમવા ચાલી નીકળ્યા! આ કપરો અને ભીષણ ત્યાગ જ કહેવાય. ચારણે દુહો લખ્યો છે:

ધ્રમ જાતાં ધર પલટાં, ત્રિયા પડંતા તાવ,

ઈ તિનું દિન મરણરા કોણ રંક કોણ રાવ.

ધર્મ છોડવો પડે, ભૂમિ હાથમાંથી જતી હોય અને સ્ત્રીની આબરૂ માથે હાથ પડે તો એ દિવસ મરણનો જ કહેવાય—પછી કોણ રાવ અને કોણ રંક?!

બીજી તરફ માણસુર ચારણ ઘરેઘરે ફરી-ફરીને રાજપૂત, કાઠી, આહીર, મેર, ભરવાડ, રબારી વગેરે ખડતલ યુવાનોને ભેગા કરીને સોમનાથ તરફ મોકલવા મંડ્યો.

ઝફરખાનની ફોજ રજવાડાંઓને ધમરોળતી આવી રહી છે. કોઈ સામા થવાની હિંમત કરતું નથી, ત્યારે સોમનાથમાં હમીરજી અને વેગડોજી પોતાના યુનંદા યોદ્ધાઓ સાથે ઝફરની રાહ જોઈ રહ્યા છે.

ઝફરનો પહેલો સામનો વેગડાજી સાથે સોમનાથના દરવાજા આગળ થયો. વેગડાજીના ભીલોએ તીરોનો મારો ખૂબ ચલાવ્યો. ભીલોના પ્રચંડ તીરમારાથી મુસ્લિમ સેના વિચલિત થઈ ગઈ. તેથી ઝફરખાને તોપખાનું આગળ કર્યું. તોપ પ્રબળ શસ્ત્ર કહેવાય, પણ તેની એક ખાસ દુર્બળતા પણ છે. તે દૂરથી લડવા માટેનું શસ્ત્ર કહેવાય. નજીકથી લડવામાં જો સામો પક્ષ તોપ સુધી પહોંચી જાય તો તોપચીને મારીને તોપને નિષ્ક્રિય કરી શકે. ભીલોએ એવું જ કર્યું. નજીકની ઝાડીમાં સંતાઈને પ્રચંડ બાણ-વર્ષા કરવા લાગ્યા અને ઓચિંતા પ્રગટ થઈને તોપ ઉપર કબજો કરી લીધો. હવે ઝફરખાન પોતે હાથી ઉપર આગળ આવ્યો. વેગડોજી તેને જ શોધતો હતો. બંને સામસામા થઈ ગયા. ઝફરે સરદારને આગળ કર્યો. વેગડાજીએ તેનું માથું કાપી નાખ્યું. પણ હાથીએ વેગડાજીને સૂંઢમાં પકડીને ઘા કર્યો. વેગડાજી દૂર ભીલોના સમૂહમાં પડ્યો. તેને ઘણા ઘા વાગ્યા હતા. થોડી વારમાં તે શહીદ થઈ ગયો. તેના શહીદ થવાથી ભીલસેનામાં ભંગાણ પડ્યું. સેનાનાયક ન હોય ત્યારે સેના નાસભાગ કરી મૂકે. ઘણા ભીલોની કતલ થઈ ગઈ. ચારે તરફ લાશોના ઢગલા થઈ ગયા!

હવે ઝફરખાને સોમનાથના ગઢ ઉપર હલ્લો કર્યો. ગઢનું રક્ષણ હમીરજી કરી રહ્યા હતા. રાજપૂતો તલવાર અને ભાલાથી લડાઈ લડતા હતા, તો સામો પક્ષ તોપોના ગોળા છોડતો હતો. રાજપૂતો ભીનાં ગોદડાં તરત જ ગોળા ઉપર દબાવી દેતા જેથી આગ ન લાગે.

હમીરજીએ માત્ર 200 યોદ્ધાઓ સાથે દરવાજો ખોલીને સામેના હાથીઓ ઉપર તૂટી પડવા હલ્લો કર્યો. ભયંકર કાપાકાપી કરીને સાંજે પાછા ગઢમાં આવી દરવાજો બંધ કરી દીધો. આવા વ્યૂહથી ઝફરની સેના ત્રાહિત્રાહિ પોકારી રહી હતી.

કિલ્લામાં પેસી જવા ઝફરે તેના પાયામાં સુરંગ ખોદવા માંડી, પણ સમયસર ખબર પડી જતાં સુરંગમાં પાણી વાળીને યોજના નિષ્ફળ કરી દેવાઈ.

પણ હવે ગઢ બચાવવો શક્ય ન હતો, તેથી સૌએ કેસરિયાં કરવાનું નક્કી કર્યું. પરાજય નક્કી થતાં રાજપૂતો કેસરિયાં કરીને અને રાજપૂતાણીઓ જૌહર કરીને પોતાનો અંત પોતે નક્કી કરી લેતાં. મુસ્લિમો, મરાઠા, અંગ્રેજો વગેરે ન તો કેસરિયાં કરતા કે ન તેમની સ્ત્રીઓ જૌહર કરતી. તે યુદ્ધભૂમિમાંથી ખસી જતા. પોતે પોતાનાં માણસો અને પોતાની સેનાને બચાવીને સમય આવ્યે ફરીથી યુદ્ધ કરતા રહેતા. બંનેનો ફરક સમજવો જરૂરી છે. રાજપૂતો પીઠ બતાવવાને પાપ માનતા, તેથી સામી છાતીએ મરણિયા થઈને લડતા અને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરતા.

વહેલા પરોઢિયે બધાએ સ્નાન કર્યું, સોમનાથને પગે લાગ્યા. આઈ લાખબાઈ પણ આવી પહોંચી હતી. બધા તેમને પણ પગે લાગ્યા. આઈએ બધાને આશીર્વાદ અને ધન્યતા આપ્યાં. યોદ્ધાઓ માથે કફન બાંધીને બહાર નીકળી પડ્યા. મરણિયો માણસ બહુ ઝનૂનથી લડે. ઝફરના સૈન્યને પાછું ધકેલી દીધું. પણ અંતે હમીરજીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા અને ઝટકા ઉપર ઝટકા પડવા લાગ્યા. અંતે હમીરજી લડતાંલડતાં વેતરાઈ ગયા —શહીદ થઈ ગયા.

આઈ લાખબાઈ છાતી કૂટીકૂટીને મરણિયા ગાઈ રહી હતી, તો ઝફરખાનના સૈનિકો સોમનાથના મંદિરને જમીનદોસ્ત કરી રહ્યા હતા. સોમનાથનું મંદિર કેટલીય વાર ચણાયું અને કેટલીય વાર રગદોળાયું.

એવું મનાય છે કે હમીરજી અને તેમના યોદ્ધાઓ ભીલકન્યાને પરણ્યા હતા તેથી તેમના વંશજો ઊનાપંથકમાં વસે છે.

હમીરજી અને વેગડાજીનાં ભવ્ય સ્મારકો પુનરુદ્ધાર પામીને આજે પણ સોમનાથના પ્રાંગણમાં અડીખમ સંદેશો આપતાં ઊભાં છે. સોમનાથનાં દર્શને જનારા મોટા ભાગના યાત્રાળુઓને આ શહીદો વિશે ખાસ જાણકારી હોતી નથી. મારી દૃષ્ટિએ સોમનાથ મહાદેવનાં દર્શન જેટલું જ મહત્ત્વ આ શહીદોને પણ અપાવું જોઈએ. હવે આપણો નારો આવો હોવો જોઈએ:

“જય વલ્લભ સોમનાથ!”

“જય હમીર ગોહીલ!”

“જય વેગડા ભીલ!”

28-6-12

*

12. ભૂયર મોરીનું યુદ્ધ

ઇતિહાસ યુદ્ધોનો હોય છે. અસંખ્ય યુદ્ધો થયાં છે અને થતાં રહેવાનાં છે. મોટા ભાગનાં યુદ્ધો કાંઈક મેળવવા કે પછી કાંઈક રક્ષવા માટે થયાં છે. પણ આ યુદ્ધ કશું મેળવવા માટે નહીં, પણ શરણે આવેલાની રક્ષા કરવા માટે થયું છે. રાજપૂતોના અનેક ગુણોમાં એક મોટો ગુણ શરણાગત-રક્ષકતાનો રહ્યો છે. ગમે તેવો દુશ્મન હોય તોપણ જો તે શરણે આવી જાય તો તેને ક્ષમા કરીને તેની રક્ષા કરવી એ રાજપૂતી ગુણ કહેવાય છે. માત્ર ને માત્ર આ જ કારણસર ભૂયર મોરીના યુદ્ધમાં હજારો રાજપૂતો શહીદ થઈ ગયા, તેની બોધ લેવા જેવી કથા આ પ્રમાણે છે:

ત્યારે દિલ્હીમાં અકબર બાદશાહનું રાજ્ય હતું. લગભગ પોણા ભાગના ભારત ઉપર તેની આજ્ઞ ફેલાઈ હતી. રાજસ્થાનના રાજપૂત રાજાઓ સાથે મૈત્રી અને લગ્નસંબંધ સ્થાપિત કરીને તેણે દૂર-દૂર સુધી પોતાનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો.

ત્યારે ગુજરાતમાં મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો સુલતાન હતો. અકબર સાથે વાંધો પડવાથી અકબરે જાતે તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. દિલ્હીથી માત્ર તેર જ દિવસમાં આવીને તેણે અમદાવાદ ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. વિશ્વનું આ સૈન્યસંચાલન તે સમયનું અદ્ભુત હતું. આટલા થોડા દિવસોમાં આટલું મોટું સૈન્ય આટલી લાંબી મજલ કાપીને સાબરમતીના આ કિનારે પડાવ નાખીને પડ્યું અને તરત જ તોપના ગોળા છોડવા મંડ્યું તેથી ગભરાયેલો મુઝફ્ફરશાહ અમદાવાદ છોડીને રાજપીપળાના જંગલમાં ભાગી ગયો હતો. અકબર એવી સ્ફૂર્તિથી અને ઝડપથી ત્રાટક્યો હતો કે સામા થવાનો મુઝફ્ફરને મોકો જ ન મળ્યો. યુદ્ધના બધા વ્યૂહોમાં સૌથી મહત્ત્વનો અને ફળદાયી વ્યૂહ છે શત્રુ ઉપર ઓચિંતો હુમલો કરવો તે. રાજપૂતો છુપાઈને ઓચિંતો હુમલો નહોતા કરતા. તે શત્રુને સાવધાન અને તૈયાર થવાનો ચાન્સ આપતા. આ સદ્ગુણ કહેવાય, પણ તેથી ઘણી વાર તેમને વિપરીત પરિણામ ભોગવવાં પડ્યાં હતાં.

અકબરે અમદાવાદ જીતી લીધું. ત્યારથી તે મોગલ સલ્તનતનો ભાગ થઈ ગયું. ત્યાર પછી અમદાવાદમાં કોઈ સુલતાન નહીં પણ સૂબો શાસન કરતો રહ્યો.

રાજપૂતો ભાગેલા શત્રુનો પીછો નહોતા કરતા, તેને ભાગવા અને જીવવા દેતા. આ બીજો આદર્શ પણ ઘણી વાર તેમને વિપરીત પરિણામ આપતો થઈ ગયેલો. મુસ્લિમો અને અંગ્રેજો ભાગતા શત્રુનો ત્યાં સુધી પીછો કરતા જ્યાં સુધી તેનો નાશ ન થઈ જાય અથવા સંધિ કરીને શરણે આવી ન જાય. આમ કરવાથી પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ આવી જતો. આ ચાણક્યનીતિ કહેવાય.

ભાગેલા મુઝફ્ફરની પાછળ મોગલ સૈનિકો પીછો કરી રહ્યા હતા. તે રાજપીપળાના જંગલોમાં ભાગી ગયો. ત્યારે જંગલો અને પર્વતો છુપાવા માટે સારી જગ્યા મનાતાં હતાં.

અમદાવાદની સૂબાગીરી અબ્દુલરહીમ ખાનખાનખાને આપીને અકબર પાછો દિલ્હી ચાલ્યો ગયો. જેણે વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરવું હોય તેની પાસે વિશાળ નેટવર્ક પણ હોવું જોઈએ. નેટવર્ક વિના વિશાળ સામ્રાજ્ય સ્થાપિત કરી શકાય નહીં. ઘણાને ખબર નહીં હોય પણ અબ્દુલ રહીમ અકબરની બડી બેગમનો સાવકો પુત્ર હતો. અકબરનો પિતા હુમાયુ મરણ પામ્યો ત્યારે સેનાપતિ બહેરામખાન સાથે અકબર પંજાબમાં હતો. તેની ઉંમર માત્ર 13 વર્ષની જ હતી. બાદશાહ હુમાયુના મરણના સમાચાર જાણતાં જ બહેરામખાને લાહોરમાં રાવીના કિનારે માટીનો ઓટલો બનાવી, તેના ઉપર અકબરને બેસાડી, હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ બનાવવાની વિધિ કરી હતી. બીજી બાજુ દિલ્હીમાં અનેક વારસદારો બાદશાહ થવા તૈયાર થઈ ગયેલા. ગાદી પચાવી પાડવા બધા તૈયાર હતા. બહેરામખાન અકબરને લઈને દિલ્હી પહોંચેલો અને યુદ્ધ કરીને બધાને હરાવીને—મારીને અકબરને ગાદીનશીન કરેલો. અકબર બાળક હોવાથી પૂરી વફાદારીથી બહેરામખાને રાજ્યવહીવટ ચલાવેલો અને ઘણા પ્રદેશો જીતી લીધા હતા. અકબર સુન્ની મોગલ હતો જ્યારે બહેરામખાન શિયા—ઈરાની હતો, તોપણ બંને વચ્ચે બાપ-દીકરા જેવો સંબંધ હતો. અકબર 18 વર્ષનો થયો ત્યારે બહેરામખાન સાથે મતભેદો થવા લાગ્યા હતા, તેથી બધો વહીવટ અકબરને સોંપીને બહેરામખાન મક્કામાં જઈને કાયમી નિવાસ માટે ચાલી નીકળેલો. પણ પાટણ આગળ તેની હત્યા થઈ ગઈ. વાત અહીં જ પૂરી થઈ ગઈ. મુસ્લિમોમાં નિવૃત્ત કરાયેલા શાસકોને વર્ષાસન બાંધીને મક્કા મોકલી દેવાનો રિવાજ હતો, અર્થાત્ હવે શેષ જીવન ભક્તિભાવમાં વિતાવો.

બહેરામખાનનો રાજકીય શોક પાળવામાં આવ્યો અને તેની બેગમ જે અકબરથી ઘણી મોટી હતી તેની સાથે અકબરે લગ્ન કર્યાં, એટલું જ નહીં, બધી બેગમોમાં તેને બડી બેગમનો દરજ્જો આપ્યો. આ બડી બેગમે અકબરના હિતમાં ઘણું કામ કરેલું. ખાસ કરીને જહાંગીરનો વિદ્રોહ સમાવવામાં તેની મહત્ત્વની ભૂમિકા હતી.

બહેરામખાનનો પુત્ર અબ્દુલરહીમ હતો તે સંસ્કૃતનો મોટો વિદ્વાન અને કવિ હતો. અકબરે તેને સરસેનાપતિ બનાવ્યો હતો. આ જ અબ્દુલરહીમને ગુજરાતની સૂબાગીરી આપીને અકબર દિલ્હી ચાલ્યો ગયો હતો.

મુઝફ્ફરખાન, રાજપીપળાનાં જંગલોમાંથી નીકળીને સૌરાષ્ટ્ર ચાલ્યો ગયો અને કેટલાક રાજાઓની મદદ લઈને અમદાવાદની આજુબાજુનાં ગામો લૂંટવા લાગ્યો હતો. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના બહારવટિયા આ જ રસ્તે રાજ્યને ખળભળાવતા હતા. અબ્દુલરહેમાને ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેને જેર કરી શક્યો નહીં. આથી અકબરે અબ્દુલરહીમને હટાવીને સૂબાના પદ ઉપર મિરઝા અજીજ કોકાને મૂક્યો. કોકા ભારે ઝનૂની હતો. તે મુઝફ્ફરની પાછળ પડી ગયો અને તેને પકડીને કેદમાં નાખ્યો. અંગ્રેજો આવા રાજકીય કેદીને ઘણે દૂર કેદ રાખે, જેથી તે ભાગી ન શકે કે ષડ્યંત્રો ન કરી શકે. કોકાએ અમદાવાદમાં જ તેને કેદ કર્યો, તેથી સમય મળતાં જ મુઝફ્ફર જેલ તોડીને ભાગી છૂટ્યો. (ઈ. સ. 1583.) બાદશાહના કેદીને કોણ સંઘરે? તે જામનગરના જામ સતાજી પાસે ગયો. સતાજીએ તેને બરડા ડુંગરમાં આશ્રય આપ્યો. બરડો ડુંગર ગિરનાર જેટલો મોટો નથી, પણ ગિરનારે યોગીઓને સંઘર્યા છે, જ્યારે બરડાએ બહારવટિયાઓને સંઘર્યા છે! બરડાનો કણેકણ ધિંગાણાથી ભરેલો છે.

અજીજ કોકાને ખબર પડી કે રાજ્યકેદીને જામ સતાજીએ આશ્રય આપ્યો છે એટલે તેને પાછો મેળવવા નવરોઝખાન તથા સૈયદ કાસિમને લડવા મોકલ્યા, પણ પાછળથી પરિસ્થિતિ વિકટ લાગતાં કોકા પોતે મોટું સૈન્ય લઈને જામનગર પહોંચી ગયો. મુઝફ્ફરને સોંપી દેવાની વારંવાર માગણી કરવા છતાં સતાજી માન્યા નહીં. તેમનો એક જ જવાબ હતો કે “શરણે આવેલાને અમે સોંપતા નથી.”

આ થઈ યુદ્ધ માટેની ભૂમિકા.

કોકા પાસે તો વિશાળ સૈન્ય તૈયાર જ હતું. મોગલ બાદશાહના જેટલા પ્રાંતો હતા તે બધાના સૂબાઓ પાસે પોતપોતાનું સૈન્ય અને સાસ્ત્રસરંજામ રાખવામાં આવતાં. સેનાની મુખ્ય અને મોટી છાવણી આગ્રા કે દિલ્હીમાં રહેતી. સૂબાઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં પોતાની સેના દ્વારા નાના-મોટા પ્રશ્નો ઉકેલતા રહેતા.

બીજી તરફ જામ સતાજી સમજી ગયા કે આ યુદ્ધ ભયંકર થવાનું છે એટલે તેમણે સૌરાષ્ટ્રના બધા રાજાઓને સંગઠિત કરવા માંડ્યા. આમ પણ અમદાવાદની મોગલ સત્તા પ્રત્યે સૌને કચવાટ હતો જ, તેથી સમૂહબળથી લડી લેવા સૌની તૈયારી હતી.

1592ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખના પરોઢિયાથી યુદ્ધ શરૂ થયું. ભૂયર મોરીના મેદાનમાં ગુજરાતનું પાણીપત યુદ્ધ ત્રણ પહોર જ ચાલ્યું. આપણાં યુદ્ધો આમને-સામને લડાતાં હતાં. તે જલદી સમાપ્ત થઈ જતાં. અંગ્રેજોનાં યુદ્ધો અનેક મોરચા ઉપર સેનાપતિઓ દ્વારા લડાતાં, જેમાં મહિનાઓ કે વર્ષો પણ નીકળી જતાં. અંગ્રેજો હારતા તો પાછા હટી જતા અને સંધિ કરી લેતા. મરણિયા થઈને લડવા કરતાં બુદ્ધિપૂર્વકની લડાઈને તે મહત્ત્વ આપતા. સમય આવતાં ફરી પાછા યુદ્ધ કરતા અને વિજય મેળવી સંધિ કરતા.

ભૂયર મોરીનું યુદ્ધ મરણિયું યુદ્ધ થયું. તેમાં વીરતા તો પ્રચુર હોય પણ વ્યૂહબાજી ઓછી હોય. બપોર પછી સતાજી હાથી ઉપરથી ઊતરીને ઘોડા ઉપર બેઠા અને નવાનગર ચાલ્યા ગયા. રાજપૂતો પાછા પડવા લાગ્યા. અધૂરામાં પૂરું લોમા ખુમાણ અને જૂનાગઢના નવાબ મોગલોમાં ભળી ગયા, તેથી રાજપૂત સેનાને ભારે ફટકો પડ્યો. યુદ્ધ વખતે સેનાને સાચવવી બહુ જરૂરી હોય છે. ખાસ કરીને સેના જ્યારે હારતી હોય ત્યારે કેટલાક લોકો સામા પક્ષમાં ભળી જવાની વેતરણ કરતા હોય છે. વિજયની સાથે રહેનારા લોકો પરાજયમાં સાથ નથી આપતા હોતા.

ભૂયર મોરીમાં જ્યારે ઘમાસાણ યુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું હતું ત્યારે જામનગરમાં પાટવી કુંવર અજાજનાં લગ્ન લેવાતાં હતાં. તેમને જ્યારે ખબર પડી કે ભૂયર મોરીમાં ઘમાસાણ મચ્યું છે ત્યારે તે પોતાના 500 જાનૈયા લઈને બાંધેલા મીંઢળે યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમની સાથે જશા વજ્જર, નાગડો વજ્જર, ડાહ્યો લાડક, ભાણજી દલ, મહેરામણજી અને બીજા ચૌદ કુંવરો પણ હતા.

આ બધા જ્યારે ભૂયર મોરી પહોંચ્યા ત્યારે રાજપૂત સૈન્ય હારી રહ્યું હતું અને મોગલ સૈન્ય જીતી રહ્યું હતું. હારતાને સાથ આપવો તે ખરી મદાનગી કહેવાય. અજાજએ તરત જ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું અને છેક મિરઝા અજીજ કોકાના હાથી સુધી પહોંચી ગયા. તેમણે ઘોડો

કૂદાવીને બરછીનો ઘા કર્યો પણ કોકા બચી ગયો, મહાવત વીંધાઈ ગયો. પણ પાછળથી એક મોગલ સૈનિકે ઝટકો મારીને અજાજનો વધ કરી નાખ્યો. સામસામા યુદ્ધમાં પીઠ સાચવનાર પણ જોઈએ. વ્યૂહ વિનાનું ઉતાવળું યુદ્ધ વ્યવસ્થિત નથી હોતું. અજાજના હણાવાથી રાજપૂત સૈન્ય વિકરાળ બન્યું અને મોગલો ઉપર તૂટી પડ્યું. પણ અંતે ભીષણ નરસંહાર કરીને તથા પામીને રાજપૂતો હાર્યા. પરાજયના સમાચાર સત્તાજીને જામનગર મળ્યા. સૌપ્રથમ તેમણે રાણીઓને વહાણમાં બેસાડી કચ્છના સમુદ્રમાં મોકલી દીધી. પરાજય-પ્રસંગે રાણીઓને સાચવવી તે પ્રથમ અને અઘરું કાર્ય થઈ પડતું હોય છે. સત્તાજીએ બરડામાં આશરો લીધો. મીંઢળબંધા અજાજના શહીદ થયાના સમાચાર જાણીને તેમની મીંઢળબંધી રાણી ભૂચર મોરી પહોંચી ગઈ અને પતિની સાથે સતી થઈ ગઈ. પતિ-પત્ની બંનેનાં સ્મારકો ત્યાં હજી પણ છે.

કોકા જામનગર આવ્યો, વિજયધ્વજ લહેરાવ્યો અને જામનગરને લૂંટી લીધું. પાછળથી જામ સત્તાજી સાથે સંધિ થઈ. જામનગરનું નામ ઈસ્લામાબાદ રાખવામાં આવ્યું અને નાનો પુત્ર જશાજી બાદશાહને ત્યાં અવેજમાં રહ્યો.

આશ્રયમાં રાખેલા પદચ્યુત સૂબા મુઝફ્ફરને કચ્છના રા' ભારાજીએ દગો રમીને કોકાને સોંપી દીધો. અમદાવાદ લઈ જતી વખતે તેણે ધ્રોળ આગળ અસ્ત્રા વડે આત્મહત્યા કરી લીધી.

ભૂચર મોરીનું યુદ્ધ શૌર્યની દૃષ્ટિએ અદ્વિતીય હતું. રાજપૂતોની હાર થવાનાં કારણોમાં જૂનાગઢના નવાબ દોલતખાન ઘોરી અને કુંડલાના જાગીરદાર લોમા ખુમાણની ગદારી એ મોટું કારણ હતું. બીજી તરફ વ્યૂહનો અભાવ હતો.

જીતેલાં યુદ્ધો કરતાં હારેલાં યુદ્ધોથી ઘણો બોધપાઠ લઈ શકાતો હોય છે. સાચો બોધપાઠ લેનારા ફરી-ફરીને હારતા નથી અને બોધપાઠ ન લેનારા વારંવાર હારતા રહે છે.

29-6-12

*

13. આઈ દેવળદે

કાળા વ્યાજના ધંધાને કસાઈના ધંધા કરતાં પણ વધુ પાપી ધંધો માનવામાં આવ્યો છે. કદાચ એ જ કારણસર ઇસ્લામમાં વ્યાજને હરામ ગણાવાયું હશે. મારી દષ્ટિએ વ્યાજની ત્રણ કક્ષાઓ છે: 1. સફેદ વ્યાજ, 2. પીળું વ્યાજ અને 3. કાળું વ્યાજ.

1. સફેદ વ્યાજ તે છે જેના આધારે ઉદ્યોગ-ધંધા વિકસે છે અને ચાલે છે. વ્યાજ વિના બેંકિંગ-પદ્ધતિ ન ચાલે અને તેના વિના આર્થિક વિકાસ ન થાય. બેંકિંગ પદ્ધતિ પશ્ચિમનું પ્રદાન છે. પશ્ચિમના આર્થિક વિકાસમાં બેંક, શેર અને વીમા પદ્ધતિઓનું મુખ્ય પ્રદાન છે. લોકોના વધારાના પૈસા જમા થાય, તેના ઉપર તેમને વ્યાજ મળે અને તે મૂડી ઉપર બેંક ધિરાણ કરે. તેમાંથી ઉદ્યોગ-ધંધા વિકસે અને ચાલે. આ પદ્ધતિને સફેદ-વ્યાજ-પદ્ધતિ કહેવાય. તેને પણ હરામ ગણવામાં આવે તો લોકોનો વધારાનો પૈસો અનુત્પાદક થઈને ડેડ કેપિટલ—મૂછિર્ત મૂડી થઈ જાય. મુસ્લિમોના આર્થિક પછાતપણામાં કદાચ આ પણ એક કારણ હોઈ શકે. તે વ્યાજ-માત્રને હરામ માને છે, તેથી વધારાની મૂડીને ઉત્પાદક બનાવી શકતા નથી. તે ડેડ અથવા મૂછિર્ત થઈને પડી રહેતી હોય છે.

ભારતમાં જ્યારે બેંકિંગ-પદ્ધતિ આવી ન હતી ત્યારે લોકોનું વધારાનું ધન સોના-ચાંદી-ઝવેરાતમાં સંગૃહીત થઈને જમીનમાં દટાઈ જતું. મંદિરોનું અબજો-અબજોનું ધન સોના-ચાંદી વગેરેમાં દટાયેલું રહેતું જે લૂંટારાઓને આકર્ષતું રહેતું અને ડેડ દશામાં પડ્યું રહેતું. જો તેને સફેદ-વ્યાજ-પદ્ધતિથી ફરતું કરાયું હોત તો માનવતાનાં અને ધાર્મિકતાનાં ઘણાં કામો થઈ શક્યાં હોત અને તેમ છતાં પણ મૂડી જેમની તેમ રહી હોત.

2. પીળું વ્યાજ તેને કહેવાય જેનો દર સફેદ વ્યાજથી ઊંચો હોય અને ઘરગથ્થુ હેતુ માટે ઘરગથ્થુ રીતે લેવાતું હોય. કેટલાક ગૃહસ્થો વ્યાજનો ધંધો, આડત વગેરે કરતા હોય છે. લોકોનાં કામ કાઢવાં, માપ કરતાં થોડું વધારે લેવું, અવેજમાં દાગીના વગેરે મુકાવવા, કામ પતી જાય એટલે રકમ પાછી લેવી, વગેરે.

3. કાળું વ્યાજ તેને કહેવાય જે અત્યંત ગરજવાન વ્યક્તિને રકમ ધીરવામાં આવી હોય તે રકમ ઉપર ભયંકર વ્યાજનો દર લાગુ કરવો, વર્ષની જગ્યાએ મહિના કે રોજના હિસાબે વ્યાજ લેવું. એક વાર કોઈ ગરજવાન ગરીબ આ ચુંગાલમાં ફસાઈ જાય તો જીવનભર વ્યાજ ભરીને પણ મુક્ત ન થઈ શકે. પૈસા વસૂલ કરવા કાળો કેર કરવો. લોકોનાં ઘર-બાર-ખેતર-ઢોરઢાંખર પડાવી લેવાં અને રઝળતાં કરી દેવાં. કેટલાક લોકો આવા વ્યાજને ‘પઠાણી’ વ્યાજ પણ કહે છે. આપણે ત્યાં પઠાણો આવ્યા તેના પહેલાં પણ આવા કાળા વ્યાજનો ધંધો કરનારો એક વર્ગ હતો. વળી વિડંબના તો જુઓ, આવા લોકોને શેતાન કે હરામખોર કહેવાની જગ્યાએ લોકો તેમને ‘શાહુકાર’ કહીને બોલાવતા!

આવા જ એક શેતાન શાહુકારની વાત કરવાની છે.

કટારિયા નામનું ગામ અને ગામમાં જેરાજ નામનો એક શેઠ રહે. કાળા વ્યાજવટાવનો ધંધો. આવો ધંધો સજ્જન કરી ન શકે. છેલ્લી કક્ષાની ભાષા અને છેલ્લી કક્ષાનાં આચરણ હોય તે જ આવો ધંધો કરી શકે. જેરામના નામથી રાજપૂતો અને મિયાણા પણ ડરે, જે વ્યાજે પૈસા લે અને પછી ભરી ન શકે તો શેઠનો કોપ સહન કરે. વાણિયાના પ્રેમમાં તો વ્યાપારી બુદ્ધિ હોય જ, પણ કોધમાં પણ વ્યાપારી બુદ્ધિ હોય. વ્યાપારી બુદ્ધિ એટલે—“આમાં મને શું મળશે?” તેવી ગણતરી. જ્યારે દેવાદાર બરાબર પકડમાં આવી જાય અને નીચું મોઢું કરીને લાચાર થઈને બેઠો હોય ત્યારે શેઠનો પિત્તો ભભૂકી ઊઠે. પણ જો સામેનો માણસ ઊંચું માથું કરીને ફૂંફાડા મારે તો શેઠ નરમ થઈ જાય. શેઠને હવા પરખતાં આવડે.

કટારિયાથી ત્રણેક ગાઉ દૂર ચારણોનું રાયથરી ગામ. આખા ગામમાં ચારણો રહે. બધા શેઠના દેવાદાર. ખેતી ઉપર જીવનનિર્વાહ ચાલે. અને ઉપરાઉપરી દુષ્કાળ પડવાથી કશું ઊપજ્યું નહીં. હવે દેવું ભરવું કેવી રીતે? ચારણોના મહોલ્લા વચ્ચે ખાટલો ઢાળીને શેઠ બેઠેલા અને ચારણોને બેફામ ગાળો આપે. ચારણો હાથ જોડીને કરગરે, પણ શેઠ ઉપર કશી અસર થાય નહીં. કાળું વ્યાજ ખાનારો કદી દયાળુ ન હોય. તે કદાચ ધાર્મિક કર્મકાંડી તો હોય! મંદિરોમાં દીવા બોલે, ઘી બોલે, ધજા ચઢાવે અને પુષ્કળ ખર્ચો કરે, પણ દયાળુ ન હોય. માનવતાનાં કામોમાં ખર્ચાયેલો પૈસો જ દયાનો ધર્મમાર્ગ કહેવાય.

જેરામ શેઠ તાડૂકવામાં હદ વટાવી ગયો અને ગાળોની સાથે બૈરાં પાસે વેશ્યાવૃત્તિ કરાવવાની વાત પણ બોલ્યો. એક જ વાત—ગમે તેમ કરીને મારી રકમ વ્યાજ સહિત ભરી દો. પણ હવે રકમ કરતાં વ્યાજ ઘણું થઈ ગયું હતું!

ચારણ બધું સહન કરે પણ સ્ત્રીનું અપમાન સહન ન કરે. ચારણ પોતાની સ્ત્રીઓને પવિત્ર માને, આઈ કે જોગમાયા માનીને પૂજે. ચારણકન્યા નાની હોય કે મોટી હોય, તેને પૂરેપૂરું માન આપવામાં આવે. સૌરાષ્ટ્રમાં જેટલાં ચારણ આઈઓનાં થાનક હશે તેટલાં બીજી કોઈ કોમનાં નહીં હોય.

પોતાની સ્ત્રીઓને વેશ્યાગીરી કરાવવાની વાત સાંભળીને ચારણો વીફર્યા. રાજપૂત વીફરે તો જાન લે, પણ ચારણ વીફરે તો જાન દે. ચારણ ત્રાગું કરે અને બલિદાન આપતાં વાર ન કરે. રાજપૂત માથે કફન બાંધીને જીવે, તો ચારણ આખા શરીરે મસાણવસ્ત્ર પહેરીને ફરે. (ચારણ આઈઓ કાળાં વસ્ત્ર પહેરે.)

વૃદ્ધ ચારણોએ જેરામને વારંવાર સમજાવ્યો કે “તમે દેવસ્થાનના ચોકમાં બેઠા છો. કાંઈક બોલવાની મર્યાદા રાખો.” પણ જેરામ વધુ ને વધુ ચગતો ગયો. અંતે ચારણોએ બલિદાન આપવાનું નક્કી કર્યું. મહોલ્લામાં સૌથી વૃદ્ધ એક ડોસીમા. 80 પાર કરી ગયાં હશે. તે તૈયાર થયાં. સૌની વચ્ચે આવીને ઊભાં: “લ્યો, મારું માથું ઊતારી લો અને શેઠને આપો.”

બધાને ડોસીમાની વાત ઠીક લાગી. આખર એક બલિદાન તો આપવાનું જ હતું, તો હવે ખાઈ-પી ચૂકેલાં ડોસીમા બલિદાન આપે તો કાંઈ વાંધો નહીં.

વૃદ્ધાવસ્થામાં જિજીવિષા ઘણી વધી જતી હોય છે. કોઈ વૃદ્ધ શહીદ થયો હોય તેવું ભાગ્યે જ જાણવા મળે. શહીદ તો યુવાનો જ થાય. ખાટલે પડેલો વૃદ્ધ પણ જીવવા માટે ફાંફાં મારતો હોય છે. પણ ચારણ સ્ત્રી તો મસાણવસ્ત્ર પહેરીને જીવતી હોય છે, તેથી તેને જીવવાનો મોહ નથી હોતો. વૈરાગ્યની ચરમ કક્ષા જીવનનો ત્યાગ છે. તણખલાની માફક જે જીવન હોમી દે તેનાથી મોટો કોઈ ત્યાગ ન કહેવાય.

વૃદ્ધ આઈની બલિદાનવૃત્તિને સૌએ વધાવી લીધી. આઈનું માથું ઉતારીને થાળમાં મૂકીને જેરાજ શેઠને લેણા પેટે અર્પણ કરવું તેવું નક્કી થયું. બધા ચારણો વાજતે-ગાજતે વૃદ્ધ આઈને લઈને આઈ જશોદાના થાનકે પહોંચ્યા. ત્યાં તો સામેના ઘોડાસર ગામમાં પરણાવેલી ગામની દીકરી દેવળદે પોતાના બાળકને કાખમાં તેડીને દોડતી આવી રહી છે.

“એ ઊભા રહો! ઊભા રહો! ઊભા રહો...” તેનો શ્વાસ માતો નથી. થોડી કળ વળી એટલે કહ્યું કે “આવાં વૃદ્ધ આઈનું બલિદાન ન શોભે. બલિદાન તો કોમળ પુષ્પોનું જ હોય. મારું બલિદાન લઈ લ્યો!” એમ કહીને વૃદ્ધ આઈને એક તરફ ધકેલીને તેમની જગ્યાએ પોતે ઊભી થઈ ગઈ. હાહાકાર થઈ ગયો. ગામની દીકરી, હજી તો માંડ પચીસ વર્ષ થયાં હશે, હમણાં જ પરણાવી હતી. આ પ્રથમ બાળક તેની કેડમાં રમી રહ્યું છે અને તેના રોમેરોમમાંથી શહીદીની રોશની ફૂટવા લાગી! તેને શહીદીનું શૂરાતન ચઢ્યું તે જોઈને લોકો પણ જુસ્સામાં આવી ગયા. ઘણી સમજાવી પણ દેવળદે ન ખસી. અંતે “જય અંબે! જય આઈ!” એવા જયઘોષ સાથે તેણે પોતાની જાતે જ પોતાનું માથું કાપીને થાળમાં મૂકી દીધું!

ઢોલીઓ ધ્રુબાંગ-ધ્રુબાંગ ઢોલ વગાડવા લાગ્યા. માથું લઈને ચારણો વાજતેગાજતે જેરામ શેઠને ત્યાં પહોંચ્યા. આખા ગામ ઉપર વીજળી પડી હોય તેમ ગામ સ્તબ્ધ થઈ ગયું. ચારે તરફ જેરામ શેઠ પર લોકો ફિટકાર વર્ષાવી રહ્યા છે. જેરામ શેઠની હવેલી આખા ગામમાં સૌથી ઊંચી. કાળા વ્યાજના કાળા લોહીથી તે ચણાઈ હતી. હવેલીના ઝરૂખેથી તેણે ચારણોના ટોળાને જોયું, દેવળદેનું માથું જોયું, તેના મોતિયા મરી ગયા. હવે ક્યાં જવું? નીચે ઊતરે તો ટોળું મારી નાખે. કશું ન સૂઝયું એટલે મોટી ફાંદવાળા જેરામે બારીએથી પાછળના ભાગમાં પડતું મૂક્યું. તેનાં નસીબ વાંકાં તે ઊંધો પડ્યો. ખોપરી ફાટી ગઈ. રામ રમી ગયા! જેરામના ભાઈ હીરજીએ માથા ઉપરથી પાઘડી ઉતારી અને તે સૌના પગે પડ્યો, ક્ષમા માગી.

ચારણોએ દેવળદે આઈનું માથું અને ઘડ ભેગાં કરીને અગ્નિદાહ કર્યો. જે કામ હજાર પ્રવચનો કે હજાર કાયદાઓથી ન થઈ શકે તે કામ એક સ્ત્રીના બલિદાનથી થઈ ગયું. કાળા વ્યાજખોરો ખો ભૂલી ગયા. કદાચ આને જ ધર્મની સ્થાપના કહેવાતી હશે.

14. નાગ આયર

આબરૂ, શ્રીમંતાઈ અને સાચો પ્રેમ કદી ચિંતા કે ભય વિનાનાં નથી હોતાં. આપણે માત્ર પ્રેમની જ વાત કરીશું. બધા પ્રેમ સાચા નથી હોતા, છતાં કોઈકોઈ સાચા પણ હોય છે. જે ‘કોઈકોઈ’ હોય છે તે જ અમર થતા હોય છે. સાચા પ્રેમની પરાકાષ્ટા બલિદાન હોય છે. શૂરવીરતા અને સાચો પ્રેમ બલિદાનના છેડે પૂરાં થતાં હોય છે. જેટલી શૌર્યગાથા મહાન હોય છે તેટલી જ પ્રેમગાથા પણ મહાન હોય છે. શૌર્ય અને પ્રેમ જ્યાં હોય ત્યાં જ ભક્તો, સંતો અને સતીઓ પાકે. જ્યાં શૌર્ય હોય જ નહીં ત્યાં ભક્તો ન પાકે, ભગતડાં પાકે, જે કદી બલિદાનના કામમાં ન આવે—હા, લાંબાં ટીલાં કરીને લાડવા ઝાપટવાના કામમાં સારા આવે!

કાઠિયાવાડનું એક નાનુંસરખું ગામ—દેવગામ. તેમાં આયરોની વસ્તી. આયરો મજબૂત બાંધાના, ઢાલ જેવી છાતીવાળા, ઊંચા, પડછંદ અને દેખાવડા. શરીરની આકૃતિ આનુવંશિક હોય છે. ભવ્ય અને દિવ્ય આકૃતિ મળવી તે પણ એક સૌભાગ્ય જ ગણાય. ગામમાં ધમળા નામનો એક આયર રહે. આવાં બધાં વિચિત્ર નામો તેમનાં મૂળ સુધી લઈ જતાં હોય છે. ગુજરાતી નામો સંસ્કૃત કે અપભ્રંશ મૂળનાં હોય છે. જ્યારે બહારથી આવેલી પ્રજાનાં નામો અને અટકો થોડાં જુદાં લાગે. શોધ કરનાર ધારે તો નામ અને અટકો દ્વારા મૂળ સુધી પહોંચી શકે. કાઠિયાવાડ તો ચારે તરફથી આવેલી અને ઠલવાયેલી પચરંગી પ્રજાની ભૂમિ છે.

ધમળાને એક દીકરો. તેનું નામ નાગ. ધમળાએ નાગને ધૂમધામથી પરણાવ્યો. વ્યક્તિને હરખના અને અરમાનો પૂરા કરવાના પ્રસંગ મળતા હોય છે, તેમાં લગ્નપ્રસંગ સૌથી વધુ હરખનો પ્રસંગ કહેવાય. જે લોકો હરખના સમયે હરખાતા નથી અને શોકના સમયે મન મૂકીને રોતા નથી તે કાં તો કોઈ સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય, કાં પછી પથરો હોય! શ્રીકૃષ્ણ પોતે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તોપણ હરખના સમયે હરખાય છે, કારણ કે હરખથી જીવન માણવાનો લાભ મળે છે. જે હરખના સમયે પણ મોઢું ચઢાવેલું—દિવેલ પીધેલા ડાચા જેવું રાખે છે તે જીવન માણી નથી શકતા. તેમની પાષાણ- ગંભીરતા વાતાવરણને પાષાણમય બનાવી દેતી હોય છે. અતિ ગંભીરતા જીવનને લુખ્યું બનાવી દેતી હોય છે. જીવનમાં ‘એન્જોઈમેન્ટ’ હોવું જોઈએ, કારણ કે જીવન માણવાની ચીજ છે.

જીવનને માણવાનું સૌથી મોટું નિમિત્ત લગ્નજીવન કહેવાય. નર-નારી જ્યારે પતિ-પત્ની બને, સૂર્ય અને વડીલોની શાખે હસ્તમેળાપ થાય અને ફેરા ફેરે પછી તે લગ્ન ધર્મમાન્ય અને સમાજમાન્ય બને. બે નદીઓના સંગમ જેવું દામ્પત્ય રચાય. બંને એકબીજામાં ભળી જાય—એક થઈ જાય. આ વિરલ અદ્વૈત એ જ ખરું અદ્વૈત છે. જીવ-શિવનું અદ્વૈત તો ગોખણપટ્ટી છે. એટલે તો રોજ “શિવોડહમ્” ગોખવું પડે છે.

નાગ અને તેની વહુ સાચા અર્થમાં એક થઈ ગયાં. દામ્પત્યની અદ્વૈત- સિદ્ધિ કોઈ યોગીની ઈશ્વરસિદ્ધિ કરતાં પણ વધારે તપસ્યા માગી લે છે. બે ધાતુઓ—સોનું અને ચાંદી તપીને પ્રવાહી થઈ જાય તો જ એકબીજામાં ભળી શકે. જે તપ્યાં નથી તે પીગળ્યાં નથી અને જે પીગળ્યાં નથી તે પરસ્પરમાં ભળ્યાં નથી. પીગળીને એક થયેલાંના કદી છૂટાછેડા થઈ જ ન શકે. છેડા હોય તો છૂટા થાય, પણ છેડા જ એકબીજામાં વણાઈને ગૂંથાઈ ગયા હોય તેને છૂટા કેમ કરી શકાય?

આવનારી આયરાણી બહુ પ્રેમાળ. પ્રેમાળ પત્ની મળવી તે અહોભાગ્ય કહેવાય. પત્નીઓના પાંચ પ્રકાર કરી શકાય: 1. કર્કશા પત્ની, 2. ફુવડ પત્ની, 3. કાનની કાચી વહેમીલી પત્ની, 4. ડાહી પત્ની અને 5. પ્રેમાળ પત્ની. બધા પ્રકારની ચર્ચા નહીં કરીએ, પણ ડહાપણ અને પ્રેમ બંને એકસાથે લઈ લો તો જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય. નાગની પ્રેમાળ પત્ની જ્યારે જુઓ ત્યારે પ્રેમનો ધોધ વહાવ્યા કરે. પ્રેમના અભિષેકથી મોટો કોઈ અભિષેક નથી. પતિ નાગ શિવ છે અને પત્ની તેના ઉપર અહિનિર્શ પ્રેમનો અભિષેક કરતી રહે છે. પતિ ધન્યધન્ય થઈ જાય છે. પ્રેમાભિષેક ઝૂંપડામાં પણ થઈ શકે છે. તેને મહેલની જરૂર નથી રહેતી. વિશાળ ભવ્ય મહેલ હોય પણ અંદર ક્યાંય પ્રેમનો છાંટોય જોવા ન મળતો હોય તો તેના કરતાં મસાણ સારું. મસાણમાં કોઈ અપેક્ષા તો ન રહે!

ધમળા આયરનું ઘર નાનું—એક ઓરડો અને એક ઓશરી. નવાં વર-વહુ ઓરડામાં સૂએ અને ધમળો બહાર ઓશરીમાં સૂએ. ભારતીય જીવનપદ્ધતિમાં પ્રાઈવસીને મહત્ત્વ નથી. પશ્ચિમમાં પ્રત્યેકના અલગ રૂમ હોય અને તે સ્વતંત્ર હોય. અરે! આફ્રિકામાં મેં જોયું છે કે કાળો છોકરો પરણવાનો થાય તો પહેલાં તેનો કૂબો બાંધે. કૂબો તૈયાર થાય પછી જ લગ્ન થાય. કન્યાને લઈને આવે તેવો સીધો જ પેલા કૂબામાં

રહેવા જાય. આ લોકો જીવનને જેટલું માણી શકે છે તેટલું ભારે સંસ્કૃતિવાળા અને સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેનારા આપણે માણી શકતા નથી. હવે આજે ઘણું બદલાઈ ગયું છે, પણ 50-70 વર્ષ ઉપર નવાં પતિ-પત્નીને વાત કરવાનો મોકો ન મળે. સૌના દેખતાં વાત તો ઠીક, સામું પણ ન જોવાય, હસાય નહીં. નાના ઘરમાં એવી જગ્યા જ ન હોય!

નાગ અને તેની વહુ નાના ઓરડામાં સૂએ. પણ પ્રેમાળ વહુ નાગને ઊંઘવા ન દે. પ્રેમ જ્યારે વાતોડો બને ત્યારે કલાકોના કલાકો ઓછા પડે. પતિ-પત્ની ધીમું બોલે તોપણ ધમળો ઓશરીમાં સૂતોસૂતો સાંભળ્યા કરે. પ્રેમ જોવો અને પ્રેમ સાંભળવો એ સૌથી વધુ ઉત્કંઠા જગાવનારું તત્ત્વ હોય છે. વરવહુ અંદર આનંદ કરતાં જાય અને વાતો કરતાં જાય. બહાર ધમળો અડધી મિચાણેલી આંખે તન્મય થઈને બધું સાંભળતો જાય. તે વિધુર હતો. દીકરા અને વહુની પ્રેમાળ વાતોથી તેને જીવનની ધન્યતા અનુભવાતી હતી. વારંવાર તેના મનમાં થતું કે “મને આવી પત્ની મળી હોત તો!” જ્યારે કોઈ જાહેર ક્ષેત્રમાં ઘણાં કપલ ભેગાં થતાં હોય છે ત્યારે પતિ-પત્નીઓ એકબીજાની તુલના મનોમન કરતાં હોય છે અને અસંતુષ્ટ પતિ-પત્નીઓ સંતોષી પતિ-પત્નીઓને જોઈને મનમાં ને મનમાં વિચારતાં હોય છે કે “આવું પાત્ર મને મળ્યું હોત તો?” પણ શું થાય? લાકડે માકડું વળગી ગયું હોય કે વળગાડી દીધું હોય તો ‘એન્જોઇમેન્ટ’નું નામ ન હોય.

વરવહુ વાતો કરે છે કે “આપણા બેમાંથી પહેલું કોનું મરણ થશે?” એક કહે કે “મારું.” અને બીજું કહે કે “મારું.” બંને એક જ વાત કહે કે “તારા વિના મારાથી જીવી શકાશે નહીં.” વહુએ કહ્યું કે “જો તમારું મૃત્યુ થશે તો હું તરત જ પ્રાણ આપી દઈશ.” પતિએ કહ્યું કે “નાના, જો તું પહેલી મરી જઈશ તો હું તરત જ તારી સાથે જ પ્રાણ આપી દઈશ.” વહુ કહે કે “આજ સુધી સેંકડો સ્ત્રીઓ સતીઓ થઈ છે, પણ હજી સુધી એક પણ પતિ સતો થયો નથી.” પતિ કહે કે “જોજે ને, હું સતો થઈ બતાવીશ!”

આવી વાતો ચાલ્યા કરે છે. પ્રેમમાં હંમેશાં વિયોગનો ભય રહે છે. વિયોગનો ભય હોય જ નહીં તેવો પ્રેમ માત્ર સેક્સ-પ્રધાન થઈ જતો હોય છે. સેક્સ-પ્રધાન પ્રેમ વિશ્વસનીય નથી હોતો. તે વિયોગમાં તરત જ વિકલ્પ શોધી લેતો હોય છે.

પતિને થતું કે આ અતિ પ્રેમાળ પત્ની મારી પાછળ ઝૂરી-ઝૂરીને મરી જશે. જે ઝૂરે છે તે જ પ્રેમી હોય છે. જે કદી કોઈના માટે ઝૂરતું જ નથી તે કાં તો જ્ઞાની હશે કાં પથ્થર હશે. શ્રીરામ સીતાવિયોગે ઝૂર્યા હતા. ગોપીઓ કૃષ્ણવિયોગે ઝૂરી હતા. દશરથ પુત્રવિયોગે ઝૂર્યા હતા. સાચું ઝૂરવું એ પણ જીવનનું એક પવિત્ર અંગ કહેવાય. પતિને પત્નીના ઝૂરવાની ચિંતા થાય છે, તો પત્નીને પતિના ઝૂરવાની ચિંતા થાય છે.

બંનેની પ્રેમભરી વાતો બહાર ઓશરીમાં સૂતેલો ધમળો સાંભળતો રહે છે. પુત્ર અને પુત્રવધૂને પ્રેમસમૃદ્ધ જોવાં તે પણ જીવનનો લહાવો કહેવાય. બધી સમૃદ્ધિ કરતાં સૌથી મોટી સમૃદ્ધિ પ્રેમસમૃદ્ધિ છે. જેને પ્રેમસમૃદ્ધિ મળી તેને બીજી સમૃદ્ધિ ન મળે તોપણ જીવન ભર્યુંભર્યું લાગશે, પણ જેને બધી સમૃદ્ધિઓ મળી હોય પણ પ્રેમસમૃદ્ધિ ન મળી હોય, પ્રેમ-દારિદ્ર્યમાં જીવવું પડતું હોય, તો તે ખાલીખાલી જીવન જીવતો રહેશે.

આયર અને આયરાણી બંને એટલાં બધાં પ્રેમાળ હતાં કે એકબીજાને ગળે બાઝીને જ રાત ગુજારતાં. આયર છોડે પણ આયરાણી તો છોડે જ નહીં!

દીકરો અને દીકરાની વહુની આવી કાલીઘેલી વાતો રોજ સાંભળીને ધમળાને થયું કે “લાવ ને જરા જોઉં તો ખરો—આમની પરીક્ષા તો લઉં! આ ખરેખર સાચું બોલે છે કે માત્ર વાતો જ કરે છે?”

પ્રેમ કહો કે મોહ કહો, તેમાં બોલાયેલી વાતો વિશ્વસનીય નથી હોતી. કામાવેશમાં માણસ બોલતો નથી હોતો, મોટા ભાગે બકતો હોય છે. નાગ આખો દિવસ વાડીએ કોસ હાંકે, ખેતીનું કામ કરે, આયરાણી ભાથું બનાવીને આપવા જાય અને ખેતરના શેઢે બેસીને પતિને જમાડે. હોય તો રોટલો ને કઢી, પણ કાંઈ આનંદ આવે—કાંઈ આનંદ આવે! બત્રીસ પકવાન ફિક્કાં પડી જાય! આહારમાં બે સ્વાદ હોય: એક તો વાનગીનો પોતાનો સ્વાદ હોય છે અને બીજો સ્વાદ જમાડનારની ભાવનાનો હોય છે. વાનગીના સ્વાદ કરતાં જમાડનારનો સ્વાદ ઘણો મહત્ત્વનો હોય છે. હોટલોમાં વાનગીઓનો સ્વાદ તો મળે છે પણ પ્રેમભાવનો સ્વાદ મળતો નથી. પ્રેમભાવના વિનાની વાનગીઓમાં સ્થિરતા નથી રહેતી. હોટલ અને વાનગીઓ બદલબદલ થતી રહે છે. પ્રેમભાવનાથી ભરપૂર વાનગીઓ હોય તો તેમાં સ્થિરતા રહે, બદલબદલ ન થાય.

નાગ દુહા લલકારતો કોસ હાંકે અને તેની વહુ એકીટસે તેને જોયા જ કરે. નજર આઘી જ ન કરે. એક દષ્ટિ-આહાર પણ હોય છે. પતિને

કે પત્નીને પેટ ભરીને નીરખતા રહેવું તે પણ દષ્ટિ-આહાર કહેવાય. દષ્ટિ- આહારથી પેટ તો ભરાય, મન પણ ભરાય. જેનું મન ભરાયેલું હોય તેને વિપશ્યના યોગ કરવાની જરૂર ન હોય. યોગ તો ખાલી મનવાળા કરતા હોય છે. તેમનો ખાલીપો તેમને શાંતિ પામવા નથી દેતો, તેથી અશાંતિ થતી હોય છે. પણ જેનું મન શુદ્ધ પ્રેમથી છલોછલ ભરાયેલું હોય છે તેને શાંતિની જરૂર નથી રહેતી, તે આહ્વાદ ભોગવે છે. આહ્વાદ શાંતિ કરતાં પણ વધુ સુખદાયી છે. રાધા આહ્વાદિની શક્તિ છે. જ્યારેજ્યારે તન-મનમાં રાધાજીનું પ્રાકટ્ય થાય છે ત્યારે જીવન આહવાદથી ભરપૂર થઈ જાય છે. એ જ રાસ છે, કારણ કે રસ પ્રગટાવે તેને રાસ કહેવાય. આયર અને આયરાણીનું પૂરું જીવન રાસમય બની ગયું છે—રસ જ રસ. હવે વિપશ્યનાની શી જરૂર છે?

આયર રોજ નવાનવા દુહા શીખી લાવે છે. કાઠિયાવાડમાં દુહાનો ક્યાં તોટો છે? પ્રત્યેક વિષયના દુહાઓનો ઢગલો ચારણોએ કરી દીધો છે. એટલે તો કહેવત પડી છે કે “ચારણ પંચમ વેદ.” જેણે ચારણી દુહા જીવનમાં ઉતાર્યા અને પચાવ્યા તેને વેદ વાંચવાની જરૂર નથી. વેદોનો બધો સાર ચારણોએ નિચોવીને દુહામાં ભરી દીધો છે. તેમાં પણ પ્રેમના દુહા તો દુહા-જગતનું હૃદય જ કહેવાય. હૃદયવાળા જ હૃદય ઠાલવી શકે.

ભાત આવવાનો સમય થાય તેના પહેલાં જ આયર રસ્તા ઉપર મીટ માંડીને સાંતી હાંકતો રહે અને આયરાણી મોટામોટા કૂદકા ભરતી પવનવેગે દોડતી આવી. પ્રેમ ઇન્તજાર વિનાનો ન હોય. જે લોકો હંમેશાં સાથે ને સાથે રહે છે તેમને ઇન્તજારનું સુખ નથી મળતું. ખરેખર તો ઇન્તજારનું દુઃખ જ હોય છે. પણ એ દુઃખ પણ સુખ જ બની જતું હોય છે, જ્યારે ઇન્તજાર પૂરો થાય.

સદાપ્રાપ્ત અને સહજપ્રાપ્ત વસ્તુનો ઇન્તજાર ન હોય, તેથી તેની તાલાવેલી પણ ન હોય. તાલાવેલી વિના પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ ન હોય. જો ભગવાન રોજ સામે ને સામે રહેતા હોત તો તેમનાં દર્શનની તાલાવેલી ન હોત, તો દર્શનનો આનંદ પણ ન હોત. વિયોગમાં ઝૂરનારને દર્શનનો આનંદ મળતો હોય છે. મંદિરના પૂજારીને દર્શનનો આનંદ નથી મળતો, કારણ કે તે પ્રતિમાની પાસે ને પાસે જ રહેતો હોય છે.

આજે દશ વાગ્યા. રોજ ભાતું આવી જતું, પણ હજી ન આવ્યું: “શું થયું હશે?” આયરને કોઈકોઈ વાર ગુસ્સો પણ આવી જાય છે: “ક્યાં મરી ગઈ હશે!” ગુસ્સાના ઘણા પ્રકાર છે. તેમાં એક પ્રેમગુસ્સો પણ હોય છે. પ્રેમગુસ્સો પામવો એ પણ જીવનનું એક સદ્ભાગ્ય ગણાવું જોઈએ. મા બાળક ઉપર પ્રેમગુસ્સો કરે છે. બાપ પણ પ્રેમગુસ્સો કરે છે. આવી જ રીતે પતિ પણ પ્રેમગુસ્સો કરે છે અને પત્ની પણ પ્રેમગુસ્સો કરે છે. માત્ર મડદાં જ પ્રેમગુસ્સો નથી કરતાં, કારણ કે તે પ્રેમશૂન્ય હોય છે. વીતરાગમાં અને મડદામાં બહુ ફરક નથી હોતો. એક શ્વાસની ક્રિયા કરે છે, બીજું નથી કરતું. શ્વાસની ક્રિયા એ જ સાચું જીવન નથી. પ્રેમના શ્વાસ લેવા-મૂકવા તે જ સાચું જીવન કહેવાય. બાર વાગ્યા. હજી પણ આયરાણી દેખાતી નથી. હવે તો આયરનો મિજાજ છટકવાની તૈયારીમાં છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં એક મિજાજની રેખા હોય છે, પણ તે ધનુષની પણછની માફક બાંધેલી હોય છે. જ્યારે મિજાજ છટકે ત્યારે ધનુષ્યની પણછ છટકે તેમ મહાઅનર્થ કરી મૂકે. મિજાજને અંગ્રેજીમાં ‘મૂડ’ કહે છે. મૂડ સુધરે છે અને બગડે છે. છટકેલા મિજાજવાળાથી દૂર રહેવું, નજીક ન જવું. મિજાજ સુધરે પછી નજીક જવું.

એવામાં લાંબાંલાંબાં ડગલાં ભરતો ધમળો આવી પહોંચ્યો. તેનો શ્વાસ માતો નથી. તે બોલ્યો: “નાગ, ગજબ થઈ ગયો! તારી વહુને કાળોતરો ડસ્યો અને તેણે પાણી પણ ન માગ્યું અને ઠામ મરી ગઈ!” કહેતાંકહેતાં તો ધમળો ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડ્યો.

“હેં હેં હેં... શું થયું... ? મારી આયરાણી ચાલી ગઈ!” નાગ ઊભો થયો અને પાસે જ પડેલું દાતરડું હાથમાં લીધું અને જોરથી પેટમાં ઘા કર્યો અને બોલ્યો: “એ આયરાણી! ઊભી રે’જે! હું આવું છું! હમણાં પૂર્યો!” દાતરડાનો ઘા એટલો સખત અને કાળજા ઉપર હતો કે થોડી જ વારમાં તરફડીને નાગ મરણ પામ્યો.

હસવામાંથી ખસવું થઈ ગયું. ધમળો તો કસોટી કરવા આવું બોલ્યો હતો, પણ ખરેખર આયરાણી તો મરી ન હતી. આવી કસોટી ન હોય, પણ જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું.

નાગને અગ્નિદાહ દેવાયો. આયરાણીએ રોતાં-કકળતાં દૂર ઊભા રહીને તેને જોયો. તેનો વિલાપ કાળજું ફાડી નાખે તેવો હતો. તેના પિયરના લોકો આવ્યા અને પિયર લઈ ગયા. આયરાણી વિલાપ કરતી રહી. પણ દુઃખનું ઓસડ દહાડા, તેમ સમય જતાં તેનો વિલાપ ઓછો થઈ બંધ થઈ ગયો. જેણે જીવન આપ્યું છે તેણે આઘાત પણ આપ્યા છે અને જેણે આઘાત આપ્યા છે તેણે કળ વળવાની ઔષધિ પણ આપી છે. ઔષધિ એટલે સમય પસાર થવો તે.

બાર મહિના વીતી ગયા. બાઈનાં પુનર્લગ્નની ચર્ચા થવા લાગી. ના- ના કહેતાં બાઈએ હા પાડી દીધી. માણસને માત્ર પેટની જ ભૂખ નથી લાગતી, કામની ભૂખ પણ લાગતી હોય છે અને લાગણીની ભૂખ પણ લાગતી હોય છે. ગમે તેટલાં જ્ઞાન-સમજણ હોય, પણ આ ભૂખ સમર્થ માણસને પણ હચમચાવ્યા વિના રહેતી નથી.

અંતે બાઈને નાતરે દીધી. ચાલો, પ્રશ્ન ઊકલી ગયો. બાઈને શાંતિ, માતા-પિતાને શાંતિ. યુવાન વિધવાને જીવનભર ઘરમાં બેસાડી રાખવી એ અશાંતિને સ્થાયી આમંત્રણ આપવા જેવું કહેવાય.

બાઈને લઈને વેલડું જઈ રહ્યું છે. ત્યાં દેવગામ આવ્યું—બાઈનું પહેલું સાસરું. બાઈએ પડદો ઊંચો કરીને દેવગામ તરફ નજર કરી, પણ સામે તો એક સિંદૂરે ચોપડેલો પાળિયો હતો. તે નાગનો પાળિયો હતો. હજી તાજું જ સિંદૂર ચોપડેલું હતું. પાળિયો સૂનમૂન ઊભો હતો. કોઈ રોનારી ન હતી. રોનારી વિનાના પાળિયા સૂનમૂન થઈ જાય. રોનારાં હોય તો પાળિયા પણ ખીલી ઊઠે. પણ રોનારાં બધાંનાં નસીબમાં નથી હોતાં. જે રોનારી હતી તે તો વેલડે ચઢીને નવા પતિને ઘેર જઈ રહી છે. કદાચ પાળિયો રોતો હશે, “આવાં જ વચન આપ્યાં’તાં!” પ્રેમઘેલાં વચનોનો ઢગલો કરી દે પણ પાળે એકે નહીં. એ તો ઘેલછા કહેવાય ઘેલછા.

વેલડુ ઊભું છે. વેલડાવાળા ગામમાં નાસ્તો લેવા ગયા છે. વેલડાની નજીકમાં જ ચારણનાં છોકરાં રમતો રમી રહ્યાં છે. એક છોકરે પૂછ્યું: “અલ્યા વેલડામાં કોણ છે?”

“આ તો આપણા નાગ આયરની બાયડી છે. નાતરે જવા નીકળી છે.” બીજા ઓળખીતાએ જવાબ આપ્યો.

બાઈ નિસાસા નાખતી રહી, પણ ચારણના છોકરાને દુહો સૂઝ્યો. તેણે પાળિયા સામું જોઈને દુહો લલકાર્યો:

નાગ નિહાળી જોય, પોળાં મન પાથરિયે નહિ,

કાઠ ચઢ્યાં નહિ કોય (આ તો) ધંધે લાગ્યાં ધમળા-ઉત!

“હે નાગ! જરા ઊંડો વિચાર કરીને જો. ગમે તેના ઉપર પ્રેમ પાથરીએ નહીં. તેં જેના ઉપર પ્રેમ પાથર્યો હતો તે તારી ચિતા ઉપર તો ચડી નહીં, પણ હે ધમળાના પુત્ર! તે તો વેલડા ઉપર ચડીને નવું ઘર માંડવા જઈ રહી છે.”

આ દુહો બાઈને હાડોહાડ લાગી ગયો. બાઈ વેલડા ઉપરથી નીચે ઊતરી, પાળિયા પાસે જઈને પાળિયાને વળગી પડી, પાળિયા ઉપર માથાં પછાડવા લાગી, લોહીલુહાણ થઈ ગઈ. ત્યાં પેલા નાસ્તો લઈને પાછા આવ્યા. દશ્ય જોઈને સ્તંભિત થઈ ગયા. લાકડાં મંગાવી ત્યાં જ ચિતા ખડકી ને બાઈ ચિતા ઉપર ચઢી બેઠી. મોડે મોડે પણ વચન પાળ્યું.

15. આઈ કામબાઈ

સુંદરતા નર-નારી બંનેને સરખી હોવા છતાં સુંદરતાનું પ્રતીક હંમેશાં નારી જ બનતી હોય છે. સુંદરતા આશીર્વાદ પણ છે અને અભિશાપ પણ છે. જો સાચવી જાણો તો આશીર્વાદ અને ન સચવાય તો અભિશાપ પણ થઈ શકે છે. સુંદરતાને સાચવનારાં પાંચ તત્ત્વો છે:

1. સ્વયં પોતે. જો પોતે જ પોતાની સુંદરતાને સાચવે તો જ સચવાય. સુંદરતા ઢંકેલી સારી. ઉઘાડી સુંદરતા લોકોને—ખાસ કરીને લફંગા લોકોને લલચાવે છે, જેમાંથી છેડતી અને બીજા અનર્થો પેદા થતા હોય છે.
2. સુંદરતાને સરકાર સાચવે છે. કાયદો અને તેનું પાલન એટલાં સજ્જડ હોય કે લફંગાપણાને પ્રોત્સાહન ન મળે, જેથી લફંગાઓનું અસ્તિત્વ જ ન રહે. ઢીલા શાસનમાં લફંગાઓને છૂટો દોર મળી જતો હોય છે, જે સુંદરતાને અભડાવતા ફરે છે.
3. ધર્મ સુંદરતાને સાચવે છે. ધાર્મિકતા જીવનમાં પવિત્રતા ઉત્પન્ન કરે છે. પવિત્રતાનો દૃઢ ભાવ વ્યક્તિને—ખાસ કરીને સ્ત્રીને અપવિત્ર થતાં અટકાવે છે. તેથી સુંદરતા સચવાય છે.
4. સમાજવ્યવસ્થાથી સુંદરતા સચવાતી હોય છે. સમાજવ્યવસ્થા એવી હોય કે વ્યક્તિને આડા માર્ગે ચઢતાં સમાજનો ભય લાગે. આવો ભય કલ્યાણકારી થઈ શકતો હોય છે.
5. પતિ અને પરિવાર સ્ત્રીની સુંદરતાને સાચવવામાં સહાયક બનતા હોય છે. પતિની એવી ધાક હોવી જોઈએ કે કોઈ તેની સુંદર પત્નીની સામું જોઈ ન શકે. બાહુબળ અને ધાક વિનાનો પતિ પત્નીની સુંદરતાને સાચવી શકતો નથી. તે પોતે દુઃખી થાય અને બધાંને દુઃખી કરે. આ પાંચેમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનું પ્રથમ કારણ પોતે જ પોતાને સાચવતી હોય તે છે. પહેલું કારણ ન હોય તો બાકીનાં ચાર બહુ પ્રભાવશાળી થઈ શકતાં નથી.

નર-નારીની સુંદરતામાં નારીની સુંદરતાનું મુખ્ય કારણ તેનું વક્ષઃસ્થલ છે, જે પુરુષ પાસે નથી હોતું. યુવાનીનો પ્રારંભ થતાં જ કુદરતી પ્રક્રિયા પ્રમાણે આવનાર બાળકને સ્તનપાન કરાવવાની પ્રક્રિયા પણ શરૂ થઈ જાય છે. માનવ સિવાય બીજાં કોઈ પશુ-પક્ષીઓ વગેરે જીવજંતુઓ સ્તનદર્શનથી વિકાર પામતાં નથી. તે કુદરતે સહજ આપેલું માતૃત્વપોષક અંગ છે. પણ માનવ તેનાથી સૌથી વધુ વિકાર અને ઉત્તેજના અનુભવે છે. તેથી જ ભદ્રસમાજની સ્ત્રીઓ ગમે તેવો પોશાક પહેરે, પણ છાતીને ઢંકવાની જરૂર હોય છે. સાડીમાં તો તે ઢંકાય જ છે. પંજાબી ટ્રેસમાં પણ ઉપર દુપટ્ટો ઓઢવો જરૂરી હોય છે, જે છાતીને ઢંકવાના કામમાં આવે છે. ઉત્તર ભારતમાં તો ભદ્રવર્ગની સ્ત્રીઓ સાડી પહેર્યા પછી પણ ઉપર શાલ ઓઢે છે જેથી બધું સારી રીતે ઢંકાય છે. પશ્ચિમમાં આવો કોઈ રિવાજ નથી. હવે આપણે ત્યાં પણ યુવાન છોકરીઓ દુપટ્ટા વિનાનો પંજાબી ટ્રેસ પહેરતી થઈ છે અથવા પાટલૂન ઉપર ટીશર્ટ જેવું જ માત્ર પહેરે છે જેથી છાતીનો ભાગ તદ્દન ખુલ્લા જેવો રહે છે. તેથી લંપટ-લફંગા લોકોને છેડતી કરવાનું સીધેસીધું આમંત્રણ જ બની જતું હોય છે. જાહેર માર્ગો ઉપર, બાગ-બગીચામાં કે પછી કાર્યાલયોમાં આવો પોશાક સંયમી વ્યક્તિને પણ ચલિત કરવાનું નિમિત્ત બની શકતો હોય છે, જેમાંથી ઘણા અનર્થો પેદા થતા હોય છે. જેણે પોતેપોતાની જાતને સાચવવી હોય તેણે વેશમર્યાદામાં રહેવું જ જોઈએ.

સૌરાષ્ટ્રમાં જાંબુડા નામનું ચારણોનું ગામ. ચારણો ઘોડાના સોદાગર, એટલે ઘણા દિવસો બહાર ઘોડા ખરીદવા-વેચવા ફરતા હોય. પુરુષો બહાર હોય એટલે પત્નીઓ ઘરમાં ઘરકામ કરવામાં અને નવરી હોય ત્યારે ગરબા-રાસડા ગાવામાં સમય વિતાવે. ચારણ દેવીપુત્ર તેથી કેટલાંય કવિતો, રાસડા, લોકગીતો કંઠે હોય. કુદરતે મીઠો રાગ આપ્યો હોય તો રાસડાની રમઝટ જામે ત્યારે આનંદ-આનંદ થઈ જાય. ગામડાની ગરીબીમાં મનોરંજનનાં સાધનો ઓછાં હોય તોપણ લોકગીતો અને રાસ વગેરે દ્વારા સ્ત્રીઓ પત્નીની ગેરહાજરીમાં આનંદથી સમય વિતાવી શકે.

જાંબુડાના ચોકમાં ચારણ બાઈઓનો ગરબો જામ્યો હતો. યૌવનવંતી અને રૂપવંતી ચારણ બાઈઓ રમઝટ મચાવી રહી હતી. ત્યાં જોનારા ટોળામાં એક માણસ કામબાઈ આચરાણીને તાકી-તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. કેટલાક લોકો જીવનભર પરસ્ત્રીઓને તાકી-તાકીને જોતા જ રહી જતા હોય છે, તો કેટલાક પોતાને માટે નહીં પણ પારકા શિકારીઓ માટે રેકી કરવાનું કામ પણ કરતા હોય છે. આવું હલકું જીવન જીવનારા માટે કોઈ હલકો શબ્દ મળતો નથી!

ત્યાં નગરના દરબાર જામ લાખોજીનો ઉતારો જાંબુડામાં થયેલો. બધા નહીં પણ કેટલાક આવા સત્તાધીશોએ પોતાની પ્રજામાંથી રૂપજોબનની રેકી કરીને પોતાને સમાચાર આપવા માણસો ગોઠવી રાખેલા હોય છે.

રાસડા લેતી બધી બાઈઓમાં પેલા રેકીખોરનું મન કામબાઈ ઉપર ઈર્ષ્યુ. તેણે જઈને લાખાજીને વાત કરી. “કાંઈ રૂપ! કાંઈ રૂપ! અને કાંઈ જોબન! કાંઈ જોબન! અધૂરામાં પૂરું તેનો પતિ બહારગામ ઘોડાના સોદા કરવા ગયો છે એટલે ઘરમાં એકલી જ રહે છે.”

બંને બાઈના ઘેર પહોંચી ગયા. કાઠિયાવાડમાં ખડકીબંધ ઘર હોય. ખડકી બંધ હતી તેથી ખખડાવીને ઉઘડાવી. સાથેના માણસે કહ્યું: “આ લાખોજી આપણા નગરના ધણી સામે ચાલીને તમારે ઘરે આવ્યા છે. ધન્યભાગ્ય તમારું, બાઈ!”

બાઈએ આવકાર આપ્યો અને ચોકમાં ઢોલિયો ઢાળી દીધો. લાખાજી અને પેલા માણસે ઊતરતી વાતો કરવા માંડી—ખાસ કરીને બાઈનાં રૂપ અને જોબનનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ વખાણઘેલી હોય છે. આ તેમની મોટી કમજોરી કહેવાય. લંપટ લોકો ભોળી સ્ત્રીઓની આ કમજોરીનો ગેરલાભ ઉઠાવીને તેમને ફસાવવાનો ધંધો કરતા હોય છે. બીજું, ચારણકોમમાં સ્ત્રીને આઈ, મા, બહેન—એમ માનવાયી શબ્દોથી બોલાવવાનો રિવાજ, પણ લાખાજીએ તો સીધી જ ‘ભાભી’ કહીને બોલાવવા માંડી. ગમાર સ્ત્રી ભલે ગમે તેટલી ગમાર હોય, પણ તે પુરુષની દાનતને પળવારમાં સમજી જતી હોય છે. કામબાઈ સમજી ગયાં કે દરબારની દાનત સારી નથી, પણ શું કરે? પોતાના મહેમાન છે અને આંગણે ઢોલિયો ઢાળી આપ્યો છે. કાંઈ કામ વિના કેમ આવ્યા હશે—તે પણ પતિ વિનાની એકલી બાઈના ઘરે? સહજ શંકા-કુશંકા થઈ રહી છે. પણ હમણાં જશે... હમણાં જશે તેવું વિચારીને કામબાઈ બધું સહન કરતી રહી. પણ આ તો જવાનું નામ જ નથી લેતા! પરણેલી સ્ત્રીની આવી દશા થાય તો વિધવા-ત્યક્તાઓને તો આવા લોકો જીવવા જ ન દે.

લાખાજીએ હદ વટાવી અને બાઈના વક્ષઃસ્થલનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. હવે હદ થઈ ગઈ. સહન કરવાની પણ સીમા હોય. સીમા બહારનું સહન કરવાનો અર્થ સ્વીકૃતિ પણ થઈ શકે છે.

કામબાઈ અંદર ઓરડામાં ગયાં. પાછળ-પાછળ લાખોજી પણ ગયા. બાઈએ ઝટ દઈને લાખાજીની કમ્મરે લટકતી તલવાર ખેંચી કાઢી અને ઝટ દઈને પોતાના બંને સ્તનો ખચ-ખચ કાપીને થાળમાં મૂકીને બહાર નીકળી અને બોલી: “લે, લઈ જા! તારે આ જ જોઈએ છે ને? લઈ જા! લઈ જા!” કામબાઈ હવે રણચંડી બની ગઈ છે. લાખોજી હેબતાઈ ગયા: અરે! આ તો જોગમાયા નીકળી! બધા દરોમાં ઉંદરડાં નથી હોતાં, કોઈ દરમાં ભોરિંગ પણ હોય છે.

દરબાર ભાગ્યા. ઊભી બજારે દોડતા જાય છે. પાછળ જોગમાયા કામબાઈ પડી છે. તેના શરીરે સત ચઢ્યું છે. વાળ છુટ્ટા મૂકીને દદડતા લોહીએ તે પાછળ પડી છે. “ઊભો રહે! ઊભો રહે! લે, લેતો જા!” એમ કહીને પાછળ દોડી રહી છે. લોકોને કુતૂહલ થયું, ડાઘા માણસો સમજી ગયા. જોતજોતાંમાં ટોળું ભેગું થઈ ગયું. વગર બોલાવ્યો ઢોલી આવી ગયો. ધડામ- ધડામ ઢોલ વાગી રહ્યા છે. વર્ષોથી દબાયેલી-કચડાયેલી પ્રજા વીફરી. ઘણી સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટવાની રમત રમનારથી લોકો ભયભીત થઈને ડરીને ચૂપ રહેતા હતા, પણ એક જોગમાયાએ પોતાના જોબનનું બલિદાન આપીને કાયર પ્રજાને હચમચાવી નાખી હતી. જે કામ હજારો પ્રવચનોથી ન કરી શકાય તે એક વીરાંગનાના બલિદાનથી થઈ ગયું હતું. ટોળું દરબારના ઉતારે પહોંચ્યું. વાતાવરણ તંગ થઈ ગયું. દરબાર જોગમાયાના પગમાં પડ્યા, ક્ષમા માગી: “મને મારા સાથીદારોએ ભુલાવ્યો! ક્ષમા કરો! ક્ષમા કરો!”

કામબાઈના શરીરમાંથી ઘણું લોહી વહી ગયું હતું. તેણે ત્યાં જ દેહ છોડી દીધો. પણ પછી દરબાર અને બીજા પણ અનેક લંપટો પરસ્ત્રી ઉપર નજર બગાડવાની ખો ભૂલી ગયા.

વંદન હો જોગમાયા કામબાઈને! {શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ના આધારે સાભાર}

16. ત્રણે મહાન

લગ્ન શા માટે કરવાં જોઈએ? લગ્નનો હેતુ શો? લગ્નને પુરુષની દૃષ્ટિએ જોવાં જોઈએ અને લગ્નને સ્ત્રીની દૃષ્ટિએ જોવાં જોઈએ. બંનેના હેતુ મોટા ભાગે એકસરખા હોવા છતાં થોડોક ફરક પણ છે. લગ્નના છ હેતુઓ દેખાય છે:

1. જીવનભરનો એક વિશ્વસનીય સાથીદાર મેળવવો.
2. કામાવેગની શાંતિ મેળવવી.
3. લાગણીઓ પ્રાપ્ત કરવી અને કરાવવી.
4. સંતાનપ્રાપ્તિ કરવી. આ ચાર હેતુઓ સ્ત્રી-પુરુષ બંનેમાં એકસરખા જ હોય છે, પણ સ્ત્રીઓમાં બે હેતુઓ વધારાના હોય છે: 1. રક્ષક મેળવવો. 2. આર્થિક જવાબદારીઓ ઉપાડનાર મેળવવો.

આ બધા હેતુઓ જો પૂરા થાય તો-તો લગ્નજીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય, પણ બધાને બધું નથી મળતું. મળવું અલગ વસ્તુ છે અને મેળવવું અલગ વસ્તુ છે. કેટલીક વસ્તુઓ વગર પુરુષાર્થ સામે ચાલીને આવી મળતી હોય છે, તો કેટલીક પુરુષાર્થ કરીને મેળવવી પડતી હોય છે. સામે ચાલીને આવી મળેલી વસ્તુઓ ભાગ્ય કહેવાય. મહેનત કરીને મેળવેલી વસ્તુઓ પુરુષાર્થ કહેવાય. કેટલાક ભાગ્યશાળી હોય છે જેમને વગર પુરુષાર્થ ઘણુંઘણું મળ્યું હોય છે, તો કેટલાક દુર્ભાગી હોય છે જે મહેનત કરી-કરીને મરી જાય છે તોપણ કશું મળતું નથી. ઉપર બતાવેલા છ હેતુઓમાંથી કોના જીવનમાં કયા હેતુની પ્રધાનતા છે તે વ્યક્તિવાર જુદોજુદો હોય છે. પણ આ છયે છ હેતુઓમાં સૌથી મહત્ત્વનો કોઈ પ્રધાન હેતુ હોય તો તે કામશાંતિનો છે. બાકીનું બધું બીજી રીતે પણ પૂરું થઈ શકે, પણ કામતૃપ્તિ બીજી રીતે થઈ ન શકે. અમેરિકામાં લગ્ન કરતાં પહેલાં પુરુષના પૌરુષની પરીક્ષા થાય છે. પૌરુષ હોય અને ડોક્ટર પ્રમાણપત્ર આપે પછી જ લગ્ન થઈ શકે. આપણે ત્યાં આવું પ્રમાણપત્ર લેવાતું નથી, તેથી કોઈકોઈ વાર મહાઅનર્થ થઈ જતો હોય છે. પુરુષના પૌરુષની માફક સ્ત્રીઓમાં પણ આવું કોઈ તત્ત્વ હોય છે કે કેમ તેની ખબર નથી. પૌરુષ અને મર્દાનગી બંને શબ્દો નરવાચી છે. સ્ત્રીવાચી નથી, તેથી કદાચ સ્ત્રીઓને આવો પ્રોબ્લેમ નહીં થતો હોય!

ભાદરનદીના કાંઠે આયરોનું એક નાનું ગામ છે. તેમાં એક આયર પરિવાર વસે છે. પિતા વજસી અને માતા રાજબાઈને વીકમસી નામનો દીકરો અને રૂપી નામની દીકરી છે. ખેતીવાડી કરીને બધાં સુખપૂર્વક ગુજરાન ચલાવે છે.

ત્યારે લગભગ બધી કોમોમાં બાળલગ્નો થતાં. પણ આ બાળલગ્નની પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે. પહેલાં સગાઈ થાય. ઘણો સમય વીત્યા પછી લગ્ન થાય. લગ્ન થયા પછી પણ જ્યારે યોગ્ય ઉંમર થાય ત્યારે આણું થાય. આમ ત્રણ તબક્કા રહેતા. સગાઈ માતા-પિતાની પસંદગીથી થતી. સમાન જ્ઞાતિમાં જ સગાઈ થતી અને બંને પક્ષની પસંદગીથી થતી, તેથી બંને પક્ષોના વડીલોના ડહાપણનો પૂરેપૂરો ભાગ રહેતો. કદાચ કાંઈ કારણ બને અને બંનેમાંથી કોઈ એકને કે બંનેને ઠીક ન લાગે તો સગાઈ ફોક થઈ શકતી. ફરી બીજી વાર બીજી જગ્યાએ સગાઈ થઈ શકતી. સગાઈ અને લગ્નની વચ્ચે નીવડવાનો એક સમય રહેતો, તેથી બંને પક્ષને શીલ અને સ્વભાવનો થોડોક ખ્યાલ આવી જતો. લગ્ન ભલે બાળલગ્ન હોય પણ આણું તો યોગ્ય ઉંમરે જ થતું. આ બધા ગાળામાં વર-કન્યાનું મન પોતાના નિશ્ચિત થયેલા પાત્ર ઉપર જ ટકી રહેતું, તેથી બહુ મોટી ઉંમરે સીધાં જ લગ્ન થઈ જવામાં જે લફરાં થવાની શક્યતાઓ રહેતી હોય છે તે ન રહેતી. એકંદરે આ પ્રથા થોડા અપવાદો સિવાય સારી એવી સફળ રહી કહેવાય. હવે શારીરિક અને માનસિક રીતે અનેક પાત્રો અનુભવ્યા પછી જે પ્રૌઢલગ્નો થાય છે તેની તુલનામાં પેલાં લગ્નો વધુ વફાદાર અને વધુ સમર્પિત રહેતાં.

વજસીના પુત્ર વીકમસીનાં આવાં જ બાળલગ્ન નજીકના ગામના આહીરની પુત્રી સોનબાઈ સાથે થયેલાં. વીકમસી દશ વર્ષનો અને સોનબાઈ આઠ વર્ષની. કોઈકોઈ વાર એકબીજાને જોઈ લેતાં, શરમાતાં અને સંતોષ થતો કે “આ મારું માણસ.” આ મારું માણસ—એવું ત્યારે જ નક્કી થઈ જવાથી મન એકબીજામાં ચોટી જતું. બીજે ક્યાંય ફાંફાં મારવાનું કારણ ન રહેતું. ઘણાં ફાંફાં મારી ચૂકેલું મન એક પાત્રમાં સ્થિર થવું કઠિન થઈ જતું હોય છે. ત્યારે આ સંસ્કૃતિ હતી. સંસ્કૃતિ સદાચારની રક્ષક અને પોષક હોય તો જ કલ્યાણકારી નીવડે.

હવે વીકમસી 18 વર્ષનો થયો અને સોનબાઈ 16 વર્ષની થઈ. આણું વાળવાનો સમય થયો. કન્યાને રજોદર્શન શરૂ થાય તેની સાથે જ તેનામાં પુરુષ માટેની ઝંખના શરૂ થઈ જાય. આ ઝંખના જેમજેમ તીવ્ર થતી જાય તેમતેમ તેને આણાની તાલાવેલી વધવા લાગે. બે કાંઠે છલકાતી નદી જેમ સાગરને મળવા જાય તેમ કન્યા પણ પતિને મળવા ઉતાવળી થાય. પણ લોકલજ્જા અને મર્યાદાઓ એટલી બધી કે વાતચીત પણ ન થઈ શકે. આ પછી તેમની પ્રથમ રાત્રી ખરેખર સોહાગરાત બની જતી! બંને બિનઅનુભવી. બંને શરમાળ. બંનેને નજીક આવતાં સમય લાગી જાય.

પણ વીકમસીને ખબર પડી ગઈ કે પોતાનામાં પૌરુષ નથી. પૌરુષ વિના આણું કરીને શું કરવાનું? પુરુષની સૌથી મોટી લાચારી પત્ની આગળ નામદાનગી હોય છે. બધું હોય પણ મદાનગી જ ન હોય તો તે કોડીનો થઈ જાય. અને પત્ની આગળ કોડીના થવું તે મરણ કરતાં પણ દુઃખદાયી થઈ જાય.

વીકમસીએ આડકતરી રીતે પોતાના પરિવારને કહ્યું કે “મને પરણાવશો નહીં અને સોનબાઈને આણામાં લાવશો નહીં.” પણ કોઈએ તેની વાત સાંભળી નહીં. બાપને એકનો એક દીકરો. તેને પરણાવીને પુત્રવધૂને જોવાનો બહુ અભરખો. વહુ આવે તો ઘર ધન્યધન્ય થઈ જાય. કેવાકેવા અરમાન હોય છે લોકોને!

અંતે સોનબાઈનું આણું થયું. જીવનમાં ઘણાં કાર્યો પરેચ્છાથી થતાં હોય છે. પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ દબાણથી—પરેચ્છાથી કામ કરવાં પડતાં હોય છે. પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર ભાગ્યે જ કોઈ માણસ હોય છે. સંયુક્ત જીવનમાં થોડીઘણી પરતંત્રતા તો સમાયેલી હોય જ છે. રૂમઝૂમ કરતી હજારો કોડભરી સોનબાઈ સાસરે આવી ગઈ. ત્યારે કન્યાઓ વહુ થાય ત્યારે ઘણા દાગીના પહેરતી. તેનો રૂમઝૂમાટ આખા ઘરને રણઝણાવી દેતો, પણ કોડ અને અરમાન તો નિઃશબ્દ રહેતા. જેમ ઘૂંઘટમાં મોઢું ઢંકાયેલું રહેતું તેમ હજારો અરમાનો પણ અંતરમાં ઢંકાયેલા રહેતા. અરમાનભર્યું જીવન જ રંગત જમાવતું હોય છે. કોઈ અરમાન જ ન હોય તો જીવન ધબકારા વિનાના મડદા જેવું થઈ જાય. અરમાન પૂરા કરવા-કરાવવા, નવવધૂ રિસાય, આઘી ખસે અને વર અરમાન પૂરા કરે એ દશ્ય આઘાતભર્યું બની જાય. બચપણમાં એક લોકગીત સાંભળેલું:

ઝટ જાઓ ચંદનહાર લાવો

ઘૂંઘટ નહિ ખોલું રે.

પત્નીના અરમાન પૂરા કરવા એ પતિનું કર્તવ્ય ગણાતું અને પત્નીનો હક્ક ગણાતો. હક્ક પૂરો ન મળે તો રિસાવાનું શસ્ત્ર ઉગામી શકાતું. રિસાયા પછી મનાવાની પ્રક્રિયા શરૂ થતી અને રીસ પછીનું મિલન દેવદુર્લભ બની જતું.

સોહાગરાતે જ વીકમસીએ સોનબાઈ આગળ માફી માગી અને કહ્યું કે “મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં મારા પરિવારે જોર-જબરજસ્તીથી મારાં લગ્ન કરી દીધાં છે. પણ સાચી વાત એ છે કે મારામાં મદાનગી નથી. મેં તારો ભવ બગાડ્યો. માફ કરજે, હવે તું તારે ઘેર પાછી જા અને ભવ સુધારી લે.”

સોનબાઈ ઉપર વીજળી પડી. આવી તો કદી કોઈએ કલ્પના પણ નહીં કરેલી. પરણ્યાની પહેલી જ રાતે તે રંડાઈ ગઈ—અને તે પણ જીવતા પતિએ! તે ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડી પડી. વીકમસી પણ રડતો રહ્યો. રડવામાં અને રડવામાં સોહાગરાતનું પરોઢિયું થઈ ગયું. પરોઢિયે સોનબાઈને અંતરનાદ થયો: “કાંઈ વાંધો નહીં. હું બ્રહ્મચર્ય પાળીને સાથે રહીશ અને ભજન કરીશ.” સામાન્ય સ્ત્રીઓના વિચારો સ્થિર નથી હોતા, બદલાતા રહેતા હોય છે; પણ સોનબાઈ સામાન્ય નહીં, અસામાન્ય સ્ત્રી હતી. તેણે મક્કમતાથી કહ્યું કે “આયર, કાંઈ ચિંતા નહીં. મારે કામસુખ નથી જોઈતું. આપણે સાથે જ રહીશું અને ભગવાનનું ભજન કરીશું.”

ભગવાનનું ભજન પણ જીવવાનો એક આધાર બની શકે છે. અને જો ખરેખર ભજન જામે તો જીવન વધુ ધન્ય બની શકે છે. કામવાસનાનો ત્યાગ એ સરળ કામ નથી, પણ જો પરિસ્થિતિવશ કરી શકાય તો તેનાથી મોટો બીજો કોઈ ત્યાગ નથી.

બંનેએ સમાધાન કર્યું અને સાથે રહેવા લાગ્યાં. આયરાણી કોઈને કશી ખબર ન પડે તેમ વર્તવા લાગી. તે ઘરનું બધું કામ સ્ફૂર્તિથી કરે. કામગરું માણસ સૌને વહાલું લાગે અને કામચોર થોડા જ સમયમાં અળખું થઈ જાય. સોનબાઈ આખા ઘરને વહાલી લાગવા માંડી. આવી પુત્રવધૂને પ્રાપ્ત કરીને વજસી અને રાજબાઈ પોતાને ધન્યધન્ય માનવા લાગ્યાં અને નાની નણંદ રૂપી તો ભાભીને પળવાર પણ છોડે નહીં. પણ વીકમસીનું હૃદય રડ્યા કરે. તેના મનમાં એક જ વાત ઘોળાયા કરે: “મેં આ સ્ત્રીનો મનખો બગાડ્યો. ધિક્કાર છે મને!”

કોઈનું જીવન બગાડવું તે મહાપાપ કહેવાય. પણ કેટલાકને તો બીજાનાં જીવન ધમરોળવામાં જ આનંદ આવતો હોય છે. બહુ થોડા જ લોકો ભૂલથી પણ આવું કામ થઈ ગયું હોય તો પશ્ચાત્તાપની આગમાં શેકાતા રહે છે. વીકમસી પશ્ચાત્તાપની આગમાં શેકાતો રહ્યો. સમય વીતતો ગયો. માતા-પિતા બોળો ભરાવા તરફ મીટ માંડી રહ્યાં છે. બોળો ભરાય તો જીવનની બીજી ધન્યતા આવે. સાસુ રાજબાઈ બાધા-આખડી રાખવા મંડ્યાં. સાસુ-સસરા બંનેને આશા છે: “બોળો ભરાશે - જરૂર ભરાશે” પણ તેમને ખરી વાતની ખબર ન હતી. સોનબાઈ એવી જાતવાન અને ધીર-ગંભીર હતી કે પતિની ખરી વાતની તેણે કોઈને ખબર જ પડવા ન દીધી. અંતરવ્યથાથી વીકમસી જ્યારે જુઓ ત્યારે પીડાતો રહે છે. તેને વિચાર સૂઝ્યો કે “હું નગરના પાવૈયાના મઠમાં ચાલ્યો જાઉં તો?” અને માન્યતા એવી કે નામદ માણસ જો પાવૈયો ન થાય તો સાત જન્મ સુધી પાવૈયો જ થયા કરે. તેનું મન તેને કોરી ખાતું હતું. તેવામાં વૃદ્ધ પિતાનું અવસાન થઈ ગયું. થોડા સમય પછી માનું પણ અવસાન થઈ ગયું. હવે વીકમસીએ પાવૈયા થઈ જવાનો નિર્ણય વધુ દૃઢ કર્યો, પણ સોનબાઈ તો તેને છોડતી નથી. તેનાથી છૂટવું કેવી રીતે? સોનબાઈ સામાન્ય સ્ત્રી નથી, જોગમાયા છે. સામાન્ય સ્ત્રીઓમાં તો કેટલીક એવી પણ હોય કે તેને ભરપૂર પતિસુખ મળતું હોય તોપણ તે ગમે ત્યાં ફાંફાં મારતી ફેરે. સોનબાઈ તો કોઈની સામું આંખ ઉપાડીને જોતી પણ નથી!

એક દિવસ વીકમસીએ સોનબાઈને સમજાવીને તેને પિયર જવા તૈયાર કરી. બંને વેલડું જોડીને પિયર ગયાં. વીકમસીએ પોતાના સસરાને એકાંતમાં બોલાવીને ખરેખરી વાત કરી દીધી અને માફી માગી, સોનબાઈનું જીવન સુધારવા તેને બીજે ક્યાંક યોગ્ય સ્થળે વળાવી દેવા આગ્રહ કર્યો અને પોતે નગર જઈને પાવૈયાના મઠમાં બેસી જવાનો છે તેવું કહ્યું. પહેલાં તો સોનબાઈનો બાપ સમસમી ઊઠ્યો, પણ પછી “ભૂલ્યાં ત્યાંથી ફેરથી”ના નિયમ પ્રમાણે તેણે વીકમસીને ચૂપચાપ વિદાય થઈને નગરમાં પાવૈયાના મઠમાં જઈને બેસી જવા સલાહ આપી.

પોતાની પુત્રીને કોઈ નામદ પુરુષ સાથે પરણાવીને કોઈ બાપને કેટલી વેદના થાય તે તો તે જ જાણે.

એક રાતે વીકમસી સાસરાના ઘરેથી ચૂપચાપ નીકળી ગયો. મોક્ષ માટે પત્નીત્યાગ કરનારા કદાચ મહાન હશે, કર્કશા પત્નીથી છૂટવા માટે પત્નીનો ત્યાગ કરનારા બિચારા છુટકારો અનુભવતા હશે, વધુ સુખ મેળવવા લફરાંબાજ પતિઓ પત્નીનો ત્યાગ કરનારા મૃગજળિયા હશે, પણ પુરુષાતન ન હોવાના કારણે વફાદાર પત્નીનો ત્યાગ કરીને કલંકિત અને ઘૃણિત જીવન જીવવા પોતાની મેળે નીકળી પડનારો આવો પતિ કોક જ હશે.

વીકમસી ઘરે પાછો આવ્યો. પોતાનાં માલમિલકતની વ્યવસ્થા કરી, બહેન રૂપી માટે વ્યવસ્થા કરી અને ઘોડીએ ચડ્યો અને પાવૈયો થવા નગર ચાલ્યો ગયો.

સોનબાઈને તેના પિતાએ બધી વાત કરી. સોનબાઈને ભારે આઘાત લાગ્યો. “ગમે તેવો તોય તે મારો પતિ હતો. મેં તેને પૂર્ણ રીતે સ્વીકાર્યો હતો.”—આમ પોતાની વેદના પિતા આગળ ઠાલવી તે રોતી રહી. કેટલાંક લગ્નજીવનો સેક્સ વિનાનાં પણ હોઈ શકે છે. માત્ર સેક્સ જ જીવન નથી. સેક્સ વિના પણ જીવન જીવવાનાં બીજાં ઘણાં પરિબળો હોય છે.

સમય વીત્યો અને ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે સોનબાઈને લખમસી નામના આહીરને પરણાવી દીધી. સોનબાઈને આ લગ્ન સ્વીકાર્ય ન હતું, પણ ‘દીકરી ને ગાય દોરે ત્યાં જાય’ એ નિયમ પ્રમાણે મૂંગા મોઢે તે નવા ઘરે ચાલતી થઈ. કેટલીક વાર હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકીને જીવન જીવવું પડતું હોય છે—ખાસ કરીને ખાનદાન સ્ત્રીઓને.

સમય વીતતો ગયો. એક વાર એવું બન્યું કે સોનબાઈ પોતાના નવા પતિને ભાત આપવા ખેતરે જઈ રહી હતી. બરાબર તે જ સમયે તે જ રસ્તા ઉપર સામેથી પાવૈયાઓનું એક ટોળું તાબોટા પાડતું આવી રહ્યું હતું. બાઈ એક તરફ ખસીને ઊભી રહી. તેની નજર ટોળામાં વીકમસીને શોધતી હતી. શરૂઆતનો પ્રથમ ગાઢ પ્રેમ વિયોગમાં કે વિચ્છેદમાં પરિણત થયો હોય તોપણ તેની અસર ભુલાતી નથી. આમાં ક્યાંક કોઈ હશે - તેવી ધારણાથી તે ટોળાને નીરખવા લાગી. જોકે હવે તે પારકી સ્ત્રી થઈ ગઈ હતી. તન પારકું થયું હતું પણ મન તો હજી વીકમસીમાં જ હતું. મનની જૂની ગાઢ છાપોને જલદી ભૂંસી શકાતી નથી. સોનબાઈની નજર સૌથી છેલ્લે ચાલતા યુવાન ઉપર પડી. તે વીકમસી હતો. બંનેએ એકબીજાને ઓળખ્યાં. વીકમસી હજી પુરુષના વેશમાં હતો. પાવૈયાને નિયમ પ્રમાણે છ મહિના સુધી પુરુષવેશમાં ફેરવ્યા પછી જ તેને સ્ત્રીનાં કપડાં અપાય.

બંને ઊભાં રહીને વાતો કરવા લાગ્યાં. બંનેની આંખો રોતી હતી. દૂર ખેતરમાં લખમસી શંકાની નજરે જોઈ રહ્યો હતો. પોતાની પત્ની કોઈ અજાણ્યા પરપુરુષ સાથે લાંબી વાતો કરી રહી છે એટલું જ વહેમ માટે પૂરતું હતું. માત્ર વિચારશુદ્ધિ જ જીવનમાં પર્યાપ્ત નથી હોતી, વ્યવહારશુદ્ધિ પણ જરૂરી હોય છે. વિચાર શુદ્ધ હોય તોપણ લોકોને શંકા ઊપજે તેવો વ્યવહાર થાય કે થઈ જાય તો ગંભીર પરિણામ આવે. ઘણાં દામ્પત્ય માત્ર વહેમમાં ને વહેમમાં નંદવાઈ જતાં હોય છે. લખમસી દાંત કચકચાવવા લાગ્યો.

સોનબાઈ બોલી: “આયર, મારે તો સંસાર ભોગવવો ન હતો, તમારી સેવા કરીને માત્ર પ્રભુભજન કરવું હતું. તમે મને ધકેલી દીધી!” વીકમસી તેને સમજાવતો હતો કે “મારી સાથે તું કદી સુખી થઈ શકી ન હોત. તારે મડદાની નહીં મરદની જરૂર હતી. તને મરદ મળી ગયો. સ્ત્રીને મરદ માણસ જોઈએ. હવે તું સુખી થા.”

વાતો લાંબી ચાલી, પણ સોનબાઈનો આગ્રહ હતો કે “તમે મારે ઘેર જમવા આવો.” વીકમસી ગુસ્સાભરેલા નવા પતિના વ્યવહારથી ડરતો હતો તેથી તેણે કહ્યું કે “તારે ઘેર આવું, પણ તારો પતિ આમંત્રણ આપે તો જ આવું.” સોનબાઈ ભાતું લઈને ખેતરમાં ધૂંઆપૂંઆ થઈ રહેલા પતિ પાસે પહોંચી. સ્ત્રી કે પુરુષની ચારિત્રિક છાપ જામતાં સમય લાગતો હોય છે. તાજેતાજી સ્ત્રીની છાપ બગડતાં વાર ન લાગે. સોનબાઈએ શાંતિથી બધો પૂર્વવૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. આમ તો લખમસી થોડીક વાત તો જાણતો જ હતો; પછી સોનબાઈએ વીકમસીને પોતાને ઘેર છેલ્લું જમણ લેવા બોલાવવા લખમસીને રાજી કરી લીધો. કુશળ અને પવિત્ર પત્ની સજ્જન પતિ પાસે પોતાની વાત મનાવી શકતી હોય છે.

પછી લખમસી વીકમસી પાસે ગયો અને પોતાને ઘેર જમવા આવવા આગ્રહ કર્યો. વીકમસીએ પાવૈયાઓના મહંતની રજા લીધી અને ત્રણે જણાં લખમસીના ઘેર પહોંચ્યાં. સોનબાઈએ લાપસીનું આંધણ મૂક્યું. ત્યારે ગામડામાં વહાલા મહેમાનને લાપસી જમાડવાની પ્રથા હતી.

લખમસી માતાજીનો ભૂવો હતો. સામે જ માતાજીનો મઢ હતો ત્યાં જઈને તેણે રોજના નિયમ પ્રમાણે નાહીધોઈને દીવો-ધૂપ કર્યા. પછી આંખ મીંચીને પ્રાર્થના કરવા બેસી ગયો. થોડી જ વારમાં તેનું શરીર અને માથું કાંપવા મંડ્યાં. આવું થાય ત્યારે લોકો માતાજીનો આવેશ થયો તેમ માનતાં હોય છે. બધા ભૂવા સાચા નથી હોતા, ઘણા તો ખોટેખોટું ધૂણતા હોય છે, પણ બધા ખોટા પણ નથી હોતા. જે સાવ નિર્દોષ, નિર્લોભી અને પરમાર્થી હોય છે તે કોઈકોઈ વાર ગજબની શક્તિ પ્રગટાવતા હોય છે.

લખમસીએ ત્રાડ નાખી. સોનબાઈ દોડતી આવી. તે ભૂવાની ત્રાડને ઓળખતી હતી. માતાજી પૂરેપૂરાં શરીરમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં. વીકમસી પણ દોડતો આવ્યો. પાવૈયા પોતે માતાજીનું રૂપ મનાય છે. “ખમ્મા! ખમ્મા!” કહીને “માતાજી! માતાજી!” કહેતો લખમસીનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. આંખો મીંચેલા લખમસીએ ડોલતાંડોલતાં વીકમસીના માથા ઉપર હાથ મૂક્યો. હાથ મૂકતાં જ વીજળીની ઝણઝણાટી થઈ ગઈ. વીકમસીનું આખું શરીર ઊર્જામય થઈ ગયું! મદાનગી મોટી ઊર્જા છે. વીકમસી સમજી ગયો કે પોતાનામાં મદાનગી ઠસોઠસ આવી ગઈ છે. તેણે લખમસીના પગ પકડીને કહ્યું કે “તમે મને નવો અવતાર આપ્યો! તમે મને મડદામાંથી મરદ બનાવ્યો! ચામડું ઉતારીને તમારા જોડા કરું તોપણ તમારો બદલો પૂરો ન થાય!”

લખમસી ઊભો થયો, સોનબાઈનો હાથ પકડીને વીકમસીના હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું કે “હવે તમે બંને તમારા ઘરે જાઓ. તમારું જીવન તમને પાછું મળી ગયું છે. આ બાઈ પવિત્ર છે. હજી મેં તેને હાથ અડાડ્યો નથી. તે જોગમાયા છે. પહેલા દિવસથી જ તે બહાનું કાઢીને મારાથી દૂર રહેતી હતી. આ કામમાયા નથી. જો કામમાયા હોત તો પહેલા દિવસે જ વળગી પડી હોત.”

વીકમસીએ હઠ પકડી કે “તમે જાતે મારા ઘરે અમને મૂકવા આવો તો જ અમે જઈએ.” લખમસીએ ગાડું જોડ્યું. ત્રણે જણાં પહોંચ્યાં વીકમસીને ઘેર.

બધાંને નવાઈ લાગી, પણ બધાં રાજીરાજી થઈ ગયાં. અંતે કાકા તથા પરિવારની રજા લઈને લખમસીની સાથે પોતાની બહેન રૂપીને પરણાવી દીધી. વેલડું ખાલી ન જવા દીધું. પત્ની આપીને પત્ની લઈ ગયો.

થોડા જ દિવસોમાં સોનબાઈને સારા દિવસો દેખાવા લાગ્યા. એક જ દુઃખ હતું કે આ સારા દિવસો જોવા માટે માતા-પિતા હયાત ન હતાં.

એક પ્રશ્ન થાય કે આ ત્રણે પાત્રોમાં કોણ મહાન? મારી દૃષ્ટિએ ત્રણે ત્રણ મહાન—વીકમસી મહાન, સોનબાઈ મહાન, લખમસી પણ

મહાન. બધાં મહાન ભેગાં થયાં એટલે કડવી અને કરુણ કથાની
{શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી “આહીરની ઉદારતા ” કથાને આધારે, આભાર સાથે.}

4-7-12

*

17. દેવાયતની આહીરાણી

ત્યાગની પરાકાષ્ઠા બલિદાન છે અને બલિદાનની પરાકાષ્ઠા પ્રેમ- બલિદાન છે. જે ત્યાગમાં પોતાનું બલિદાન નથી હોતું તે અધૂરો કહેવાય. જે પ્રેમમાં ત્યાગ નથી હોતો તે પણ અધૂરો કહેવાય.

ત્યારે જૂનાગઢની ગાદીએ રા' ડિયાસનું રાજ્ય તપે. જૂનાગઢ અને ગિરનાર તેને આધીન. આખા દેશમાંથી યાત્રાળુઓ આવે. રાજ્ય ગમે તેનું ચાલતું હોય પણ તીર્થધામ ઉપર સૌનો અધિકાર હોય, પણ રા' ડિયાસે દામાકુંડ ઉપર નાહવાનો કર લગાવેલો. જે આવે તે કર આપે પછી જ સ્નાન કરી શકે. આ રીતે રાજ્યને તીર્થક્ષેત્રમાંથી આવક થાય. આવા કર બીજાં તીર્થોમાં પણ લગાવેલા. કોઈ તેને મુંડિયાવેરો પણ કહેતા. એવામાં એક દિવસ ગુજરાતના સોલંકી રાજા દુર્લભસેનની રાણીઓ નાહવા આવી, પણ દાણ લીધા વિના તેમને નાહવા ન દીધી, અપમાનિત કરીને પાછી કાઢી. એક રજવાડું જ્યારે બીજા રજવાડામાં જાય અને તેમાં પણ ધાર્મિક હેતુઓ માટે જાય અને તેમાં પણ સ્ત્રીવર્ગ હોય તો તેને મહેમાન માનીને માન આપવું જોઈએ. માન આપવાથી મિત્રતા વધે અને અપમાન કરવાથી શત્રુતા વધે. સોલંકી રાજાની રાણીઓ સ્નાન કર્યા વિના જ પાછી પાટણ ગઈ અને પતિ આગળ અપમાનની વાત વધારીને કરી. ત્યારે પાટણમાં સોલંકીઓની સત્તા મધ્યાહ્ન-સૂર્યની માફક તપે. વ્યક્તિ અને તેમાં પણ સમર્થ વ્યક્તિ પોતાનું અપમાન સહે પણ પોતાની પત્નીનું અપમાન સહી ન શકે. રાજા દુર્લભસેનને ભારે અપમાન લાગ્યું. તેણે તરત જ સેના તૈયાર કરી અને પહોંચી ગયો જૂનાગઢ. ભયંકર યુદ્ધ થયું. રા' ડિયાસ યુદ્ધમાં ખપી ગયો. પૂરું રાજ્ય જીતી લેવાયું. કેટલાક કહે છે કે રા' ડિયાસને છળકપટથી મારવામાં આવ્યો. એક નાની બાબતે કેટલો મોટો અનર્થ કરી નાખ્યો! રાજપૂતોની વણવિચારી ઉગ્રતાથી ઘણા અનર્થો થયા છે. રાજા, શૂરવીર - પરાક્રમી હોય તેટલું જ પર્યાપ્ત ન કહેવાય, તે પ્રૌઢ અને શાંત પણ હોવો જોઈએ. મહત્ત્વના નિર્ણયો ઉગ્રતાથી કે આવેશમાં ન લેવાય, શાંતિ અને પ્રૌઢતાથી, આગળ-પાછળનો વિચાર કરીને લેવાય. પણ ઉગ્રતા અને પ્રૌઢતા સાથે ન રહી શકે. દામોકુંડમાં દાણ લીધા વિના એક રાજવી પરિવારને નાહવા ન દેવો અને અપમાન કરવું તે પ્રૌઢતા ન હતી, તો આવી નાની બાબતને બહુ મોટું ઉગ્ર રૂપ આપીને ચઢઈ કરીને રા' ડિયાસને પરિવાર સહિત મારી નાખવો અને રાજ્ય પડાવી લેવું તે પણ યોગ્ય ન કહેવાય. ખરેખર તો પ્રાચીનકાળમાં આવાં રજવાડાં નાની-મોટી બાબતોમાં અંદરોઅંદર લડતાં રહેતાં અને બળવાન રાજ્યો યુદ્ધ કરવાનો મોકો શોધ્યા કરતાં. મોકો મળતાં જ યુદ્ધ કરી બેસતાં. સતત યુદ્ધો ચાલ્યા કરતાં! રાજ્યની બધી આવક યુદ્ધો પાછળ ખર્ચાઈ જતી. વિકાસનું તો નામ નહીં.

યુદ્ધમાં રા' ડિયાસને માર્યા પછી સોલંકી રાજાએ એના પરિવારનો સફાયો કરી નાખ્યો. કોઈ વંશબીજ જીવતું ન રહે, નહિ તો ફરી પાછો ગાદી માટે યુદ્ધ કરે, તેથી પૂરા વંશબીજનો જ નાશ કરી નાખવાનો. આવી નીતિના કારણે શોધી-શોધીને બધી રાણીઓ અને બધા રાજકુમારોનો નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો. સત્તાપલટો બહુ ભયંકર હોય છે. તે શાંતિથી ભાગ્યે જ થતો હોય છે. કોઈ વેપારી વ્યાપારમાં ખોટ કરે અને નગરશેઠમાંથી રોડ ઉપર આવી જાય તો ગરીબાઈમાં પણ જીવતો તો રહે, પણ કોઈ ચક્રવર્તી રાજા જ્યારે અપમાનિત થયેલા દુષ્ટ રાજા સાથે યુદ્ધમાં હારે તો પરિવાર સાથે સર્વનાશ વહોરી લેતો હોય છે. શત્રુપક્ષ તેનું નાનું ડીંટડું પણ જીવતું ન રહેવા દે. રા'ના પૂરા પરિવારનો નાશ થઈ ગયો, પણ એક નાના બાળકને એક આહીરે બચાવી લીધું. આ બાળક તે આગળ જતાં રા' નવઘણ થવાનો હતો. લાખને બચાવવા કરતાં પણ લાખના તારણહારને બચાવવો એ બહુ મહત્ત્વનું કાર્ય કહેવાય.

બન્યું એવું કે રાજમહેલમાં રાણીઓનાં મડદાં આગળ એક ઘાવણું બાળક દૂધ પીવા કંદન કરી રહ્યું હતું ત્યારે દેવાયત આહીરે આ બાળકને ચૂપચાપ ઉઠાવી લીધું હતું અને આ બાળક જ ભવિષ્યમાં જૂનાગઢની ગાદીનો સાચો વારસદાર થશે તેમ માનીને જેમતેમ સંતાડીને લપાતોછુપાતો પોતાના ગામ આલિદર પહોંચી ગયો હતો. તેની પત્નીને થોડા સમય પહેલાં જ પ્રસૂતિ થઈ હતી. કર્મયોગે તેને બે બાળકો જન્મ્યાં હતાં. એક દીકરો અને બીજો દીકરી. દીકરાનું નામ વાહણ અને દીકરીનું નામ જાહલ. દેવાયત જ્યારે ઘરે પહોંચ્યો ત્યારે આહીરાણી પોતાનાં બંને બાળકોને બંને સ્તનોથી ધવડાવી રહી હતી. આહીરો પડછંદ અને કદાવર હોય છે. તેમની સ્ત્રીઓ પણ બે ભાયાડા ભેગા કરો ત્યારે એક થાય તેવી પડછંદ હોય છે. જેવું ગીરની ગાયો અને ભેંસો પુષ્કળ દૂધ આપે તેમ આહીરાણીઓનાં સ્તનોમાં પણ પુષ્કળ દૂધ. દૂધ વિનાની સ્ત્રીઓની કરુણ દશા હોય છે. તે પોતાના બાળકને ધવડાવવા પ્રયત્ન કરે છે પણ સૂકા સ્તનમાંથી ટીંપુય

દૂધ નથી નીકળતું. તેની કરુણતાનો કોઈ પાર નથી હોતો. ભગવાને તેને માતૃત્વ આપ્યું પણ દૂધ ન આપ્યું. તો બીજી તરફ કેટલીક સ્ત્રીઓ દૂધથી ભરપૂર હોવા છતાં જુવાનીને ટકાવી રાખવા બાળકને દૂધથી વંચિત કરીને બોટલનું દૂધ પીતું કરી દે છે અને અંતે કોઈક વાર સ્તન-કેન્સર નોતરે છે! તે પણ કરુણતા જ કહેવાય. મા જ્યારે પાનો મૂકીને બાળકને દૂધ પિવડાવે છે ત્યારે તે માત્ર દૂધ જ નથી પિવડાવતી પણ વહાલની ધારા પિવડાવતી હોય છે. વહાલ પામવા કરતાં પણ વહાલ ઢોળવાનું સુખ અત્યંત દુર્લભ કહેવાય. નોકરાણીઓ દ્વારા બાળકોને ઉછેરાવનારી સ્ત્રીઓ વહાલ ઢોળવાનું દુર્લભ સુખ ખોઈ બેસતી હોય છે. આવાં બાળકો માને વૃદ્ધાશ્રમમાં મૂકી આવે તો નવાઈ ન પામવું.

ઢાંકેલા બાળકને લઈને જેવો દેવાયત આહીર ઓરડામાં પેઠો તેવી જ આહીરાણીએ પૂછ્યું: “શું લાવ્યા?”

આહીરે જવાબ આપ્યો: “તારા માટે ત્રીજું બાળક લઈ આવ્યો.” એમ કહીને બાળક રા’ નવઘણને પછેડીમાંથી બહાર કાઢીને આપ્યો. રાજબીજ તરત જ ઓળખાઈ જાય. બાળક ભૂખ્યું હતું તેથી તરત જ દીકરી જાહલને સ્તન છોડાવીને બાળકને સ્તને વળગાડી દીધું. પોતાનો હક્ક ગુમાવેલી જાહલ ચીસાચીસ કરવા લાગી. તેને આશ્વાસન આપતી આહીરાણી બોલી: “બેટા જાહલ, હવે તારે ગાય-બકરીનું દૂધ પીને મોટા થવાનું. તારો હક્ક હવે તારા આ નવા ભાઈને આપી દીધો છે.”

જાહલ બચપણથી જ ત્યાગી થઈ કહેવાય. પોતાના હક્કનું સ્તન પારકાના મોઢામાં મૂકવા દેવું એ શું ઓછો ત્યાગ કહેવાય? તે પછી જાહલે કદી માનું દૂધ ન પીધું, નવા આવેલા પોતાના ધરમના ભાઈ નવઘણ માટે છોડી દીધું. શ્રીકૃષ્ણની ખરી માતા દેવકી હતી. શ્રીકૃષ્ણે દેવકીનું દૂધ તો ન પીધું પણ જશોદાનું દૂધ પીને મોટા થયા. જશોદાએ આહીરાણી જ હતી ને! તેના જ વંશમાં દેવાયત શ્રીકૃષ્ણનું નવઘણના રૂપમાં પુનરાવર્તન કરી રહ્યો હતો. તેણે આહીરાણીને સાવધાન કરી: “જો, આ રાજબીજ છે. તેની પાછળ સોલંકીઓ પડ્યા છે. જો ખબર પડી જશે તો તે તને અને મનેય મારી નાખશે. માટે સાવધાન રહેજે. કોઈને જરાય વહેમ ન આવે.” કેટલાક લોકો જન્મતાં જ દુશ્મનો વચ્ચે જન્મતા હોય છે અને પૂરું જીવન દુશ્મનો વચ્ચે જીવીને પછી દુશ્મનો વચ્ચે જ મરતા હોય છે. મિત્રો કે સગાં-સ્નેહીઓ વચ્ચે જીવવું અને મરવું તો સરળ જીવન કહેવાય, પણ દુશ્મનો વચ્ચે જીવવું અને મરવું અને તે પણ ધન્યધન્ય થઈને જીવવું-મરવું તે દુર્લભ જીવન કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણ અને નવઘણ જેવા આવું જ જીવન જીવતા હોય છે.

આહીરાણી પોતાના સગા દીકરા વાહણથી પણ વધુ લાડથી નવઘણને ઉછેરવા લાગી. કુદરતી વ્યવસ્થા છે કે સ્ત્રી પોતાનાં જ સંતાનોને વહાલ-પ્રેમ કરતી હોય છે, પારકાંને નથી કરી શકતી. પણ અહીં તો પારકું જ વધુ વહાલું હતું!

હવે તો ત્રણે બાળકો પાંચ-પાંચ વર્ષનાં થઈ ગયાં. ફળિયામાં ત્રણે દોડાદોડ કરતાં હોય છે. સોલંકીઓ રા’ નવઘણને શોધવા આકાશ-પાતાળ એક કરી રહ્યા છે: ગમે તે ભોગે રા’ના બીજનો નાશ કરવો જોઈએ. એવામાં દેવાયતના એક દુશ્મને ગદ્ગદ કરી. પંચોળી આહીરે ગુપચુપ જઈને સોલંકીના સૂબાને વાત કરી દીધી કે “દેવાયતના ઘરમાં ત્રણ બાળકો છે તેમાં એક નવઘણ તે રા’નું બાળક છે.” તેજસ્વી પુરુષો કદી દુશ્મનો વિનાના નથી હોતા. અંધારાથી તેજ સહન થતું નથી, તેથી મોકો મળતાં જ અંધારું તેજને ઢાંકી દેતું હોય છે.

સોલંકીની ફોજો ઊપડી અને આલિદરને ઘેરી લીધું. દેવાયતને બોલાવ્યો, ધમકાવ્યો: “સાચું બોલ, રા’ ડિયાસનો દીકરો તારે ત્યાં ઊછરે છે?”

બહુ ઠાવકાઈથી આહીરે જવાબ આપ્યો: “હા, સરકારને સોંપી દેવા માટે જ મેં તેને ઉછેર્યો છે. કહો તો હમણાં જ સોંપી દઉં!”

આહીરની વફાદારીથી સૂબો રાજી થયો. તેણે કહ્યું: “અત્યારે ને અત્યારે રા’ના બાળકને તેડી મંગાવો.”

આહીર દેવાયતે ચિઠ્ઠી લખીને માણસોને આહીરાણી પાસે મોકલ્યા, જેમાં ગૂઢભાવે લખ્યું કે “રા’ રાખીને રાને મોકલજે.” આહીરાણી ચતુર હતી. ચતુર, ડાહી અને વફાદાર પત્ની મળવી એ દેવદુર્લભ કહેવાય. આહીરાણીએ રાજકુંવરને બદલે પોતાના દીકરા વાહણને સજાવી-ધજાવીને સિપાહીઓ સાથે, કઠણ કાળજું રાખીને, વિદાય કર્યો. એક તરફ પુત્રવાત્સલ્ય છે, તો બીજી તરફ આશ્રિતધર્મ છે. આશ્રિતધર્મ જીતી ગયો. કદી કોઈ માએ પોતાના પુત્રને સગા હાથે યમરાજને સોંપતો સાંભળ્યો નથી, ઊલટાનું પોતાના પુત્ર માટે આફતરૂપ બનેલા આશ્રિત બાળકને ધક્કો મારતાં વાર ન કરે. માતૃત્વ અને પાલક માતૃત્વ વચ્ચે યુદ્ધ જામ્યું. પાલક માતૃત્વ જીતી ગયું.

સૂબાની સામે દેવાયત બેઠો છે ત્યાં વાહણને લઈને સિપાહીઓ આવી પહોંચ્યા. દેવાયતે કહ્યું: “લ્યો, સાહેબ, આ જ રા’ના વંશનું છેલ્લું બીજ. લ્યો, સંભાળી લ્યો.” કઠણ કાળજું કરીને દેવાયતે વાહણને સોંપી દીધો. સમય ઉપર કઠણ કાળજું કરી જાણે તે જ મહાન

ઘટનાઓના કર્તા બનતા હોય છે, બાકીના પ્રવાહમાં તણાતા પામર થઈને જીવન જીવતા હોય છે.

સૂબાએ તરત જ બાળકને વધેરી નાખ્યો. “હાશ! હવે શાંતિ થઈ! હવે સોલંકી રાજા આગળ વટથી ઊભો રહી શકીશ!” પોતાના સગા પુત્રને નજર સામે વધેરાતો જોઈને પણ દેવાયતનું રૂંવાડું ફરક્યું નહીં! આવી મદાનગી કદાચ લાખોમાં કોઈ એકને જ મળતી હોય છે. પણ સામે જ પેલો ગદ્દાર આહીર બેઠો હતો. તેણે સૂબાને કહ્યું કે “ના-ના, આ ખરો રાજકુમાર નથી. તેને તો આણે ક્યાંક સંતાડી રાખ્યો હશે.”

દેવાયતને ઘણી પૂછપરછ કરી પણ તે એકનો બે ન થયો. “આ જ છે, આ જ છે.”—એવું બોલતો રહ્યો. સત્યના આગ્રહીઓએ જવાબ આપવો જોઈએ કે દેવાયતનું આ અસત્ય બોલવું ધર્મ કહેવાય કે સત્ય બોલવું ધર્મ થાત?

આવા સમયે અસત્યકથન સત્યકથન કરતાં સવાયું સત્ય કહેવાય. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સત્ય જ બોલવું જોઈએ તેવી પોપટરટ રટનારા વેદિયા જ કહેવાય.

અંતે આહીરાણીને બોલાવીને ખાતરી કરવાનો હુકમ સૂબાએ કર્યો. આહીરાણી આવી. પોતાના પુત્રના મડદાને જોઈને તે કમકમી ગઈ. એક તરફ માથું પડ્યું છે, તો બીજી તરફ ધડ પડ્યું છે! પણ પોલાદની બનેલી આહીરાણી અંદરના ભાવને દબાવીને જાણે કશું જ થયું ન હોય તેમ શાંતિથી ઊભી રહી ગઈ!

સૂબાએ પૂછ્યું: “આ જ નવઘણ છે?”

“હા, સાહેબ, આ જ નવઘણ છે.”

“તારો દીકરો નથી?”

“ના, સાહેબ, મારો દીકરો નથી.”

“જો એવું જ હોય તો તેની આંખો ઉપર જોડા પહેરીને પગ મૂક.”

બહુ કપરી સ્થિતિ હતી. આવી ભયંકર કસોટી થતી હશે! દેવાયતે આહીરાણી સામું જોયું અને મક્કમતા રાખવાનો ઇશારો કર્યો. આહીરાણીએ જોડા સહિત પોતાના વહાલા વાહણની આંખો ઉપર પગ મૂક્યો. કસોટી પૂરી થઈ ગઈ. આહીરાણી જીતી ગઈ. આ જ ધરતી ઉપર એક વાર શેઠ સગાળશાની ચંગાવતી પત્નીએ પોતાના ચેલૈયાનું ધડ પારણામાં નાખીને સાંબેલાથી માથું ખાંડ્યું હતું! આજે ફરીથી ચંગાવતી આહીરાણી થઈને પ્રગટી હતી. ધરતી ધન્યધન્ય થઈ ગઈ અને સૂર્યનારાયણ પણ સ્થંભી ગયા! આવાં દર્શન દુર્લભ કહેવાય.

દિવસો વીતવા લાગ્યા. હવે રા’ નવઘણ પંદર વર્ષનો થઈ ગયો હતો. તે દેવાયતને મદદ કરવા ખેતરે ખેડ કરવા પણ જતો. એક વાર હળ ચલાવતાં હળ ફસાઈ ગયું. બળદ ઊભા રાખીને જુએ છે તો અંદર સોનામહોર ભરેલી ચરુડી દટાયેલી છે. કોઈને ખબર ન પડે તેમ રાત્રે આવીને દેવાયતે ખેતર ખોદ્યું. સાત ચરુડીઓ સોનામહોરોથી ભરેલી મળી! “ખુદા જબ દેતા હૈ તો છપ્પર ફાડકે દેતા હૈ” એ ઉક્તિ સિદ્ધ થઈ.

તે જ સમયે દેવાયતે રા’ નવઘણને કહ્યું: “બેટા, તું મારો દીકરો નથી, તું રા’ ડિયાસનો રાજકુંવર છે. મેં તો તને ઉછેરીને માત્ર મોટો જ કર્યો છે. હવે તું મોટો થઈ ગયો છે. તારા બાપનું જૂનાગઢ સોલંકીઓ પચાવી બેઠા છે. મદદ હોય તો હવે પાછું મેળવી લે.”

રા’ નવઘણને રોમેરોમે ઝણઝણાટી થઈ ગઈ. હવે તેને સમજાયું કે વાહણ ક્યાં ગયો હતો અને પછી પાછો કોમ ન આવ્યો! દેવાયતનાં બે સંતાનો—એક દીકરી જાહલ જેણે પોતાના ભાગનું દૂધ છોડી દીધું હતું અને બીજો વાહણ જેણે નવઘણ માટે પ્રાણ આપી દીધા હતા. આથી વધુ કયું મહાન બલિદાન હોય?

અને ઈશ્વર જાણે પ્રેરણા આપતો હોય તેમ તેને સાત ચરુ ભરેલી સોનામહોરો મળી ગઈ. વાણિયો હોય અને આટલી મોટી મૂડી મળી જાય તો દેશ-દેશાંતરનો વ્યાપાર સૂઝે. પણ રાજપૂતને વ્યાપાર ન આવડે, તે તો સેના ઊભી કરે. સેના ઊભી કરવામાં પણ મૂડી તો જોઈએ જ, જે ધરતીમાતાએ આપી હતી. રા’ નવઘણ કામે લાગી ગયો.

યોગાનુયોગ બહેન જાહલનાં લગ્ન પણ લેવાયાં. આખા પંથકના આહીરોને ભેગા કર્યા. આવું જ કામ અણહીલ ભરવાડે ઉત્તર ગુજરાતમાં કર્યું હતું ને વનરાજ ચાવડાને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. સત્તાપલટો રમતમાં નથી થતો. તેના માટે ભીષણ આયોજન કરવું પડતું હોય છે.

દેવાયત અને રા' નવઘણે ગુપચુપ આયોજન કર્યું, દીકરી જાહલનાં લગ્ન નિમિત્તે સેંકડો આહીરો જૂનાગઢ પહોંચ્યા. કિલ્લામાં એક જૂનું નગારું પડ્યું હતું. તેના માટે એવી માન્યતા હતી કે જ્યારે સત્તાપલટો થાય ત્યારે જ આ નગારું વગાડાય. રા' નવઘણે નગારાની ધણધણાટી બોલાવી દીધી. બધા ચમક્યા. સોલંકીઓ તૈયાર થાય તેના પહેલાં તો આહીરોએ તેમને ધૂળ ચાટતા કરી દીધા. કોઈ સોલંકી બચ્યો જોવા ન મળે. કાં તો મરી ગયા, કાં ભાગી ગયા.

રા' નવઘણને બહેન જાહલના હાથે રાજતિલક થયું અને તે જ સમયે તેનાં લગ્ન પણ થયાં. બે પ્રસંગો એકસાથે દીપી ઊઠ્યા. રાયમાંથી રંક અને રંકમાંથી રાય થતાં વાર નથી લાગતી. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે જૂનાગઢની ગાદી ફરીથી સૌરાષ્ટ્રના રા'ના હાથમાં અપાવવામાં આહીરોનો સિંહફાળો હતો, જેવો અણહીલનો વનરાજને રાજા બનાવવામાં હતો. દેવાયત અને અણહીલ બંને માલધારીઓ હતા. માલધારીઓ બળવાન, પરાક્રમી અને ખડતલ કોમ છે. તે ધારે તો સત્તાની ઊથલપાથલ કરી શકે છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ એક તરફ રા' નવઘણનું રાજતિલક બહેન જાહલના હાથે થયું, તો બીજી તરફ બહેન જાહલનાં લગ્ન પણ એ જ સમયે એ જ સ્થાનમાં રા' નવઘણની હાજરીમાં થયાં. લગ્નપ્રસંગે ભાઈ બહેનને કાપડું આપે. ભાઈ કદી બહેન માટે લુખ્ખો ન હોય. નાના-મોટા બધા પ્રસંગે કાંઈ ને કાંઈ આપતો જ રહે. રા' નવઘણે બહેન જાહલને કાપડું માગવા કહ્યું. પણ બહેને કહ્યું: “અત્યારે નહીં, જ્યારે સમય આવશે ત્યારે માગીશ.” વાત પૂરી થઈ. સૌ સૌના ઘરે ગયાં.

પણ ના, વાત હજી બાકી છે. દશ-બાર વર્ષ વીતી ગયાં છે. દેવાયત બોદડ અને આહીરાણી બંને સ્વર્ગે સિધાવી ચૂક્યાં છે. એકના એક દીકરા વાહણનું બલિદાન અપાઈ ચૂક્યું હોવાથી અને દીકરી જાહલને તેના સાસરે વળાવી હોવાથી તથા પાલક-પુત્ર રા' નવઘણ જૂનાગઢની ગાદીએ બિરાજ્યો હોવાથી વૃદ્ધ દંપતી પાછલી જિંદગીમાં એકલવાયાં થઈ ગયાં હતાં. વ્યક્તિમાત્રને હૂંફની જરૂર હોય છે. તેમાં પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં તો ખાસ હૂંફની જરૂર રહે—તેમાં પણ સ્ત્રીને તો ખાસ રહે. હૂંફ વિનાનું જીવન અનાથ જીવન કહેવાય. હવે જાહલ અને તેનો પતિ સાંસતિયો માલધારીનું જીવન જીવે છે. તે વખતે દુષ્કાળ બહુ પડતા. ઘણો માલ હોય તો જિવાડવો કઠિન થઈ જાય. તેથી દુષ્કાળમાં માલધારીઓ પોતપોતાનો માલ લઈને દૂરદૂર જ્યાં ઘાસચારો હોય ત્યાં નીકળી પડતા.

જાહલ અને તેનો પતિ સાંસતિયો પોતાનો માલ લઈને સિંધમાં દુષ્કાળ પૂરો કરવા નીકળી પડ્યાં છે. ત્યારે સિંધમાં મુસ્લિમ રાજા સુમરાનું રાજ્ય ચાલે. એક દિવસ એવું બન્યું કે જાહલ નદીમાં સ્નાન કરતી હતી તે જ સમયે બરાબર સુમરો નીકળ્યો. તેની દૃષ્ટિ જાહલ ઉપર પડી. તે તો રૂપ અને યૌવન જોઈને ભાન જ ભૂલી ગયો. લંપટ પુરુષો ગમે તેટલા ઊંચા પદ ઉપર પહોંચે તોપણ તેમની લંપટાઈ છોડતા નથી. સુમરાએ તત્કાળ જાહલને કેદ કરી. રૂપાળી સ્ત્રી કદી નિર્ભય નથી હોતી, તેથી તેણે હંમેશાં સાવધાનીપૂર્વક રક્ષિત જીવન જીવવું જોઈએ. લંપટતા બધા સમયમાં બધી જગ્યાએ રહેતી હોય છે. લંપટતા જ્યારે મોટી ગાદી ઉપર બેસે તો તેનો કાળો છાંયડો સ્ત્રીઓ ઉપર પડે.

જાહલે યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરીને સુમરા પાસે છ મહિનાનો સમય માગી લીધો. ત્યાં સુધી પોતાને કોઈ વ્રત પાળતી હોવાનું કહ્યું. ચતુર સ્ત્રી લંપટને પણ થાપ આપી શકે છે. માત્ર ભયભીત થઈને રોકકળ કરી મૂકવાથી શિયળ સચવાતું નથી.

જાહલે ધરમના ભાઈ રા' નવઘણને ચિઠ્ઠી લખી.

માંડવ અમારે માલતો (તે દી) બંધવા, દીધેલ બોલ,

(આજ) કર કાપડાની કોર જાહલને, જૂનાના ધણી!

અર્થાત્ “હે જૂનાગઢના ધણી રા' નવઘણ, જે દિવસે મારાં લગ્ન લેવાતાં હતાં તે દિવસે માંડવામાં તેં મને કાપડું માગવાનું કહ્યું હતું. તે દિવસે મેં કહ્યું હતું કે જ્યારે સમય આવશે ત્યારે માગીશ. હવે આજે સમય આવ્યો છે. સિંધના સુમરાએ મને કેદ કરી છે. તે મારું શિયળ લૂંટવા માગે છે. હું જીભ કચરીને મરી જઈશ, પણ શિયળ લૂંટવા નહીં દઉં. તો તું કાપડું પૂરવા અહીં સિંધ આવજે અને મારો ઉદ્ધાર કરજે.”

ચિઠ્ઠી લઈને સાંસતિયો લાંબી મજલ કાપીને જૂનાગઢ પહોંચ્યો. તે ભૂખ્યો-તરસ્યો ચીંથરેહાલ થઈ ગયો હતો. જેમતેમ કરીને તે રા'ને મળ્યો. ચિઠ્ઠી આપી અને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. રા' નવઘણ ક્રોધથી લાલઘૂમ થઈ ગયો: “મારી બહેન ઉપર નજર બગાડનારને હું જીવતો રહેવા નહીં દઉં!” આવા સમયે ક્રોધ પણ જરૂરી હોય છે અને કલ્યાણકારી બનતો હોય છે. પોતાની બહેનની આબરૂ લૂંટતી હોય

અને ભાઈને ક્રોધ ન ચઢે તો તે ભગત નહીં નમાલો જ કહેવાય. રા'એ મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને સિંધનો માર્ગ પકડ્યો. “જલદી ચાલો! જલદી ચાલો! મારી બહેન મારી રાહ જોતી હશે.” સેનાપતિને હુકમ કર્યો. એક વાર આથી પણ વધુ ઝડપથી છેક દ્વારકાથી કૃષ્ણ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા હતા અને કૌરવોની ભરીસભામાં બહેન દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યા હતાં. ફરી એવી જ સ્થિતિ થઈ ગઈ છે. બહેન જાહલની લાજ બચાવવા રા' નવઘણ જૂનાગઢથી મારતે ઘોડે સિંધ જઈ રહ્યો છે.

એ સમયે જાહલે જે દુહા રચ્યા છે તે રૂંવાડાં ઊભાં કરી દે તેવા છે:

કાબલિયા નજરું કરે, મુંગલ ને મિયાં,

અહરાણ ઉર પિયાં, નવઘણ નીકળાયે નહિ.

નહિ મોસાળે માવલો, નહિ માડીજાયો વીર,

સંધમાં રોકી સુમરે, હાલવા ન દે હમીર.

જેમ નર-નારીની પ્રેમગાથાઓ હોય છે તેમ ભાઈ-બહેનની પણ વીરગાથાઓ હોય છે. બહેનને ભાઈની ઓથ છે અને સમય ઉપર બહેનને આપત્તિ આવે ત્યારે ભાઈ ચૂપચાપ બેસી રહે નહીં.

મારતે ઘોડે નવઘણ પોતાની સેનાને લઈને સિંધ તરફ જઈ રહ્યો છે. પણ રસ્તામાં કચ્છનું નાનું રણ આવે. ત્યારે સિંધમાં જવાનો રસ્તો અહીંથી નીકળતો હતો. રણમાં નાના-મોટા અનેક બેટ ઊપસી આવેલા છે. તેમાંનો એક બેટ જેને આજે નડા બેટ કહેવાય છે ત્યાં એક ચારણ પરિવાર પોતાનો માલ રાખીને રહે. બેટમાં ઘાસચારો ઘણો તેથી ગાયો-ભેંસો, બકરાં-ઘેટાં વગેરે સુખથી સમય પસાર કરી શકતાં. નડા બેટના પરિવારનાં એક નાની ચારણકન્યા, જેને લોકો ‘વરુવડી’ નામથી જાણે. હવે આ જ વરુવડી માતાને લોકો નડેશ્વરી- માતા અથવા નડા-માતા કહીને બોલાવે છે. આ નડા-કન્યાએ રા' નવઘણના લશ્કરને આંતરીને બધાને જમાડ્યા અને પૂરેપૂરી સહાય કરવાના આશીર્વાદ આપ્યા. વરુવડીના પિતાનું નામ સાંખડો નરો. નરા ચારણ ઉપરથી બેટનું નામ નડાબેટ અને કન્યાનું નામ નડા-માતા પડ્યું લાગે છે. આજે પણ આ નડા-માતા ભારતના લશ્કરને હાજરાહજૂર અનુભવાય છે. રણમાં ભૂલા પડેલા કેટલાય લોકોને તે માર્ગ બતાવે છે તેવી અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. અમે પ્રત્યેક રામનવમીના દિવસે આ નડાબેટમાં નડેશ્વરી-માતાના મેળામાં જઈએ છીએ. અત્યારે ભવ્ય મંદિર થઈ રહ્યું છે અને રણનું મોટું તીર્થધામ બની ગયું છે. અમે પણ આ મંદિર તથા બીજાં વિકાસકાર્યોમાં થોડોક રસ લઈ રહ્યા છીએ. નડેશ્વરી ટેમ્પલના મુખ્ય ટ્રસ્ટી હરજીભાઈ રાજપૂત ખૂબ જ સેવાભાવથી યાત્રાળુઓની સેવા કરે છે. રોજની કેટલીયે બસો ભરી-ભરીને યાત્રાળુઓ આવે છે અને કશા જ ચાર્જ વિના ચા-પાણી, જમવાનું-રહેવાનું જેવી બધી સગવડ ભોગવે છે. જીવનમાં એક વાર આ રણતીર્થની યાત્રા કરવા જેવી ખરી.

ઊંઝાના દશરથલાલ પટેલ (વેવાઈ) માતા પ્રત્યે અનન્ય શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તેમના પરચાની અનેક વાતો સાંભળતાં શ્રદ્ધા વધે. એક વાર રણમાં માર્ગ ભૂલ્યા. દિશા સૂઝે નહીં. ચારે તરફ રણ જ રણ. ગાડી બગડી. આખી રાત રણમાં બેસી રહ્યા. સવાર પડ્યું ને એક ચકલી આવી. બધા વિચારતા રહ્યા કે આવા રણમાં આ ચકલી ક્યાંથી આવી હશે? તે ઊડી-ઊડીને જાય અને પાછી આવે. અંતે અમે બધાએ તે ચકલીની પાછળ-પાછળ ગાડી ચલાવવા માંડી તો બે કલાકે જમીન ઉપર આવી ગયા. દશરથલાલનું સચોટ માનવું છે કે એ ચકલી બીજું કોઈ નહીં, નડા-માતા જ હતી. આવા અનુભવો સેનાના માણસોને પણ અવારનવાર થતા રહ્યા છે.

આ નડા-માતાએ રા' નવઘણની સેનાને જમાડીને વિદાય કરી. વિદાય વખતે નડા-માતાએ નવઘણને સિંદૂરનો ચાંદલો કર્યો, રસ્તો બતાવ્યો અને કહ્યું કે “દરિયાકિનારે એક કાળી ચકલી આવીને તારા ભાલા ઉપર બેસે એટલે તારો વિજય નક્કી જાણજે.”

ખરેખર એવું જ થયું. દરિયાકિનારે કાળી ચકલી આવીને ભાલા ઉપર બેઠી. આજે તો હવે તે ભાગનાં પાણી ચુસાઈ ગયાં છે અને કોરી ખાડી બની ગઈ છે.

બીજી તરફ સુમરાને પણ ખબર પડી ગઈ કે રા' નવઘણ ચઢી આવે છે. બંને સેનાઓ સામસામે આવી ગઈ. ઘમાસાણ યુદ્ધ થયું. સાંજ પડતાંપડતાં તો સુમરો અને તેની સેનાનાં મડદાંથી ધરતી છવાઈ ગઈ. રા' નવઘણનો વિજય થયો. બહેન જાહલને જ્યાં કેદ કરેલી ત્યાં રા' નવઘણ દોડતો પહોંચ્યો અને બહેનને ભેટી પડ્યો. બહેનનું કાપડું પૂરું કર્યું.

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ આ કથાને ભવ્ય કાઠિયાવાડી ભાષામાં રજૂ કરી છે. કથાનું નામ “રા' નવઘણ” રાખ્યું છે. પણ મને દેવાયત

અને આહીરાણીનું બલિદાન અજોડ લાગવાથી મેં નામ બદલ્યું છે—“દેવાયતની આહીરાણી”. પારકા બાળકને બચાવવા જેણે પોતાના એકના એક દીકરા વાહણનો બલિ ચઢાવ્યો તેનાથી વધુ કેવી રાષ્ટ્રભક્તિ હોય? ધન્ય છે દેવાયતને! ધન્ય છે આહીરાણીને! ધન્ય છે બહેન જાહલને! અને ધન્ય છે રા’ નવઘણને! આ છે ખરી સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિ!

6-7-12

*

કામવાસના જ્યારે હદ વટાવી જાય ત્યારે મહાઅનર્થકારી થઈ જાય. કામવાસના જ્યારે કોઈ મહાસત્તાને આધાર બનાવે ત્યારે તો ગજબ કરી મૂકે. જીવમાત્રમાં કામવાસના હોય જ છે, કામમુક્ત કોઈ નથી, પણ કામનો અતિરેક બહુ વિનાશકારી બની શકતો હોય છે. કામને મર્યાદામાં રાખવા લગ્નસંસ્થા છે. પતિ-પત્ની બંને એકબીજામાં સંતુષ્ટ રહે તો કામ ઊર્જા બનીને જીવનને ફળદ્રુપતા આપે, જેના થકી સંસારવેલો સતત આગળ ચાલતો રહે. આ વેલાને તોડી નાખવો કે કરમાવી નાખવો તે પણ કુદરતદ્રોહ કહેવાય. આપણે કામનો નહીં, કામના ભડકાનો વિચાર કરવાનો છે.

સિંધમાં હમીર સુમરો નામનો મુસ્લિમ રાજા રાજ્ય કરે. તેની છાપ સારી નહીં. વ્યક્તિની છાપથી તેની પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા થતી હોય છે. છાપ સુધારતાં વર્ષો લાગી જાય છે, પણ છાપ બગાડતાં ક્ષણ પણ વધુ થઈ જાય છે.

સુમરાને એવી આદત કે આખા રાજ્યમાં જ્યાં કોઈ રૂપાળી સ્ત્રી હોય તે તેની જ થવી જોઈએ. રાજાખુશીથી ન મળે તો જોરજુલમથી પણ પકડી લાવવાની અને શિયળ લૂંટીને છોતરાની માફક ફેંકી દેવાની. આવી તો કેટલીયે સ્ત્રીઓનાં શિયળ તેણે લૂંટ્યાં હતાં. તેનું તેને ગૌરવ હતું! પોતાના મોટા સાથીદારો આગળ તે મોટા આંકડાની બડાઈ હાંકતો રહેતો. સાથીદારો પણ બધા આંકડો મોટો કરવા સ્પર્ધા કરતા. સત્તાનો બેફામ દુરુપયોગ શિયળ લૂંટવામાં જ બધા કરતા રહેતા. પ્રજા બિચારી રાંક થઈને બધું સહન કરતી રહેતી.

સિંધમાં હેબતખાન નામનો એક જત નોકરી કરે. તેને પદમણી જેવી કન્યા. નામ સુમરી. સુમરીનું માગું સુમરાએ કર્યું. હેબતખાન સુમરાને જાણતો હતો. હેબતખાન ખુદાનો નેક બંદો હતો એટલે પોતાની દીકરી કોઈ નેક માણસને પરણાવી તે ધન્ય થવા માગતો હતો. ભલે સાદ્યબી થોડી હોય, વૈભવ ન હોય, પણ નેકી-ટેકી હોવી જોઈએ. સુમરા પાસે પારાવાર સાદ્યબી હતી, પણ તેની પાસે નેકી-ટેકી ન હતી, તે નાપાક આદમી હતો. તેવા શેતાનને દીકરી આપવી એટલે દીકરીને નરકમાં નાખવા બરાબર કહેવાય. હેબતખાને નમ્રતાપૂર્વક ના પાડી દીધી. સુમરાને ભારે અપમાન લાગ્યું. “મારો તૈણ પૈસાનો નોકર અને મને ના પાડે! તે સમજે છે શું તેના મનમાં?” સુમરો બિજાયો. તેણે હેબતખાનની દીકરીને ઉઠાવી જવા પેંતરા રચવા માંડ્યા. પૂરા રાજ્યના કાયદાની જવાબદારી સંભાળનારો માણસ પોતે જ કાયદાને પગમાં કચડે તો પ્રજાની દશા કેવી થાય?

હેબતખાનને ગંધ આવી ગઈ. તે પોતાની દીકરીને લઈને ભાગ્યો. આમ તો રાજાને દીકરી આપવી એ અહોભાગ્ય જ કહેવાય, પણ રાજા લંપટ હોય અને રોજ નવીનવી છોકરીઓ ઉપાડતો હોય તેને દીકરી આપવા કરતાં તેને મારી નાખવી સારી.

હેબતખાન પોતાના પરિવારને લઈને ભાગ્યો તો ખરો, પણ ક્યાં જવું? ભુજ આવ્યો. રાવનું શરણું માગ્યું, પણ રાવ ગભરાયો. સુમરાને દુશ્મન ન બનાવાય. રાવે ચોખ્ખી ના પાડી દીધી.

હેબતખાન જામનગર આવ્યો, પણ જામસાહેબે પણ આશરો ન આપ્યો. હેબતખાન જામનગરથી ધ્રોળ ગયો તો ત્યાંથી પણ જાકારો મળ્યો. હેબતખાનને આશરો આપીને સિંધના સુમરાને દુશ્મન બનાવવાનું કોઈને પોસાય તેમ ન હતું, મોટા ભાગના લોકો ગણતરીપૂર્વકનું રક્ષિત જીવન જીવતા હોય છે. વગરજોઈતો મોટો દુશ્મન બનાવવો તે ડહાપણ ન કહેવાય.

હવે ક્યાં જવું? બધાએ વિચાર કર્યો કે સુમરાનાં ઘોડાં આવે અને દીકરીને ઉપાડી જાય તેના પહેલાં દરિયામાં ડૂબી મરવું સારું. કાયરો કદી આત્મહત્યા નથી કરી શકતા. ઇજ્જત-આબરૂ માટે કે નેકી-ટેકી રાખવા માટે કોઈ આત્મહત્યા કરે તો તે આત્મબલિદાન જ કહેવાય. રસ્તામાં મૂળી આવ્યું. મૂળીમાં સોઢા રાજપૂતો રહે. હેબતખાનના કાફલાને રોતોકકળતો જોઈને એક સોઢાએ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “કેમ રડો છો? ક્યાં જવું છે?” વગેરે. હેબતખાને બધી વાત કરી. “આ દીકરીનું શિયળ સાચવવા સિંધમાંથી અમે ભાગ્યાં છીએ અને કોઈ આશરો આપતું નથી. બધા સુમરાથી ફફડે છે, એટલે હવે નિરાશ થઈને અમે બધાં દરિયે ડૂબી મરવા જઈએ છીએ.” હેબતખાને કહ્યું.

જુવાનનું લોહી ઊકળી ઊઠ્યું. તે આડો ફર્યો અને કહ્યું: “હું તમને હવે નહીં મરવા દઉં. અહીં રહો. અમે તમારું રક્ષણ કરીશું. જરૂર પડશે તો સાથે મરશું.”

હેબતખાન રોકાઈ ગયો. ત્યારે મૂળીમાં લખધીરજી બીજાનું રાજ્ય તપે. મૂળીના પરમાર રાજપૂતોમાં વાત ફેલાઈ. લખધીરજીનતી

રાજમાતાએ પણ જતોને આશરો આપવાની સ્વીકૃતિ આપી. મર્દાનગી પ્રસંગ આવે ત્યારે જ પ્રગટતી હોય છે અને આવેલા પ્રસંગને જતો કરે તે કદાચ ડાહ્યો તો હોય પણ વીર ન હોય. કાયરતાભર્યા ડહાપણ કરતાં બલિદાનભરી વીરતા લાખ દરજ્જે ઊંચી છે.

હેબતખાન પોતાના પરિવાર સાથે મૂળીમાં રહેવા લાગ્યો. થોડા જ સમયમાં પાછળ-પાછળ સુમરાની ફોજ આવી પહોંચી. યુદ્ધ વ્યૂહથી લડાતું હોય છે. પરમારો અને જતો બંને સેનાપતિઓ હતા. તેમણે નજીકના માંડવના વંકા ડુંગર ઉપર વ્યૂહ બનાવ્યો. સુમરાની ફોજ નીચે તળેટીમાં રહી. છ મહિના સુધી સુમરાઓએ ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ફાવ્યા નહીં. એવામાં એક દિવસ વેલા હજામ સાથે પરમારોને કાંઈ બોલચાલ થઈ. વેલો ગુપચુપ આવીને સુમરાને મળ્યો અને ડુંગરની પાછળની એક ગુપ્ત પગદંડી બતાવી. અહીં પરમારોએ પીવાના પાણીનો કૂવો બનાવ્યો હતો. સુમરાએ બે ગાયો કાપીને કૂવામાં નાખી દીધી. પાણી બધું ભ્રષ્ટ થઈ ગયું. પરમારો સમજી ગયા કે હવે યુદ્ધ કરી શકાશે નહીં. નાનામાં નાનો માણસ પણ શત્રુ થઈ જાય તો ખરા સમયે ભયંકર હાનિ પહોંચાડી શકે છે. વેલાને તુચ્છ માનીને તેનું અપમાન કર્યું, પણ વેલાએ દાટ વાળી દીધો.

રાજપૂતોએ કેસરિયાં કરવાનું નક્કી કર્યું, પણ હેબતખાનને કહ્યું કે “તમારે તો કૂવાનું પાણી કામ આવશે. તમે જીવતા રહો અને લડો.” હેબતખાને કહ્યું કે “ના-ના, જીવશું તો સાથે અને મરશું તોપણ સાથે. અમે પણ સાથે જ કેસરિયાં કરીશું.”

રાત્રે બધી જ સ્ત્રીઓ કકળાટ કરવા લાગી. તેમણે બધો દોષ સુમરી દીકરી ઉપર ઢોળ્યો. “તારા કારણે આ બધું અનિષ્ટ થઈ રહ્યું છે. તું ડાકણ છે ડાકણ! કેટકેટલાંને ભરખી જઈશ!” સ્ત્રીઓ વહેમીલી હોય છે. પ્રત્યેક દુર્ઘટનાનું આળ કોઈના ઉપર ઢોળીને તેને કારણ બનાવતી હોય છે. સમસમીને સુમરી બધું સાંભળી રહી. તે મનોમન અલ્લાને સંભળાવતી રહી કે “તેં મને રૂપ કેમ આપ્યું?”

સવાર થયું અને પરમારો તથા જતોએ કેસરિયાં કર્યાં. તેમાં હેબતખાનનો એકનો એક દીકરો હણાઈ ગયો. આ સમાચારથી છોકરાની વહુએ સુમરીને પારાવાર ગાળો દીધી: “તું ચુડેલ છે! તેં જ મારા ઘણીને મરાવી નાખ્યો!” વગેરે. આખો દિવસ મારામારી અને કાપાકાપી ચાલતી રહી. રાત પડી. પરમારો અને જતો હારશે અને મરાશે તો મને ઉઠાવી જશે અને બચી ગયેલી જત સ્ત્રીઓ મને મહેણાં મારી-મારીને જીવવા નહીં દે—આવું વિચારીને સુમરી એક સાંઢિયા ઉપર ચઢીને ભાગી છૂટી. જત લોકો સાંઢિયા રાખે. સો-સો ગાઉની ખેપ કરે તેવી સાંઢો તેમની પાસે હોય. સુમરીને સાંઢિયો હાંકવાનો બચપણથી જ અભ્યાસ હતો. પવનવેગે સાંઢ દોડાવી મૂકી. આગળ સુમરી અને પાછળ સુમરાની સેના. સૂર્યોદય થતાંથતાં તો વણોદ ગામની ભાગોળે પહોંચી ગઈ. થોડી જ વારમાં સુમરાનાં ઘોડાં આડાં ફરી વળ્યાં. હવે જવાનો રસ્તો ન હતો. કોઈ આશરો પણ ન હતો. એકલી અબળા અને સામે અનેક સિપાહીઓ. સુમરીએ સાંઢણી ઉપરથી છલાંગ લગાવી દીધી. નજીકના ઊંડા કોતરમાં તેનો દેહ વિલીન થઈ ગયો. સિપાઈઓ હાથ ઘસતા પાછા વળી ગયા. કશું હાથમાં ન આવ્યું. પોતાનું શિયળ રક્ષવા માટે સુમરી છેવટ સુધી ઝઝૂમી. તેણે આત્મબલિદાન આપી દીધું પણ શિયળ ન ગુમાવ્યું.

જ્યાં સુમરીએ પડતું મૂકેલું ત્યાં આજે સુમરીબીબીનું તળાવ છે. ત્યાં તેની કબર છે. તેની માનતા લોકો માને છે.

બીજી તરફ જતો અને પરમારો મરણિયા થઈને સુમરાની સેના સાથે લડી રહ્યા છે. તેમાં ઈસાજી નામનો એક જત ઘાયલ થઈને જમીન ઉપર પડ્યો છે. શરીરમાંથી લોહી વહી રહ્યું છે. એવામાં તેની નજીક જ કાકો ઘાયલ થઈને પડ્યો. યુદ્ધમાં ઘાયલ થવું અને પાણી વિના તરફડવું એ સામાન્ય બાબત હોય છે. એવામાં ઈસાજી જતે પોતાના લોહીના રેલાની આગળ માટીની પાળ બાંધવા માંડી. તેને ભય હતો કે “હું મુસલમાન છું અને મારું લોહી આસોજીના લોહીમાં ભળી ન જાય. બિચારો રાજપૂત મરતી વખતે અભડાઈ ન જાય.” આસોજીને ખબર પડી. તેણે કહ્યું, “લોહીને રોકીશ નહીં. પાળ તોડી દે. હવે તો ભલે બંને લોહી ભેગાં ભળતાં હોય તો ભળવા દે.” બંનેનાં લોહી ભેગાં થયાં, ભળ્યાં. ત્યારથી પરમારો અને જતો પરસ્પર લગ્નસંબંધ બાંધતા થયા છે એવું કહેવાય છે.

પરમારોની ભારે કતલ થઈ ગઈ. સુમરી હાથમાં ન આવી. સુમરાએ લખધીરજીના પુત્ર હાલાજીને કેદ પકડ્યો અને સિંધ લઈ જઈને તેને મુસલમાન બનાવી દેવાની ધમકી આપી. મુસલમાનો ગમે તે કોમ, પંથ, ધર્મના માણસને સરળતાથી મુસલમાન બનાવી શકે છે. આ તેમના ધર્મનું બહુ મોટું જમાપાસું કહેવાય. બીજી તરફ હિંદુઓ કોઈને હિંદુ બનાવી શકતા નથી, કદાચ કોઈ સામે ચાલીને હિંદુ થાય તો તેને સ્વીકારી શકતા નથી. આ તેમનું બહુ મોટું ઉધારપાસું કહેવાય.

લખધીરજીએ અમદાવાદના સુલતાન મહમદ બેગડાની સહાય માગી. બેગડો વચ્ચે પડ્યો અને યુદ્ધનો બધો ખર્ચ લખધીરજી આપે તેવું નક્કી થયું. ખર્ચ પૂરો ભરપાઈ ન થાય ત્યાં સુધી કુંવર હાલાજીને અમદાવાદમાં પોતાને ત્યાં બંધક રાખવાનું ઠર્યું. યુદ્ધ પછી જે સંધિઓ

થતી હોય છે તે વિજેતાની ઇચ્છા પ્રમાણે થતી હોય છે. ન્યાય નથી જોવાતો પણ વિજય જોવાય છે. સુમરો અને બેગડો બંને મુસલમાન હતા. એક થઈ ગયા. હાલાજીને બંધક બનાવી અમદાવાદ લઈ ગયા. ત્યાં એક મૌલાના રોજ હાલાજીને ઇસ્લામના પાઠ સંભળાવે, પણ હાલાજીની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમનું રસોડું તો પૂરેપૂરું બ્રાહ્મણિયું જ રાખે!

સંધિ પ્રમાણે જ્યારે યુદ્ધનો બધો ખર્ચ પૂરેપૂરો ચૂકવી દેવાયો ત્યારે બેગડાએ હાલાજીને મુક્ત કરી મૂળી મોકલી દીધા. પણ આ શું? ઘરવાળાં તો તેને મુસલમાન સમજીને ન પાણિયારે અડવા દે, ન રસોડે જવા દે. તેના પ્રત્યે ભયંકર ઘૃણા કરવા લાગ્યાં. ઘરનાં માણસોના વ્યવહારથી તે બહુ દુઃખી થયો. તેને થયા કરે કે “હિંદુધર્મ આવો?” આટલી બધી આભડછેટ? અને પેલા મુસલમાનો એક જ ખુમચામાં સાથે બેસીને જમે છે, કશી આભડછેટ નહીં. કેટલી સમાનતા?”

હાલોજી પરમાર પાછો ઘોડા ઉપર બેઠો અને અમદાવાદ પહોંચ્યો. બેગડાને કહ્યું, “મને મુસલમાન બનાવો. મારે હિંદુ નથી રહેવું.” જે હાલોજી મહિનાઓ સુધી બેગડાની કેદમાં રહીને હજારો પ્રલોભનો હોવા છતાં ડગ્યો ન હતો તે હાલોજી પોતાના જ પરિવારના આભડછેટિયા વ્યવહારથી એવો ડગ્યો કે સ્વયં જાતે સામે ચાલીને મુસલમાન થઈ ગયો!

બેગડાએ લખધીરજી પાસેથી રાણપુરની ચોવીસી હાલાજીને અપાવી અને બીજાં ચાર ગામ પોતાના તરફથી આપી અઢાવીશ ગામનો દરબાર બનાવ્યો. હજી પણ હિંદુ ધર્મના આભડછેટિયા કોઈ ધર્માચાર્યની આંખ ઊઘડે તો આ આભડછેટ ઉપર દીવાસળી ચાંપે. જે આભડછેટે હિંદુધર્મને પારાવાર હાનિ પહોંચાડી તે જ આભડછેટનો બચાવ કરનારા અને ચાલુ રાખનારા ધર્માચાર્યોને કોરડા મારીને તેમનું ચામડું ઊતરડી નાખવામાં આવે તોય પાપ ન લાગે. હવે તો સમજીએ કે હિંદુધર્મ વિધર્મીઓથી નહીં, પોતાનાં કુલક્ષણોથી ઘસાઈને જર્જરિત થયો છે.

આ જ હાલોજી ગાયોના ઘણની વહારે ચઢ્યા હતા અને કાઠીઓ સાથેના ધિંગાણામાં શહીદ થયા હતા.

આજે પણ સરવરશા પીરની જગ્યામાં તેમની લાંબી કબર હયાત છે.

જેને બોધપાઠ લેવો હોય તે લઈ શકે છે.

19. કાઠિયાણીની કટાર

સ્ત્રીજીવનની સૌથી મોટી ઘાત બળાત્કાર છે. જે સ્ત્રી નીચ પુરુષોના બળાત્કારથી બચી જાય તેનું જીવન જ બચ્યું કહેવાય. લગભગ પ્રત્યેક સ્ત્રીને આ બાબતનો થોડોઘણો અનુભવ થયો જ હોય છે. પૂરો નહીં તો અડધો, અડધો નહીં તો પા, પા નહીં તો બેઆની જેટલો નીચ પુરુષોની નીચતાનો અનુભવ થયો જ હોય છે. જેને આવો કશો જ અનુભવ નથી થયો તે મહાભાગ્યશાળી કહેવાય. આવી નીચતાથી સ્ત્રીને બચાવવા પાંચ ઘટકો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે: 1. રાજવ્યવસ્થા, 2. સમાજવ્યવસ્થા 3. પરિવાર-વ્યવસ્થા, 4. પતિ દ્વારા રક્ષણ અને 5. સ્વયં પોતે પોતાને રક્ષે.

1. રાજવ્યવસ્થા:

જો સંપત્તિ ન હોત અને સ્ત્રીઓ ન હોત તો રાજવ્યવસ્થાની જરૂર જ ન હોત. રાજવ્યવસ્થાની સફળતા લોકોનાં માલમિલકતની સલામતીમાં છે. ક્યાંય કશું ચોરાતું નથી, કારણ કે ચોર જ નથી. સૌની ચીજ-વસ્તુઓ સલામત રહે છે. આ પ્રથમ સફળતા. પણ આના કરતાં સ્ત્રીરક્ષા વધુ મહત્ત્વની હોય છે. માલમિલકતની ચોરી વગેરે સહન થઈ શકે, પણ સ્ત્રીઓની આબરૂ લેવાય એ જરાય સહન ન થઈ શકે. સફળ રાજવ્યવસ્થા સ્ત્રીઓને પૂરેપૂરી સલામતી આપે છે. સ્ત્રીની સામે કોઈ હલકટ પુરુષ જોઈ ન શકે, કદાચ જુએ તો ડોળા કાઢી લે. આવા કડક અને સખત કાયદા અને તેના પાલન વિના સ્ત્રીઓને સલામત રાખી શકાય નહીં. કડક રાજવ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ માટે આશીર્વાદરૂપ બની જતી હોય છે, તો ઢીલી અને મદાનગી વિનાની વ્યવસ્થા સ્ત્રીઓ માટે અભિશાપ બની જતી હોય છે.

2. સમાજવ્યવસ્થા:

બધા સમાજ સરખા હોતા નથી. જુદાજુદા સમાજની સ્ત્રીવર્ગ બાબતે જુદીજુદી કક્ષાઓ હોય છે. એક સમાજ પોતાની સ્ત્રીઓના શિયળનું જતન કરે છે. વ્યવસ્થા જ એવી હોય કે હાલી, મવાલી કે નીચ માણસો નજીક ફરકી પણ ન શકે. પૂરો સમાજ દીવાલ બનીને સ્ત્રીનું રક્ષણ કરે છે. આ દીવાલ બંધન નથી પણ રક્ષણ છે. બીજા એવા પણ સમાજ હોય છે જેમની સ્ત્રીઓ ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રખડતી-ભટકતી હોય છે, તે દીવાલ વિનાની હોય છે, એટલે ગમે તે શિકારી તેમનો ગમે ત્યારે શિકાર કરી શકે છે. સમાજની દીવાલ વિનાની આવી સ્ત્રીઓને શિયળનું બહુ મૂલ્ય હોતું નથી. સચવાય તો ઠીક છે અને ન સચવાય તોપણ બહુ વાંધો ન આવે. સમાજ તેમની છૂટછાટને સ્વીકારી લેતો હોય છે.

3. પરિવાર-વ્યવસ્થા:

આપણે પરિવારમાં રહીએ છીએ અને પ્રત્યેક પરિવારની પોતાની એક આંતરિક વ્યવસ્થા હોય છે, જેને વડીલશાહી કહેવાય છે. વડીલો પોતાના પરિવારની રક્ષા કરતા હોય છે. સ્ત્રીનું તેના બચપણથી જ રક્ષણ કરવું જોઈએ. નાની બાળકી બચપણમાં પણ સુરક્ષિત નથી હોતી. રમાડવા, લાડ લડાવવા, ચોકલેટ ખવડાવવાના બહાને ક્યારે કોઈ કાળમુખો કાળોતરો તેને ડંખ દઈ દે તે કહેવાય નહીં. કેટલીક વાર નજીકના માણસો જ ડંખ દેતા હોય છે. તેથી સ્ત્રીને બચપણથી છોક વૃદ્ધાવસ્થા સુધી પરિવારનું રક્ષણ હોવું જ જોઈએ. પરિવારના રક્ષણ વિનાની સ્ત્રીને ક્યારે કોણ લૂંટી લે તે કહેવાય નહીં. અથવા સ્ત્રી પોતે જ લૂંટાવા તૈયાર રહેતી હોય!

4. પતિરક્ષા:

પતિ માત્ર પ્રેમી જ નથી, તે રક્ષક પણ છે. તેની વધુ જવાબદારી છે. જે પત્નીનું રક્ષણ ન કરી શકે તેને પતિ થવાનો અધિકાર જ નથી. તેથી તો પરણતી વખતે તેને તલવાર આપતા હોય છે. બળવાન અને વીર પતિ રતનની માફક પત્નીનું જતન કરતો હોય છે. પતિના રક્ષણ વિનાની સ્ત્રી કદી રક્ષિત નથી હોતી.

5. સ્વવ્યવસ્થા (સ્વરક્ષણ):

આ સ્વવ્યવસ્થા સૌથી વધુ મહત્ત્વની હોય છે. સ્ત્રી પોતે જ પોતાની રક્ષા કરે અને ખુમારીથી જીવે. આ માટે પહેલી શરત એ છે કે સ્ત્રી શિયળવતી હોય. તેને પોતાના શિયળની પૂરેપૂરી કિંમત હોય. તે શિયળ માટે જીવતી હોય. આવી સ્ત્રીને બાકીની વ્યવસ્થાઓ મળી હોય તો ધન્યધન્ય જીવન જીવે, પણ કદાચ બીજી વ્યવસ્થાઓ પૂરી ન મળી હોય તોપણ પોતે પોતાની રક્ષા કરી શકે તેના માટે પાંચ પગથિયાં બહુ

મહત્ત્વનાં હોય છે: 1. મર્યાદા, 2. સાવધાની, 3. કુસંગત્યાગ, 4. ધાર્મિક આદર્શ અને 5. શસ્ત્રધારણ. જો આ પાંચ હોય તો સ્ત્રી પોતે જ પોતાની રક્ષા કરવામાં સફળ રહી શકે. આ પાંચમાંથી એકે ન હોય તો તે વારંવાર લૂંટાતી રહે.

ત્યારે ભીમડાદનો દરબાર ખોખરો શેખ હતો. તેણે ઊંચી મેડી બનાવેલી અને તે મેડીએ બેઠોબેઠો આવનારાં વટેમાર્ગુઓ ઉપર નજર ફેરવ્યા કરે. આ વટેમાર્ગુઓમાં જો કોઈ સ્ત્રી હોય અને રૂપાળી હોય તો તેના માણસો તરત જ તેને મેડી ઉપર લઈ આવે. રાજાખુશીથી ન આવે તો જબરજસ્તીથી ઘસડી લાવે. કોઈ તેને રોકી શકે નહીં. લોકો રોજ તેની આવી હરકતોથી ટેવાઈ ગયા હતા. કોઈ કશું બોલે નહીં. પ્રજાનો મોટો વર્ગ કાયર હોય છે. તેનું સૂત્ર હોય છે—“આપણે ભલા ને આપણું કામ ભલું. બીજાની માથાકૂટમાં પડવું નહીં.” બીજાની એટલે માથાભારેની. જે હળવા માથાના હોય તેમની નિંદા અને પંચાત તો આ લોકો આખો દિવસ કરતા રહે, તેમાં વાંધો ન આવે. પ્રત્યેક ગામમાં એક-બે માથાભારે લોકો રહેતા હોય છે. તેમનાથી આખું ગામ ડરતું-ફફડતું હોય છે. આ તો ગામઘણી પોતે—શેખ ખોખર દરબાર. તેનાથી તો ગામ જ નહીં, આખું પરગણું ફફડે. તેની છાપ ખોટી. દરરોજ તેની મેડીએ આવતીજતી નવીનવી સ્ત્રીઓની મહેમાનગતિ થાય, પણ કોઈ કશું બોલી ન શકે. જેમ માણસનું લોહી ચાખી ગયેલો વાઘ માણસના શિકાર વિના રહી ન શકે, તેમ શેખ મેડીની બારીએ નજર માંડીને જ બેઠો હોય. કોઈ ને કોઈ શિકાર ઝપટમાં આવી જ જાય.

તે દિવસે એક વેલડામાં એક કોડભરી કાઠિયાણી પોતાના પતિને મળવા પિયરથી સાસરે જઈ રહી હતી. સાથે બે વળાવિયા હતા. બંને ભાલાવાળા ઘોડેસવારો વેલડાની આગળ-પાછળ ચાલી રહ્યા હતા. એ એવો જમાનો હતો કે બહાદુર વળાવિયા વિના એક ગામથી બીજે ગામ જઈ શકાતું નહીં. ત્યારે ચોર-લૂંટારાનો ભારે ભય રહેતો. એવામાં એક ખેતરમાંથી એક ખેડૂત દોડતો આવ્યો અને વેલડાવાળાને કહી ગયો કે “આગળ ન જશો. પેલી મેડી ઉપર શેખ બેઠો છે તે કોઈ બાઈ-માણસને જવા દેતો નથી. તેની બહુ ધાક છે. પાછાં વળી જાઓ.” વેલડીમાં બેઠેલી સજુબાએ પડદો ઉપાડીને ખેડૂત સામું જોયું. તે ચારણ હતો. તેણે બાઈને બચાવી લેવા ભેંસો રેઢી મૂકીને, દોડતા આવીને સંદેશો કહ્યો હતો. પણ હવે પાછું ક્યાં વળાય? સજુબાઈએ ચારણ પાસેથી કટાર માગી લીધી અને પોતાના ચણિયામાં સંતાડી દીધી. કોઈને સીધેસીધા બચાવી ન શકાય તો પરોક્ષ રીતે પણ બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ચારણે તે જ કામ કર્યું અને બાઈ ભયભીત થયા વિના હથિયારધારી થઈને હિંમતથી આગળ ચાલી. શસ્ત્ર બીજો ભાઈ કહેવાય. સારું શસ્ત્ર રક્ષકની ગરજ સારે છે.

વેલડે ગામ વટાવ્યું ત્યાં તો દશેક દાઢીવાળા અસવારો આવી પહોંચ્યા. વેલડાને રોકીને દરબારના મહેમાન થવા મેડીએ આવવા કહેવા લાગ્યા. આવી મહેમાનગતિનો શો અર્થ થાય છે તે સજુબાઈ સમજતી હતી. તેણે કહ્યું કે “હું પણ દરબારની દીકરી છું. પૂરાં માન-સન્માન હોય તો જ મેડીએ આવું. જાઓ, તમારા શેખને તેડી લાવો.” એક ઘોડેસવાર ગયો અને શેખને લઈ આવ્યો. હરખાતો-હરખાતો શેખ આવ્યો. આજ તો દરબારની દીકરી હાથમાં આવી છે તેનો તેને આનંદ હતો. વળી બાઈએ સામે ચાલીને પોતાને બોલાવ્યો છે તેનો વધુ આનંદ હતો. સજુબાએ પોતાના વળાવિયાને શાંત રહેવા ઇશારત કરી. ભાલા નમાવી દીધા. શેખ આવ્યો. બાઈએ વેલડાનો પડદો ઊંચો કર્યો. બાઈનું રૂપ જોઈને શેખ તો ઘેલોઘેલો થઈ ગયો! બાઈ થોડી વાર તો શેખ સામે જોઈ રહી. તેની નજરના ઘાથી શેખ ઘાયલ થઈ ગયો. શેખે કહ્યું: “વેલડું પાછું વાળો.” બાઈએ કહ્યું કે “પણ તમે વેલડામાં આવો ને! બંને જણાં સાથે જઈએ.”

શેખ ઘોડી ઉપરથી નીચે ઊતરી વેલડામાં બેસવા વાંકો વળ્યો, ત્યાં કાઠિયાણીએ પેલી કટારનો ઘા એટલા જોરથી કર્યો કે તેનું કાળજું વીંધાઈ ગયું. તે તરફડવા મંડ્યો. સજુબાએ વળાવિયાને હુકમ કર્યો કે “જુઓ છો શું? તૂટી પડો!”

શેખના સિપાહીઓ અને કાઠીઓ વચ્ચે ભારે ધિંગાણું જામ્યું. અડધાના કટકા કરી નાખ્યા અને બાકીના ભાગી છૂટ્યા. કાઠીઓ પણ ખપી ગયા હતા. ભાગેલા સિપાહીઓ બીજી વહાર લઈ આવશે તેવી ખાતરી હતી. રણચંડી જેવી સજુબા વેલડામાંથી નીચે ઊતરી. અત્યારે તેનું રૂપ વિકરાળ જોગમાયા જેવું થઈ ગયું હતું.

પેલો સંદેશો આપનાર ચારણ જાણતો હતો કે શું થવાનું છે. તે ચૂપચાપ બેસી ન રહ્યો. તે દોડતો સજુબાના પતિ પાસે જઈને વહાર લઈ આવ્યો. હાથિયો ધાધલ અને ચારણ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કાઠિયાણીને રણચંડીના રૂપમાં જોઈને અને શેખના લાલચોળ આંતરડાના ઢગલાને જોઈને રાજીરાજી થઈ ગયા. શેખની લાશ લઈ જવાની પણ કોઈની હિંમત ન હતી.

શેખની મેડીના બધા દીવા બુઝાઈ ગયા હતા. એક પ્રબળા સ્ત્રી નિર્ભય થઈને ઝઝૂમે તો પોતાના શિયળની કેવી રક્ષા કરી શકે છે તે સજુબાએ બતાવી દીધું. {શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ ના આધારે સાભાર.}

*

20. કાળુજી મેર

શારીરિક સુંદરતા આનુવંશિક હોય છે. વિશ્વની બધી જાતિઓ એકસરખી સુંદર નથી હોતી. કેટલીક અત્યંત રૂપાળી હોય છે, તો કેટલીક અત્યંત કદરૂપી પણ હોય છે. બૌદ્ધિકતા માટે પણ આ નિયમ કેટલાક અંશે સાચો કહી શકાય. વ્યક્તિના જીવનમાં જીન બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. બધાં જીન એકસરખાં નથી હોતાં.

સુંદરતા આશીર્વાદરૂપ પણ બને છે અને અભિશાપરૂપ પણ બને છે. જો સુંદરતાને પવિત્રતા અને સુરક્ષા પ્રાપ્ત થાય તો તે આશીર્વાદરૂપ બની શકે છે. પવિત્રતા પોતાના જ તરફથી પ્રાપ્ત થતી હોય છે, અર્થાત્ સુંદરતા ધાર્મિક-આધ્યાત્મિક રંગે રંગાયેલી હોય તો તેમાં પવિત્રતા આવી શકતી હોય છે, પણ જો તે આર્થિક કે વાસનાના રંગે રંગાઈ જાય તો પવિત્રતા ખોઈ બેસે. સુરક્ષા રાજા, સમાજ અને ધર્મ આપતા હોય છે. આમાં રાજા મહત્વની ભૂમિકા ભજવતો રહે છે. જો રાજા ન્યાયી, પરાક્રમી અને આદર્શવાન હોય તો તેના રાજ્યની સુંદરતા સુરક્ષિત રહેતી હોય છે, પણ જો રાજા પોતે જ વાસનાની પૂતળી બની ગયો હોય તો સુંદરતાનો સૌથી મોટો શત્રુ તે જ થઈ જાય.

જૂનાગઢના નવાબી રાજ્યમાં કાળુજી મેર નોકરી કરે. મેર જાતિને ભગવાને મન ભરીને સુંદરતા આપી છે. તેમાં પણ મેર સ્ત્રીઓ તો જાણે કે સુંદરતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ જ જોઈ લો. ગૌર અને ચળકતો વાન અને ઘાટીલું અંગ સરજનહારની મહાન દેન કહેવાય. સુંદરતા માતૃપક્ષી હોય છે, અર્થાત્ સુંદર માતાનાં સુંદર બાળકો થાય, તેથી જેને પોતાનો વેલો સુંદર ચલાવવો હોય તેણે સુંદર પત્નીને પરણવું જોઈએ. પણ સુંદરતા અભિશાપ પણ થઈ શકે છે.

એક વાર કાળુજી પોતાની નાની બહેનને લઈને રાજગઢી આગળથી પસાર થતો હતો ત્યાં નવાબની નજર પેલી બહેન ઉપર પડી. તેનું રૂપ જોતાં જ નવાબ દીવાનો થઈ ગયો. કેટલાક છેલબટાઉ આખો દિવસ સ્ત્રીઓને તાક્યા કરવા મોકાની જગ્યાએ ઊભા રહી જતા હોય છે. તેમનું કામ જ તાક્યા કરવાનું હોય છે. પ્રત્યેક ગામમાં આવા બેચાર તાકણખોરો હોય જ છે. ન હોય તો સમજવું કે ગામ ઉપર કોઈ પ્રતાપી સજ્જનનો પ્રભાવ હશે.

નવાબે તરત જ ઠામઠેકાણું પૂછી લીધું અને ખબર પડી કે આ મેર તો નવાબની નાનીસરખી ચાકરી કરનારો છે. ગરીબોનાં રૂપ અમીરો માટે રમકડાં થઈ શકે છે. નવાબે કાળુજીને બોલાવ્યો અને તેની બહેનનો હાથ માગ્યો. કાળુજી ગરીબ હતો પણ મેર બચ્ચો હતો. પોતાની બહેન-દીકરી મુસ્લિમો સાથે પરણે તેવું તે વિચારી પણ ન શકતો. રાજસ્થાનના કેટલાક રાજાઓએ પોતાની બહેનદીકરીઓ મોગલોને આપવા માંડી હતી. તે વાતને તે ભારે ઘૃણાથી જોતો હતો. જીવનમાં આવી ઘૃણા પણ જરૂરી હોય છે. જો આવી ઘૃણા ન કેળવો તો અર્થ અને અનર્થની એકતા થઈ જાય.

કાળુજીને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. રૂપાળી બહેનને લઈને રાજમહેલ આગળથી ચાલવું એ તેની ભૂલ હતી. સજ્જનો અને સન્નારીઓ માટે અમુક રસ્તા તથા અમુક સ્થળો જોખમકારક હોય છે. ડાહ્યા માણસે વગર જોઈતું જોખમ ઊભું ન કરવું હોય તો તેમણે એવા માર્ગોથી બચવું જોઈએ, પણ ભૂલ થઈ ગઈ. તમે સજ્જન છો એટલું જ પર્યાપ્ત નથી, સજ્જનતાના કવચ વચ્ચે તમારી સજ્જનતાને સુરક્ષિત રાખી શકાય. દુર્જનોની વચ્ચે કોઈ ને કોઈ દિવસ હાનિ પહોંચી શકે છે.

નવાબે કાળુજીની બહેનનો હાથ માગ્યો, પણ કાળુજી ગમ ખાઈ ગયો. પોતે ચોથી કક્ષાનો નોકર અને નવાબની સામે ઊંચું માથું પણ કરી શકે નહીં. તેણે વિચાર કરવા થોડો સમય માગ્યો. નવાબની વિદાય લઈને ઘરે પાછો આવ્યો, બહેનને વાત કરી: “તારે નવાબની બેગમ થવું છે?” બહેને મણની ગાળ દેતાં કહ્યું કે “આવું બોલવાની તારી જીભ કેમ ઊપડી? હું મેરાણી છું અને મેર સિવાય બીજા કોઈનો વિચાર પણ ન કરી શકું!” બહેનનો જવાબ સાંભળીને કાળુજી રાજી થયો.

હવે બચવાનો એક જ ઉપાય હતો: ચૂપચાપ જૂનાગઢ છોડી દેવું. ભાગવું પણ ડહાપણભરી બહાદુરી કહેવાય—જો ધર્મ અને સત્ય બચતાં હોય તો. કાળુજીએ ઉચાળા ભરવા માંડ્યા. પણ કોઈ ચુગલખોરે નવાબને સમાચાર આપી દીધા. નવાબે તરત જ બધા દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. “મારા શિકારને લઈને ભાગીને ક્યાં જવાનો હતો?” ઈગોનો અને વાસનાનો પ્રશ્ન હતો. ઈગો અને વાસના બંને ભેગાં થઈ જાય તો મહાઅનર્થ કરે.

કાળુજીએ ઘોડી તૈયાર કરી અને બહેનને પોતાની સાથે બેસાડી દીધી. પરિવારને રામરામ કરીને બહેનને લઈને કાળુજી ભાગ્યો. દરવાજા ઉપરના સંધી-મકરાણી સિપાહીઓને તલવાર વીંઝતો અને બહેન ભાલાની અણીએ ઘાયલ કરતી એક ખાસ જગ્યાએ પહોંચી ગયાં. માત્ર માણસો જ જાતવાન નથી હોતાં, ઘોડાં-કૂતરાં જેવાં જાનવરો પણ જાતવાન હોય છે. કાળુજીએ ઘોડી કુદાવી અને ધિબાંગ કરતી કિલ્લો કૂદી ગઈ. કાળુજી ભાગ્યો, ગોંડલની હદમાં પેસી ગયો, પણ ગોંડલના ભા કુંભાજીએ તેને આશરો ન આપ્યો. બળિયા સાથે દુશ્મનાવટ કરતાં બધા ડરે. કાળુજી ત્યાંથી ભાગ્યો, દ્વારકા પહોંચ્યો. દ્વારકાના વાઘેરોએ આશરો આપ્યો. જેવા મેર તેવા વાઘેરો. ધર્મ માટે ખપી જવાની ભાવનાવાળા. કાળુજી મેર તેમને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. વિપત્તિમાં મોટા સહાયકો ફસકાઈ જતા હોય છે અને ન કલ્પેલા એવા નાના માણસો સાથે આપતા હોય છે. નવાબના દબાણથી ગોંડલ અને જામનગરના સિપાહીઓ પણ કાળુજીને પકડવા પાછળ પડી ગયા. વાઘેરોના ત્યાં કાળુજી સલામત હતો. પણ મેર કોમ ભારે ડંખીલી. બદલો લીધા વિના રહે નહીં. જે લોકો બદલો નથી લેતા તે શાંતિથી રહી શકે છે, કારણ કે એક વાર માર ખાધો કે અપમાન સહન કર્યું તો કર્યું. ચાલો, ભૂલી જાઓ—આવી વૃત્તિવાળા શાંતિથી રહી શકતા હોય છે. જોકે આવા લોકો વિરોધીઓને વધુ પાનો પણ ચઢાવતા હોય છે, જેથી સતત કનડગત થતી રહે તેવું પણ બને.

કાળુજીએ ફકીરનો વેશ ધારણ કર્યો. મોટામોટા લીલા-પીળા અકીકના મણકાવાળી માળાઓ પહેરી, કાળાં કપડાં પહેર્યાં અને જૂનાગઢ જવા નીકળી પડ્યો. જૂનાગઢમાં નવાબી રાજ્ય હોવાથી ફકીરોને કોઈ કશું પૂછે નહીં. તે સીધો ખપ્પર ખખડાવતો રાજગઢીમાં પેસી ગયો. તેણે વર્ષો સુધી નોકરી કરેલી એટલે નવાબજાદો ક્યાં રહે તે જાણે. તે સીધો મેડી ઉપર પહોંચી ગયો અને નવાબજાદા તથા વજીરજાદાને બાનમાં પકડી લીધા. દાદરો અંદરથી બંધ કરી દીધો અને નવાબને પડકાર ફેંક્યો: “જો, નવાબ! મારી બહેનનો હાથ માગવાનું પરિણામ જો! તારા શાહજાદાની હમણાં કતલ કરી નાખું છું!”

નવાબને એકનો એક શાહજાદો. તે બાનમાં પકડાઈ ગયો. સૌના જીવ તાળવે ચોટ્યા. ઝનૂની મેર ક્યારે શું કરે તે કહેવાય નહીં. શાહજાદાને છોડી મૂકવા નવાબ બહાર ઊભાઊભા આજીજી કરે છે: “તું જે માગે તેટલું જર-ઝવેરાત આપું, પણ મારા શાહજાદાને છોડી મૂક!”

કાળુજીએ જવાબ આપ્યો: “જો જવાહર જોઈતું હોત તો બહેનનો હાથ જ ન આપત? થૂ તારા ઝવેરાતને! હું તો બદલો લેવા આવ્યો છું.” બહાર ભારે ભીડ જામતી ગઈ. અંતે જેમતેમ કરગરીને અભયદાન આપીને નવાબે કાળુજી પાસેથી શાહજાદો મેળવ્યો. શરત પ્રમાણે કાળુજીને સુરક્ષિત જગ્યાએ ભાગી જવા માટે ઘોડી આપી. પણ ઘોડીના પગમાં ખીલા જડેલા હોવાથી તે બહુ ભાગી શકે નહીં. નવાબની દાનત સારી ન હતી. કાળુજી વાતને પામી ગયો. તેણે ઘોડી બદલી અને “એ જાય! એ જાય!” કહેતાંકહેતાં વાઘેરોના કિલ્લામાં પહોંચી ગયો. અભયવચન પ્રમાણે વાત પૂરી થઈ ગઈ. પણ નવાબે કાળુજીને પકડવા ફોજ મોકલી, વચન પાળ્યું નહીં. કાળુજી સમજી ગયો કે નવાબ પીછો છોડવાનો નથી. તેણે પોતાના પરિવારને ગુપ્ત રીતે વિદાય કરી દીધો. પોતાનો પુત્ર વેજો જવા તૈયાર ન હતો તેને પણ સમજાવીને વિદાય કરી દીધો એ પછી કાળુજી ઘીની મોટી કઢાઈમાં બેસીને ઘીને આગ લગાડી દીધી. આ રીતે પોતે બળીને ખાખ થઈ ગયો. જો તે જીવતો પકડાયો હોત તો નવાબ તેના ઉપર બહુ ત્રાસ ગુજારત અને કદાચ બહેનને પાછી લાવવા મજબૂર કરત, તેથી તેણે પોતે જ હસતાંહસતાં મુરલીધરનું નામ લઈને પોતાને જ સમાપ્ત કરી દીધો.

એક માન્યતા પ્રમાણે કાળુજીની બહેન પણ તેની સાથે એ જ કડાઈમાં બળી મરી. જો તે જીવતી રહી હોત તો કામી નવાબ તેને શાંતિથી જીવવા ન દેત. આવી આત્મહત્યા પણ વીરતાભર્યું બલિદાન જ કહેવાય.

નવાબના હાથમાં રાખ સિવાય કાંઈ ન આવ્યું. કાળુજી મેર જે જગ્યાએથી કોટ કૂદીને ભાગ્યો હતો તેને આજે “કાળવો દરવાજો” નામથી લોકો ઓળખે છે.

21. વીજળી પડી

આપણી ઘણી વિદ્યાઓ અને ઘણી માન્યતાઓને ચુસ્ત બુદ્ધિવાદીઓ નથી સ્વીકારતા. કેટલાક એવો દાવો કરે છે કે જેટલું વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય તેટલું જ અમે સ્વીકારીએ છીએ. વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ પ્રયોગશાળાથી થતી હોય છે. પ્રયોગશાળા ભૌતિક રસાયણોથી પ્રયોગ કરતી હોય છે. ભૌતિક રસાયણોની સીમા હોય છે. ગુરુત્વાકર્ષણ રસાયણોના પ્રયોગથી સિદ્ધ ન થાય, એટલું જ નહીં, ગામડિયા માણસને તો ગુરુત્વાકર્ષણ સાથે કશી લેવાદેવા પણ નથી હોતી. ઝાડ ઉપરથી ફળ નીચે પડ્યું અને ગુરુત્વાકર્ષણનું જ્ઞાન થયું એવું કહેવાય છે. પણ માનો કે ફળ નીચે ન પડીને ઉપર ગયું હોત તો? શું સિદ્ધ થાત? અને નીચે પડ્યું જ ન હોત તો? નવાં ફળ ક્યાં આવત? એકે કહ્યું અને બધાએ માની લીધું તે શ્રદ્ધા કહેવાય. બધા માણસો પ્રયોગ ન કરી શકે.

બૌદ્ધિકોને અસ્વીકાર્ય એવી વિદ્યાઓમાંની એક છે જ્યોતિષવિદ્યા. તેના બે ભેદ છે: ગણિતવિદ્યા અને ફલિતવિદ્યા. ગણિતવિદ્યા વિશેનો કોઈને કશો વાંધો નથી હોતો. તે તો લગભગ સર્વમાન્ય છે, પણ ફલિતવિદ્યા આશરે કહેવાતી વાર્તા હોય છે. જો ઘટ્યું તો ઘટ્યું અને ન ઘટ્યું તો કાંઈ નહીં. તેમાં માનનારો વર્ગ આંખ મીંચીને માની લેતો હોય છે, તો તેમાં ન માનનારો વર્ગ આંખ મીંચીને નકારી દેતો હોય છે. માનનારાને અંધશ્રદ્ધાળુ કહેવામાં આવે છે, પણ ન માનનારાને બુદ્ધિવાદી કહેવાય છે. કશો અનુભવ કે પ્રયોગ કર્યા વિના કોઈ વસ્તુને નકારી દેવી તે પણ નકારાત્મક અંધશ્રદ્ધા કહેવાય. અને પ્રયોગો હમેશાં હકારના હોય છે. નકારના પ્રયોગો ન હોય. ‘નથી’નો પ્રયોગ ન હોય, ‘છે’નો જ પ્રયોગ હોય. “ઈશ્વર નથી”, “જ્યોતિષવિદ્યા નથી”, “ભૂતપ્રેત નથી”—આ બધા નકારો છે. પ્રયોગશાળાના જામમાં ‘નથી’ ન મુકાય. નથી એ નકારાત્મક ધારણા છે. તેનો પ્રયોગ ન હોય. ખરેખર તો હકારાત્મક ધારણા બનાવતાં જોર કરવું નથી પડતું, કારણ કે તે પરંપરાથી સહજપ્રાપ્ત હોય છે. પણ નકારાત્મક ધારણા બનાવવામાં જોર પડતું હોય છે. પરંપરાથી ચાલી આવતી ધારણાઓનો છેદ ઉડાડી દેવો એ કાળાન્તરે અનુભવો થતાં બદલાતા હોય છે. મારા ઘણા નકારો બદલાતા રહ્યા છે તેનો મારે સ્વીકાર કરવો રહ્યો.

ગુજરાતની છેક ઉત્તરે ઈડરનગર આવેલું છે. પર્વતની તળેટીમાં વસેલું આ નગર “ઈડરિયો ગઢ” જીતવાની ઉક્તિથી પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાત ઉપર ઉત્તરમાંથી થતાં મોટા ભાગનાં આક્રમણો ઈડરને ઝીલવાં પડ્યાં છે, તેથી તેનો ઇતિહાસ પણ તેવો જ છે. જોણે જીવનમાં કોઈનાં આક્રમણો ઝીલ્યાં જ નથી તે જીવન ઇતિહાસ વિનાનું હોય. પરમેશ્વરે માણસને છાતી માત્ર શ્વાસ લેવા માટે જ નથી આપી, પ્રહારો ઝીલવા પણ આપી છે. જેની છાતી ઉપર કોઈના પ્રહારો પડ્યા જ નથી તે મર્દાનગીનો દાવો ન કરી શકે.

ત્યારે ઈડરની ગાદી ઉપર કલ્યાણમલજી રાજ્ય કરે. મૂળમાં આ મારવાડથી ઊતરી આવેલો વંશ. કલ્યાણમલજીને જાણવા મળ્યું કે સૌરાષ્ટ્ર—અમરેલી તરફથી કોઈ જોશ જોનારો બ્રાહ્મણ આવ્યો છે. લોકો તેના જોશનાં વખાણ કરે છે. વૈદક અને જ્યોતિષનો ધંધો કરનારો કદી ભૂખ્યો ન મરે. રોગીઓ રહેવાના જ. તેમાં પણ રોગ-રોગીઓ કરતાં નીરોગ- રોગીઓ વધારે રહેવાના. કશો રોગ ન હોય તોપણ પોતાને રોગી માની લેનારો બહુ મોટો વર્ગ છે. દિલ્હી તરફ વીર્યસ્ખલન અને કમજોરીના રોગીઓ બહુ છે. ખરેખર આ કોઈ રોગ નથી, પણ વૈદ્યોએ લોકોના મગજમાં ઠાંસી દીધેલો રોગ છે, તેથી સૌથી વધુ કમાણી આ રોગોમાં થતી હોય છે.

અને સૌને પોતાનું—પોતાનાં બાળકોનું ભવિષ્ય જાણવાની ઉત્કંઠા હોય જ છે, તેથી આ ધંધો પણ બહુ સારો ચાલતો રહે છે. રાજાએ જોગીને રાજદરબારમાં બોલાવ્યો અને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેમાંનો એક પ્રશ્ન વારંવાર પૂછ્યો કે “મારું મૃત્યુ ક્યારે થશે?” જોશીએ કહ્યું: “એ તો ભગવાનના હાથની વાત છે.”

પણ રાજાએ વારંવાર આગ્રહ કર્યો એટલે જોશીએ કહ્યું: “સાંભળો ત્યારે! આજથી ઓગણત્રીસમા દિવસે તમારે માથે વીજળીની ઘાત છે.” લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા: “અત્યારે તો ચૈત્ર મહિનો ચાલે છે, અત્યારે વળી વીજળી કેવી?” પણ જોશી મક્કમ હતો. અને રાજાએ પડકાર ફેંક્યો: “જો વીજળી ન પડે તો?”

જોશીએ મક્કમતાથી કહ્યું: “તો આ જનોઈ બાળીને પી જાઉં!” બ્રાહ્મણો જનોઈને સૌથી વધુ પવિત્ર માનતા હોય છે. જનોઈ માટે પ્રાણ આપનારા કેટલાય બલિદાની બ્રાહ્મણો થયા છે. રાજાનો પડકાર જોશીએ ઝીલી લીધો.

“પણ વીજળી પડે તો?” સભામાંથી કોઈ બોલી ઊઠ્યું. “તો જોશીને મારે એક ગામ ઇનામમાં આપવું.” રાજાએ કહ્યું. જોશીને નજરકેદ કરી લેવાયા. જોશીએ કહ્યું: “મહારાજ! સાવધાની રાખજો! બાકી તો કર્તાધર્તા ભગવાન છે.”

સમય નજીક આવતો ગયો. સૌને ચિંતા થવા લાગી. માનો કે વીજળી પડે તો? એવી જગ્યાએ મહારાજને રહેવાનું રાખો કે વીજળીની કશી અસર જ ન થાય. ઈડરના કાળમીઠ પથ્થરોમાં છેક નીચે એક ભોંયરું છે. તેને જોધપરિયા ભોંયરું કહે છે. તેમાં આશ્રય લેવાનું નક્કી થયું. વીજળી પડે તોપણ ઉપર મોટો પર્વત વીજળીને ઝીલી લે.

મહારાજની સાથે તેમના 500 સાથીદારો પણ ભોંયરામાં રહેવા ગયા. સૌની રસોઈ-પાણી-જમવાનું ત્યાં જ થવા માંડ્યું. મહારાજે તાંબાના પતરા ઉપર ગામ લખીને પતરું મંત્રીના હાથમાં આપ્યું અને કહ્યું કે જો જોશીની ભવિષ્યવાણી સાચી પડે તો આ પતરા પ્રમાણે તેમને ગામ આપી દેજો.

મહારાજની સાથે 500 મરણિયા સાથીદારો પણ રહેવા ગયા. એક પછી એક દિવસો વીતવા લાગ્યા. સાથેના સાથીદારો ઓછા થવા લાગ્યા. કોઈ ને કોઈ બહાનું કાઢીને 495 સાથીદારો જતા રહ્યા, માત્ર પાંચ જ રહી ગયા. રાજાને ખ્યાલ આવ્યો કે બધા સાથીદારો છેક સુધી ટકવાના નથી હોતા. જીવનના બધા સંબંધો જીવન પર્યંત ટકી રહે તો તેનાથી મોટી બીજી કોઈ સફળતા નથી હોતી, પણ છેક સુધી ટકી રહેનારા બહુ થોડા જ હોય છે. સંબંધોની કસોટી વિપત્તિ છે. વિપત્તિ વિના સંબંધની કસોટી થઈ જ ન શકે.

એમ કરતાંકરતાં ઓગણત્રીસમો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આજે જોશીની છેલ્લી મુદત હતી. આખું રાજ્ય અને નગર ભારે ઉત્કંઠાથી આ દિવસની રાહ જોતાં હતાં. એવામાં આકાશમાં વાદળાં ઘેરાવા લાગ્યાં. લોકોને ભય લાગવા માંડ્યો: કદાચ જોશી સાચો પણ પડે! ઓચિંતાં વાદળાં ક્યાંથી આવ્યાં? જોતજોતાંમાં તો વાદળાં ઘટાટોપ થઈ ગયાં. પાંચ મરણિયા સાથી સિવાય હવે કોઈ ન હતું. બધાની નજર આકાશમાં થતા ગડગડાટ અને વીજળી તરફ જવા લાગી.

એવામાં ઈડરમાંથી કલ્યાણસંગ અને ઉમેદસંગ એમ બે બહારવટિયા નીકળ્યા. આ બંને ઈડરના દરબારની વિરુદ્ધ પોતાનો ગરાસ મેળવવા બહારવટે ચડેલા. તેમને ખબર પડી કે જોશીની ભવિષ્યવાણીથી બચવા માટે રાવસાહેબ ઈડરિયા ડુંગરના ભોંયરામાં સંતાઈને બેઠા છે, અત્યારે તેમની પાસે માત્ર પાંચ વૃદ્ધો જ છે, બાકી બધા ભાગી ગયા છે. બદલો લેવાનું આ સારું નિમિત્ત છે. વીજળી પડે કે ન પડે, પણ તલવાર તો રાવ કલ્યાણમલની ગરદન ઉપર જરૂર પડશે!

બંને અસવારોએ સાંઢિયો સીધો જોધપરિયા ભોંયરે લીધો. સાંઢિયા ઉપરથી ઊતરીને બંને જણા શસ્ત્ર સાથે કલ્યાણમલજીની પાસે જઈને ઊભા રહ્યા. પોતાના બહારવટિયા ભાઈ કલ્યાણસંગને જોતાં જ કલ્યાણમલ સમજી ગયા કે ભાઈ બદલો લેવા આવી પહોંચ્યો છે. વીજળી પડે કે ન પડે, પણ હવે ભાઈની તલવાર રૂપી વીજળીથી આજે વેતરાઈ જવાનું જરૂર થશે.

કલ્યાણમલજી ડગ્યા નહીં, ભયભીત પણ ન થયા. તેમણે ગરદન ઝુકાવીને કહ્યું: “લે ભાઈ, તારું કામ પૂરું કર. મેં તારો ગરાસ ડુબાડ્યો તેનો બદલો લઈ લે.”

પણ ભાઈ એ ભાઈ. ગમે તેવાં વેરઝેર હોય તોપણ ખરા સમયે લોહીનો સંબંધ જોર પકડી લે. આકાશમાં જોરજોરથી કડાકા થવા લાગ્યા, કલ્યાણસંગે કલ્યાણમલનો હાથ પકડીને બહાર કાઢી મૂક્યો અને પોતે તેની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયો. બંને એકનામા: કલ્યાણ-કલ્યાણ. જોરથી વીજળી ત્રાટકી અને કલ્યાણમલની જગ્યાએ કલ્યાણસંગને ભરખી ગઈ. માથે વીજળી પડી, પણ ઘાતમાંથી ભાઈએ ભાઈને બચાવી લીધો. પોતે ઘાતનો ભોગ બની ગયો.

બ્રાહ્મણના વંશજો પાસે હજી પણ તાંબાનું પતરું છે અને જમીન-જાગીર ભોગવે છે. બહારવટિયાના વારસદારોને ટીંટોઈ પરગણું પાછું સોંપાયું કહેવાય છે. {શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ઉપરથી સાભાર.}

શું ભૂતપ્રેતનું અસ્તિત્વ છે?—આ પ્રશ્ન વિશ્વભરની બધી પ્રજાઓને સતાવી રહ્યો છે. “નથી જ નથી” તેવું માનનારો એક સુધારક વર્ગ છે, તો “છે” એવું માનીને અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને જાતજાતની વિધિઓ અને ડાકલાં વગાડનારો બીજો વર્ગ પણ છે. સામાન્ય રીતે બીજા વર્ગનું પ્રમાણ ઘણું મોટું છે. નિરક્ષર અભણ માણસોથી માંડીને ભણેલા સાક્ષરો સુધી તેનો વ્યાપ છે. “નથી” એવું માનનારો વર્ગ પેલા કરતાં વધુ સુખી છે. તે વધુ નિર્ભય તથા વધુ નિશ્ચિંત જીવન જીવતો હોય છે અને ધડાકાબંધ પડકાર સાથે ભૂતપ્રેત નહીં હોવાનો પ્રચાર કરતો રહે છે. આટલો બધો વિરોધમાં પ્રચાર હોવા છતાં પણ “છે” એવું માનનારો વર્ગ ઓછો થતો નથી. હું પોતે “નથી જ” એવું મક્કમતાથી માનનારા વર્ગમાં હતો, ઘણા પડકારો ઉપાડવા તૈયાર રહેતો, તેમ છતાં મેં મારા પુસ્તક “મારા અનુભવો”માં આ બાબતમાં એક હકારાત્મક પ્રકરણ લખ્યું હતું. ઘણા વિચારવાન લોકોએ મને પત્રો લખીને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે આવું હકારાત્મક લખવાથી અંધશ્રદ્ધા વધશે અને દોરાધાગા-જંતરમંતર વગેરેને પ્રોત્સાહન મળશે. મને આ વાત યોગ્ય લાગી તેથી પ્રકરણના અંતે “હું નથી માનતો” તેવી ટિપ્પણી લખેલી છે. સત્ય પણ લોકહિતનું હોવું જરૂરી છે. બધાં સત્યો લોકહિતનાં જ હોય તેવું કહી શકાય નહીં. સત્યમાં પણ વિવેકની તો જરૂર રહેલી જ હોય છે. પણ શ્રી મેઘાણીજીની “ભૂત રુવે ભેંકાર” કથા વાંચ્યા પછી મને આ કથા આકર્ષક લાગી અને મને વિચારતો કરી મૂક્યો.

આપણે ત્યાં એવી માન્યતા છે કે જો મરનારની કોઈ વસ્તુમાં તીવ્ર આસક્તિ રહી ગઈ હોય તો તેનો જીવ તેમાં રહી જવાથી સદ્ગતિ પામતો નથી. તે ભટકતો રહે છે. ખાસ કરીને અકાળ મૃત્યુથી પણ આવું થાય છે તેવી માન્યતા છે. આમ તો લગભગ બધા જ ધર્મો પ્રેતયોનિને કોઈ ને કોઈ રીતે માનતા જ હોય છે. મૃત્યુ પછી પણ જો જીવનઅસ્તિત્વ રહેતું હોય તો આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સરળ થઈ જતો હોય છે. જે સારા જીવાત્માઓ હોય છે તે મૃત્યુ પછી સિદ્ધ-કક્ષાએ સ્થાપિત થતા હોય છે, જેને મુસ્લિમો પીરોની દરગાહોના રૂપમાં પૂજે છે, ખ્રિસ્તીઓ સેન્ટના રૂપમાં પૂજે છે, બીજા-બીજા કોઈ ને કોઈ રૂપમાં પૂજે છે. આપણે સિદ્ધોના રૂપમાં પૂજાએ છીએ. ઘણી વાર અલ્લાની મસ્જિદ કે ભગવાનના મંદિર કરતાં સિદ્ધો કે પીરોની દરગાહોમાં ભક્તોની વધુ ભીડ જામતી હોય છે. બધા જ મૂર્ખ અંધશ્રદ્ધાળુઓ છે તેમ માનીને તેમને હસી કાઢવા યોગ્ય નથી. તેમનું કામ થતું હશે ત્યારે જ આટલી ભીડ જામતી હોય છે. જેને વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ આશ્રય મળ્યો હોય, ન ધારેલું કામ થયું હોય તે લાખો રૂપિયાની સોના-ચાંદીની ભેટોનો ઢગલો કરી દેતા હોય છે. આ બધા જ મૂરખા નથી હોતા. તેથી જે કેટલાક ઉત્તમ જીવાત્માઓ હોય છે તે મૃત્યુ પછી પણ સિદ્ધ-કક્ષાને પ્રાપ્ત કરીને લોકોનાં—ભક્તોનાં નાનાંમોટાં કામો કરતા રહેતા હોય છે, તો બીજી તરફ નિમ્ન કક્ષાના જીવાત્માઓ હોય છે. તે નિમ્ન કક્ષાએ રહીને લોકોને હેરાન-પરેશાન કરવાનું કામ કરતા હોય છે. આવા સારા-નરસા આત્માઓને માનવરૂપમાં પ્રત્યક્ષ જોવાનો અનુભવ બધાને થતો નથી, પણ તેમનો આવેશ શરીરમાં થતો અનુભવાય છે.

આની સવળી કે અવળી અસર જે પડવાની હોય તે પડે, પણ માત્ર ને માત્ર સત્યને જ પ્રગટ કરવાની ઈચ્છાથી આ વાત લખવાનું રોકી શકતો નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં ઘૂમલી નામની નગરી છે. ત્યાં ભાણ જેઠવો રાજ્ય કરે છે. તેને ત્યાં તેનો ભાણેજ માંગડો વાળો મહેમાન થઈને આવ્યો છે. મામાને ભાણેજ ઉપર અનહદ પ્રેમ છે. સંયુક્ત પરિવારમાં પ્રેમ વહેંચાયેલો રહે છે. એકાકી જીવનમાં પ્રેમ વહેંચાતો નથી. જો જીવનમાં બધો પ્રેમ માત્ર એક જ જગ્યાએ કેન્દ્રિત થઈ ગયો હશે તો દીવો બુઝાતાં જ જેમ અંધકાર છવાઈ જાય તેમ જે પાત્રમાં બધો પ્રેમ ભેગો થયો હશે તે પાત્ર ફૂટી જતાં જીવનમાં અંધકાર છવાઈ જશે. આ અંધકાર ડિપ્રેશનથી માંડીને આત્મહત્યા સુધી પગલાં ભરાવી શકે છે. પણ જો વિશાળ પરિવારમાં સૌની ઉપર સરખો પ્રેમ હશે તો ડિપ્રેશન નહિ આવે. તેનો એક આધાર તૂટી પડતાં બીજા આધાર બચી ગયા હોય છે, જેના આધારે જીવન જીવી શકાય.

ભાઈ-બહેનનાં લગ્ન પછી બંને જુદાં થાય, પણ ભાઈ-બહેનનો પ્રેમ તૂટી કે બંધ ન થઈ જાય. દૂરનાં સ્વજનો સાથે પ્રેમ વધુ ખીલતો હોય છે—તેમાં પણ જો તે દુખિયારાં હોય તો-તો લાગણીઓ વધુ મજબૂત થતી હોય છે.

ભાણ જેઠવાની બહેનનો ભાણો અવારનવાર મોસાળમાં આવે. ઘર કરતાં પણ મોસાળમાં છોકરાંને વધુ મજા આવે. પશ્ચિમમાં મોસાળ હોતું નથી અને કદાચ હોય છે તો ભાણેજ મામાને ત્યાં મહાલવા જતો નથી.

ભાણેજ માંગડા વાળાનું અડધું બચપણ અને કિશોરાવસ્થા મોસાળમાં વીત્યાં છે. મોસાળમાં એક સમૃદ્ધ નગરશેઠ. તેમની સાથે જેઠવા પરિવારને સારો મેળ. સમૃદ્ધ શેઠિયાઓ રાજસત્તાવાળા સાથે સારો મેળ રાખે, કારણ કે તે રક્ષિત જીવન જીવતા હોવાથી રાજસત્તાના રક્ષણની હંમેશાં જરૂર રહે. ઉચ્ચ અને કુલીન પરિવારો હંમેશાં ધ્યાન રાખતા હોય છે કે પોતાનાં બાળકો ઊતરતા અને હલકા પરિવારો સાથે રમવા ન જાય. તેમને નાનપ લાગે અને સંસ્કારમાં પણ ફરક પડે. બાળ-ઉછેરમાં ત્રણ બાબતોનું ખાસ ધ્યાન અપાતું હોય છે: 1. તેની ભાષા ન બગડે. હલકા પરિવારોનાં બાળકો ગાળોવાળી ભાષા બોલતાં હોઈ, તેમનાથી બચવું જોઈએ. 2. કુસંસ્કારો અને કુટેવોથી પણ બચવાનું હોય. આવાં કારણસર રાજપરિવારનાં બાળકો નગરશેઠના પરિવારનાં બાળકો સાથે રમવા-કૂદવા જતાં. ભાણેજ માંગડો પણ જ્યારે-જ્યારે મોસાળ આવતો ત્યારે-ત્યારે નગરશેઠના પરિવારનાં બાળકો સાથે રમવા જરૂર જતો. બાળકોની સૌથી પ્રથમ ચોઈસ રમવાની રહેતી હોય છે, બાકી બધું પછી. આમ રમવામાં નગરશેઠની દીકરી પણ રમવા આવે. રમતાં-રમતાં બધાં મોટાં થયાં. હવે તો માંગડા વાળાને મૂછનો દોરો પણ ફૂટ્યો હતો અને શેઠની દીકરીનું વક્ષઃસ્થળ પણ દેખાવા લાગ્યું હતું. બંનેનાં મનમાં પ્રેમનો તંતુ બંધાઈ ગયો હતો. હવે રમતો તો ક્યારનીય બંધ થઈ ગઈ હતી અને કુળમર્યાદાના કારણે એકબીજાને મળવાનું પણ બંધ થઈ ગયું હતું. તોપણ શેઠની દીકરી ઝરૂખાની બારી આગળ બેસીને દરબારગઢ તરફ ટગરટગર જોયા કરતી. તેનું મન માંગડા વાળાને જોવા માટે ઝંખ્યા કરતું. માંગડો વાળો પણ ગમે તેવા બહાને પણ ઘોડી લઈને શેઠની બારી આગળથી આવજા કરતો. બંને મનોમન એક થઈ ગયાં હતાં.

એવામાં એક દિવસ કાળવડ ગામનો કાઠી ચાડવો બાપલ ઘૂમલી આવી પહોંચ્યો અને ગામની ભાગોળે જે ધણ ઊભું હતું તેને વાળીને હાંકી લઈ જવા માંડ્યો. ત્યારે લગભગ જંગલરાજ્ય હતું. મારે તેની તલવાર ચાલતી. કાળવડના કાઠીઓ બહુ બળવાન હતા. તે અવારનવાર આજુબાજુનાં ગામોને રંજાડતા રહેતા. તેમનો ભારે ત્રાસ હતો. આજે ઘૂમલીનો વારો હતો. ગાયોના ધણને હાંકીને પોતાના ગામ લઈ જવા લાગ્યા, તેની ખબર ગોવાળોએ દરબારમાં આપી. તરત જ બધા વહારે ચઢ્યા. દરબાર ભાણ જેઠવા પોતે ઘોડે ચઢ્યા, પણ ત્યારે હજી સૂર્યોદય થયો ન હોવાથી માંગડો વાળો ઊંઘતો હતો. દરબારે સૌને કડક હુકમ કર્યો કે કોઈ માંગડા વાળાને જગાડે નહીં. જો તે જાગશે તો જરૂર હારે ચઢશે. તો કદાચ ધિંગાણામાં કામ આવી જાય. મામાના ઘરે ભાણેજ સલામત રહેવો જોઈએ. તેને હેમખેમ પાછો તેના ગામે પહોંચાડવાનો હોય તેવી માન્યતાથી તેને સૂતો મૂકીને ભાણ સાથીઓને લઈને હારે ચઢ્યો.

થોડી જ વારમાં માંગડો વાળો જાગી ગયો. તેણે દરબારગઢને સૂનો જોયો. કોઈ માણસ ન દેખાય. કોઈને પૂછ્યું તો કોઈ સરખો જવાબ ન આપે. અંતે એક માણસે કહ્યું કે ગામની ભાગોળેથી કાઠી લોકો ધણ વાળી ગયા છે. તે ધણને પાછું લાવવા તારા મામા ભાણ જેઠવા વહાર લઈને ગયા છે. આટલી વાત સાંભળતાં જ માંગડા વાળાને શૂરાતન ચઢ્યું. તેની કાયા થરથર કાંપવા લાગી. સારી ઘોડી લઈને તે પણ પાછળ દોડ્યો. શૂરા-પૂરાને શૂરાતનનું ઝનૂન ચઢતું હોય છે. તે ઝનૂન ચઢ્યા પછી તે ઝાલ્યો ન રહે. માંગડે હજી દાતણ પણ કર્યું ન હતું. ભરબજારે તેણે ઘોડી મારી મૂકી. નગરશેઠની હવેલી આવી. તેના ઝરૂખામાં કન્યા પદ્માવતી બેઠી હતી. પદ્માવતીએ હથિયાર સજીને માંગડા વાળાને જતો જોયો. તેને ફાળ પડી: નક્કી આ કોઈ ધિંગાણું રમવા જતો હશે. વાણિયાને ધિંગાણાં રમવાં તો ન ગમે પણ જોવાં પણ ન ગમે.

પદ્માવતીએ માંગડાને રોકવા પ્રયત્ન કર્યો:

અમે વેપારી વાણિયા, તમે રાજની રીત,

પૂરવ ભવની પ્રીત મળિયાં તમ શું માંગડા!

માઠ ઉપર માંડેલ છે પીતળિયા પાસ,

(એની) સોગઠિયું સગા, મારતો જા તું, માંગડા!

પદ્માવતીએ માંગડાને ચોપાટ રમવા લલચાવ્યો, પણ માંગડો લલચાયો નહીં. તેણે કહ્યું કે “ધિંગાણે ચઢેલો રાજપૂત ચોપાટ રમવા ન બેસે. હવે તો છેલ્લા રામરામ. જો જીવતો રહીશ તો પાછો ફરીશ, નહીં તો...”

એટલું બોલીને માંગડાએ ઘોડો મારી મૂક્યો. પદ્માવતી આંસુ પાડતી જોતી જ રહી ગઈ.

હિરણનદીના કાંઠે એક મોટા વડલાની નીચે બધું ગૌધણ ઊભું છે અને ચાડવો બાપલ અને ભાણ જેઠવાના માણસો ધિંગાણું ખેલી રહ્યા છે. હોકારા-દેકારા થઈ રહ્યા છે. ત્યાં તો માંગડો વાળો દોડતે ઘોડે પહોંચી ગયો. માંગડો ધિંગાણામાં કૂદી પડ્યો. ધણ ચોરનાર ચાડવા બાપલને તલવારે વેતરી નાખ્યો. પણ ધિંગાણામાં પણ પેંતરા રમવાના હોય. શત્રુ- પક્ષમાં એટલા ઊંડા ન ઊતરી જવાય કે પાછા જ ન વળાય. એક પ્રકારની આ હતુતુતુતુની રમત જેવું ધિંગાણું રમાતું હોય છે. પણ માંગડો વાળો બિનઅનુભવી. શૂરવીર તો ખરો પણ અનુભવ ન હોવાથી શત્રુપક્ષે તેને ઘેરી લીધો. જોકે તેણે ઘણાને તલવારને ઘાટ ઉતારી દીધા, પણ તેના પણ જોતજોતાંમાં કટકા થઈ ગયા. માંગડો મરાયો. ધણ ચોરનારા કાઠીઓ પાછા ભાગી ગયા. ધણ લઈને ભાણ જેઠવો પાછા વળ્યા.

ધણને પાછું આવતું જોઈને ગામલોકો હરખાયા. પન્નાવતી પોતાના માંગડાને શોધી રહી છે, પણ ક્યાંય માંગડો દેખાતો નથી.

વળી છે પાછી વાર, ભૂંડે મોઢે ભાણની,

(પણ) એકલડો અસવાર મીટે ન ભાળું માંગડો.

ભૂંડું મોઢું લઈને ભાણની વહાર પાછી વળી છે, કારણ કે માંગડો ગુમાવીને આવી છે, પણ આ બધામાં પન્નાવતીને ક્યાંય માંગડો દેખાતો નથી. ક્યાં ગયો હશે? ત્યાં અસવાર વિનાનો ઘોડો આવતો જોયો. બધાં સમજી ગયાં કે અસવાર માંગડો રોળાઈ ગયો. પન્નાવતી ઝરૂખામાં બેઠીબેઠી વિલાપ કરી રહી છે ત્યાં એક યોદ્ધાએ કહ્યું કે:

પદમાનો પ્રીતાળ, હિરણની હદમાં રિયો,

ઝાઝા દેજો જુહાર, મરતાં બોલ્યો માંગડો.

“હે પન્નાવતી! મરતાં-મરતાં માંગડાએ તને ઝાઝા જુહાર કહ્યા છે.” રાજપૂતને પરણનારી વિધવા થવા જ પરણતી હોય છે.

નદીના કિનારે માંગડાની અંતિમવિધિ થાય છે. આખું ગામ હેકડેઠઠ ભરાયું છે. સૌની આંખમાં આંસુ છલકાઈ રહ્યાં છે.

પન્નાવતી પણ ટોળામાં એક તરફ ઊભીઊભી રોઈ રહી છે. પ્રેમની અવધિ લાંબી નથી હોતી. જે મરે તે અમર થઈ જાય, જે જીવે તે રડી-રડીને જીવે. પન્નાવતી જીવનભર રોતી રહી.

*

વર્ષો વીતી ગયાં છે. ગમે તેટલી પ્રબળ ઘટના ઘટી હોય, પણ સમય જતાં તે ભુલાતી જાય છે. ઈશ્વરે બહુ કૃપા કરીને માણસને વિસ્મૃતિ આપી છે, જેથી જૂનું બધું ભુલાતું જાય. જૂનું ભુલાય તો જ નવું જીવન જિવાય. બધું ભુલાયું પણ પેલો વડલો ગોઝારો થઈ ગયો. તે દિવસથી વડલાનું નામ ‘ભૂતવડલો’ પડી ગયું. લોકોને અવારનવાર તે વડલામાં ભૂત દેખાવા લાગ્યું. રાત્રે તો ઠીક દિવસે પણ ત્યાંથી પસાર થતાં લોકો ડરવા લાગ્યા. બધા એક જ વાત કહે કે “અહીં માંગડો રહે છે. માંગડો અવગતિયો થયો છે. તેનો જીવ પન્નાવતીમાં રહી ગયો છે.” આવી લોકચર્ચાઓ થવા લાગી છે.

એક વાર એક અજાણ્યા ગામથી જાન આવીને પોરો ખાવા માટે વડલા નીચે ઊભી રહી. જાન વાણિયાની હતી અને ઘૂમલીના નગરશેઠની દીકરી પન્નાવતીને પરણવા જતી હતી. તેનો વળાવિયો રાજપૂત અરસી માંગડાનો કાકો થતો હતો. જાન નાસ્તા-પાણી કરી રહી છે ત્યાં અરસી ઉપર ઊનાંઊનાં આંસુનાં ટીપાં પડ્યાં. અરસીએ ઉપર જોયું. તેને માંગડાની છાયા દેખાણી. તેને ધિંગાણું યાદ આવ્યું: “ઓહો! આ જ જગ્યાએ માંગડો કામ આવ્યો હતો!”

પોતાની પ્રિયતમા પન્નાવતીને પરણવા કોઈ કદરૂપો વાણિયો વેલડે બેસીને જાય તે માંગડાથી કેમ જોવાય? તે રડવા લાગ્યો: “મારું સોનાનું રતન આ કાગડો લઈ જશે!”

માંગડાએ વરરાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. વર્ષો પહેલાં શંકરાચાર્યે પરકાયાપ્રવેશ કર્યો હતો, તેમ વરરાજા બદલાઈ ગયો. તે રૂપાળો દેખાવા લાગ્યો અને વાણિયાની ભાષાની જગ્યાએ રાજપૂતી ભાષા બોલતો થયો.

જાન ઘૂમલી પહોંચી. પન્નાવતીને પરણવું નથી, પણ શું થાય? માતા-પિતા આગળ કશું ચાલતું નથી. તે મનમાં ને મનમાં બોલે છે:

ઊંચે સળગે આભ, નીચે ધરતીના ધડા,

ઓલવવાને આવ વે'લો, ધાંત્રવડા ધણી.

“હે ધાંતરવડના ઘણી માંગડા, તું વહેલોવહેલો આવ! મારા જીવનમાં ઉપર આકાશ ધગધગ સળગી રહ્યું છે અને નીચે ધરતી ધખી રહી છે. બંને તરફથી હું બળી રહી છું. તું આવ અને આ આગને ઓલવ!”

પીઠી ચોળેલી પદ્માવતી ચોરીમાં બેઠી. તેને અનુભવ થવા લાગ્યો કે આ વર તે માંગડો જ છે. મરેલો જીવ અહીં ક્યાંથી આવ્યો હશે? જે હોય તે પણ આ તો માંગડો જ છે. લગ્નપ્રસંગ સારી રીતે પાર પડી ગયો. જાન વિદાય થઈ ગઈ. પાછો પેલો વડલો આવ્યો. પોતાના કાકા અરસીને આપેલા વચન પ્રમાણે માંગડો વરરાજાની કાયામાંથી નીકળી વડ ઉપર ચઢી ગયો. પદ્માવતીએ કદરૂપા વરરાજાને જોયો અને ચમકી. જાન રોકીને તેણે કહ્યું કે “હું આ વર સાથે નથી પરણી. મારો પરણ્યો તો બીજો—માંગડો હતો. મારે જાન સાથે નથી આવવું. “જાનવાળા શેઠિયાઓએ તેને ઘણી સમજાવી પણ તે એકની બે ન થઈ. તેને ઉતારીને જાન ચાલતી થઈ. પદ્માએ હિરણનદીના કિનારે નજીકમાં જ મઢૂલી બાંધીને જોગણના રૂપમાં જીવન વિતાવી દેવાનું નક્કી કર્યું.

ભૂતવડલાની સામે જ હિરણનદી ઉપર પદ્માવતીની મઢૂલી. એક દિવસ ચોમાસામાં હિરણ વીફરી અને પદ્મા સહિત મઢૂલીને તાણી ગઈ. જીવ્યા કરતાં આવું તણાઈ જવું પણ તરી જવા જેવું કહેવાય. અને માંગડાવાળો હજી પણ વડલા ઉપર “પદ્મા! પદ્મા!” કહેતો રોતો રહે છે.

જે મરદને શત્રુઓ ન રડાવી શક્યા તેને એક નાજુક શરીરવાળી શેઠની દીકરી રડાવતી રહી. પ્રેમ તો રડવા માટે જ પેદા થયો હોય છે. હવે કોઈ આવે અને માંગડા વાળાનો ઉદ્ધાર કરે અથવા કહો કે વિયોગે રડવું એ પણ ઉદ્ધાર જ કહેવાય. {શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-5’માંથી “ભૂત રૂવે ભેંકાર” કથાને આધારે, આ કથામાં વાસ્તવિકતા અને કલ્પના બંનેનો મેળ થયો છે, વાચકે વિવેક- પૂર્વક નિર્ણય કરવો.}

11-7-12

*

23. શૌણી-વિજાણંદ

કથાઓ ત્રિમુખી હોય છે: 1. શૌર્યમુખી, 2. પ્રેમમુખી અને 3. ભક્તિમુખી. આ ત્રણે એકબીજાની પોષક હોય છે. જે શૂરવીર હોય તે જ પ્રેમ કરે. જે શૂરવીર ન હોય પણ કાયર હોય તે લગ્ન તો કરે, બાળકો પણ પેદા કરે, પણ તેમની પ્રેમગાથા ન હોય. બહુબહુ તો તેમની અર્થગાથા હોય કાં પેટગાથા હોય. શૌર્ય અને પ્રેમ વિનાના ડાહ્યા વેપારીઓ પૈસા કમાઈ જાણે, પણ પ્રેમ ન કમાઈ જાણે, કારણ કે પ્રેમગાથાના આરંભ અને અંત બલિદાનમાં પરિણમતા હોય છે. ડહાપણને અને પ્રેમને મેળ ન જામે અને ડહાપણને અને શૌર્યને પણ મેળ ન જામે. વધુ ડહાપણ વધુ સ્વાર્થી હોય. તેનું જીવન સ્વકેન્દ્રિત હોય. તેનું પ્રથમ અને છેલ્લું સૂત્ર હોય છે : “આમાં મને શું મળશે?” આવા માણસો હજાર વર્ષ જીવે તોપણ તેમનો ઇતિહાસ ન હોય, કારણ કે “અર્થગાથા” ન રચાય.

શૌર્યગાથામાં સાહસ, વચનપાલન અને નેકીટેકીની પ્રધાનતા હોય. ડહાપણમાં સાહસ ન હોય, સાવધાની હોય. સ્વરક્ષાની પૂરેપૂરી ખાતરી થાય તો જ સાહસ કરે અને તે પણ અર્થસાહસ, જીવસાહસ નહીં; જ્યારે શૌર્યનું સાહસ સ્વકેન્દ્રિત ન હોય. તે ગમે ત્યારે ગમે તેને માટે ગમે ત્યાં કૂદી પડે. આને ડહાપણ ન કહેવાય. તેથી મોટા ભાગનાં ડહાપણ કાયરતાને પોષણ આપનારાં થઈ જતાં હોય છે. આનો અર્થ કોઈ એવો ન કરે કે ડહાપણનો ત્યાગ જ કરી દેવો. પણ આનો અર્થ એવો છે કે ડહાપણ ત્યાં સુધી, જ્યાં સુધી તે કર્તવ્યની આડે ન આવે. કર્તવ્યની આડે આવનારું ડહાપણ વ્યક્તિને અને સમાજને કાયર બનાવતું હોય છે.

શૌર્યગાથા વચન પાળનારાઓની હોય છે. જે વચન માટે જીવે છે અને વચન માટે મરે છે તેની જ શૌર્યગાથાઓ હોય છે. જે વચન પલટતાં વાર નથી કરતા તેવા વચનપલટુઓની શૌર્યગાથા ન હોય. બોલેલું વચન- તેમાં પણ ગંભીરતાપૂર્વક બોલેલા વચનને ગમે તે ભોગે પાળી બતાવે તે શૂરવીર જ હોય. જે જરાક દબાણ આવતાં વચન પલટી નાખે તે શૂરવીર ન હોય. જે શૂરવીર ન હોય તે કાયર હોય. મોટા ભાગે ડહાપણભરી કાયરતા વૈભવથી મઢેલી હોય. સોના-ચાંદીના ઢગલા હોય, મોટી જમીન-જાગીર અને મેડીમહેલો હોય, તેના કણેકણમાં ડહાપણભરેલી કાયરતા પણ હોય. આમાં કોઈ અપવાદ હોઈ શકે તેની ના નહીં, પણ મોટે ભાગે આવું હોય.

જ્યારે શૌર્યગાથા વૈભવ વિનાની, કદાચ દરિદ્રતાથી ઢંકાયેલી—સજાયેલી પણ હોય. તેમાં બહુ ડહાપણ ન હોય પણ બહુ સાહસ હોય. તે વચનપાલક હોય. વચન માટે પ્રાણ આપી દે. તે વચનપલટુ ન હોય. વચનપલટુનો વિશ્વાસ ન હોય, કારણ કે તે ભીંસ સહન કરી શકતો નથી. ભીંસ આવતાં જ તે પલટાઈ જતો હોય છે. ભીંસના બે માર્ગ છે: 1. ભય દ્વારા બહારથી અને 2. લોભ દ્વારા અંદરથી. આ બંને ભીંસો કાયર વ્યક્તિને ભીંસી નાખતી હોય છે, તેથી વચન ઉપર ટકી શકતી નથી. જ્યારે સાચો શૂરો તે છે જે ભય કે લોભ જેવી ભીંસોથી દબાય નહીં. જે દબાય નહીં તે જ પલટી ન ખાય. તે જ મક્કમતાથી ટકી શકે. તેનો જ ઇતિહાસ હોય.

શૌર્યગાથા નેકી-ટેકીવાળા માણસોની હોય છે. નેકી એટલે નીતિમત્તા-વાળું જીવન અને ટેકી એટલે પકડેલા માર્ગમાં ટકી રહેવું, અડગ રહેવું. ગમે તેવો વા-વંટોળ કે વાવાઝોડું આવે તોપણ ડગવું નહીં. આવા લોકોની શૌર્યગાથા હોય છે.

પ્રેમગાથામાં લાગણીની પ્રધાનતા હોય છે. લાગણીને અને ડહાપણને પણ બહુ મેળ ન જામે. લાગણીના ભોગે આવેલું ડહાપણ બલિદાન સુધી નથી પહોંચતું, કારણ કે તે સ્વસુખકેન્દ્રિત હોય છે. જે લોકો અર્થપ્રધાન જીવન જીવતા હોય છે તે કાં તો લાગણીશૂન્ય હોય છે, કાં પછી લાગણીનો ઉપયોગ પણ વ્યાપારીકરણમાં કરતા હોય છે. તે ઉમળકાભેર કોઈને આવકારે-જમાડે—પણ પછી કાંઈ ફાયદો થવાનો હોય તો. જેમાં કશો જ ફાયદો ન થતો હોય, નુકસાન થતું હોય તેવી લાગણીને તેઓ નજીક પણ આવવા ન દે. શુદ્ધ લાગણીગાથા એ જ પ્રેમગાથા છે. તે કદી કાયર ન હોય. કાયર હોય તો અલ્પજીવી હોય. કાયરતા કદી મક્કમ નથી હોતી.

આવી શૌર્યગાથા અને આવી પ્રેમગાથાઓ ભેગી મળે ત્યારે ભક્તિગાથાનું પ્રાકટ્ય થાય.

ભક્તિગાથામાં શ્રદ્ધા અને સમર્પણની પ્રધાનતા રહે છે અને પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કદી પણ કસોટી વિનાનાં હોતાં નથી. કસોટીમાં ટકે તેની જ ભક્તિગાથા હોય. જે ન ટકે તેની ભક્તિગાથા ન હોય. સંત અને સતી થવું અત્યંત દુર્લભ છે, કારણ કે શૌર્ય અને પ્રેમની પરાકાષ્ઠાથી જ ભક્તિ પ્રગટતી હોય છે. શૌર્ય-પ્રેમ અને દૃઢ શ્રદ્ધા વિનાનાં ભક્તિમાર્ગમાં આવે તો તે બાવા-બાવી થાય, સંત-સતી ન થાય. તે ઉઘરાણાં કરતાં ફરે અને પેટ ભરતાં રહે—પછી ભલે ને તે બત્રીસ પકવાનથી પેટ ભરતાં હોય, પણ નક્કી સમજજો કે તે સંત કે સતી ન હોય,

બાવા-બાવી હોય. બંનેના ભેદને જે ઓળખે તે ભક્ત કહેવાય.

આપણે એક અનાથ—મા-બાપ વિનાના ચારણ છોકરાની પ્રેમકથા કહેવી છે. એનું નામ હતું વિજાણંદ. છેક બચપણમાં જ તેને એકલો—અનાથ મૂકીને તેનાં માતા-પિતા ગુજરી ગયાં હતાં. ત્યારે આપણે ત્યાં અનાથાશ્રમ જેવી કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. અનાથ બાળકો રઝળી-રખડીને, ટિપાઈ-ટિપાઈને મોટાં થતાં. કોઈ ભાગ્યશાળી હોય તો તેને કોઈ ધરમની જગ્યામાં સેવા કરવા બાવો મૂંડીને રાખી લેવાતું. ધર્મની દિવ્યતા જાત-વખાણથી નથી થતી તેમ જ મોટાંમોટાં મંદિરો બાંધવાથી કે છપ્પન ગજની ધજા ફરકાવવાથી કે છપ્પનભોગ ધરાવવાથી નથી થતી, પણ માનવતાનાં કાર્યો કરવાથી થતી હોય છે. માનવતા વિનાનો ધર્મ ધર્મ જ ન કહેવાય. પણ એવો ધર્મ જ જયજયકાર કરી રહ્યો હતો. તેવામાં આ અનાથ વિજાણંદ બચપણથી જ પેટનો ખાડો પૂરવા માટે કામધંધે લાગ્યો હતો. ચારણોને બીજો શો ધંધો આવડે? તે ભેંસો રાખે, એટલે ભેંસો ચરાવવાનો ધંધો કરે. વિજાણંદ કોઈ મોટા માલધારીની ભેંસો ચરાવવાના કામે લાગ્યો, જેમાં તેને પેટ-પૂરતું અન્ન બાવાનું મળતું. બચપણમાં પેટ ભરીને અન્ન મળે તોય ધન્ય કહેવાય. પણ ખરેખર તો બચપણ વહાલભૂખ્યું હોય છે. વિજાણંદને વહાલ કરનારું કોઈ ન હતું. વહાલ વિનાનું બચપણ ઉદાસ હોય છે અને અન્ન વિનાનું બચપણ નિસ્તેજ હોય છે. મરનાર મા-બાપ તેના માટે કશું મૂકીને મર્યા ન હતાં—હા, ગરીબી મૂકતાં ગયાં હતાં. દરિદ્રતા અભિશાપ હોય છે. લોકો તેના પ્રત્યે અકારણ ઘૃણા કરતા હોય છે. વહાલની જગ્યાએ ઘૃણામાં ટિપાતો-ટિપાતો વિજાણંદ મોટો થવા લાગ્યો. ત્યારે કાઠિયાવાડમાં પાણીની બહુ અછત. જ્યાં પીવાના પાણીના પણ સાંસા હોય ત્યાં નાહવાની તો વાત જ શી કરવી? લોકો મહિનાઓ સુધી નાહતા નહીં. દરિદ્રતાના કારણે એક જ જોડ કપડાં હોય, બદલવાનાં પણ ન હોય. જે હોય તેને પણ કેટલાંય થીંગડાં માર્યાં હોય. કપડામાં ધોળી જૂઓ પડી જાય. નવરા પડે ત્યારે ડગલું કાઢીને ઊંધું કરીને તેના બખિયામાં સંતાયેલી જૂઓ વીણી-વીણીને બહાર કાઢે. આખો દિવસ વલૂર-વલૂર કરે. રાત્રે ઊંઘવા ન દે. વિજાણંદને બહુ જૂઓ પડેલી. તેને કોણ નવડાવે-ધોવડાવે? લઘરવઘર કપડાં પહેરેલો અને ભૂંડા દેદારવાળો વિજાણંદ એક દિવસ ચાલી નીકળ્યો.

એકાકી જીવન બહુ ત્રાસદાયી હોય છે. જેને કોઈની ઓથ કે હૂંફ ન હોય તે વેક્યુમમાં મરી જાય. પણ વિજાણંદને બચપણથી જ સંગીતનો ભારે શોખ. ભગવાને તેને મીઠું ગળું આપ્યું હતું. તે ગાતો તો લોકોને સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ જતી. તેણે જંગલમાંથી મોટાંમોટાં બે તુંબડાં લીધાં અને તેમાંથી જંતર બનાવ્યું. પછી તો શું કહેવું! નારદજીની માફક ખભા ઉપર જંતર મૂકીને તે ગામેગામ ફરતો. તેને લોકો જંતરવાળો પણ કહેતા.

જે લોકો સંગીતપ્રેમી હોય છે તે રસિક હોય છે. જે સંગીતના શત્રુ -કલાશત્રુ હોય છે તે રસિક નથી હોતા. રસિકતા વિનાનું જીવન શુષ્ક હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ રસિક છે તેથી જ્યાં જાય ત્યાં રસ ઉત્પન્ન કરે છે. રસમાંથી રાસ થાય. રાસ એ જ જીવનનું પૂર્ણ સુખ કહેવાય. વીતરાગ રસિયો ન હોય. તેનું મોઢું ચડેલું હોય. તે રસ પેદા ન કરે તેથી રાસનું મહાસુખ ભોગવી ન શકે. શુષ્કતા અને ઉદાસીનતાભર્યું જીવન જ્ઞાનથી તો ભરપૂર હોઈ શકે પણ પ્રેમથી ભરપૂર ન હોઈ શકે. પ્રેમ વિનાનું જીવન એટલે પ્રાણ વિનાનું મડદું જ સમજવું. મડદું ભલે ને ગમે તેટલું ધ્યાન કરે કે સમાધિ લગાવે, તે પ્રેમરસ ન પિગળાવી શકે—ન પ્રગટાવી શકે. જ્ઞાનભર્યું નીરસ જીવન જીવવું તેના કરતાં રસભર્યું પ્રેમજીવન જીવવું એ મોટી ધન્યતા કહેવાય.

એક વાર વિજાણંદ ચાલી-ચાલીને લોથપોથ થઈને એક ગામની ભાગોળે પહોંચ્યો. ભાગોળના કૂવા ઉપર બે પાણિયારીઓ પાણી ભરતી હતી. વિજાણંદ બહુ તરસ્યો હતો. કૂવા નજીક જઈને તેણે પાણી પિવડાવવાની વિનંતી કરી. તેના દેદાર જોઈને પાણિયારીને ઘૃણા થઈ: “કેવો ભૂંડો દેખાય છે!” ઘૃણાની તાણમાં પાણિયારીએ પાણી ન પાડ્યું. મોં બગાડીને બીજી પાણિયારીને કહ્યું: “આને પાણી પાજે, બોન, મારે ઉતાવળ છે. હું તો જાઉં છું.” એમ કહીને બાઈ ચાલતી થઈ. બીજીએ કાંઈ પૂરતું ધ્યાન ન આપ્યું. વિજાણંદ તરસ્યો જ રહી ગયો. આદર-માન-સન્માન મેળવવામાં તમારો બાહ્ય દેખાવ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. તેથી તો લોકો દંભ કરતા હોય છે. દરિદ્રતા તિરસ્કાર વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. જ્યાં દરિદ્રતાને પણ આદર-માન-આવકાર મળતાં હોય તેવી વ્યક્તિ અને તેવી જગ્યા દુર્લભ હોય છે. ધજા ન હોય તોપણ તે ધર્મસ્થાન છે અને સાધુવેશ ન હોય તોપણ તે સંત છે. શોધવાં હોય તો શોધી લેજો.

પેલી રૂપાળી પાણિયારી બેડું ભરીને ચાલવા મંડી. થોડી જ વારમાં તેના બેડા ઉપર કાગડો બેઠો અને ચાંચ બોળીને પાણી પીવા મંડ્યો. બીજી પાણિયારીએ બૂમ પાડી: “એ શેણી! એ શેણી! કાગડે પાણી અભડાવ્યું. પાછી આવ.” પણ બાઈએ કાંઈ સાંભળ્યું નહીં, ચાલતી

રહી. માણસો કાગડા-કૂતરાથી નથી અભડાતાં—હા, માણસથી અભડાય છે!

આ ગોરવિયાળી ગામમાં વેદો નામનો એક મોટો માલધારી રહે છે. તેને ત્રણસો ભેંસો. જેને જેટલી ભેંસો વધારે તે તેટલો જ મોટો કહેવાય. વેદો બહુ મોટો ચારણ.

વેદો પૈસેટકે મોટો તેવો રોટલે પણ મોટો. તેને ત્યાંથી કોઈ જમ્યા વિના ન જાય. ઘણા લોકો પૈસેટકે મોટા હોય પણ રોટલે દૂબળા હોય. કાગડાનેય કટકો ન મળે. તેને ધનવાન કંગાળ કહેવાય. તે છતે ધને કંગાળ જીવન જીવતા હોય છે.

વેદાને ત્યાં રોજ બે-પાંચ મહેમાનો હોય જ. મોટા ઘરની નિશાની ઊંચાં મકાન નહીં પણ ઘણાં મહેમાન જ કહેવાય. જ્યાં ઘણાં મહેમાનો આવતાં હોય તેને મોટું ઘર કહેવાય. વેદો ચારણ આખા ગામનું અતિથિભવન જ કહેવાય. કેટલાકના દરવાજા સૌના માટે કાયમ ઉઘાડા હોય અને કેટલાકના દરવાજા પોતાના માટે પણ બંધ હોય.

વિજાણંદ જંતરવાળો વેદાને ત્યાં ઊતર્યો અને જમવાના સમયે સૌની સાથે જમવા બેઠો. તેણે જોયું કે જે બાઈએ કૂવા ઉપર પાણી પાડ્યું ન હતું તે જ બાઈ ભોજન પીરસી રહી છે. અને શેણી પણ પેલા ઘૃણિત જવાનને ઓળખી ગઈ. તેને ફરી ઘૃણા થઈ: “મૂઓ, પાછો અહીં આવી પૂચ્યો!” મનમાં ને મનમાં તે બબડવા લાગી.

જમી-પરવારીને બધા ચલમ-હોકો પીવા લાગ્યા અને વિજાણંદના જંતરને જોઈને ઘણાને કુતૂહલ થયું. વેદો પણ સંગીતરસિયો ખરો. આમ તો ચારણજાત સરસ્વતીપુત્ર, એટલે બધાં જ સંગીત-સાહિત્ય-કલામાં રસ રાખનારાં હોય જ.

વેદાએ જુવાનને બોલાવ્યો અને સંગીત છેડવાની પ્રાર્થના કરી. વિજાણંદને તો એટલું જ જોઈતું હતું. કલાકાર પ્રદર્શનપ્રેમી હોય છે. પોતાની પાસે જે કાંઈ હોય તે બીજા જુએ એવી તેની ઇચ્છા રહેતી હોય છે, એટલું જ નહીં, તે વાહવાહ કરે તેવી કદરની પણ અપેક્ષા રાખતો હોય છે. જો તેનો કોઈ ભાવ ન પૂછે તો કલાકાર દુઃખી થતો હોય છે.

વિજાણંદ જંતરના તાર મેળવ્યા પછી આંખ મીંચીને તાર ઉપર આંગળીઓ ફેરવવા લાગ્યો. ધીરેધીરે કાંઈ સંગીત જામ્યું—કાંઈ સંગીત જામ્યું. કૃષ્ણની વાંસળીથી જેમ જમુનાજીનાં જળ થંભી જતાં તેમ આખું વાતાવરણ થંભી ગયું. “વાહ જવાન! વાહ જવાન!”ના પોકાર વારંવાર પડવા લાગ્યા. રૂપનું વ્યક્તિત્વ તરત જ છતું થઈ જતું હોય છે. વિજાણંદ પાસે રૂપ ન હતું. ગુણ-વ્યક્તિત્વ અને કલા-વ્યક્તિત્વ લાંબા કાળે છતું થતું હોય છે. શ્રોતાઓમાં શેણી પણ મંત્રમુગ્ધ થઈને જંતરને સાંભળી રહી હતી. તેને આ કલાકાર પ્રત્યે ઘૃણા કરવાનો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. ઘૃણા પછીનો પ્રેમ વધુ સ્થિર હોય છે. તેવી જ રીતે પ્રેમ પછીની ઘૃણા પણ સ્થાયી થઈ જતી હોય છે. પણ પ્રેમ પછીની ઘૃણા વધુ અનર્થકારી થઈ શકે છે. મુગ્ધાવસ્થા ધરાવતી કન્યાના નિર્ણયો સ્થિર નથી હોતા, વારંવાર પલટી ખાતા રહે છે, કારણ કે લાગણીઓના ચઢાવ-ઉતાર થયા કરતા રહે છે. એકલી લાગણીઓથી જીવનમાં પ્રૌઢતા નથી આવતી હોતી અને પ્રૌઢતા વિના સ્થિરતા નથી આવતી. શેણી મનમાં ને મનમાં પ્રેમ કરતી થઈ ગઈ. પ્રેમની શરૂઆત ભડકાથી થાય તેના કરતાં ચિનગારીથી થાય તો તે સારું. ભડકો મોટું રૂપ તો ધારણ કરી લે, પણ તેને બુઝાઈ જતાં પણ વાર ન લાગે, જ્યારે ચિનગારી ધીમેધીમે મોટી થાય, પણ પછી બુઝાવાનું નામ ન લે. શેણીના હૃદયમાં ચિનગારી પ્રગટી ચૂકી હતી.

સવાર થયું અને વિજાણંદે સૌને રામરામ કરીને વિદાય લીધી. વ્યક્તિનાં આગમન અને ગમન તેના સંસ્કારો અને સભ્યતાને પ્રગટ કરતાં હોય છે. જેને આવતાં આવડે તે માન પામે, જેને જતાં આવડે તે સન્માન પામે, પણ જેને આવતાંય ન આવડે અને જતાંય ન આવડે તે અપમાન પામે. વિજાણંદ ગયો તો ખરો, પણ પોતાની છાપ મૂકતો ગયો અને શેણી તેની મસ્તીભરી ચાલને જોતી રહી ગઈ. મુગ્ધાવસ્થામાં એક વાર જેના પ્રત્યે આકર્ષણ જામે તેનું બધુંય સારું લાગવા માંડે.

આમ તો શેણીએ જીવનભર કુંવારા રહીને જોગમાયાનું જીવન જીવવાનું નક્કી કર્યું હતું. ઘણી ચારણકન્યાઓ આવું જીવન જીવતી. આવી જોગમાયાઓનું પરિવાર તથા સમાજમાં ભારે માન રહેતું. જે જીવન પ્રત્યે લોકોનાં માન-સન્માન રહેતાં હોય તેવું જીવન જીવવાના આદર્શો કિશોર-કિશોરીઓમાં જાગતા હોય છે. પણ હવે આ જ શેણીના વિચારો બદલાવા લાગ્યા: “ના-ના, આવો પતિ હોય તો પરણવું ગમે.” આવા વિચારો આવવા લાગ્યા. લાગણીના ઊભરામાં થયેલા નિર્ણયો જો વ્યાવહારિક કે વાસ્તવિક ન હોય તો તે લાંબો સમય સ્થિર રહેતા નથી. હવે તો શેણીને પરણવાના અભરખા થવા લાગ્યા, કારણ કે તેને મનનો માણીગર મળી ગયો હતો. ચિત્તનું ઊંડાણભર્યું ચિંતન પડવા પાડતું હોય છે. તેના તરંગો જઈને સામી વ્યક્તિને ટકરાતા હોય છે. તેને ટેલીપથી કહેવાય છે. શેણીનાં મોજાં વિજાણંદથી અને વિજાણંદનાં

મોજાં શેણીથી ટકરાવા લાગ્યાં. મોજાં કિનારાને ખળભળાવી નાખે. બંને કિનારા ખળભળી ઊઠ્યા હતા. માણસ પ્રેમમાં પડે એટલે વરણાગી થાય. હવે અઘોરી જેવો વિજાણંદ નાહી-ધોહીને ફૂલફટાકિયો રહેવા લાગ્યો અને શેણી વારંવાર ધારીધારીને દર્પણમાં પોતાનું મોઢું જોવા લાગી. બંનેનાં લક્ષણો બદલાવા લાગ્યાં. પછી તો વેદો ચારણ વારંવાર વિજાણંદને જંતર સાંભળવા બોલાવવા લાગ્યો. વિજાણંદનું ગામ સામે નજીક જ. તે આમંત્રણની રાહ જોઈને બેઠો હોય.

પ્રેમ મિલનની તીવ્ર ઉત્કંઠાભર્યો હોય. મિલન જેટલું આધું તેટલું જ તે તડપાવે. જે તડપે તે જ પ્રેમરસ પામે. જે કદી તડપ્યા જ નથી તેને પ્રેમની કશી ગતાગમ ન હોય. ભૂખ વિનાનાં ભોજન જેવી તેની દશા હોય. ભૂખ ન હતી અને થાળી મંડાઈ. વગર ઇચ્છાએ કોળિયા ભરવા પડ્યા. તેમાં રસ કે સ્વાદ ન આવે. આવી જ રીતે વગર પ્રેમે વહુ મળી કે વર મળ્યો તે બહુબહુ તો ચામડાં ચૂંથે અને છોકરાં પેદા કરે. તેમને પ્રેમની કશી ગતાગમ ન હોય, કારણ કે તે તડપ્યાં જ નથી.

વિજાણંદના વારંવારના આવવા-જવાથી વેદો ચારણ બહુ પ્રસન્ન હતો. તે સંગીતરસિયો હતો. પણ તેને ખબર ન હતી કે તેનું ઘર લૂંટાઈ રહ્યું હતું. તેની વહાલી એકની એક દીકરી લૂંટાઈ રહી હતી તેની તેને ખબર જ ન પડી. જેમનાં ઘરોમાં સંગીતકારો, કલાકારો, કથાકારો વગેરેનું ઘણું આવનજાવન થતું હોય છે તેમના સ્ત્રીવર્ગમાંથી કોઈ ને કોઈ એકાદ ઢળવા લાગતું હોય છે. આ પ્રકૃતિની ખાસિયત છે. આમ આ ઢળવું આગળ જતાં પૂરેપૂરું ઢળી જાય તો નવાઈ નહીં. પણ ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. ઓરંબો ઊભેલો થાંભલો જો વધુ ઝૂકી જાય તો પછી તેને સીધો કરવો બહુ કઠિન થઈ જાય. શેણી ને વિજાણંદ બંનેના થાંભલા એકબીજા તરફ એટલા બધા ઝૂકી ગયા હતા કે હવે ફરીથી તેમને સીધા કરવાનું કઠિન થઈ ગયું હતું. પણ યાદ રહે, આ અસ્પર્શ પ્રેમ હતો. હજી તેમણે એકબીજાનો સ્પર્શ પણ કર્યો ન હતો.

સ્પર્શઘેલો પ્રેમ વાસનાપ્રધાન હોય છે, જે ભરોસાપાત્ર નથી હોતો. સ્પર્શાતુર કૂતરાં—સ્પર્શ પૂરો થતાં જ હું કોણ ને તું કોણ? વાત પતી ગઈ. ખરેખર તો આને પ્રેમ કહેવાય જ નહિ.

અનેક વાર આવનજાવન થયા પછી એક રાતે વિજાણંદે આખી રાત જંતર વગાડ્યું. બધાં ડોલી ઊઠ્યાં. કોઈએ આંખનું મટકું પણ ન માર્યું. વેદો ચારણ એટલો રાજી થયો—એટલો રાજી થયો કે તેણે ખુશ થઈને વિજાણંદને કહ્યું કે “જુવાન! જે ઇચ્છા હોય તે માગી લે! આજ હું ખુશ છું! તને જે જોઈએ તે આપવા તૈયાર છું!”

પણ વિજાણંદે કશું બોલ્યો નહીં, તે માત્ર જમીન તરફ જોઈ રહ્યો. વેદાએ ફરી-ફરીને બે-ત્રણ વાર કહ્યું કે “માગ-માગ! તારું દારિદ્ર ફેડી નાખું!” વિજાણંદે આંખ ઊંચી કરી, અડધી સંતાઈને ઊભેલી શેણી સામું જોયું અને પછી ધીરેથી કહ્યું: “શેણીનો હાથ આપો.” અરરરર! વેદા ઉપર વીજળી પડી. શેણી તો ઠેકડા ભરતી જઈને માને વળગી પડી. માને બિચારીને કશી ખબર નહીં. રોજની માફક લાડ કરતી હશે. “હટ-હટ! હવે મોટી થઈ છે. હવે કાંઈ ગગલી નથી.” તેમ કહીને તેણે શેણીને દૂર કરી, પણ તેને ખબર ન હતી કે આજ શેણી ખરેખર મોટી થઈ ગઈ હતી. તેની ઉંમરમાં વિજાણંદની ઉંમર ઉમેરાઈ ચૂકી હતી.

વેદાને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. તે ધડ દઈને નીચે બેસી ગયો. વાણિયો કદી કોઈને વચન ન આપે.—કદાચ આપે તો શરતો સાથે આપે. “જો અને તો” હોય જ. પણ રાજપૂત કે ચારણ ગઢવી “જો-તો”માં સમજે નહીં. વચન અપાઈ ગયું. હવે શું થાય? રાજપૂત-ચારણનાં વચન એટલે બ્રહ્માનો લેખ. મિથ્યા ન થાય. તેને ટેક કહેવાય. ટેક વિનાનો માણસ પલટીબાજ હોય. પલટીબાજોની કથાઓ ન હોય—કદાચ હોય તો તે રસ વિનાની હોય.

હવે શું કરવું? વેદો વિચારે છે: “આ ગરીબ, તુચ્છ માણસ મારો જમાઈ બને તો-તો મારે મરી જવાનું જ થાય. ક્યાં મારાં વૈભવ-સાહ્યબી અને ક્યાં આ ચીંથરેહાલ કંગાળ! આને કન્યા અપાય નહીં.” વેદાએ પોતાના ડાહ્યા સલાહકારોને ભેગા કર્યા અને આમાંથી છૂટવાનો રસ્તો કાઢવા કહ્યું. ચોવટિયાએ સલાહ આપી: “વિજાણંદને કહે કે એક વર્ષમાં 101 નવચંદરી ભેંસો લઈ આવે તો શેણીનો હાથ આપું.” શરત એવી મૂકી કે પૂરી જ ન કરી શકાય. વચનમાંથી ફસડી જવાની આ એક પ્રકારની લુચ્ચાઈ જ કહેવાય. લગભગ પ્રત્યેક ધનાઢ્ય પિતાની ઇચ્છા પોતાની વહાલી દીકરી કોઈ પોતાના કરતાં પણ વધુ ધનાઢ્યને ત્યાં પરણે અને સુખી થાય તેવી હોય. સામાન્ય રીતે બધા સામાન્ય સંસારી લોકો સુખનું મૂળ સોનું માનતા હોય છે. જ્યાં સોનું હોય ત્યાં સુખ હોય તેવી માન્યતાના કારણે દીકરી સોનામઢેલી રહે તેવી

અપેક્ષા હોય. આ પુત્રીપ્રેમ જ કહેવાય. પિતા પુત્રીનો દુશ્મન ન હોય, પણ સુખને માપવાનો ગજ જુદો હોવાથી દુશ્મનનું કામ કરે. પુત્રીની દષ્ટિએ સુખનું મૂળ સોનું નહીં પ્રેમ હોય છે. પ્રેમ માટે બંનેના ગજ જુદાજુદા છે, તેથી પિતા વેદો ચારણ શેણીનો દુશ્મન થઈ ગયો. નવચંદરી ભેંસ આવી હોય: જેના ચાર પગ ધોળા હોય, પૂંછડીનો છેડો ધોળો હોય, એકેક આંચળ ધોળું હોય, માથામાં ધોળું ટીલું હોય, મોં ધોળું હોય, એકેક આંખ ધોળી હોય. આમ, જેના શરીરમાં નવ અંગો ધોળાં હોય તેને નવચંદરી ભેંસ કહેવાય. જ્યાં એક પણ મળવી મુશ્કેલ હોય ત્યાં એકસો ને એક ક્યાંથી લાવવી—અને તે પણ એક વર્ષની અવધિમાં? સૌ જાણતા હતા કે આ શક્ય નથી. આ તો વિજાણંદને ફોસલાવવાની વાત છે. તે નથી જ લાવી શકવાનો અને તેથી વર્ષ પૂરું થતાં જ શેણીને બીજા કોઈ ધનાઢ્ય ચારણના દીકરા વેરે પરણાવી દેવાશે—આવી ગણતરી હતી.

પ્રેમ પડકાર વિનાનો હોય અને હોય તો તે પ્રેમ નહીં વાસના હોય. એટલે પડકાર ઝીલે તે જ લક્ષ્ય પામી શકે.

પ્રેમપંથ પાવકની જ્વાળા ભાળી પાછા ભાગે જો ને,
માંડી પડ્યા તે મહાસુખ પામે દેખનહારા દાઝે જો ને,
હરિનો મારગ છે શૂરાનો!

વિજાણંદ મા-બાપ વિનાનો, કુટુંબપરિવારની ઓથ વિનાનો, નિરાધાર જુવાન હતો. તેનો આધાર માત્ર ને માત્ર તેનું જંતર હતો. જંતરના જોરે તે નીકળી પડ્યો—નવચંદરિયું મેળવવા. મહાન કાર્યો મહાન પડકારોથી થતાં હોય છે. જે મહાન પડકારો ઝીલે તે જ મહાન કાર્યો કરી શકે. જે શાંતિ મેળવવા પડકારોથી ભાગે તે કદાચ શાંતિ તો મેળવી શકે, પણ તેમની શાંતિ મહાન ન હોય, તે મડદાલ શાંતિ હોય. મહાન પડકારને ઝીલનારા મહાન અશાંતિ પણ ભોગવે તો તે મહાન અશાંતિ પણ ચેતનવંતી અને મર્દાનગીભરી તપસ્યા જ બની જાય. ખાલું-પીલું-નિદ્રા હરામ કરીને વિજાણંદ ગામેગામ જંતર વગાડતો વગાડતો ફરી રહ્યો છે. તેને ધાર્યા પ્રમાણે નવચંદરી ભેંસો ઓછી મળે છે. લોકો હસે છે, “ગાંડો થઈ ગયો છે” તેવો ટોણો મારે છે. “અરે, મેલ ને શેણીમાં પૂળો! બીજી કેટલીયે શેણીઓ પડી છે, પરણી જા ને!”—એવી સલાહ પણ ડાહ્યા લોકો આપે છે. પણ પાકો પ્રેમ સલાહથી પર હોય છે. કોઈની વાત વિજાણંદના ગળે ઊતરતી નથી. સાચી સલાહ હોય તોપણ જેને પ્રેમનો નશો ચઢ્યો હોય તે તેનો સ્વીકાર ન કરે. પ્રેમ સમાધાનવાદી નથી હોતો. સમાધાન વાણિયા કરે, કારણ કે તેમને વ્યાપાર કરવાનો હોય અને વ્યાપાર લે-દે કરીને જ થતો હોય. તેથી સમાધાન કરવું જ પડે. પ્રેમ કોઈ વ્યાપાર નથી. તેમાં બાંધછોડ નહીં. “તું નહીં તો તારી બહેન સહી કે તારો ભાઈ સહી”—એવી બાંધછોડ ન થાય. તે મંકોડાપકડ છે. તૂટી જાય પણ છૂટે નહીં. વિજાણંદ! જંતર વગાડતો “શેણી! શેણી!” રટતો-રટતો ગામેગામ રઝળી રહ્યો છે. કોઈ ભગવાન મેળવવા રઝળે છે તો કોઈ પ્રેમી મેળવવા રઝળે છે, બંને સરખા જ છે.

અહીં ગોરવિયાળી ગામમાં શેણીના બેહાલ થઈ ગયા છે. એક તો વિજાણંદનો વિયોગ અને બીજો રોજ નવાંનવાં માગાં આવે તેનો ત્રાસ. શેણીનો હાથ પકડવા કેટલાય ધનાઢ્ય યુવાનો તૈયાર છે. તે શેણીના ઘરના આંટા મારવા લાગ્યા છે. શેણીની પરિસ્થિતિ બતાવવા ચારણ કવિએ દુહો રચ્યો છે:

ખેતર પાક્યું કણ ઝરે, મન બેઠું માળે,
વળ વેલ્યો વિજાણંદ, (મને) રોઝડાં રંજાડે.

“જોબન ખીલી ઊઠ્યું છે. તેના કણસલામાંથી દાણા નીચે પડવા લાગ્યા છે. મારું મન ઊંચે માળે બેસીને તારી વાટ જુએ છે. હે વિજાણંદ! હવે તું ઝટ પાછો આવી જા. મને રોઝડાં અર્થાત્ મને પરણવા માગતા યુવાનો રંજાડી રહ્યા છે, માટે જલદી પાછો વળ.” ચારણ અંતર્વેદ હોય છે, જે અંતરની વાતોને શબ્દોમાં કંડારી દેતા હોય છે.

વાટ જોઈ-જોઈને વરસનો એક દિવસ જ બાકી રહી ગયો. હજી વિજાણંદના કોઈ સમાચાર નથી. ઊંચે ઝાડ ઉપર ચઢી-ચઢીને શેણી દૂરદૂર નજર કરે છે: ક્યાંય વિજાણંદ આવે છે? પ્રતીક્ષા પ્રેમનું અનિવાર્ય અંગ છે. ઉદ્દવાળા તેને ઇન્તજાર કહે છે. પ્રેમની કસોટી ઇન્તજાર છે. કેટલો સમય ઇન્તજાર કરી શકાય? એક દિવસ, બે દિવસ, અઠવાડિયું, મહિનો, વર્ષ કે પછી પૂરું જીવન?

જે ઇન્તજાર નથી કરી શકતાં તે તરત જ બીજું પાત્ર શોધી લેતાં હોય છે. શેણી સુકાઈને કાંટો થઈ ગઈ છે. તેનું ભરાવદાર શરીર હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું છે. પ્રેમવિરહ ભૂખને મારી નાખે છે. જે જમે છે તે પચતું નથી, કારણ કે પચાવનારા રસો વિરહ તરફ વળી

ગયા હોય છે. કવિ તેની દશા આવી બતાવે છે:

વન ફળ્યાં, વાદળ ફળ્યાં, ફળ્યાં નદીનાં નીર,
વિજાણંદ તારે કારણે મારાં સુકાઈ ગયાં શરીર.

“હે વિજાણંદ! વરસાદ થવાથી બધાં વન લીલાંછમ થઈ ગયાં છે. આકાશમાં વાદળાં ઘટાટોપ થઈ ગયાં છે. સુકાયેલી નદી હવે બે કાંઠે ભરપૂર વહી રહી છે. બધાં ફળ્યાં છે, પણ હે વિજાણંદ! એક હું જ સુકાઈ ગઈ છું. વિજાણંદ—વિજાણંદ રટતાં રટતાં મારું માંસલ શરીર હવે હાડપિંજર જેવું થઈ ગયું છે! હે વિજાણંદ” હવે તો પાછો આવ! નવચંદરીઓ ન મળે તો ખાલી હાથે તો પાછો આવ!—શેણીનું મન પોકાર પાડે છે.

દિવસ પૂરો થયો. અવધિ પૂરી થઈ. વેદા ચારણના આનંદનો પાર નથી: “હાશ, બચી ગયા! બચી ગઈ મારી દીકરી! કંગાળના હાથમાં પડતી બચી ગઈ!” વેદાએ શેણીને કહ્યું: “બેટા, લાપસી રાંધો, આનંદ કરો. બચી ગયાં.” શેણીએ મૂંગા મોંઢે, હૃદય ઉપર પથ્થર મૂકીને લાપસી રાંધી સૌને જમાડ્યાં. એક તરફ આનંદ છે તો એક તરફ આર્તનાદ છે: “વિજાણંદ! વિજાણંદ! જલદી પાછો આવ!” પણ ક્યાંય કોઈ આવતું નથી. મહાઆશામાંથી મહાનિરાશા જન્મે તો જીવન કડડડભૂસ થઈને ગબડી પડે.

શેણી નિરાશ થઈ ગઈ. હવે વિજાણંદ નહીં આવે. તેણે તરત જ નિર્ણય કરી લીધો: “હવે તો હેમાળે હાડ ગાળી નાખવાનાં. આ હાડ વિજાણંદનાં છે. તેની સાથે બીજો કોઈ અડપલું કરે તે સહન નહીં થાય.”

શેણી પોટકું બાંધીને સવારે નીકળી, બધાંને રામરામ કરીને વિદાય થઈ ગઈ. વેદો માથું કૂટતો રહ્યો: “પાછી વળ! પાછી વળ!” જતાંજતાં શેણીએ માત્ર એટલું જ કહ્યું: “બાપુ, હું પૈસાને નથી પરણી, વિજાણંદને પરણી છું. વિજાણંદ વિના મારાથી જીવી શકાશે નહીં. હું હવે પાંડવોનાં પગલે-પગલે હિમાલય જઈશ અને મારાં હાડ ગાળી નાખીશ.”

બધાંને રોતાં-કકળતાં મૂકીને શેણી ચાલી નીકળી. જતાં જતાં તેણે દુહો લલકાર્યો:

વિજાણંદની વરમાળ, બીજાની બાંધું નહિ,
ચારણ હોય લખ ચાર (એને) બાંધવ કહી બોલાવીએ.

“મેં વિજાણંદની વરમાળા બાંધી દીધી છે, હવે બીજા કોઈની બંધાય નહીં. ચાર લાખ ચારણ હોય તોપણ તે બધા મારા બાંધવ જ કહેવાય.”

બધાં સગાંવહાલાં, સ્નેહી જનો વગેરે શેણીની આડે ફરી વળ્યાં, તેને રોકવા લાગ્યાં અને કહેવા લાગ્યાં કે “રોકાઈ જા! ગમે ત્યાંથી વિજાણંદ ખોળી લાવીશું!” ત્યારે શેણીએ આટલું જ કહ્યું: “તમારું ડહાપણ ત્યારે ક્યાં ગયું હતું? ત્યારે તેને કેમ ન રોક્યો?” શેણીએ કહ્યું:

ધોબી લૂગડે ધોય, રૂપાળાસેરાયું નહિ,
મર મેલડિઓ હોય, તોય વહાલો વિજાણંદો.

તેનો વલવલાટ તો જુઓ:

મારગ કાંઠે મઢી કરું લઉં જોગણનો વેશ
ગોતું દેશ-વિદેશ (કોઈ) વાવડ દો વિજાણંદના!

સૌરાષ્ટ્રમાંથી ભાલપ્રદેશમાં પહોંચી ગઈ અને ટહુકા કરતી જાય છે: “વિજાણંદ! વિજાણંદ...” પણ ક્યાંય કોઈ જવાબ આપતું નથી. કોઈએ પૂછ્યું: “પણ તે કેવા અણસારનો હતો?” શેણીએ જવાબ દીધો:

લાલ સુરંગી ધોતિયે કેસરભીનો વાન,
હાલ્યો જાતો હાટડે, જંતરવાળો જુવાન.

કોઈએ કહ્યું કે “હા-હા! એવો અડધા ગાંડા જેવો એક જુવાન હમણાં જ થોડા દિવસ ઉપર આમ ગયો છે!” શેણીએ વેલડું જતું કર્યું અને પગપાળી જ જે દિશા બતાવી હતી તે દિશામાં દોડવા મંડી. પણ વિજાણંદ કાંઈ મળ્યો નહીં. એમ કરતાં-કરતાં તે વાગડ પહોંચી. આમ એક પછી એક પરગણાં વટાવતી-વટાવતી શેણી અંતે હિમાલયમાં પહોંચી ગઈ. ત્યાં મઢીએ-મઢીએ

વિજાણંદની શોધ કરી—કદાચ ભેંસો ન મળવાથી જોગી થઈને અહીં બેસી ગયો હોય તો! જીવનની નિષ્ફળતાથી મળેલી નિરાશાનું એક સમાધાન મઢી બનાવીને જીવન પાર કરવું એ પણ છે. પણ શેણીને ક્યાંય વિજાણંદ મળ્યો નહીં.

હિમાલયમાં આગળ વધતાં-વધતાં છેક જ્યાં માત્ર બરફ જ બરફ છે ત્યાં તે પહોંચી ગઈ. ગંગાનાં નીર પણ ઠરીને બરફ થઈ ગયાં છે. બરફ સિવાય અહીં કશું જ નથી. ભયંકર ઠંડી કાયા થરથરાવી રહી છે. શેણી સિવાય બીજું કોઈ નથી એવા ઘોર એકાંતમાં એક બરફ શિલા ઉપર શેણી પલાંઠી વાળીને બેસી ગઈ. તેનાં હાડ થીજવા લાગ્યાં. ઘણી ઠંડીના કારણે લોહીભ્રમણ બંધ પડવા માંડ્યું. પગ જૂઠા થઈ ગયા. હવે તો કેડ સુધી શેણીનું શરીર જૂઠું પડી ગયું હતું. બસ હવે થોડી જ વારમાં શરીર લાકડું થઈ જશે.

ત્યાં દૂરદૂરથી અવાજ સંભળાયો: “શેણી! શેણી! શેણી...”

શેણીએ સામો જવાબ આપ્યો: “ચાલ્યો આવ! ચાલ્યો આવ! ચાલ્યો આવ!”

વિજાણંદ અથડાતો-પછડાતો આવી પહોંચ્યો. તે બોલ્યો: “શેણી! નવચંદરિયું એકસો ને એક લઈ આવ્યો છું. તારા બાપુને ગણી દીધી છે. મારે એક જ દિવસનું મોડું થયું હતું. હવે ચાલ, પાછી ચાલ!” વિજાણંદ શેણીને કરગરે છે. શેણીએ પોતાનું શરીર બતાવ્યું. અડધું શરીર જૂઠું પડી ગયું હતું. હવે તો હલાય-ચલાય તેમ પણ ન હતું. વિજાણંદે કહ્યું: “શ્રવણે પોતાનાં માબાપને કાવડમાં અડસઠ તીરથની જાત્રા કરાવી હતી. હું તને પત્ની તરીકે કાવડમાં બેસાડીને અડસઠ તીરથ ફેરવીશ, પણ તું પાછી ચાલ!”

શેણીએ કહ્યું: “મારું સ્ત્રીઅંગ જૂઠું પડી ગયું છે. હવે હું તારા કામની રહી નથી.”

વળું તો રહું વાંઝણી, મૂવા ન પામું આગ,

આલુકા અવતાર વણસાડ્યો, વિજાણંદડા!

શેણીએ કહ્યું: “હવે તો એક ઇચ્છા પૂરી કર. તારું જંતર વગાડ.” વિજાણંદે હિમાલયની કડકડતી ઠંડીમાં જંતર વગાડવા માંડ્યું.

વિજાણંદ, જંતર વગાડ, હેમાળો હલકું દિયે!

ચારે તરફ જંતરની કરુણ ચિચિયારીઓમાં બધું સ્તબ્ધ થઈ ગયું છે. રામ રામ રામ બોલતાંબોલતાં શેણીએ દેહ છોડી દીધો. ઓચિંતો વિજાણંદના જંતરનો મુખ્ય તાર હતો તે તૂટી ગયો. જંતર બંધ પડ્યું, હાથમાંથી પડી ગયું. ગબડતું-ગબડતું છેક નીચે જઈને ટુકડે-ટુકડા થઈ ગયું. તૂટેલા જંતરને લેવા વિજાણંદ નીચે ઊતર્યો, પણ પછી તેનો પત્તો જ ન લાગ્યો. હિમાલય ઋષિમુનિ, જતિ-જોગીઓની તપસ્યાથી જેટલો ધન્ય થયો તેથી વધારે પ્રેમીઓના બલિદાનથી ધન્ય થઈ ગયો. {શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ના આધારે સાબાર.}

24. બે હાડપિંજરો

ભારત જાતિ અને જ્ઞાતિઓનો દેશ છે. પ્રત્યેક જાતિનું આગવું વ્યક્તિત્વ હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં અહીં આંતરજાતીય લગ્નનો વિચાર પણ કરી શકાતો નહીં. જો કોઈ એવો પ્રયત્ન કરે તો બ્રહ્માંડ તૂટી પડે. તેમાં પણ જે ઝનૂની જાતિઓ હોય છે તે તો આવી બાબતમાં બહુ જ કઠોર વલણ ધરાવતી હોય છે.

ન્યાત-જાત અને ધર્મની ભેખડો ગમે તેટલી ઊંચી હોય તોપણ પ્રેમીઓ આ ભેખડોની પરવા કરતાં નથી. પ્રેમ આંધળો હોય છે. તે લોકમર્યાદા અને બધી સમાજમર્યાદાઓને કૂદી જવા ઝઝૂમતો હોય છે. જોકે પરિણામ સારું નથી આવતું. પણ પ્રેમ પરિણામ મેળવવા માટે નથી હોતો, ફના થવા માટે હોય છે. ફનાગીરી એ જ પરિણામ. જ્યાં આવી ફનાગીરીના પાળિયા ખોડાયા હોય ત્યાં જ હૃદયને હચમચાવતી પ્રેમકથાઓ જન્મતી હોય છે. આવી કથાઓ હાટડીએ ન વેચાય ન વંચાય.

સૌરાષ્ટ્રના માલધારીઓના ઘણા ભેદ છે. ચારણ, આહીર, રબારી, ભરવાડ, જત વગેરે. આ માલધારીઓના નેસડા જ્યાં ઘાસનું પ્રમાણ વધારે હોય ત્યાં બંધાય. સૌરાષ્ટ્રમાં નાના-મોટા ડુંગરા ઘણા. ડુંગરા ઉપર ખેતી ન થાય, પણ ઘાસ ઘણું થાય. માલધારીઓ આ ડુંગરા ઉપર સારી જગ્યા જોઈને નેસ બાંધે અને રહે. બધાં અભણ હોય. કેટલાંક કાળાં કપડાં પહેરે, કેટલાંક ઊનનાં કપડાં પહેરે. સૌ-સૌનાં વેશભૂષા અને વ્યવહાર અલગ-અલગ. પણ આ બધામાં એક તત્ત્વ બહુ પ્રબળ અને તે અતિથિસત્કાર. તેના નેસડે તમે જાઓ તો અડધા-અડધા થઈ જાય. ભેંસોનાં દૂધ અને બાજરાનો રોટલો મન મૂકીને ખવડાવે. ગીરના સિંહો વચ્ચે નેસ બાંધીને જીવનારી આ પ્રજા પોતે પણ સિંહ જેવી જ દેખાય. સિંહને જોઈને સામી દોડે, ભાગે નહીં. એવી ભડવીર પ્રજાની એટલી બધી શૌર્યગાથા અને પ્રેમગાથાઓ છે કે વાંચતાં થાકો અને આ બે ગાથાઓ હોય તેની જ ભક્તિગાથા હોય. જ્યાં આ બે ગાથાઓ હોય જ નહીં ત્યાં ભક્ત નહીં, ત્યાં પારકા લાડવા ઝાપટનારાં ભગતડાં જ પેદા થાય. જ્યાં આવી કથાઓ ન હોય ત્યાં સંત નહીં, સાધુબાવા પેદા થાય જે ચીપિયા ખખડાવતા ફરે.

આવી જ એક પ્રેમકથા આલેખવી છે. સેંકડો વર્ષો પહેલાં સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ઘણા બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ રહેતા હતા. તે બૌદ્ધકાળ હતો. પ્રત્યેક કાળની પોતાની છાપ હોય છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ એકાંતવાસી અને ધ્યાનસાધનાવાળા હતા, તેથી તે લોકોથી દૂર એકાંત નિવાસ શોધતા. તે કારણે જ્યાંજ્યાં ડુંગરા હોય ત્યાંત્યાં કુદરતી રીતે બનેલી ગુફાઓને તે આવાસ તરીકે પસંદ કરતા. લગભગ પ્રત્યેક નાના-મોટા ડુંગરા-પર્વતમાં થોડીઘણી ગુફાઓ કુદરતી રીતે બની જતી હોય છે. ટાઢ-તડકો-વરસાદથી બચવા માટે ઋષિમુનિ-સાધુઓ આવી ગુફાઓને આવાસ બનાવતા. હિંસક જાનવરો પણ આવી ગુફાઓને પોતાનું આશ્રયસ્થાન બનાવતાં. ગીરના છેક છેડે એક સાણા નામનો નાનો ડુંગર છે. તેમાં ગુફાઓ હોવાથી તેને પોલો પાણો પણ કહે છે. આ સ્થળનો ઉપયોગ કેટલાય બહારવટિયાઓએ કર્યો હતો. પણ અહીં પુષ્કળ ચરવાનું ઘાસ હોવાથી માલધારીઓ માટે પણ આ સ્થળ બહુ મોટું આશ્રયસ્થાન બનતું રહ્યું છે.

વાંગરગામનો એક રબારીનો છોકરો નામે રાણો અહીં ભેંસોને ચારવા લઈ આવેલો. તે જન્મજાત ગવૈયો હતો. કેટલાક લોકો જન્મજાત ગવૈયા હોય છે. કોઈની પાસેથી કશી તાલીમ લીધા વિના પણ તેઓ જ્યારે જુઓ ત્યારે રાગોડતા રહેતા હોય છે. ગાતાંગાતાં સ્વર જામી જાય તેમ આ રાણાના કંઠમાં પણ સ્વર જામી ગયેલો. તે એવું ગાય એવું ગાય કે લોકો કામ મૂકીને થંભી જાય, તેના રાગડા સાંભળવા ઊભા રહી જાય. રાણો ભેંસ ઉપર બેસીને જ્યારે નીકળે ત્યારે જમરાજ જેવો દેખાય, અર્થાત્ તેનો દેખાવ કોઈ રૂપાળા જુવાન જેવો ન હતો. પણ તેથી શું? રૂપને અને પ્રેમને કશી લેવાદેવા નથી હોતી. કદરૂપાં માણસોમાં પણ પ્રેમભર્યું મન હોઈ શકે છે. પ્રેમનો સંબંધ મન સાથે છે, તન સાથે નહીં. બહુ રૂપાળાં માણસો હોય પણ મન વિનાનાં હોય તો બાકી બધું થઈ શકે, પ્રેમીજન ન થઈ શકે. પ્રેમ વિનાનું રૂપ તો વેશ્યાનું પણ હોય, તેથી શું?

રાણો આખો દિવસ રાગડા તાણે અને રાતે ઊંઘે, પણ પરોઢિયે ઊઠીને પાછો રાગડા તાણવા માંડે. તેનો પહાડી કંઠ દૂરદૂર સુધી સંભળાય. કેટલાકને ગમે, કેટલાકને ન ગમે. ગમે તોય વાહવાહ અને ન ગમે તોય વાહવાહ. રાણો રાગડા તાણતો જ રહે. જે કલાકારો—ગાયકો પ્રશંસાભૂખ્યા નથી હોતા તે સ્વાન્તઃ સુખાય ગાતા રહે છે અને સ્વાન્તઃ સુખાય ગાવું એટલે સ્વર્ગને ધરતી ઉપર ઉતારવા જેવું કહેવાય. ગાયક કલાકાર જો ધનભૂખ્યો કે પ્રશંસાભૂખ્યો ન હોય તો તે સાક્ષાત્ રસરાજ થઈ જાય. શ્રીકૃષ્ણ રસરાજ હતા.

રાણાના રાગડાથી ઘણાની ઊંઘ બગડતી, તેથી કેટલાક લોકો તેને પડ્યાપડ્યા ગાળો દેતા. પણ એક આહીરની દીકરી. નામ તેનું કુંવર. કુંવર આ રાગડાને કાન માંડીને સાંભળ્યા કરતી. તે સંગીતપ્રેમી હતી. જે સંગીતરસિયાં હોય તે શુષ્ક ન હોય, દિલવાળાં હોય. અને કથા તો દિલવાળાની જ હોય. માત્ર ધનવાનોની કથા ન હોય. ધનવાનોના ચોપડા હોય, તેમાં હિસાબ લખ્યો હોય અને હિસાબમાં વ્યાજની ગણતરી લખી હોય. વ્યાજ ગણવાથી પ્રભુ ન ભજાય, એટલું જ નહીં, ભયંકર વ્યાજખોરોને જોજો, તે બાળબચ્ચાંના પણ નથી હોતા. આમોદ-પ્રમોદની વાત નહીં. “હાય વ્યાજ! હાય વ્યાજ” કરતા જીવે અને મરે. તેમની કશી કથા ન હોય. કથા તો દિલવાળાઓની જ હોય. રાણાના રાગડા સાંભળતી-સાંભળતી કુંવરને રાણાને જોવાની ઇચ્છા થઈ: આ ગાનારો કેવો હશે! તેને તાલાવેલી લાગી. પણ બાઈમાણસ એકલી ડુંગરામાં ક્યાં જાય! ધીરેધીરે તેના મનમાં રાણાનું આકર્ષણ જાગવા માંડ્યું. તે કલ્પનાનો માણસ બનાવવા મંડી. તે કેવો રૂડો-રૂપાળો હશે! - તેનાં કલ્પના ચિત્રો દોરવા મંડી. વાસ્તવિકતા કરતાં કલ્પના ઘણી સુંદર હોય છે. જે કલ્પનાજીવી હોય તેમને કલ્પનામાં જીવવા દેવાં જોઈએ, કારણ કે તે વાસ્તવિકતાને પચાવી નહીં શકે. પણ એક દિવસ એવું બન્યું કે કુંવર ભાત લઈને ડુંગર ઉપર ગઈ. ત્યાં તેના આહીરો ભેંસો ચારવા ગયા હતા. તેમનું ભાત લઈને કુંવર પહોંચી. રાણો પણ ભેગો જ બેઠો હતો. બધા ભેગા ચલમો ફૂંકતા હતા. માલધારીઓ અને ખેડૂતો માટે ચલમ એ વિસામાનું નિમિત્ત બની જતી હોય છે. પહેલાં લોકો એવું કહેતા કે બળદ વેચતાં પહેલાં વેચનાર લેનારને પૂછતો કે તમે ચલમ પીઓ છો કે નહીં? જો ન પીતો હોય તો બળદ ન વેચે. કહે કે બળદને હાંકીહાંકીને મારી નાખશે. પણ ચલમવાળાને થોડીથોડી વારે તલપ લાગે, બળદ ઊભા રાખે, ચલમ ભરે અને પીએ ત્યાં સુધી બળદ વિસામો ખાઈ લે. દૂષણમાં પણ કેવું ભૂષણ છે? અને સૌથી વધુ ઉદારતા ચલમિયા બાવાઓમાં જોવા મળશે. ગમે તેવા અજાણ્યા માણસને પણ બે ફૂંક મારવા દેશે, અભડાશે નહીં. એકતાનું સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવું હોય તો ગાંજો પીનારા ગંજેરીઓને જોજો. બધા કૂંડાળે વળીને વારાફરતી ચલમ ફૂંકતા હશે! આવી એકતા શાસ્ત્રીઓ કે આચાર્યોમાં નહીં દેખાય. માણસ જેટલો વધુ શુદ્ધ અને વધુ પવિત્ર હોવાનો અભિનિવેશ કરે તેટલો જ તે સામાન્ય લોકોથી દૂર ભાગતો રહે અથવા લોકોને દૂર ભગાડતો રહે. તે અભડાઈ જવાના ભયમાં જીવન જીવતો હોય છે. ચલમિયા અભડાતા નથી. બહુ- બહુ તો સાફી જુદી રાખે.

એક દિવસ આહીરોની સાથે બેસીને રાણો ચલમના ગોટા કાઢતો હતો ત્યારે જ કુંવર ભાતું લઈને આવી. ગ્રામ્ય નારીને ઘરબહાર નીકળવાનાં બે મુખ્ય નિમિત્ત: એક તો પાણી ભરવા કૂવે જવું અને બીજું ભાતું આપવા ખેતરે જવું. બાકી તો તે ભલી ને તેનું ઘર ભલું. જે ઘરની ચાર દીવાલોમાં જ રહે છે તેનું મન બહાર નીકળવા ઉછાળા મારતું હોય છે. કેદ કોઈને ગમતી નથી, પણ જે સ્ત્રીનો પગ ઘરમાં ટકતો જ નથી, આખો દિવસ બહાર કામ વિનાની રખડ-રખડ કરતી હોય છે તે ઘર સાચવી શકતી નથી અને ઘણી વાર પોતાને પણ સાચવી શકતી નથી. બંને પક્ષે ગુણ-દોષ છે.

કુંવરે પહેલી વાર રાણાને જોયો તો તેને આઘાત લાગ્યો: “અરે, બાપ! આ તો આવો છે!” કલ્પનાનો રાણો જુદો હતો અને પ્રત્યક્ષ—વાસ્તવિક રાણો તદ્દન જુદો છે. કલ્પના અને વાસ્તવિકતાનો મેળ કરતાં આવડે તે જ જીવન જીવી જાણે. વ્યક્તિની સાચી વાસ્તવિકતા તેના દર્શનમાત્રથી જાણી શકાતી નથી. પૂરી વાસ્તવિકતા તો તેના ગુણ-દોષથી જાણી શકાતી હોય છે અને ગુણ-દોષોનું જ્ઞાન તો લાંબા અનુભવોથી થતું હોય છે.

પણ પછી કુંવરે કલ્પના અને વાસ્તવિકતાનો મેળ કરવા માંડ્યો. “ભલે ને રંગે કાળો છે, પણ માણસ તો સારો છે.” આમ મેળ બેસાડવા લાગી. મેળ બેસાડે તેને જ જીવન મળે, નહીં તો માણસ સૌથી અતડો રહે.

પ્રેમની શરૂઆત આંખોથી થતી હોય છે. આંખો બોલતી હોય છે. આંખો અભણ નથી હોતી. તેમને લખતાં-વાંચતાં બધું આવડતું હોય છે. પલકવારમાં તે સામેના માણસને વાંચી લે છે—તેમાં પણ સ્ત્રીઓ તો ખાસ. તેમને જન્મજાત નેત્રજ્ઞાન હોય છે. સામેનો પુરુષ શું કહેવા માગે છે તે પલવારમાં સમજી જાય છે અને પલવારમાં પાનાંનાં પાનાં ભરાય તેટલો લાંબો પત્ર આંખોની કલમથી લખી મોકલે છે. આંખોના લાંબા પત્રવ્યવહાર વિના જ જે સીધાં પ્રેમમાં ઝંપલાવે છે તે પ્રેમ નથી હોતો, વાસના હોય છે, જે દેહભૂખ સુધી જ સીમિત રહેતી હોય છે. જમ્યા પછી થાળીને ને મારે શું? હાથ ધોઈ નાખવાના.

કુંવર અને રાણો ઘણો લાંબો સમય આંખોની રમત રમતાં રહ્યાં, પણ બંને મનથી એટલાં બધાં નજીક આવી ગયાં કે એક થઈ ગયાં. પહેલાં મન એક થાય, પછી જ તન એક થાય; પણ પહેલાં તન એક કરે અને મન તો કદી એક થાય જ નહીં તેને પ્રેમ ન કહેવાય, તેને

વાસનાવેઠ કહેવાય.

એક દિવસ કુંવર નવાં કપડાં પહેરીને આવી. રાણાને થયું કે કાંઈ વાર-તહેવાર હશે! કારણ પૂછ્યું તો કુંવરે કહી દીધું: “આજે મારી સગાઈ થઈ છે. હવે મને બોલાવીશ નહીં.” ત્યારે યુવક-યુવતીઓનું લગ્નજીવન સંપૂર્ણ રીતે વડીલોના હાથમાં હતું. મોટા ભાગે બાળલગ્નો થતાં. વડીલો પોતાની જ્ઞાતિમાં ગમે તેની સાથે લગ્ન કરી દેતાં. તેમાં કશું બોલાય નહીં અને કશો ફેરફાર પણ થાય નહીં. રાણાના કાળજા ઉપર કુહાડો પડ્યો. હવે તેને ભાન થયું કે કુંવર અને મારી જ્ઞાતિ જુદી છે. અમે ગમે તેટલો પ્રેમ કરીએ તોપણ અમારાં કદી લગ્ન થઈ શકે નહીં. અને મા-બાપ પરણ્યા વિના પણ રહેવા દે નહીં. અહીં પ્રેમને પાપ માનવામાં આવે છે અને જરાય પ્રેમ ન હોય પણ લગ્ન થયાં હોય તો શારીરિક અને માનસિક કજોડાને પણ પુણ્ય અને આદર્શ માનવામાં આવે છે.

બંનેને ભારે પીડા થઈ. પણ બંનેએ આગળ વધતો સંબંધ કટ કરી દીધો અને એકબીજાને ભૂલી જવાનું નક્કી કર્યું. ધાર્મિક અને સામાજિક મૂલ્યોને જેટલું માન અભણ લોકો આપે છે તેટલું ભણેલા નથી આપી શકતા. તેમાં પણ બહુ ઊંચી કક્ષાએ માત્ર બૌદ્ધિક જીવન જીવતા લોકો તો મૂલ્યમુક્ત થઈ જતા હોય છે. તેમની કોરી બુદ્ધિ પત્ની અને બહેનમાં પણ કશો ભેદ ન માને; જ્યારે અભણ લોકો ધાર્મિક અને સામાજિક મૂલ્યોનું ભારે જતન કરતા હોય છે. નવાઈ તો જુઓ: પેલા મૂલ્યહીન લોકો આવા લોકોને પછાત—ગમાર સમજતા હોય છે! ખરેખર તો ગમારપણું પોતાનામાં હોય છે.

આમે રાણા અને કુંવરનો સંબંધ સ્પર્શરહિત, માત્ર માનસિક, લાગણીઓનો જ હતો. બંનેએ માનસિક રીતે પણ જુદાં થઈ જવાનો નિર્ણય કર્યો. આ પણ બલિદાન જ કહેવાય. પ્રેમ કદી બ્લેકમેઈલ ન કરે. જે કરે તે પ્રેમ ન હોય, પાપ હોય.

થોડા જ દિવસોમાં ઘૂઘરમાળ ખખડાવતું એક વેલડું જતું રાણાએ જોયું. તે કુંવરનું વેલડું હતું. કુંવર હવે સાસરે ગઈ હતી. પણ રાણાના જીવનમાં વેક્યુમ આવી ગયું. તે ઉદાસ-હતાશ થઈ ગયો, ડિપ્રેશનનો શિકાર બની ગયો. જીવનમાંથી રસ જ ઊડી ગયો. તેને કશું જ ન ગમે. ભેંસો ચારવી, રાગડા તાણવા—બધું છૂટી ગયું. હવે આખો દિવસ રાણો સૂનમૂન અંતર્વ્યથા ભોગવતો બેસી રહે. લોકોને તેના ઉપર દયા આવવા માંડી. તેને બધા ગાંડો ગણવા લાગ્યા. આમાં લોકોનો દોષ ન હતો. લોકોએ કદી પ્રેમપીડા ભોગવી જ ન હતી. પહેલાં રાણાને વંદી ગયેલો માનતા હતા અને હવે ગાંડો માનવા લાગ્યા હતા.

રાણાને ખબર પડી કે કુંવર પોતાના સાસરે ભેરાઈ નેસમાં રહે છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેનું મન ઝાલ્યું ન રહ્યું. પગને બહુ રોક્યા, પણ પગ ભેરાઈ તરફ જ ચાલતા ગયા. જીવનની ઘણી ક્રિયાઓ પરાધીન થઈને થતી હોય છે. ઘણા દિવસ થઈ ગયા હતા. એક વાર કુંવરનું મોઢું જોવું હતું—બસ રહેવાતું ન હતું. ભેરાઈના આહીરોને ખબર પડી. રાણાને અધમૂઓ કરીને કાઢી મૂક્યો. વાત જાણીને કુંવરનો જીવ કપાઈ જાય છે, પણ શું કરે! બાઈમાણસ. ખાનદાની એટલે સ્ત્રીનું ગૌરવ અને સ્ત્રીની મજબૂરી બંને.

ભેરાઈ નેસથી બધા આહીરો સાણા ડુંગર ચાલ્યા ગયા. બંને તરફ જંપ નથી. રાણાને ખબર પડી કે બધાં નેસ ખાલી કરીને સાણા ડુંગર ચાલ્યાં ગયાં છે. ઇચ્છા ન હોવા છતાં તે પણ ભમતો-ભમતો ભેંસોને લઈને સાણા ડુંગરે પહોંચ્યો. જાણવા મળ્યું કે અહીંથી પણ બધાં ચાલ્યાં ગયાં છે. રાણો ફરી પાછો ભમવા મંડ્યો. રસ્તામાં રાવલનદી આવી. તેણે રાવલને પૂછ્યું:

ચોસર જેનો ચોટલો, નાક ભાતીલાં નેણ,

રાણો પૂછે રાવલને, કોઈ દીડાં મુંજાં સેણ ?

“જેને ચાર લટોવાળો ચોટલો છે અને નાક અને આંખ બહુ ઘાટીલાં છે એવી મારી સજનીને; હે રાવલ-નદી તેં ક્યાંય જોઈ?” હવે રાણો થાક્યો હતો. તેનું શરીર હવે કામ કરતું ન હતું. ભરયુવાનીમાં તે ઘરડો થઈ ગયો હતો. તે પાછો સાણા ડુંગરે આવ્યો અને જે ઘરમાં કુંવર રહેતી હતી તે ઘરમાં રહેવા લાગ્યો. જોકે કૂબાનાં ભીંતડાં પડી ગયાં હતાં, તોપણ તે કુંવરનું ઘર હતું ને!

કુંવરને લઈને આહીરો નાંદીવેલાને ડુંગરે રહેવા ગયા છે. રાણાને ખબર પડી કે કુંવર નાંદીવેલામાં રહે છે. આવતા-જતા માણસ સાથે તે રામરામ કહેવડાવે છે. પણ કુંવરને દૂરના રામરામથી સંતોષ થતો નથી. તે એક વાર મોઢું બતાવવા સંદેશો મોકલે છે.

રાણાથી રહેવાયું નહીં. વિયોગમાં રહેવાય નહીં તેને તો પ્રેમ કહેવાય. રાણો ફરી નાંદીવેલા જવા ઊપડ્યો. રસ્તામાં ધુંવાસનો ડુંગર આવ્યો. રાણાને કુળમર્યાદા યાદ આવી. “આવું ન થાય. મારાથી ન જવાય. હવે તે પારકી થઈ ગઈ.” એમ મનને સમજાવીને તે રોકાઈ ગયો. પણ મને ફરીથી ઉછાળો માર્યો. અંતે રખડતો-રઝળતો, ભૂખ્યોતરસ્યો તે નાંદીવેલા પહોંચી ગયો. કુંવર ન દેખાય તો કાંઈ નહીં, તેનું

ઓઢેલું ઓઢણું પણ સુકાતું દેખાય તો બસ થઈ જાય! આહીરોને ખબર પડી. ફરી પાછો મારીઝૂડીને કાઢી મૂક્યો. રાણો પાછો સાણા ડુંગરે આવી ગયો.

બીજી તરફ કુંવર ધરાઈને ધાન ખાતી નથી. તેનું શરીર પીળું પડી ગયું છે. બહુ દવાઓ કરી, દોરા-ધાગા કર્યા, પણ કશો ફેર પડતો નથી. અંતે તેના પેટ ઉપર ધગધગતા ડામ દીધા. ત્યારે ગામડામાં ડામવૈદું પણ ચાલતું. આખું પેટ ફદફદી ગયું. ગૌરવર્ણ કાળોમેશ થઈ ગયો. ડામ પાક્યા. તેમાંથી પરુ વહેવા લાગ્યું. કુંવર હવે હાડપિંજર થઈ ગઈ. હાડકેહાડકું દેખાવા લાગ્યું.

રાણાએ કુંવરથી દૂર રહેવા માટે સાણાનો ડુંગર છોડીને દૂર ચાચઈના ડુંગરમાં રહેવાનું કર્યું. પણ તેને પાણી લાગી ગયું. ગીરમાં રહેનારને પહાડી પાણી લાગી જતું હોય છે, તેથી હાથ-પગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી થવા લાગ્યું. હવે તો રાણાથી ઊભા પણ થવાતું નથી. તે પોતાની ભેંસનો આધાર લઈ ઊભો થાય છે—એટલો બધો તે અશક્ત થઈ ગયો છે. એવામાં એક દિવસ એક કાગડો આવીને ઝાડ ઉપર બેઠોબેઠો કાંવકાંવ કરવા લાગ્યો. રાણો સમજ્યો કે જરૂર આ કુંવરનો સંદેશો લઈને આવ્યો હશે. જેના રૂંવે-રૂંવે કુંવર-કુંવર થઈ રહ્યું હોય તેને બધામાં કુંવર જ દેખાય. રાણાએ કાગડાને કહ્યું:

ક્યાંથી આવ્યો કાગ, વનરાવન વીંધે કરે,

કે' ને કેડાક પાર કિયે આરે કુંવર ઊતરી?

“હે ભાઈ કાગ, તું ક્યાંથી આવ્યો? તં ક્યાંય કુંવરને જોઈ છે? હે કાગ! કુંવર કયા આરે ઊતરી છે? આટલું તો મને બતાવ!”

અને હે કાગ! જો તને ક્યાંય કુંવર મળે તો મારો આટલો સંદેશો જરૂર કહેજે:

ગર લગી ગૂડા ગળ્યા, પેટે વધ્યો પિયો

કાગા ભણજો કુંવરને, રાણો ચાચઈએ રિયો.

અર્થાત્ “મને ગીરનું પાણી લાગ્યું છે તેથી મારા પગ ગળી ગયા છે અને પેટ વધી ગયું છે. મારાથી હેંડાતું નથી. એટલે હવે તો રાણો સદા-સદા માટે ચાચઈના ડુંગરામાં જ રહી ગયો છે.”

ખરેખર કાગડો ઊડી ગયો. રાણો જાણ્યું કે કાગડો સંદેશો લઈને ગયો છે. પ્રાચીનકાળમાં પારેવડા દ્વારા બહેન ભાઈને સંદેશ મોકલતી. હવે તો રાણો સાવ અશક્ત થઈ ગયો છે. હાડપિંજર રહી ગયું છે. તે ભેંસના ટેકે પડ્યો રહે છે. ગીરનું કોઈ હિંસક પ્રાણી રાણાને હેરાન ન કરે તે માટે ભેંસો પણ તેની ચારે તરફ બેસી વારાફરતી નજીકમાં જ ચરીને રાણાની આગળ જ ચોકી કરે છે. મૂંગાં પ્રાણીઓ પણ વેદનાશીલ હોય છે અને વફાદાર હોય છે.

એક રાતના પરોઢિયે અવાજ સંભળાયો: “રાણા! રાણા! રાણા!” રાણાએ ઓઢેલી પછેડી હટાવીને જોયું તો સામે કુંવર ઊભી હતી. પણ આ કુંવર પહેલાં જેવી ન હતી. તેના શરીરે ડામ દીધા હોવાથી શરીર પાકી ગયું હતું. ચળકતું-ઊજળું શરીર કાળું પડી ગયું હતું. રાણાને વિશ્વાસ ન થયો, પણ ખરેખર તે કુંવર જ હતી. બંનેનાં શરીર હાડપિંજર થઈ ગયાં હતાં. કુંવરે કહ્યું: “રાણા, લગન કરવા નથી આવી, મરવા આવી છું. હવે લગનનો શો અર્થ છે? પણ મારી ઇચ્છા છે કે આપણે બાથ ભીડીને સાથે મરીએ. પણ જોજે, મારાં હાડકાં ન ભાંગી જાય.”

રાણા આજુની રાત, ભીંસી બથ ભરીએ નહિ,

હૈયાં કેરાં હાડ, કુંવરનાં કચડાઈ ગિયાં.

બે હાડપિંજર એકબીજાને ભેટી પડ્યાં. બંનેએ જીવનમાં પહેલી જ વાર એકબીજાનો સ્પર્શ કર્યો હતો. આલિંગન એટલું પ્રગાઢ રહ્યું કે કેમે કરીને એકબીજાને છોડે જ નહીં. જુવાનીથી જ માત્ર પ્રેમજીવન જિવાતું નથી. સાચો પ્રેમ હોય તો વગર જુવાનીએ પણ પ્રેમજીવન જિવાય છે.

અંતે એ જ દશામાં બંનેનાં પ્રાણપંખેરુ ઊડી ગયાં. પછી તો બે મડદાં એકબીજાને ચોટી રહ્યાં. ભેંસોએ પોક મૂકી. તે લાંબીલાંબી આરડવા લાગી. આખો ચાચઈ ડુંગર શૂન્ય થઈ ગયો.

સત્યાનાશ જાજો આ પ્રેમનું! જેને તે વળગ્યો તેનાં ઘર ઉજ્જડ કરી દીધાં અને જીવન બરબાદ કરી નાખ્યાં! કદાચ એટલા માટે જ ડાહ્યા શેઠિયાઓ કદી પ્રેમનારવાડે ચઢતા નહિ હોય! {શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’માંથી “દેહના ચૂરા” કથાને આધારે, આ લેખ લખાયો છે. આભાર મેં

* * *